

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

**ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА
ІСТОРИЧНІ ДОЛІ ДЕРЖАВ І НАРОДІВ**

**Збірник наукових праць
(до 100-річчя від початку Першої світової війни)**

За загальною редакцією директора Державної установи «Інститут
всесвітньої історії Національної академії наук України»
доктора історичних наук, професора А.І. Кудряченка

КИЇВ – 2015

УДК 94 (100) “1914/1919”

ББК Т 3 (0)

П - 27

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всевітньої історії НАН України»
(протокол № 4 від 2 липня 2015 р.)

Рецензенти:

Матвієнко В.М., доктор історичних наук, професор

Кочубей Л.О., доктор політичних наук, професор

Дудко І.Д., доктор політичних наук, професор

Редакційна колегія:

Кудряченко А.І., д.і.н., проф. (загальна редакція)

Солошенко В.В., к.і.н., доц. (відповідальний редактор, упорядник)

Врадій О.С., к.політ.н., ст.н.с, **Ілюк Т.В.**, к.і.н., ст.н.с. (редактори)

Перша світова війна: історичні долі держав і народів (до 100-річчя від початку Першої світової війни): збірник наукових праць. / За загальною редакцією д.і.н., проф. Кудряченка А.І. // Державна установа «Інститут всевітньої історії НАН України». – К: ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України», 2015. – 352 с.

Збірник наукових праць містить статті учасників Міжнародної наукової конференції «Перша світова війна: історичні долі держав і народів» (до 100-річчя від початку Першої світової війни), проведеної Державною установою «Інститут всевітньої історії НАН України» у травні 2014 р.

УДК 94 (100) “1914/1919”

ББК Т 3 (0)

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на
автора і видання.*

ISBN 978-966-02-7652-9

© Державна установа «Інститут
всесвітньої історії НАН України», 2015.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

Кудряченко А.І.	11
Вітальне слово	
Раджив Кумар Чандер, Надзвичайний та Повноважний Посол Республіки Індія в Україні.	19
Йоханнес Айгнер, Заступник Посла Республіки Австрія в Україні.	21

РОЗДІЛ I

РЕКОНФІГУРАЦІЯ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НАПЕРЕДОДНІ, ПІД ЧАС ТА ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Кудряченко А.І. Перша світова війна та її наслідки для світу.	22
Реснт О.П. Перша світова війна і наслідки геополітичних катаклізмів початку ХХ ст. для України.	30
Шморгун О.О. Перша світова війна: причини і наслідки у геостратегічному вимірі.	36
Хижняк І.А. Переосмислення системної суб'єктності історичної категорії Перша світова війна (введення нових її параметрів у науковий дискурс).	53
Гончар Б.М., Гончар Ю.Б. Департамент США і початок Першої світової війни.	63
Потехін О.В. Боснійська криза 1908-1909 рр. і Перша світова війна: проблеми союзницької співпраці.	71
Перга Т.Ю. Роль балканських країн у формуванні нової системи міжнародних відносин напередодні Першої світової війни.	79
Ялі М.Х. Особливості Версальсько-Вашингтонського світового порядку.	85
Ветринський І.М. Перша світова війна: геополітичний контекст.	90
Будкін В.С. Перша світова війна та історична державність майбутніх нових незалежних держав.	97
Гуцало С.Є. Проблема Мосула в міжнародних відносинах після Першої світової війни.	105
Олійник О.М. Китай уроки Першої світової війни.	112
Фошан Я.І. Перша світова війна та словенський народ – втрачений шанс побудови національної держави.	119
Рікако Шіндо Східна Пруссія після Першої світової війни: міжнародні відносини Німецького анклаву між Польщею та Литвою.	126
Циватий В.Г. Велика війна (1914-1918 рр.) і повоєнний період: дипломатична практика, зовнішньополітичні трансформації та інституційний розвиток дипломатичних служб.	139
Вовк В.М. Перша світова війна і генеза сучасної зовнішньополітичної стратегії США.	146

РОЗДІЛ II

ВЕЛИКА ВІЙНА І ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: БУДЕННЕ ЖИТТЯ, СОЦІАЛЬНІ ВИКЛИКИ І ТРАНСФОРМАЦІЇ

Віктор Дьоннінгхаус Боротьба з «внутрішнім ворогом» на Поволжі (1914-1917 рр.).....	152
Кравчук О.М. Еволюція політичних програм національних еліт Чехії в роки Великої війни.....	162
Варбанець П.А. Турецьке суспільство напередодні, під час та після Першої світової війни: причини та наслідки суспільних трансформацій.....	171
Фомін С.С. Перша світова війна як головний фактор виникнення нових незалежних держав Центральної Європи та прискорення в цих модернізаційних процесів.....	177
Голубничя Ю.В. Культурно-просвітницька діяльність вояків-українців на окупованих Німеччиною та Австро-Угорщиною українських землях у 1915-1917 рр.....	184
Метельова Т.О. Ціннісні трансформації європейського простору: між Першою і Другою світовими війнами.....	190
Ткаченко В.М. Перша світова війна в нашому сьогоденні.....	202

РОЗДІЛ III

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» ТА ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Гусєв В.І. Українські політичні партії напередодні та в період Першої світової війни: проблеми державотворення (спроба порівняльного аналізу).....	211
Зайцева З.І. Проблема української політичної суб'єктності у початковий період Першої світової війни.....	217
Кобута Л.П. Володимир Левинський про політичні орієнтації українських соціалістів під час війни у 1914-1916 роках.....	228
Лозинська І.Г. Діяльність російської окупаційної влади у Галичині в 1916-1917 рр.....	234
Щербін Л.В. Ставлення Павла Мілюкова до українського питання під час Першої світової війни.....	241
Задунайський В.В. Особливості військово-прикладної підготовки кубанських пластунів під час Першої світової війни (на прикладі IV пластунської бригади).....	248
Майновський Б.В. Повноваження Австро-Угорського командування на території УНР (лютий-квітень 1918 р.).....	255

РОЗДІЛ IV

ВЕЛИКА ВІЙНА У СПОГАДАХ, ЛІТЕРАТУРІ, ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Зернецька О.В. Вплив комунікацій на реконфігурацію системи міжнародних відносин напередодні, під час та після Першої світової війни.....	261
Скаленко О.К. Інформаційні війни як сутність холодних і предтеча гарячих воєн.....	272
Солошенко В.В. Роль колективної пам'яті про Першу світову війну у країнах Східної Європи (на прикладі України та Росії).....	279
Забіне А. Гарінг Перша світова війна в австрійській культурі пам'яті.....	288
Паур І.В. Документальна листівка як джерело дослідження повсякденного життя мешканців міста Кам'янець-Подільського у роки Першої світової війни.....	305
Домінік Лойгерінг Наративи про Першу світову війну у листах Йозефа Рота.....	310
Силка О.З. Сільські статутні громадські товариства України в умовах Першої світової війни у висвітленні «Вестника Хорельського общества сельского хозяйства».....	324
Фрольцов В.В. Подолання «імперської ностальгії» після Першої світової війни: інтерпретація створення «Великого німецького рейха» (1935-1939 рр.) в шкільних підручниках ФРН кінця 1960-х - початку 1970-х рр.....	330
Малишко С.В. Сучасна історіографія православного військового і морського духівництва Російської імперії.....	337
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	344

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

**THE FIRST WORLD WAR: THE HISTORICAL
FORTUNES OF STATES AND PEOPLES**

**COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS
(DEDICATED TO THE 100th ANNIVERSARY OF THE
FIRST WORLD WAR)**

Under the general editorship of the Director of the State Institution
“Institute of World History of the National Academy of Sciences of
Ukraine”

Doctor of Historical Sciences, Professor A. I. Kudryachenko

KYIV – 2015

Recommended for publication by the Scientific Council of the State Institution
“Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”
(*Record of proceedings № 4 of July 2, 2015*)

Reviewers:

Matvienko V.M., Doctor of Historical Sciences, Professor

Kochubey L.O., Doctor of Political Sciences, Professor

Dudko I.D., Doctor of Political Sciences, Professor

Editorial Board:

Kudryachenko A.I., Doctor of Historical Sciences, Professor (*General editorship*)

Soloshenko V.V., Ph.D. in History, Associate Professor (*Executive editor, compiler*)

Vradiy O.S., Ph.D. in Political sciences, **Iliuk T.V.** Ph.D. in History (*editors*)

The First World War: the historical fortunes of states and peoples (dedicated to the 100th anniversary of the First World War): collection of scientific papers / Under the general editorship of Doctor of Historical Sciences, Professor Kudryachenko A.I. // The State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”. – K. : , 2015. – 352 p.

This collection contains scientific papers of the International scientific conference “The First World War: the historical fortunes of states and peoples” (dedicated to the 100th anniversary of the First World War).

Authors are responsible for the accuracy of the information contained in the published material. Reproduction is possible in case of referring to the author and edition.

ISBN 978-966-02-7652-9

© The State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”, 2015.

TABLE OF CONTENTS

FOREWORD

Kudryachenko A.I.	11
Speech of Welcome	
Rajiv Kumar Chander , Ambassador of India to Ukraine.....	19
Johannes Ayhner , Deputy Ambassador of Republic of Austria to Ukraine.....	21

CHARTER I

RECONFIGURATION OF INTERNATIONAL RELATIONS BEFORE, DURING AND AFTER THE FIRST WORLD WAR

Kudryachenko A.I. The First World War and its consequences for the World.....	22
Reyent O.P. The First World War and consequences of geopolitical cataclysms at the beginning of the XXth century for Ukraine.....	30
Shmorgun O.O. The First World War: the causes and consequences of geostrategic dimension.....	36
Khyzhnyak I.A. Resolving systemic subjectivity over historic category of the World War I (an introduction of its parameters into scientific discourse).....	53
Honchar B.M., Honchar Y.B. The US State Department and the beginning of the First World War.....	63
Potekhin O.V. Bosnian crisis of 1908-1909 years and the First World War: the problem of allied cooperation.....	71
Perga T.Y. The role of Balkan countries in shaping a new system of international relations before the First World War.....	79
Iali M.H. Features of Versailles-Washington World Order.....	85
Vietrynskyi I.M. The First World War: geopolitical context.....	90
Budkin V.S. The First World War and historical Statehood of the future new independent states.....	97
Gutsalo S.E. The Problem of Mosul in international relations after the First World War.....	105
Oliynik O.M. China in the First World War.....	112
Foschan Y.I. The First World War and Slovenian people – the lost chance of a nation state building.....	119
Rikako Shindo East Prussia after The First World War: international relations of a German enclave between Poland and Lithuania.....	126
Tsivatyi V.G. The Great War (1914-1918 years) and post-war period: diplomatic practice, foreign policy transformations and institutional development of the diplomatic services.....	139
Voyk V.M. The First World War and the genesis of contemporary US foreign policy strategy.....	146

CHARTER II

GREAT WAR AND EUROPEAN SOCIETY: EVERYDAY LIFE, SOCIAL CHALLENGES AND TRANSFORMATIONS

Donnihhaus V. Struggle with “inner enemy” in the Volga region (1914-1917 years).....	152
Kravchuk O.M. The evolution of the political programs of national elites of Czech Republic during the Great War.....	162
Varbanets P.A. Turkish society before, during and after the First World War: the causes and consequences of social transformation.....	171
Fomin S.S. The First World War as a major factor in the emergence of new independent states of Central Europe and the acceleration of modernization processes in them.....	177
Holubnycha Y.V. Cultural and educational activities of Ukrainian soldiers in occupied lands of Germany and Austria-Hungary in 1915-1917 years.....	184
Metelyova T.O. Value Transformation of the European space: between the First and the Second World Wars.....	190
Tkachenko V.M. The First World War in our present.....	202

CHARTER III

“UKRAINIAN QUESTION” AND GOVERNMENTAL PROCESSES IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE DURING THE FIRST WORLD WAR

Husiev V.I. Ukrainian political parties before and during the First World War: problems of state formation (an attempt of a comparison analysis).....	211
Zaytseva Z.I. Ukrainian political problem of subjectivity in the early period of the First World War.....	217
Kobuta L.P. Volodymyr Levytsky's political orientation of Ukrainian socialists during the war in 1914-1916 years.....	228
Lozynska I.H. The activities of the Russian occupation authorities in Galicia in 1916-1917 years.....	234
Shcherbin L.V. Attitude of Pavlo Miliukov to the Ukrainian question during the First World War.....	241
Zadunaiskiy V.V. The Peculiarities of military training for Kuban dismounted cossacs during the First World War (on the example of the 4 th dismounted cossacs' brigade).....	248
Malynovskiy B.V. Powers of the Austro-Hungarian command in the territory of the UPR (February-April 1918).....	255

CHARTER IV

THE GREAT WAR IN THE MEMOIRS, LITERATURE, MEDIA

Zernetska O.V. Influence of communications on the reconfiguration of international relations before, during and after the First World War.....	261
Skalenko O.K. Information Wars as an essence and forerunner of the Cold and Hot Wars.....	272
Soloshenko V.V. The role of the collective memory about the First World War in the Eastern Europe (on the Example of Ukraine and Russia).....	279
Sabine A. Haring The First World War within the Austrian cultures of commemoration.....	288
Paur I.V. Documentary leaflet as a source of daily life research of residents of Kamenetz-Podolsk in the First World War.....	305
Dominik Leugering Der Erste Weltkrieg und seine Narration in den Briefen Joseph Roths.....	310
Silka O.Z. Rural statutory civil societies of Ukraine under conditions of the First World War in the coverage of “Vestnik of Horol society of agricultural sector”.....	324
Froltsov V.V. Overcoming the “empire nostalgia” after the First World War interpretations of “Great German Reich” creation (1935-1939) in schoolbooks of FRG in the late 1960-s – beginning of 1970-ies.....	330
Malyshko S.V. Contemporary historiography of Orthodox military and naval clergy of Russia Empire.....	338
CONTRIBUTORS	347

ПЕРЕДМОВА

Плин часу все більше віддаляє нас від величезних історичних подій, масштабних воєнних зіткнень, які були уособленням кризи людської цивілізації та мали доленосне значення для всієї планети, для нашого континенту, його держав і народів. Історія людства знає безліч воєн, але у XX столітті дві з них – світові. За масштабами протиборства, руйнувань, людських втрат та за наслідками вони не мають рівних. У цих війнах брали участь усі найбільші держави світу. Нині держави і народи Європи і світу звертаються до подій Першої світової війни, або Великої війни, як її стали іменувати, з нагоди столітньої дати початку цієї трагедії. Понад чотири роки – з 1 серпня 1914 по 11 листопада 1918 року – тривала Перша світова війна. У вир її подій було втягнуто 38 держав з населенням понад 1 млрд. осіб, що складало біля двох третин мешканців Землі. У кровопролитних битвах загинуло 10 млн. осіб, 20 млн. одержали поранення чи каліцтво.

До Першої світової війни призвели загострення суперечностей між найбільшими державами світу, нерівномірність їх соціально-економічного розвитку. Суперництво великих держав-імперій та прагнення інших великих і малих країн отримати зиск на суші і на морі призвели до формування воєнно-політичних блоків. Велика, або Перша світова війна, як і наступна Друга світова, прийшли з Німеччини. Основні бойові дії розгорталися на європейському обширі, але театри воєнного протиборства були й на суші, на морі, під водою і в повітрі інших континентів.

На рубежі XIX – XX століть наймогутнішою державою світу була Британська імперія, її влада поширювалась на третину земної кулі. Другою за величиною колоніальною імперією була Франція. З входженням у XX ст. цим державам постали серйозні конкуренти – США та Німеччина. Розвинені держави поділили світ на сфери свого впливу, апогею досягла колоніальна політика. У колоніях та напівколоніях проживало біля 80% населення Землі. Британська, Французька, Російська, Оттоманська, Австро-Угорська, Німецька, Португальська імперії набрали класичних рис, які їх об'єднували і водночас породжували гострі нездоланні суперечності. Виняток із цього кола становили Швейцарія, Швеція, Норвегія, деякі латиноамериканські країни, де намагалась знайти притулок трудова і політична еміграція поневолених народів.

У політичному устрої провідних держав світу простежувались дві тенденції – розвиток країн унітарного й федеративного типу. Прикладом унітарних держав на початку століття були Великобританія, Франція, Італія. Влада тут знаходилась в центральних органах, на місцях самостійно могли вирішувати лише другорядні питання. З одного боку, це сприяло національній консолідації, а з іншого боку, легко могло викликати незадоволення та спротив через недостатнє врахування особливостей регіонів. При федеративному устрої влада поділяється між центральним і регіональними урядами. Засади федералізму найпослідовніше втілювали Сполучені Штати Америки.

Динаміка соціально-економічного розвитку провідних держав світу призвела до утвердження монополістичного режиму в їх економіці. Це позначилося на внутрішньополітичному кліматі даних держав: посилилися

тоталітарні тенденції і зростала мілітаризація, а у міжнародних відносинах наростала боротьба за ринки, політичний вплив у регіонах та світі. Акторами цих подій, тенденцій були монополії, політика яких набувала все більш агресивних вимірів. Водночас зрощення монополій з державою, формування державно-монополістичного капіталізму посилювало експансіоністський характер державної політики. Підтвердженням цього стала мілітаризація, виникнення військово-політичних союзів. Найбільші із них були Троїстий союз, що сформувався у 1882 р. (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія), і Антанта у 1904-1907 рр. у складі Великобританії, Франції та Росії. Формування блоків відбувалося на тлі обмежених кількістю учасників воєнних конфліктів: російсько-японська війна 1904-1905 рр., марокканська криза 1905 і 1911 рр., територіальні захоплення Італією Триполітанії та Киренаїки, анексія Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини в 1909 р., італо-турецька війна 1911-1912 рр., Балканські війни 1912-1913 рр. тощо. В такому контексті формувалися воєнні та політичні стратегії і плани кожної із великих імперій континенту, а також їх сателітів та союзників. Для Німеччини була характерною стратегія блискавичної перемоги та утвердження її у якості світової колоніальної держави, а для її противників було головним «покласти край німецькому імперіалізму» і розширити свої володіння, зміцнити власний вплив.

Важливо звернути увагу й на те, що до початку воєнного конфлікту ніхто у світі не усвідомлював повною мірою тих масштабів і наслідків, до яких призведе це протиборство. Всім зацікавленим акторам уявлялося, що кожен із них з мінімальними втратами досягне бажаних результатів та цілей. Величезні людські жертви, поневіряння і виробування випали на долю всіх країн-учасниць людовбивства, яке затягувалося на більш ніж чотири роки. Запущений маховик війни різко порушив усталений порядок життя всієї попередньої історичної доби, призвів до краху засадничих цінностей XIX ст., радикальних змін світу, падіння чотирьох імперій і появи на їхніх руїнах новопосталих держав. З часом з'ясувалося, що більшості сподівань не судилося справдитися, а завершення Великої війни та нове повоєнне облаштування світу принесло незагоєні рани і реваншистські настрої. Відтак саме повоєнна система стала предтечею наступної Другої світової війни.

Трагізм Першої світової війни особливо проявився в тотальному характері, якого вона набула, та стрімкому падінні вартості людського життя. За своїми універсальними масштабами й демографічними втратами та війна значно перевершила все те, що відбувалося до неї у ході найбільших міжнародних воєнних конфліктів в історії людства.

Підготовлений колективом наукових співробітників ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», інших вітчизняних і зарубіжних дослідницьких установ і вищих навчальних закладів збірник наукових праць «Перша світова війна: історичні долі держав і народів» є слушною спробою розглянути одну із самих найжахливіших катастроф європейської цивілізації та усього людства з точки зору сучасної історичної науки. Столітні роковини початку Першої світової війни супроводжуються цілою низкою різноманітних наукових та громадсько-політичних заходів (конференції, круглі столи, наукові читання) в багатьох зарубіжних країнах, а також у нашій державі. Це засвідчує

актуальність даної теми та прагнення по-новому осмислити весь перебіг подій тієї історичної доби, вивести із неї уроки. Знову і знову нам доводиться переконуватися – без знання минулого неможливо досягнути сучасності і окреслити перспективи майбутнього. Осмислення суспільного буття і самовизначення соціуму кожної держави потребують кропіткої роботи професійних істориків, забезпечення стабільно високого інтересу до доленосних подій вже доволі віддаленого минулого.

У своїх наукових пошуках колектив авторів використовує традиційні науково-методологічні та сучасні нові прийоми і методи досліджень, історіописання. Важливим є і те, що науковці звертаються до надзвичайно широкого спектру проблем, причому досліджуються як загальні: причини Першої світової війни, дипломатична боротьба напередодні та під час війни, перебіг подій на фронтах, так і вузькофахові чи специфічні теми – такі, як вплив комунікацій на реконфігурацію системи міжнародних відносин під час та після Великої війни; інформаційні війни як предтеча «холодних» і гарячих війн; боротьба з «внутрішнім ворогом» на Поволжі та низка інших. Застосовуючи міждисциплінарний підхід, автори збірника аналізують вплив Першої світової війни, яка стала великою катастрофою XX століття, на подальший перебіг подій. Війна була першою із таких катастроф, що стала справжньою гранню між епохами і визначила подальший розвиток людської цивілізації. Крім розгляду союзницьких формалізованих відносин, у збірнику розглядаються також російсько-сербські стосунки та роль загалом «балканського питання» як одного з чинників формування нової системи міжнародних відносин напередодні Великої війни; у окремих статтях запропоновано критерії визначення рівня інституціоналізації військово-політичних союзів та досліджено стан союзницького військово-політичного співробітництва великих держав напередодні Першої світової війни.

У збірнику, що тримає в руках читач, є окремі статті, в яких системно досліджуються не лише наслідки першого глобального конфлікту початку XX ст. в геостратегічному вимірі, але й головні складові «українських аспектів» Першої світової війни. Наголошується, що ця світова війна була тим дієвим чинником, який сприяв розвитку національної свідомості цілої низки народів, проголошенню ними незалежності та утвердженню власної держави. Однак не всім народам вдалося досягти цієї мети, зокрема українському народу.

Протягом складних 1914-1918 рр. українські етнічні землі, розділені між Російською імперією та Австро-Угорщиною, відіграючи відповідно важливе геополітичне значення для ворогуючих блоків, перетворилися на театр запеклих бойових дій. Більше того, українське населення опинилося по різні боки від лінії фронту цієї братовбивчої для українців війни. І, як аналізують дослідники, перебіг подальших подій, українські землі в кінцевому рахунку були розмійною монетою у великій геополітичній грі.

Важливим є той факт, що вітчизняними науковцями ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» та вченими інших установ ґрунтовно проаналізовано важливу проблему відтворення та збереження колективної пам'яті про Першу світову війну в країнах Східної та Західної Європи. З'ясовано, якою закарбувалась Велика війна в пам'яті російського,

українського, австрійського та німецького народів, які уроки повинні винести нинішні покоління, щоб унеможливити подібну катастрофу в майбутньому.

Хочеться вірити, що матеріали збірника наукових праць стануть в нагоді як для подальших розробок проблематики Першої світової війни, збереження пам'яті про неї, так і для виведення реальних важливих уроків із того кровопролиття та людинобивства з метою унеможливлення таких чи подібних катастроф. Для широкого українського загалу цей збірник має значення і в тому сенсі, що покликаний бути дієвою спонукою до завершення процесів формування української політичної нації, зміцнення нашої держави й утвердження її в колі розвинених демократій сучасного світу.

**А.І. Кудряченко – директор Державної Установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»**

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

FOREWORD

The passage flow of time increasingly distances us from the huge historical events, large-scale military clashes, which were the personification of human civilization crisis and had a crucial importance for the planet, for our continent, its countries and peoples. Human history knows many wars in the twentieth century but two of them are – the World ones. On the scale of confrontation, destruction, loss of life lives and the consequences they have no equal ones. In these wars all the major powers of the world were involved. Nowadays the states and peoples of Europe and the world are turning to the events of World War I or the Great War, as it became referred to, on the occasion of the centennial date of the tragedy beginning. More than four years – from 1 August, 1914 to 11 November, 1918 – The First World War lasted. In the maelstrom of its event there were 38 countries were involved with the population of more than 1 billion people that consisted constituted about two thirds of inhabitants of the Earth. In the bloody battles 10 million of people were killed, 20 million were wounded or got injured.

Sharpening of contradictions between the major powers of the world, unevenness of their socio-economic development led to the beginning of The World War I. The rivalry of the great empire states and aspirations of other large and small countries to receive benefits on land and at sea led to the formation of war and political blocks. The Great, or World War I as well as the next World War II, came from Germany. The main fighting unfolded on European coasts, but the theater of confrontation were on land, at sea, under water and in the air of other continents.

At the turn of the XIX-XX centuries the British Empire was the most powerful state in the world, its power spread on one third of the globe. The second largest colonial empire was France. Since joining the XX century, those countries were facing serious competitors – the US and Germany. Developed states divided the world into spheres of influence, the colonial policy reached its climax. About 80% of the population lived in the colonies and semi colonies. British, French, Russian, Ottoman, Austro-Hungarian, German, Portuguese Empires took the classic features that united them and at the same time gave rise to sharp insurmountable contradictions. Exceptions to this circle were Switzerland, Sweden, Norway, and some Latin American countries, where labor and political emigration of oppressed peoples tried to find refuge.

In the political structure of the world's leading states two trends could be traced – the development of the unitary and federal type countries. Examples of unitary states at the beginning of the century were Britain, France and Italy. Authorities were represented here in central bodies, on the local places only minor issues could be solved. On the one hand, it contributed to national unity, on the other hand, could easily cause dissatisfaction and opposition because of insufficient accounting features of regions. In the federal structure the power is divided between the central and regional governments. Principles of federalism most consistently were embodied the United States.

The dynamics of socio-economic development of the leading countries in the world led to the establishment of monopoly regime in their economy. This affected the internal political climate of these states: totalitarian tendencies intensified and

militarization increased, and in international relations growing struggle for markets and political influence in the region and the world emerged. The actors of these events and tendencies were monopolies, the policy policies of which were becoming increasingly aggressive. However, fusion of state monopolies, formation of state-monopoly capitalism intensified the expansionary nature of public policy. Proof of this became to this fact testifies the militarization, the emergence of military-political alliances. The largest of them are – the Triple Alliance, which was formed in 1882 (Germany, Austria-Hungary, Italy) and the Entente in the 1904-1907 composed of Britain, France and Russia. Formation of blocks has been accompanied by a limited number of military conflicts: the Russian-Japanese war of 1904-1905, The Moroccan crisis of 1905 and 1911, territorial capture of Tripolitania and Cyrenaica by Italy, Austria-Hungary's annexation of Bosnia and Herzegovina in 1909, Italian-Turkish war of 1911-1912, the Balkan War 1912-1913 etc.. In this context, military and political strategies and plans of each of the great empires of the continent and their satellites and allies were formed. Blitzkrieg strategy and strengthening its victory in a global colonial power was characteristic for Germany, and the main thing for its major opponents was to “put an end to German imperialism” and expand their ownership, reinforce their influence.

It is important to pay attention to the fact that before the military conflict nobody in the world did not realized the full extent and consequences to which this confrontation would lead to. All interested actors seemed believed that each of them with minimal losses would reach the desired results and objectives. The huge loss of life, hardships and trials endured by all participating countries of this manslaughter, which lasted for more than four years, launched flywheel of war sharply broke the established order of life of all previous historical period, led to the collapse of the core values of the nineteenth century, evoked radical changes in the world, the fall of empires and the emergence on their ruins the newest states. Over some period of time it became clear that their most expectations failed to come true, and the end of the Great War and post-war resettlement of new world brought festering wounds and revanchist sentiments. In the long run namely the post-war system became the forerunner of the following World War II.

The tragedy of the First World War is particularly evident in the total character, which it acquired, and in the rapid fall of human life value. According to its universal scale and demographic losses that war significantly surpassed everything that happened before it during the largest international military conflicts in the history of mankind.

Scientific research journal “The First World War: the historical fate of nations and peoples” that was prepared by the team of researchers of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”, other domestic and foreign research institutions and universities is quite a reasonable attempt to consider one of the worst catastrophes of European civilization and all humanity in terms of modern historical science. Centenary anniversary of the First World War is accompanied by a number of different scientific and socio-political events (conferences, round tables, scientific readings) in many foreign countries as well as in our country. This shows the relevance of the topic and desire to rethink the whole course of events of that historic day, to withdraw lessons from it. Over and over again we have to make sure that

without the knowledge of the past one cannot understand the present and to outline future prospects. Understanding the social life of society and self-determination of every state requires hard work of professional historians, ensuring a stable high interest to the fateful events of the rather remote past.

In its academic pursuits the group of authors is using traditional scientific methodology and modern techniques and new research methods of history writing. It is also important that scientists are turning to an extremely wide range of problems, they investigate both common: the causes of the First World War, the diplomatic struggle before and during the war, the events at the fronts and narrow professional or specific issues – such as the impact of communications on reconfiguration of international relations during and after the Great War; information wars as a forerunner of “cold” and hot wars; the fight against “internal enemy” in the Volga region and several others. Using an interdisciplinary approach, the authors analyze the influence of the First World War, which became the great catastrophe of the twentieth century, in the further course of events. The war was the first of such disasters, which became a real edge between eras and identified further development of human civilization. Apart from consideration of formal alliance relationship Russian-Serb relations in general and the role of “Balkan question” as one of the factors in the formation of a new system of international relations on the eve of the Great War is also studied in the book; in separate articles some criteria was proposed for determining the level of institutionalization of military-political alliances and the state of allied military and political cooperation between the great powers on the eve of the First World War is investigated.

In the collection, which holds a reader, there are some articles that systematically study not only consequences of the first global conflict of the early twentieth century in geostrategic terms, but also the main components of “Ukrainian Dimension” of the First World War. It is noted that the World War was so effective a factor that contributed to the development of national consciousness of a number of nations proclaiming their independence and the establishment of their own state. However, not all nations succeeded to reach this goal, including the Ukrainian people.

During the difficult 1914-1918 Ukrainian ethnic lands, divided between the Russian Empire and Austria-Hungary, correspondingly playing great geopolitical significance for warring blocs, turned into the theater of fierce fighting. Moreover, the Ukrainian population found themselves on opposite sides of the front line of this fratricidal war for Ukrainian people. And as the researchers analyze the course of future events, Ukrainian lands, in the long run, were pawns in a big geopolitical game.

What is important is the fact that domestic scientists of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine” and other institutions scientists’ thoroughly analyzed an important a profound problem of reproduction and preservation of the collective memory of the First World War in Eastern and Western Europe. It was found out how the Great War imprinted in the memory of Russian, Ukrainian, Austrian and German peoples, which lessons the lessons of which must learn must be learned nowadays generations by the generations of nowadays to prevent a similar disaster in the future.

We are hopeful to believe, that materials of the scientific works collection will be useful both for further development of the First World War issues, preserving the memory of it, and to display real important lessons from that bloodshed and manslaughter for with the purpose of preventing disasters like this or similar ones. For a wide Ukrainian public this collection has significance in the sense that it aims to be an effective stimulus to the completion of the formation of the Ukrainian political nation, the strengthening of our state and its establishment in the circle of developed democracies of the modern world.

**A.I. Kudryachenko – Director of the State Institution
“Institute of World History of NAS of Ukraine”**

Державна установа «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАНУКРАЇНИ»

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

У журналі «Індія – перспективи», що видається Міністерством закордонних справ Індії, нещодавно з'явилася цікава публікація про участь Індії у Першій світовій війні. У ній наголошується, що «Перша світова війна (1914-1918), яку в ті часи також називали Великою війною за цивілізацію, стала поворотною подією у світовій історії. Події, що сталися в результаті цього збройного конфлікту, назавжди змінили соціальну і політичну карту світу. Цього наслідки відбулися в часі, і численні сьогоденні конфлікти... сягають своїм корінням безпосередньо наслідків цієї війни»*.

У ті часи Індія була британською колонією і змушена була розділити тягар цієї війни у складі метрополії. Разом з тим, необхідно відзначити таку важливу особливість: переважна більшість політичних сил в Індії 1914 року дійшла єдиної думки про те, що статус домініону і певну політичну автономію можна отримати від Англії тільки шляхом активної участі у воєнних діях. У результаті такої позиції Індія була змушена зробити величезний внесок у формі людських і матеріальних ресурсів, які підтримували і забезпечували воєнні зусилля метрополії.

Індійські солдати хоробро і чесно билися у численних боях в різних країнах світу – у Франції та Бельгії, на Аравійському півострові, у Східній Африці, в Єгипті, Палестині, Персії, в Росії і навіть у Китаї. До кінця війни у воєнних діях на іноземних теренах брало участь близько 1 млн. 100 тис. індійців, 60 тис. з яких загинули; більше 9 тис. з них були нагороджені медалями за відвагу, у тому числі 11 – орденами «Хрест Вікторії». Перші війська, спочатку призначені для служби в Судані та Єгипті, були передислоковані на Захід в якості вкрай необхідного підкріплення британським експедиційним військам, які вперто билися, намагаючись стримати безперервний наступ німців у Франції та Фландрії. Ці індійські дивізії восени 1914 р. були кинуті туди з метою запобігання доступу німців до портів на Південному узбережжі і на півночі Франції. До кінця 1914 р. Індія направила шість експедиційних військ для служби на іноземних територіях. Крім того, вона забезпечувала союзників військовою технікою та боєприпасами вартістю 80 мільйонів фунтів стерлінгів. Вона також здійснила прямий грошовий внесок у розмірі 146,2 млн. фунтів стерлінгів, виділених з державних доходів.

Перша світова війна справила величезний вплив на Індію, як у суспільно-політичному, так і в економічному плані. Вперше індійські війська були введені у дію в Європі і мали значний вплив на перебіг багатьох подій в західних країнах. Індійців тепло приймали у Франції та Бельгії, а їх взаємодія з європейцями сприяла руйнуванню расового панування, яке створили англійські колоніальні власті в Індії.

Численні видатні громадські та політичні діячі Індії, включаючи Махатму Ганді, у початковий період війни були активними прихильниками участі Індії у воєнних діях, вбачаючи в цьому подальшу перспективу, передусім, у досягненні певної автономії, а згодом – ліквідації колоніального тягара в цілому. З плином часу, коли індійські політичні лідери зрозуміли, що британці

* Rana Chinna. India and the Grate War // India – Perspectives. – Vol. 28. Iss. 1, March-April 2014. – P. 33.

не збираються виконувати обіцянки, дані в ході війни, відбувся різкий перехід від політичних вимог про автономію в рамках Британської імперії до боротьби за досягнення повної незалежності. Саме у цьому ключі Перша світова війна стала поворотною подією в політичній історії руху за незалежність на індійському субконтиненті.

Керівництво сучасної Індії приділяє велику увагу цій вікопомній події в історії людства і наголошує на необхідності всебічного дослідження участі Індії у Першій світовій війні у всьому комплексі людських, військових і фінансових ресурсів країни. З метою реалізації такого дослідження Об'єднане військово-наукове товариство Індії (один з найстаріших стратегічних експертно-аналітичних центрів у країні) і Міністерство закордонних справ Індії розробили спеціальний проєкт для визначення ступеня участі індійської армії в цій війні, а також ролі і значення Індії у досягненні миру.

У рамках цього проєкту, задля збереження історичної пам'яті, Індія прагне розвивати співпрацю з усіма колишніми учасниками війни. Проєкт передбачає дослідження і зіставлення наявних фактів і даних, пошук та вивчення невідомих і маловідомих матеріалів. На цій основі Індія буде зміцнювати та поглиблювати відносини різнобічної співпраці з країнами-учасницями воєнних дій з метою запобігання потенційним світовим воєнним конфліктам у майбутньому. Задля налагодження тіснішого контакту між народами Індія прагне залучити до проєкту якомога ширше коло партнерів, включаючи національні уряди, освітні та культурні установи, урядові та неурядові організації, а також окремих осіб. Адже головною метою проєкту є «наведення мостів» за допомогою кращого розуміння спільного минулого, з урахуванням ролі всіх країн-учасниць, включаючи Індію, у Першій світовій війні. Проєкт також передбачає забезпечення умов для зближення і співпраці вчених, фахівців, урядів та установ різних країн.

Внесок Індії в Першу світову війну буде розглядатися в комплексному вимірі: з погляду воєнного мистецтва (стратегія і тактика), внутрішньої політики, співвідношення суспільства і культури, у горизонті художньої літератури, з погляду медичної та трудової історії. Такий підхід уможливить вивчення теми «Індія у Великій війні» в недосліджених раніше галузях, дозволить пролити світло на численні теорії і міркування, що розвивалися протягом 100 років від початку війни. Завдяки міжнародній взаємодії у різних сферах проєкт зможе відкрити нове бачення участі Індії в Першій світовій війні.

У цьому зв'язку Посольство Республіки Індія в Україні щиро вітає і підтримує ініціативу Державної установи «Інститут всесвітньої історії» НАН України в організації міжнародної наукової конференції з проблем Першої світової війни, а також активізацію та проведення українськими вченими-індологами спеціальних наукових досліджень, публікації наукових матеріалів та статей про участь Індії у Першій світовій війні. Ця важлива сфера діяльності, безсумнівно, послужить на благо зміцнення і розвитку зв'язків і плідної співпраці між Індією та Україною.

**Раджив Кумар Чандер, Надзвичайний та
Повноважний Посол Республіки Індія в Україні**

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

Sehr geehrte Damen und Herren!

Der Erste Weltkrieg stellt eines der einschneidendsten Ereignisse in der Geschichte Österreichs dar: bekanntlich führte die Ermordung des österreichischen Thronfolgers Franz Ferdinand in Sarajevo zum Ausbruch des Ersten Weltkriegs, und bekanntlich führte der Erste Weltkrieg letztendlich zum Zerfall Österreichs als kaiserliches Imperium.

Das Gedenken an den Ersten Weltkrieg ist in Österreich allgegenwärtig: die Kriegerdenkmäler in den österreichischen Gemeinden erinnern daran, wie viele meiner Landsleute in den Gräueln des Ersten Weltkriegs ihr zumeist junges Leben verloren haben. Ich habe hier vor allem das Kriegerdenkmal in jener Salzburger Gemeinde vor Augen, aus der ich selbst stamme: mein Geburtsort hatte zur Zeit des Ersten Weltkriegs rund 1000 Einwohner. Knapp 50 junge Männer, die ihr Leben noch vor sich hatten, sind im Ersten Weltkrieg gefallen; eine beträchtliche Anzahl von ihnen auf dem Gebiet der heutigen Ukraine.

Viele der am erbittertesten geführten Kampfhandlungen des Ersten Weltkriegs ereigneten sich auf dem Gebiet der heutigen Ukraine. Dieser Umstand beschäftigt die Österreichische Botschaft in Kiew bis zum heutigen Tag: sei es, den Gefallenen der österreichischen Armee in der Ukraine ein würdiges Andenken zu bewahren, sei es, auch noch hundert Jahre später den Hinterbliebenen zu helfen, die Gräber ihrer gefallenen Angehörigen zu finden.

Vor diesem Hintergrund freue ich mich, dass sich das Institut für Weltgeschichte an der Nationalen Akademie der Wissenschaften um die Aufarbeitung der Geschichte des Ersten Weltkriegs kümmert. Erinnern allein aber ist zu wenig – erst wenn es uns gelingt, den Realitäten des Ersten Weltkriegs kritisch ins Auge zu schauen und aus diesem kollektiven Selbstmord Europas die richtigen Lehren für ein Europa der Zukunft zu ziehen, sind unsere Gefallenen nicht umsonst gestorben.

**Johannes Aigner, Stellvertretender Missionschef
Österreichische Botschaft Kiew**

РОЗДІЛ I

РЕКОНФІГУРАЦІЯ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НАПЕРЕДОДНІ, ПІД ЧАС ТА ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 94 (100) “1914/1919”

Кудряченко А.І.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ СВІТУ

У статті проаналізовано причини, перебіг подій Першої світової війни, яка стала прологом ХХ століття. Окремо розглядаються наслідки та облаштування світу у повоєнні роки державами-переможцями.

Ключові слова: Велика війна, Четверний союз, Антанта, позиційне протиборство, колоніальна система, розвал імперій, Ліга націй, Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин.

В статье проанализированы причины, течение событий Первой мировой войны, которая стала прологом ХХ столетия. Отдельно рассматриваются последствия и обустройство мира в послевоенные годы государствами победителями.

Ключевые слова: Большая война, Четвертой союз, Антанта, позиционное противостояние, колониальная система, развал империй, Лига наций, Версальско-Вашингтонская система международных отношений.

In the article the reasons and the events of the World War I, which was the prologue of the twentieth century, have been analyzed. Separately, the consequences and arrangement of the world by the winners in the postwar years have been considered.

Keywords: The Great War, the Quadruple Alliance, Entente, positional confrontation, the colonial system, the collapse of empires, the League of Nations, the Versailles-Washington system of international relations.

Історія людства знає безліч воєн, але у ХХ столітті дві з них – світові. За масштабами протиборства, руйнувань, людських втрат і за наслідками вони не мають рівних. У цих війнах брали участь усі найбільші держави світу. Понад чотири роки – з 1 серпня 1914 по 11 листопада 1918 року – тривала Перша світова війна. У неї було втягнуто 38 держав з населенням понад 1 млрд. осіб, що складало біля двох третин мешканців Землі. У кровопролитних битвах загинуло 10 млн. осіб, 20 млн. одержали поранення чи каліцтво. Війни прийшли з Німеччини, а основні бойові дії розгорталися на європейському континенті. До Першої світової війни призвели загострення суперечностей між найбільшими державами світу. Непримиренними виявились інтереси Німеччини та Англії. Вони суперничали на суші й на морі [1].

Воєнне протиборство сталося в силу індустріального розвитку, який посилював економічну диференціацію держав та відчутно змінив соціальну структуру суспільств. За внутрішнім прогресом приховувались складні політичні, соціальні та економічні процеси, які створювали об'єктивні й суб'єктивні передумови визрівання міждержавних конфліктів і воєн. Соціальна й політична атмосфера на початку ХХ ст. була напруженою. Великі держави увійшли у воєнно-політичні союзи. 1882 р. був підписаний таємний

союзницький договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною й Італією (Троїстий союз). Їм протистояв альянс Англії, Франції і Росії, так звана Антанта (1907 р.).

На той час наймогутнішою державою світу була Британська імперія, її влада поширювалась на третину земної кулі. Другою за величиною колоніальною імперією була Франція. На початку ХХ ст. у них були серйозні конкуренти – США й Німеччина. Розвинені держави поділили світ на сфери свого впливу, апогеєм досягла колоніальна політика. У колоніях та напівколоніях проживало 1367 млн. чол. або 79% населення Землі. Британська, Французька, Російська, Оттоманська, Австро-Угорська, Німецька, Португальська імперії набрали класичних рис, які їх об'єднували і водночас породжували гострі нездоланні суперечності. Виняток становили Швейцарія, Швеція, Норвегія, деякі латиноамериканські країни, де намагалась знайти притулок трудова й політична еміграція поневолених народів.

У політичному устрої провідних держав світу простежувались дві тенденції – розвиток країн унітарного й федеративного типу. Прикладом унітарних держав на початку століття є Великобританія, Франція, Італія. Влада тут знаходилась в центральних органах, на місцях самостійно могли вирішувати лише другорядні питання. З одного боку, це сприяло національній консолідації, а з іншого боку, легко могло викликати незадоволення через недостатнє врахування особливостей регіонів. При федеративному устрої влада поділяється між центральним і регіональним урядами. Засади федералізму найпоширеніше втілювали Сполучені Штати Америки.

На зламі століть абсолютних монархій на європейському континенті майже не залишилось. Парламентський режим встановився і в республіках, і в конституційних монархіях. Республіки, залежно від того, кому належала вся повнота влади в країні, були президентськими або парламентськими. У провідних країнах відбулась структуризація суспільства. Масові політичні партії консерваторів і лібералів здобули досвід і виробили гнучку тактику й стратегію боротьби за вплив на суспільство. Перехопити владу намагалися Лейбористська партія (Англія), соціал-демократичні партії (Росія, Австрія, Угорщина, Бельгія, Польща, Голландія та ін.).

За своїм соціально-економічним розвитком країни, в яких на початку ХХ ст. інтенсивно йшов процес індустріалізації, поділялися на три групи. Передову групу очолювали Англія, Франція, США, далі йшли країни Центральної і Південно-Східної Європи, Іспанія, Росія, останніми були держави Латинської Америки, Азії й Африки. Такі країни, як Німеччина, Італія, Японія, відчутно випереджали країни другої групи. Однак і в першій групі їх не визнавали рівними. Тим більше, що у трьох цих країнах силу досить стрімко набрав не фінансовий, а більше промисловий капітал. Тому Німеччина, Італія і Японія все відвертіше вимагали собі «місця під сонцем».

Загальновідомо, що ініціаторами розв'язання війни виступили правлячі кола Німеччини та Австро-Угорщини, хоча й інші країни переслідували конкретні загарбницькі цілі. Гонка озброєнь набрала нечуваного розмаху. Німецька імперія прагнула до масштабного свого панування. В її плани входило захоплення великих територій в Європі, у тому числі України й Прибалтики, колоніальних володінь Англії, Франції, Бельгії, зміцнення позицій

в Туреччині й на Близькому Сході. Австро-Угорщина сподівалася підкорити Сербію, Болгарію й Чорногорію, заволодіти нафтородовищами Румунії, панувати на Чорному, Адріатичному й Егейському морях. Туреччина, яку у випадку перемоги збиралися поділити країни Антанти, звертала свої погляди на Балканський півострів, Крим, Закавказзя, Іран.

З іншого боку держави Антанти плекали власні плани. Так Англія претендувала на німецькі колонії, турецькі володіння в Месопотамії (нинішній Ірак), домагалася посилення впливу на Близькому Сході та Середземномор'ї. В інтересах Англії було підірвати економічну могутність Німеччини, її зростаючу роль у світовій торгівлі. Франція своєю чергою воліла повернути Ельзас і Східну Лотарингію, відібрані у неї Німеччиною в 1871 р., заодно захопити багатий вугіллям Саарський басейн та частину Рейнської області Німеччини. Економічно послабити Німеччину прагнула й Росія. До того ж російський царизм переслідував стратегічні завдання – установити контроль над протоками Босфор і Дарданелли, покінчити з німецьким та австрійським впливом у Туреччині й на Балканах.

Найбільше вагалась у визначенні своєї стратегії та домагань Італія. Будучи союзником Німеччини й Австро-Угорщини, Італія все-таки з'ясовувала, за якого перебігу подій вона зможе отримати більшу вигоду. З початком війни Рим вів затяжні переговори з обома воюючими сторонами і врешті-решт країни Антанти пообіцяли значно спокусливіші територіальні надбання. Англія готова була надати велику позику. Це схилило перехід Італії у 1915 р. на бік противників Німеччини. Таким чином, війна для кожної сторони і для держав обох блоків мала несправедливий, відверто загарбницький характер. Водночас учасники війни, прикриваючись гаслами захисту вітчизни й майбутнього своїх народів, знищували в полум'ї протиборства мільйони безневинних, ошуканих шовіністичною пропагандою людей.

Як відомо, приводом до початку Першої світової війни став австро-сербський конфлікт. 28 червня 1914 р. Гаврило Принцип, член таємної організації «Млада Босна», яка боролась за об'єднання всіх південнослов'янських народів, убив наступника австрійського й угорського престолу Франца Фердинанда. Ерцгерцог був головнокомандувачем армії Австро-Угорщини і прибув до Боснії на військові маневри. Його провокаційний приїзд у Сараєво і постріли сербського студента відіграли зловісну роль. 23 липня 1914 р. Австро-Угорщина передала уряду Сербії ультиматум, який порушував її суверенітет та означав втручання у внутрішні справи. В разі ухилення Сербії від виконання вимог їй погрожували розривом дипломатичних відносин, війною. Великі держави зайняли вичікувальну позицію, щоб не бути звинуваченими у змовництві. В установленний термін Сербія оголосила про свою згоду прийняти умови ультиматуму. Виняток становив пункт, де йшлося про участь австрійської поліції у проведенні слідства на території Сербії. Цього було досить, щоб погрози були приведені в дію. Наприкінці липня австро-угорські війська вторглися на територію Сербії. Розпочалось артилерійське бомбардування Белграда.

Імперським амбіціям Росії, уряд якої вельми прихильно ставився до Сербії, було нанесено відчутний удар. В частині російських військових округів,

на Чорноморському й Балтійському флотах було проведено мобілізацію, яка переросла в загальнодержавну. У відповідь Німеччина 1 серпня теж розпочала загальну мобілізацію, а ввечері німецький посол вручив російському міністру іноземних справ ноту з оголошенням війни Росії. А вже 3 серпня нота такого ж змісту була передана французькому уряду. Звинувачуючи французів порушенні нейтралітету Бельгії, Німеччина без попереджень вторглась на її територію. Це послужило серйозним приводом для негайного вступу у війну Англії. За лічені дні війна стала світовою і розгорілась по всій земній кулі.

На початку війни хвиля патріотизму й націоналізму заповонила воюючі держави. З часом вона змінилася на зневіру і втому, призвела до посилення соціал-демократії й поширення пацифістських ідей. Але спочатку вона створювала сприятливі умови для мобілізації усіх сил на фронті і в тилу [2]. Зовнішнім виявом національних почуттів стали перейменування в Росії міст з німецькими назвами: Санкт-Петербург став Петроградом, у Великобританії королівська сім'я родом з німецького Ганновера взяла нове прізвище – Віндзор. Від початку і до кінця війна супроводжувалась гострою боротьбою різних суспільно-політичних течій.

Напередодні війни країни Антанти мали перевагу в людських і матеріальних ресурсах над країнами Троїстого союзу. Військово-морські флоти Англії та Франції домінували на морях. За кількістю та якістю озброєнь і в мобілізаційному відношенні до війни краще була підготовлена Німеччина. Майже за рік до початку воєнних дій у Німеччині був готовий воєнно-оперативний план нападу на Францію і Росію. Неминучість війни на два fronti була очевидною. Тому головними ідеями стратегічного плану були блискавичність наступу та нищення противників порізно. Після розгрому протягом 4-6 тижнів французької армії Німеччина мала перекинути війська на схід і в ході блискавичної війни нанести нищівну поразку Росії.

Однак реальний перебіг подій став далеким від планів та мав вельми ускладнюючі наслідки для всіх сторін. Війна, стрімко розпочавшись, досить швидко набрала затяжного і позиційного характеру, для Німеччини вона стала війною на два fronti. Не вдаючись до ретельного аналізу перебігу воєнних операцій, варто вказати наступне. Жодна із сторін не володіла достатніми засобами, аби безповоротно зламати хід подій. Тому вони намагалися якомога швидше привернути до цієї світової бойні інших союзників. Першою з цього кола країн вступила у війну Японія. Вона захопила німецькі володіння в Китаї і на Тихому океані. Країни Антанти вимагали послати японських солдат у Європу та японський уряд відмовився це зробити. Німеччину підтримала Османська імперія. Російсько-турецький фронт розтягнувся на 350 км. Після перемог Німеччини восени 1915 р. у війну вступає Болгарія. Утворюється Четвертий союз Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини і Болгарії. Блискавична війна не вдалася, що загалом змінило обстановку на театрах воєнних дій [4].

У 1916 р. Німеччина переносить свої зусилля на Західний фронт і головним театром військових дій стало м. Верден. Водночас активний наступ веде російська армія, а стратегічна ініціатива переходить до Антанти. У квітні 1917 р. у війну на боці Антанти вступають США, а у жовтні місяці Росія

виходить із війни. Навесні 1918 р. англо-французькі війська мали значну перевагу над німецькими арміями. Німецькі війська були витіснені з території Франції, Бельгії, а солдати Австро-Угорщини відмовлялися воювати.

У вересні 1918 р. війська Антанти перейшли в наступ по всьому фронту. І Четверний союз не витримав натиску: 28 вересня з війни вийшла Болгарія; 30 жовтня було укладено перемир'я з Туреччиною; 3 листопада укладено мир з Австро-Угорщиною. Після капітуляції всіх союзників становище в Німеччині стало безнадійним. 3 листопада 1918 р. в країні вибухнула революція, німецький імператор (кайзер) Вільгельм II змушений був зректися престолу. 11 листопада 1918 р. в Комп'єнському лісі було підписано перемир'я, яке завершило Першу світову війну 1914-1918 рр. Німеччина та її союзники зазнали поразки [5].

Аналізуючи масштаби та вплив на світові процеси Першої світової війни слід наголосити наступне. Це був воєнний конфлікт глобальних вимірів, що приніс величезні масштаби втрат і руйнувань та мав доленосні наслідки впливу на розвиток суспільств воюючих держав та й цілого світу. Сучасники, з огляду на нові виміри воєнного протистояння і його масштаби, називали цю війну Великою. Однак з часом, після наступної світової війни, дана назва вийшла із загальноживаних визначень історичного дискурсу. Це сталося в силу того, що Друга світова війна за масштабами втрат і воєнних операцій, руйнувань і військових злочинів, за багатьма іншими вимірами відчутно затьмарила війну 1914-1918 рр.

Масштаби більш ніж чотирирічного воєнного протистояння цих років мали доленосне значення для всіх учасників: воєнно-політичних блоків, імперій, держав і їх народів, а також для всіх регіонів та світу в цілому. З кожної сторони-учасниці війни були масові, багатомільйонні армії, які вели боротьбу на величезних обшарах, мали вельми протяжні фронти, а визначальні битви та операції коштували приголомшуючих втрат військовиків. Скажімо, під Верденом загинуло майже мільйон німецьких і французьких солдатів та офіцерів; на р. Соммі втрати з обох сторін перевищували 1,3 млн. осіб; під час Брусиловського прориву лише полонених нараховувалося понад 400 тис. осіб. Такі втрати разом із іншими чинниками досить відчутно впливали на соціально-психологічний стан як воюючих армій, так і загалом суспільств відповідних країн.

Нової якості війни надавали не лише методи і масштаби її ведення, але і вдосконалення смертоносної зброї і техніки. Для масового нищення людей використовувались нові засоби протистояння: потужна артилерія, танки, військово-повітряні сили, хімічна зброя. Хоробрість солдатів вже цінувалася менше, ніж кількість зброї, її нові види. Затребуваними стали: кулемети, ручні гранати, підводні човни, винищувачі і бомбардувальники. Застосування німцями вперше в світовій історії 22 квітня 1915 р. біля бельгійського міста Іпр хлору для газової атаки проти 15 тис. англійських вояків, третина з яких відразу ж померла, продемонструвало повну зневагу норм міжнародного права і це ознаменувало появу нової страхітливої зброї – хімічної. Впровадження новітніх досягнень науки і техніки сприяли появі і розвитку нових видів озброєнь, нових

родів військ, зміні їх співвідношень та на цих засадах удосконалення стратегії і тактики ведення воєнних операцій.

Перша світова війна принесла людські жертви, співставні втратам у Європі протягом попередніх двох століть. Потужність засобів винищення та вигнання, тривалість і виснажливість війни, чисельність армій і застосування практик геноциду призвели до величезних втрат, помітного знекровлення народів. Крім воєнних дій, величезного лиха завдали хвороби і голод. Життєвий рівень більшості населення став жалюгідним. Неймовірні збитки терпіли майже всі європейські держави. Зруйнована інфраструктура, спотворені дороги, залізниці, мости, стерті з лиця землі міста і села справляли гнітюче враження, не піддавалися поясненню здорового глузду. Розбалансовані промисловість, сільське господарство й фінанси потребували напруження зусиль нових поколінь. Збитки становили третину національного багатства держав-учасниць війни. У матеріальному обчисленні вони обійшлись у 80 млрд. доларів. Все це разом вплинуло на радикалізацію широких народних мас, їх боротьбу за соціально-економічні та політичні права, спричинило значну активізацію національно-визвольних рухів, довело неспроможність подальшого збереження державно-політичного устрою багатонаціональних держав, імперій.

Тим самим, до числа доленосних наслідків Першої світової війни слід віднести формування нового геополітичного устрою Європи і світу, появу нових міжнародних акторів, втрату ролі і впливу цілої низки держав. У ході війни суспільний лад Російської імперії, Німеччини, Австро-Угорщини, Османської імперії не витримав випробувань. Імперії Романових, Гогенцоллернів, Габсбургів, турецьких султанів розпалися. На їхніх уламках виникли нові держави. В Європі постала низка нових національних держав. В їх числі у 1917 р. в червні була проголошена незалежність Литви, у грудні – утворена незалежна Фінляндія; у 1918 р. у січні проголошена незалежність Української Народної Республіки, в лютому утворена незалежна Естонія, у жовтні – Чехословаччина, у листопаді проголошена Західноукраїнська Народна Республіка, а також незалежна Польська держава, Австрійська республіка, Угорська республіка, незалежна Латвія, у грудні було створено Королівство Сербів, Хорватів і Словенців (Югославія), а у червні 1919 р. – проголошена Веймарська республіка в Німеччині, тощо.

Питання спроможності новопосталих держав, їх життєздатності тут ми не аналізуємо, це окрема тема. Слід підкреслити, що період Великої війни для політичної історії України мав особливе значення. Війна, революційні потрясіння в Росії детермінували низку суспільно-політичних трансформацій і національно-демократичну революцію в Україні. Остання поєднала національно-визвольний та державотворчий процеси і постала закономірним явищем та наслідком багатовікового розвитку українства. Ця революція значно піднесла національну свідомість українського народу, принесла вагомі здобутки не лише в історію України, а й певний вклад в історичний процес Європи і світу. В міжнародному контексті гучно було поставлено «українське питання» та здійснені важливі кроки для його вирішення у подальшому.

Держави-переможниці для вироблення засад повоєнного облаштування Європи і світу скликали мирну конференцію у Парижі через рік після

завершення війни. Паризька мирна конференція проходила з перервами з 18 січня 1919 р. по 21 січня 1920 р. На конференцію були запрошені делегації з 27 країн, з яких 10 брали безпосередню участь у війні, 14 формально знаходились у стані війни (фактично допомагали лише економічними засобами) і 3 новостворені держави. Найчисельнішою була американська делегація, число співробітників якої досягло 1300 чол. Показово, що вперше в історії дипломатії переможені держави не брали участі в переговорах. На конференцію Німеччина та її колишні союзники були допущені лише тоді, коли переможці виробили проекти мирних договорів з ними. На конференцію не були запрошені також представники Росії, в якій точилася громадянська війна. Учасники конференції з самого початку роботи були розподілені на чотири нерівноправні категорії за критерієм інтересів, а радше впливу держав. Домінуючу роль відігравали Франція, Велика Британія та США [3].

Головні питання на конференції вирішувалися на вузьких нарадах: спочатку на «Раді дев'яти», а з березня 1919 р. – на «Раді чотирьох», до якої входили прем'єр-міністр Великої Британії Д. Ллойд Джордж, французький прем'єр-міністр Ж. Клемансо, президент США В. Вільсон та прем'єр-міністр Італії В. Орландо. У Вашингтоні особливе переймалися повосенним облаштуванням світу. Ще 8 січня 1918 р. президент США В. Вільсон оприлюднив свої програмні «14 пунктів». У них він виклав основні принципи побудови повоєнного світопорядку. Вони проголошували свободу торгівлі та мореплавства, відмову від таємної дипломатії, визнання прав народів на самовизначення, необхідність роззброєння, вивід німецьких військ з усіх окупованих ними територій, надання автономії народам Австро-Угорщини й Османської імперії, відновлення незалежності Польщі. Також пункти В. Вільсона передбачали створення Ліги Націй – міжнародної організації, яка повинна гарантувати мир у світі.

Досить важливою складовою повоєнного облаштування було ставлення до Німеччини та накладення на неї відповідних обмежень, як на країну, що винна у розв'язанні війни. Починаючи ще із переговорів у Комп'єнському лісі, які велись в ультимативній, принизливій для німецьких делегатів формі, союзники-переможці виставили низку умов Берліну. Протягом двох тижнів німці повинні були евакуювати війська з Бельгії, Франції, Люксембургу, Ельзаса і Лотарингії. Вони мали відмовитись від Брест-Литовського договору, передати все озброєння переможцям, відпустити на батьківщину полонених. Водночас командування союзників погодилось тимчасово залишити німецькі війська в Україні й Прибалтиці. Тяжкими і принизливими були й умови Версальського договору з Німеччиною, який було підписано державами-переможцями 28 червня 1919 р. Так, згідно договору, який набрав чинності 10 січня 1920 р., Німеччина втрачала 18% території, провінції Ельзас і Лотарингія та копальні Саарської області передавалися Франції; ліве узбережжя Рейну на 15 років окуповувалося військами Антанті; зона на схід від Рейну на 50 км. підлягала повній демілітаризації; Бельгія отримувала округи Ейпен, Мальмеді, Морене; до Данії переходила північна частина Шлезвігу; Польща отримала Познань, райони Померанії, Західної та Східної Пруссії, частину Верхньої Сілезії; Гданськ (Данциг) ставав вільним містом під урядкуванням Ліги

Націй. Німецькі колонії були перерозподілені поміж Великою Британією, Францією, Бельгією і Японією.

Версальський договір винуватцями у війні визнав Німеччину разом з її союзниками. В силу цього на них було покладено виплату репарацій: відшкодування збитків державою, що розпочала війну, державам, що зазнали нападу. Сума репарацій становила 132 млрд. золотих марок. Франція одержувала 52%, Велика Британія – 22%, Італія – 10% загальної суми. Версальський договір забороняв загальну військову повинність у Німеччині, не дозволяв їй тримати підводний флот, військову та морську авіацію. Чисельність німецької армії обмежувалася 100 тис. вояків.

Низка мирних договорів була укладена переможцями також із колишніми союзниками Німеччини. 10 вересня 1919 р. було підписано Сен-Жерменський договір з Австрією. Австро-Угорська імперія припиняла своє існування. Частина Південного Тіролю переходила до Італії. Буковина відійшла до Румунії, Галичина – Польщі, деякі землі відійшли до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (Югославії). Утворювалася нова держава – Чехословаччина. Австрії дозволялося мати 30-тисячну армію, австрійський флот переходив до Антанти [2].

Вже 27 листопада 1919 р. у Нейї був укладений договір з Болгарією (Нейїський договір). За цим договором частина території Болгарії відходила до Греції, Румунії, Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (Югославії). Обмежувалася чисельність болгарської армії.

3 Угорщиною 4 червня 1920 р. був підписаний Тріанонський договір. Угорщина втратила ряд земель на користь Королівства Сербії, Хорватії та Словенії, а також Румунії. Словаччина та Закарпаття відійшли до Чехословаччини. Також обмежувалася чисельність угорської армії.

3 Туреччиною 10 серпня 1920 р. було укладено Севрський договір. Османська імперія втрачала 80% своїх володінь. Однак цей договір так і не набрав чинності. З огляду на перебіг подій національно-визвольного руху Туреччина зуміла зберегти свій суверенітет і певну частину територій. А Лозанська конференція, що проходила з 20 листопада 1922 р. по 24 липня 1923 р., покликана була розв'язати коло проблем навколо Туреччини та Чорноморських проток. Під час конференції було прийнято конвенцію про режим Чорноморських проток, яка базувалася за принципом вільного проходу кораблів, як воєнних, так і цивільних під будь-яким прапором. А підписаний 24 липня 1923 р. Лозанський договір юридично закріплював розпад Османської імперії та визначав нові кордони Туреччини. До Туреччини поверталися території, що раніше були передані Греції. Згодом Франція поступилася частиною Сирії на користь Туреччини. У 1920-х рр. арабські володіння Османської імперії було передано під контроль Великої Британії (Ірак, Трансйорданія, Палестина) та Франції (Сирія, Ліван).

Вашингтонська конференція, що проходила з 12 листопада 1921 р. по 6 лютого 1922 р. покликана була врегулювати суперечності та територіальний перерозподіл на Далекому Сході та в зоні Тихого океану.

Одним із підсумків Першої світової війни стала нова розстановка сил на міжнародній арені. Сполучені Штати Америки почали відігравати роль

кредитора європейських держав, відповідно, посилилась їхня роль у світовій політиці. Світ набрав нових обрисів. Посилився вплив Японії та Китаю. Почала занепадати колоніальна могутність європейських держав. Страхітлива Велика світова війна була злочином перед людством, перед кожним суспільством. Вона вкарбувалася у тіло й душу народів, повсякчас нагадувала про себе втратами і каліцтвом близьких і рідних, але не стала останньою пересторогою.

Система повоєнного облаштування в Європі та світі після Великої війни лише на два десятиліття відтермінувала нове, ще більш трагічне воєнне протистояння. Також створена Ліга Націй – нова, широка міжнародна організація, яка створювалася як гарант миру в світі, не стала досконалим і дієвим механізмом запобігання воєнного зіткнення, відвертим спробам реваншу переможених держав.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. /За заг. ред. В.А. Смоля. /Упорядник О.П. Рєєнт – К.: ТОВ Видавництво «КЛІО», 2013. – 784 с. 2. Remembering the First World War. Edited by Bart Ziino – New York, 2015. – P. 7-10.; 3. Виноградов В.Н. Первая мировая война: взгляд историка / В.Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 2014. – № 5. – С. 3-15.; 4. Кудряченко А.І., Калінічева Г.І., Костиля А.А. Політична історія України ХХ століття. – К.: МАУП, 2006. – С. 97-100.; Нариси історії української революції 1917-1921 років [Текст]: у 2 кн. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1 / [В.Ф. Верстюк (кер.) та ін.], 2011. – 390 с.; 5. Мальков В.Л. Первая мировая война: пролог XX века. – М.: Наука, 1998. – 692 с.; Отечественная историография первой мировой войны // Новая и новейшая история. – 2001. – № 3. – С. 3-27.

УДК 94 (4) “1914/1919”: 327.8 (47)

Рєєнт О.П.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І НАСЛІДКИ ГЕОПОЛІТИЧНИХ КАТАКЛІЗМІВ ПОЧАТКУ ХХ СТ. ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано наслідки геополітичних катаклізмів початку ХХ століття для України. Першою із таких катастроф, що стала справжньою гранню між епохами і визначила подальший розвиток людської цивілізації була Перша світова війна 1914-1918 рр.

Ключові слова: Перша світова війна, Україна, геополітичні катаклізми, плацдарм воєнного протистояння, «українські аспекти» Великої війни 1914-1918 рр.

В статье проанализированы последствия геополитических катаклизмов начала XX века для Украины. Первой из таких катастроф, которая стала настоящей гранью между эпохами и определила дальнейшее развитие человеческой цивилизации была Первая мировая война 1914-1918 гг.

Ключевые слова: Первая мировая война, Украина, геополитические катаклизмы, плацдарм воєнного протистояння, «українські аспекти» Великой войны 1914-1918 гг.

In the article the consequences of geopolitical cataclysms at the beginning of XX century for Ukraine have been analyzed. The first of these catastrophes, which became a real line between the epochs and defined the further development of human civilization, was the First World War 1914-1918.

Keywords: The World War I, Ukraine, geopolitical cataclysms, the bridgehead of military confrontation, "Ukrainian aspects" of the Great War of 1914-1918.

Осмыслити й описати війну – справжнє випробування для інтелекту та морально-духовних засад людини й історика. Тим більше, коли намагаєшся дотримуватися древнього філософського правила – оповідати про будь-які соціальні явища «без гніву, пристрасті та осудження», що особливо важко робити, коли звертаєшся до історії найкривавіших воєн в історії людства, які припали на першу половину ХХ ст. і справедливо були названі, на прохання усім іншим, «світовими».

Центрально-Східна Європа від найдавнішого часу знаходиться на перехресті цивілізаційних впливів між Заходом і Сходом, Північчю і Півднем, але водночас була місцем зіткнення й суперництва різних народів і держав. Специфіка географічного розташування регіону в центрі Європейського континенту, його геополітичне й стратегічне становище, природні багатства та родючі землі обумовлювали і обумовлюють постійний і підвищений інтерес до нього провідних держав світу. В цьому контексті одну з ключових позицій посідають українські землі, де, власне, і знаходиться географічний центр Європи та які мають значний економічний і людський потенціал. Все це своєю чергою й визначило той факт, що Україна неодноразово опинялася в епіцентрі глобальних конфліктів. Її перетворювали на важливий плацдарм воєнного протистояння, а народ апріорі прирікали на тяжкі випробування. Першою із таких катастроф, що стала справжньою гранню між епохами, і, по суті, визначила подальший розвиток людської цивілізації була Велика війна 1914-1918 рр.

Вона стала логічним завершенням суперечливих процесів «довгого», в історичному вимірі, ХІХ ст. Адже час, що передував цій гуманітарній катастрофі, в країнах втягнутих до неї, був періодом небаченого раніше економічного розвитку, стрімкого технічного й наукового прогресу, освоєння нових територій, налагодження системи зв'язку та транспортного сполучення, інтенсивної торгівлі й обміну капіталами, розширення демократичних інституцій, залучення все більшої частини суспільства до політичного життя, початку формування громадянського суспільства, зростання добробуту населення, значного покращення умов праці та скорочення її тривалості, розвитку різноманітних форм дозвілля, тощо. Саме тоді з'явилися й почали швидко поширюватися речі, такі звичні нам сьогодні – автомобілі, літаки, електротовари, виробництво хімічної промисловості, нафтопродукти, телеграф, телефон, радіо. Життя стало значно комфортнішим, і не лише для представників родової аристократії й буржуазної еліти, а й для широких верств суспільства. Пізніше сучасники назвуть період, який передував Великій війні, «прекрасною епохою». Й жодна країна, а тим більш її суспільство, здавалося, не були готові до тяжких випробувань затьожливими й виснажливими воєнними діями.

У розпал літа 1914 р., вочевидь, майже ніхто у світі не усвідомлював повною мірою (і виняток з цього не становили навіть безпосередні учасники так званої «липневої кризи»), маховик якої руйнівної сили було запущено в рух одним лише пострілом у Сараєво, що обірвав життя спадкоємця австро-

угорського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда й підвів ризику під усталеним порядком життя.

Крах засадничих цінностей XIX ст., глобальність воєнної ситуації як засобу й інструменту міжнародної політики, радикальний перерозподіл світу та сфер впливу, падіння імперій і поява на їхніх руїнах новостворених держав, вихід на історичну арену нових геополітичних центрів світового тяжіння, незагоєні рани й реваншистські настрої, спричинені повоеним устроєм, розпач від сподівань, яким не судилося справдитися, поглиблення гуманітарних проблем – все це принесла з собою Велика війна.

Трагізм Першої світової війни особливо проявився в тотальному характері, якою вона набула, та стрімкому падінні вартості людського життя. За своїми універсальними масштабами й демографічними втратами вона значно перевершила все, що відбувалося до неї у ході найбільших міжнародних воєнних конфліктів в історії людства. Лише за перші її тижень близько 900 млн. жителів планети (а до кінця війни загалом 38 держав із населенням у півтора мільярди осіб, що дорівнювало трьом чвертям тогочасного населення всього світу) опинилися в стані протиборства між собою. За 4 роки, 3 місяці та 10 днів, які тривала війна, загалом до війська було мобілізовано 73,5 млн. осіб, з яких 10 млн. – убито (для порівняння – стільки людей загинуло в усіх європейських війнах упродовж цілого тисячоліття до 1914 р.) та близько 20 млн. – поранено, з яких 3,5 млн. назавжди стали інвалідами [1, с. 708].

Раніше не бачені масштаби Великої війни та наслідків, що вона їх спричинила для світу й особливо – для народів Європи, сприяли закарбуванню й збереженню історичної пам'яті про неї. На Заході саме так і було: Перша світова війна там стала невід'ємною складовою коду історичної пам'яті вже для декількох поколінь людей. І навіть ще масштабніші, кривавіші й страшніші події, що їх принесла із собою людству Друга світова війна – не витіснили на узбіччя історичної пам'яті спогади про Першу, чому сприяло й глибоке розуміння причинно-наслідкового зв'язку між ними. Як наслідок – ми можемо розглядати західну історіографію Великої війни як явище безперервного, хай і неоднакового за інтенсивністю, розвитку довжиною у століття.

Зовсім інша доля спіткала пам'ять про Першу світову війну на успадкованій Радянським Союзом частині теренів колишньої Російської імперії, де вона стала «забутою». І справа тут не тільки і не стільки у певній цілком природній історичній сублімації та витісненні пам'яті про неї значно більш драматичним досвідом хронологічно наступних за нею Громадянської та Другої світової (як «Великої Вітчизняної») воєн. А у повному ідеологічному розриві більшовицького режиму на опанованих ним теренах майже зі всім, що мало місце до «Великого Жовтня». З огляду на таку викривлену систему історичних координат, Велика війна (не інакше як під назвою «імперіалістична») мала право на історичну пам'ять лише як схематичне й позбавлене людського виміру явище, що стало придатним ґрунтом для перемоги більшовицької революції і спроб її трансформації у революцію «Світову» [Дет. див. 1, с. 708-709]. Тож не дивно, що про скільки-небудь цілісну, неупереджену й незакостенілу радянську історіографічну картину Першої світової війни говорити не доводиться. Відповідно, системне та

комплексне дослідження «українських аспектів» цієї війни стало можливим лише зі здобуттям Україною державної незалежності. Історіографічні здобутки [2] на цьому шляху останніх вже майже двох з половиною десятиріч сприяють доповненню коду історичної пам'яті українського народу важливою складовою про події Великої війни, які не могли не залишити глибокий слід в історії України.

Назвімо найголовніші «українські аспекти» Великої війни 1914-1918 рр. Українські етнічні землі, розділені між Російською імперією та Австро-Угорщиною, будучи об'єктом геополітичних зазіхань ворогуючих сторін, на чотири роки перетворилися на театр запеклих бойових дій, а їх населення – опинилося по різні боки від лінії фронту цієї братовбивчої для українців, так само як і для поляків, війни. Через австро-угорські Галичину та Буковину і російську Волинь неодноразово прокотився страшний коток бойових дій. На згаданих українських землях відбулися одні з найбільших і найкривавіших за історію Великої війни наступальних операцій: Галицька битва (1914 р.) і Брусилівський прорив (1916 р.), успішні для російської сторони; та стратегічний розвиток Горлицько-Тарновського прориву (1915 р.), де зі щитом вже були армії країн Четверного союзу. Про запеклість збройного протистояння сторін за кожен квадратний кілометр території промовисто вже самим своїм числом говорять хоча би тільки 6-ть (!) битв за Ковель.

Протиборчі у війні країни активно використовували у своїй геополітичній стратегії «українське питання» під гаслами визволення «русских подъяремной Руси из 600-летней неволи» (Російська імперія) чи українців від «російської тиранії» (Австро-Угорщина та Німеччина). Більше того, захоплення та подальше інкорпорування заселених українцями теренів Австро-Угорщини до складу Російської імперії, розглядалося владою та політикумом останньої як радикальний спосіб розв'язання некучої внутрішньої проблеми імперії – подолання в ній українського руху.

На зайнятих воюючими сторонами «по праву війни» українських землях супротивника були владшовані окупаційні режими (російський в Галичині та на Буковині й австро-німецький на Західній Волині), надто далекі у реальній політиці від публічно проголошуваних ними поміркованих гасел. Але навіть для такого палкого «визволителя» та «об'єднувача» «исконно русских земель», як Російська імперія, українські землі в кінцевому рахунку були розмінною монетою у великій геополітичній грі, про що свідчить дана нею згода на включення Буковини до складу Румунії за вступ останньої до війни на боці країн Антанти.

У той же час варто відзначити, що під час Великої війни вперше у новітній історії майже всі землі сучасної України (за винятком Закарпаття) хоч і на короткий термін і без міжнародно-правової санкції (остання була справою повоєнного переділу кордонів за рішенням країн-переможців) опинилися під владою та адмініструванням однієї держави – Російської імперії.

На відміну від чехів- та поляків-військовополонених, з яких країнами-антагоністами у війні формувалися на доволі широкій основі добровольчі військові загопи та легіони, що мали діяти проти країн, підданим яких був їхній особовий склад, з українців різної політичної орієнтації робилися лише окремі

спроби формування таких загонів. Так, спроби 1915-1917 рр. формування з біженців та військовополонених галичан-українців русофільської орієнтації добровольчих підрозділів, що діяли б спільно з російськими військами, не були доведені до стадії практичного втілення [3]. Формування ж Німеччиною двох полків – Сірожупанного та Синьожупанного з військовополонених-українців – було реалізовано вже після укладання Брестського мирного договору між УНР та країнами Четверного союзу.

Водночас Велика війна поклала початок формуванню українських національних військових частин у складі армій протиборчих країн: Легіону українських січових стрільців (УСС) в Австро-Угорщині вже у 1915 р. та українізованих військових з'єднань російської армії значно пізніше – влітку-восени 1917 р., у складі яких кувалися кадри майбутнього українського війська часів національно-визвольних змагань.

Перша світова війна відкрила у ХХ ст. скриньку Пандори нових жахів і страшних випробувань для населення країн, які перебували у стані війни. Особливо болючими вони були на українських землях. До традиційних для будь-якої війни розорення і спустошення, інфляції та зростання цін, падіння виробництва споживчих товарів і зниження рівня життя населення додалися превентивні арешти та інтернування запідозрених у неблагонадійності: русофілів та їм співчуваючих – до таборів на Заході Австрії; українофілів – в адміністративне заслання до внутрішніх губерній Російської імперії. Небачених раніше масштабів набули практика санкціонованого взяття заручників і масових примусових виселень цивільного населення при відступі та з фронтової смуги, особливо чоловіків призовного віку. Подекуди такі виселення докорінно змінили пропорції етнічного складу населення окремих українських етнічних земель, як це трапилось, наприклад, на користь поляків на Холмщині та Підляшші. Сотні тисяч добровільних біженців і примусових виселенців, які потребували хоч якогось облаштування в місцях свого перебування, становили одну з найгостріших гуманітарних проблем, породжених Першою світовою війною [Дет. див. 4; 5; 6; 7].

Евакуація на схід влітку-восени 1915 р. із прифронтових, що перебували під загрозою захоплення ворогом, Волинської, Подільської та Київської губерній частини промислового потенціалу, цінностей контор Державного банку і навіть освітніх закладів включно з Університетом святого Володимира стала апробацією такого роду досвіду та передвісником масштабної евакуації часів Другої світової війни.

Мобілізація до війська мільйонів чоловіків на українських теренах (щонайменше 500 тис. з них загинули): Російської імперії (від 3,5 до 4,5 млн.) та Австро-Угорщини (не менше 300 тис.) призвела до сутнісних демографічних змін у структурі зайнятості населення, значно збільшивши серед працюючих частку жінок і підлітків, що змушені були заступити вибулих на фронт чоловіків.

Переважно товарно-аграрний характер економіки більшої частини українських земель у складі Російської імперії, на тлі прогресуючої продовольчої кризи та зростання дорожнечі у воюючих європейських країнах, значно послабив дію згаданих чинників на населення українських теренів,

перетворивши їх на своєрідну оазу відносного продовольчого благополуччя чи не до самого кінця Великої війни. Головне багатство української землі – хліб – став найважливішим «золотим» активом особливо наприкінці війни та ліг в основу міжнародно-правних договорів УНР із країнами Четверного союзу.

Перша світова війна з її величезними жертвами, сотнями тисяч калік, біженців і примусових виселенців, продовольчою кризою, неефективністю урядів та влади взагалі – стала потужним каталізатором соціальних і національних революцій. А некерований стрімкий розвал починаючи з літа 1917 р. шляхом самочинної демобілізації величезної російської армії призвів до фактичного всезагального озброєння, за якого «людина з рушницею» перетворилася на творця своєї долі, що особливо далося взнаки у роки визвольних змагань у формі анархії, отаманщини та «війни всіх проти всіх».

Велика війна 1914-1918 рр. стала придатним ґрунтом, на якому значною мірою позбавлені у довоєнні часи відчуття реальності мрії про Українську державу доволі вузької радикальної частини українофільських еліт по обидва боки російсько-австрійського кордону доросли за сприятливих внутрішньо- та зовнішньополітичних обставин до порядку денного практичної політики.

Вступивши у Першу світову війну у складі Російської імперії та Австро-Угорщини, завершували її українські землі вже за зовсім іншої геополітичної реальності. Колишня підросійська Україна – як самопроголошена незалежна держава у союзницьких зносинах з колишнім ворогом – країнами Четверного союзу, втім, після Брестського мирного договору 27 січня (9 лютого) 1918 р. вже не як країна-учасник війни, а півавстрійська – у повній готовності до реалізації українського державницького проекту в передчутті неминучої дезінтеграції монархії Габсбургів. Особливо варто зазначити, що жодна з двох протидержав, до складу яких перед початком Великої війни входили українські землі, за наслідками війни не опинилася серед країн-переможниць, що значно полегшувало практичну реалізацію завдання національно-державного будівництва українського народу, до рук якого раптом потрапили ключі від його власної долі. Попереду був час боротьби за Соборну Українську Державу...

Минуло століття від початку Першої світової війни. І несподівано світ усвідомив, що він є свідком розгортання прямо на його очах нової, квазі-світової, війни, в епіцентрі якої, на жаль, знову судилося опинитися Україні. Аналізуючи події 2014-го, ніяк не уникнути промовистих паралелей з 1914-им. Схоже, ми є свідками другого у новітній історії «видання» та наступу «русского мира» – цього агресивного політико-ідеологічного концепту, що прагне до самовтілення. Перше, як одна із призвідних пружин до Великої війни, мало місце саме тоді, у далекому 1914-му. Як і тоді, «русский мир» заперечує саме право на наше, українців, самодостатнє існування поза межами встановлених ним кордонів «русскости». Як і тоді, наша внутрішня слабкість – незавершеність формування української як етнічної, так і політичної нації – ллє волю на його руйнівний млин. Як і тоді, пропагандистська машина повним ходом продукує отруйний чад «присоединения исконно-русских земель», від якого вже настало запаморочення свідомості більшості населення нашого сусіда. Багато що, як і тоді...

Але відтоді світ невпізнанно змінився, як і змінилися ми самі, що дає нам надію, що Тепер не буде так, як було Тоді.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2013.;
2. Ресніт О.П. Велика війна 1914-1918 рр. у сучасній українській історіографії / Ресніт О.П., Янишин Б.М. // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 4-21.
3. Любченко В.Б. Спроби формування в роки Першої світової та Громадянської воєн добровольчих військових частин з галичан-українців русофільської орієнтації (1914-1920) / Любченко В.Б. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 123-129.
4. Лазанська Т.І. Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни / Лазанська Т.І. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 84-110.
5. Лазанська Т.І. Становище біженців України в роки Першої світової війни / Лазанська Т.І. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 196-240.
6. Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914-1918 рр.) / Жванко Любов Миколаївна. – Харків, 2012.
7. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914-1918 рр.) / Жванко Любов Миколаївна. – Харків, 2009.

УДК 94 (100) “1914/1919”

Шморгун О.О.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ У ГЕОСТРАТЕГІЧНОМУ ВИМІРІ

У статті проаналізовано комплекс основних мотивів стадіально-цивілізаційного та геополітичного характеру, які призвели до початку Першої світової війни. Застосовуючи міждисциплінарний підхід, автор досліджує причини та наслідки цього глобального конфлікту в геостратегічному вимірі.

Ключові слова: стадіально-цивілізаційний підхід, фінансовий імперіалізм, геополітика, національне самовизначення, неоколоніалізм.

В статье анализируется комплекс основных мотивов стадияльно-цивилизационного и геополитического характера, которые привели к началу Первой мировой войны. Применяя междисциплинарный подход, автор исследует причины и последствия этого глобального конфликта в геостратегическом измерении.

Ключевые слова: стадияльно-цивилизационный подход, финансовый империализм, геополитика, национальное самоопределение, неоколониализм.

In the article the complex of the main reasons of civilizational and geopolitical nature that led to the First World War has been analyzed. Using an interdisciplinary approach, the author explores the causes and consequences of global conflict in geostrategic terms.

Keywords: stage-civilizational approach, financial imperialism, geopolitics, national self-determination, neocolonialism.

Нопри величезний масив літератури, присвяченої вибокам та подіям Першої світової війни, досі залишається незрозумілим, чому декілька десятиліть поспіль бурхливого економічного розвитку та переважаючого процвітання провідних західних країн обов'язково мали завершитись катастрофою такого грандіозного масштабу. Адже наприкінці XIX століття індустріальний ривок у розвинених країнах набув такого масштабу, що багатьом видатним мислителям здавалося, що нарешті з'явилась потенційна можливість поступової ліквідації

економічної і соціальної нерівності у всесвітньому масштабі та настання знаменитого кантівського вічного миру.

Дивує і нерозуміння практично всіма воюючими сторонами масштабу конфлікту, на який вони йшли. Нарешті, чому взагалі реакційна Росія вступила у «сердешний союз» не з консервативно-юнкерською Німеччиною (з кайзером якої російський самодержець перебував у родинних стосунках), а зі своїми багатолітніми затятим ворогами – Францією і, особливо, Британією? (Згадаймо хоча б наполеонівську навалу на Росію, Кримську війну, конфлікти з Англією у Передній Азії або її допомогу Японії у російсько-японській війні).

Абсурдно виглядає і затятість у веденні тотальної війни до переможного кінця навіть уже після того, як стало остаточно зрозуміло, що нові види зброї завдають всім воюючим сторонам жажливих матеріальних і людських втрат.

Не дуже переконливими видаються і територіальні імперіалістичні зазіхання Росії, які начебто штовхнули її до участі у світовій війні в складі Антанти. Адже після ганебної військової катастрофи, якої зазнала Росія у війні з Японією, стала очевидною не тільки її технічна відсталість, а й повна гнилість існуючого режиму. Грізним застереженням наступним військовим авантюрам стала Перша російська революція. Згадаймо слова ІІ Столипіна, про те, що він прагне не до великих потрясінь, а до створення великої Росії і що йому для утримання тенденції економічного розвитку потрібні хоча б два десятиліття спокою. Цар Микола II увесь час коливався, але, не зважаючи на всі попередження, очевидну технічну, організаційну та економічну, а, головне, соціально-політичну неготовність Росії до великої війни [12, с. 20-38], таки прийняв згубне (в тому числі персонально для себе і своєї сім'ї) рішення про втягнення у велику європейську війну, яка врешті-решт стала Першою світовою.

Попри всі існуючі антагонізми на економічному ґрунті об'єктивно не була зацікавлена у руйнівному конфлікті й Німеччина, яка напередодні конфлікту переживала потужний економічний підйом. Лідери військової активності на Балканах – Болгарія і особливо Сербія – були практично знекровлені попередніми балканськими війнами. Проти війни були налаштовані не лише народи, а й уряди Британії, Франції, і тим більше США.

Нарешті, чому потужний механізм фінансової глобалізації, який різко прискорив розвиток продуктивних сил, отримав назву фінансового імперіалізму і пов'язується з Першою світовою війною?

Військовий імперіалізм як прояв колоніалізму

Як відомо, саме за капіталізму відбувається докорінний переворот у розвитку продуктивних сил, що знаменує якісний стрибок в еволюції всесвітньої історії, перерву поступовості, за К. Марксом, перехід від «первинної суспільно-економічної формації» до формації «вторинної».

Мета нового суспільно-економічного ладу – максимізація прибутку, тобто капіталу, який є середовищем передусім розширення матеріально-технічної бази і мінімізація витрат, що дозволяє завоювати ринок збуту, досягти конкурентних переваг, а, отже, і покращити умови свого життя відповідно до тих критеріїв добробуту, які існують у даний історичний час.

Прибутковість може досягатися передовсім за рахунок масовості випуску продукції, попит на яку є стійким, а витрати зменшуються за рахунок стандартизації та уніфікації виробничого процесу, зниження вартості робочої сили (в тому числі задля зниження собівартості продукції у самих колоніях). Отже промисловий монополізм та екстенсивний шлях капіталістичного розвитку справді нерозривно пов'язані з боротьбою за сировинні ресурси, які дозволяють наростити виробничі потужності і товарну масу, ринки збуту дешевої і часто неякісної внаслідок монопольного становища виробника продукції, нерозривно пов'язаний з активною колоніальною політикою, яка, за класичною версією, і стала головною причиною Першої світової війни. Зрозуміло, що конкуренція за економічну гегемонію загострювалась мірою економічного ослаблення Великобританії: «... Економічний світ більше не являв собою, як це було всередині століття, сонячну систему, що оберталась навколо однієї зірки: Великобританії. Якщо фінансові і комерційні обороти по всьому світу як і раніше проходили через Лондон, але Британія явно вже не була «майстернею світу» ... Навпаки, падіння темпів її економічного розвитку було явним і неприхованим. Багато конкуруючих національно-промислових економічних систем стикались одна з одною» [31, с. 456].

Щодо Росії, то, зокрема, М. Покровський переконливо доводить, що попри те, що Російська імперія справді не була готова до широкомасштабних військових дій, цар Микола II постійно загавася, а реформатори на чолі зі М. Столипіним будь-що прагнули уникнути вступу Російської імперії, яка ще не оговталась від ганебної поразки у російсько-японській війні, в новий, вже катастрофічний для неї, воєнний конфлікт, не тільки так звана партія війни, яка складалась із «реакційної воєнщини», а й об'єктивний стан речей штовхали імперію до підготовки агресії проти Австро-Угорщини і Німеччини, яких зазвичай вважають головними винуватцями збройного конфлікту.

У статті «Причини великої війни» М. Покровський зазначає, що внаслідок постійно зростаючої конкуренції на світовому продовольчому ринку Росія постійно втрачала надходження від головної статті експорту – зерна, що ставило її економіку на межу катастрофи [22, с. 118-138]. Тому єдиним виходом було збільшення експорту зернових за демпінговими цінами за допомогою надексплуатації штучно законсервованої російської общини. «За 50 років (1861-1911) експорт зерна з Росії зріс у більш ніж 11 разів, причому, якщо в 60-70-ті роки XIX ст. через Балтійські порти вивозилося 54%, а через Чорноморські – 46%, то у 1907р. по Балтійському морю було відправлено всього 11%, а через Босфор і Дарданелли – 89 % хліба. Утім зростання германського впливу в Туреччині, прагнення Німеччини не тільки підкорити собі економіку Османської імперії а й встановити свій контроль над її збройними силами становили і пряму загрозу Росії: панування Німеччини на берегах Босфору привело б до повної залежності від неї економічного розвитку ... Росії ...» [14, с. 418-419]. Прикметно, що мотив збереження в складі імперії України (яка до того ж продовжувала захищатись житницею радянської імперії) і Балтики задля збереження виходу на Чорне і Балтійське моря зберігся і у більшовиків.

Більше того, готовність Росії до військового конфлікту з Німеччиною стає зрозумілішою, якщо взяти до уваги, що «внаслідок італо-турецьких та

балканських війн турецький уряд закриває Босфор, завдаючи важкого удару по експортерах російського зерна. Наростає і германська конкуренція. Незважаючи на більш дорогу працю, сільське господарство Східної Пруссії було здатне успішно продавати зерно на світовому ринку – завдяки високій продуктивності. В 1912 р. 114 т. (очевидно, 114 тис. т. – прим. авт.) німецького жита було ввезено до Росії!» [16, с. 394].

Ось чому, як свідчить М. Покровський, саме Росія, знов таки, прикриваючись гаслами про слов'янське братерство, фактично нацькувала Сербію на Австро-Угорщину, віддаючи собі звіт в тому, що у війну вступить і Німеччина, у поразці якої були зацікавлені Франція, яка прагнула зберегти колонії і повернути Ельзас і Лотарингію з їх природними покладами, і Британія. Остання ж через зростання німецького військового і торговельного флоту ризикувала втратити свій статус «володарки морів» (здаймо знамениту тезу одвічної британської геополітики: «хто володіє морями, той володіє світом»). Отже, під усіма слов'янофільськими міфологічними мареннями про Росію як третій Рим, який покликаний звільнити православний Константинополь, приховувався гео економічний інтерес – володіння середземноморськими проходами для виходу торговельного флоту з Чорного моря.

Фінансо міка – вищий прояв капіталізму?

Але чи можна погодитись з класичною версією про те, що боротьба «імперіалістичних хижаків» за ринки збуту, а, відтак, і загарбницька колоніальна політика, стала головною причиною Першої світової війни? Адже попри існування протекціоністських бар'єрів внаслідок зростання міжнародного поділу праці і розвинені держави дедалі більше ставали на шлях міжнародної економічної кооперації та спеціалізації. Після відносно короткого періоду становлення національного ринку, куди справді було необхідно захищати власну ще недостатньо конкурентоздатну економіку, протекціонізм стає просто не вигідним. Зокрема, відомий критик вад ринкової економіки К. Поланьї усе ж визнає: «за сто років, з 1815 до 1914 р., великі держави Європи воювали одна з одною лише протягом коротких періодів... Ми вважаємо, що ця переміна обумовлена характером торгівлі, обсяг і успіх якої в умовах XIX ст. вже не залежали від прямої політики сили, і ... що міжнародна валютна і кредитна система створили новий тип ділових інтересів, що стояли вище державних кордонів» [23, с. 283-284].

Причому військове суперництво за колоніальний переділ світу пом'якшується за рахунок зростання фінансової складової у міжнародному економічному поділі праці, позаяк взаємодія міжнародних банків дозволяє до певної міри врегулювати і питання міждержавної конкуренції на міжнародному ринку товарів і послуг. Сказане стосується саме начебто головного винуватця Першої світової війни, адже «протягом останнього періоду перед війною 1914 р. Німеччина, своєю чергою, приєдналася до «клубу позикодавців», підштовхувана водночас політичними амбіціями та прагненням до економічної експансії. Німецькі банкіри або шукали надприбутків, або прагнули долучитися до великих прибутків, які давали їм контроль над певними галузями індустрії. ... Хай там як, а надлишок капіталів не був прямою причиною ані колоніальних завоювань, ані війни 1914 року» [1, с. 254-255].

Це відбувається передусім за рахунок створення та запровадження нових технологій, що знижують собівартість продукції і підвищують її якість, або навіть формуючи попит дозволяють створити товари з принципово новими якостями, усе більше розкручуючи спіраль людських потреб. Тому очевидно, що саме інтенсивний спосіб збільшення капіталу через вдосконалення виробництва має гранично антимонопольну спрямованість. А ідеалом організації подібної економічної діяльності є вільний ринок, який може дати об'єктивну оцінку більшої якості і дешевизни товарів. Адже тільки через механізм вільної або досконалої конкуренції можна реалізувати свої технологічні та організаційно-інституціональні переваги інноваційного типу.

Інноваційна модель навіть знижує інтерес до колоній, адже новітні технології, завжди побудовані на досягненні конкурентних переваг за рахунок зниження енерго- та ресурсовитратності, а, головне, виробництва не більшої кількості продукції, а більш якісної продукції, товарів з новими властивостями. Тому не дивно, що той же Отто фон Бісмарк, якому належать інституціональні нововведення на рівні нового суспільного ладу, не проявляв особливого прагнення до завоювання колоній. А напередодні Другої світової війни Німеччина передусім прагнула подолати протекціоністські бар'єри економічно розвинених країн, майже до останнього намагаючись уникнути військової розв'язки конфлікту. Взагалі, як свідчать роботи, присвячені досліджуваній проблематиці, не боротьба за колонії була головною причиною Першої світової війни. «Війна спалахнула не внаслідок колоніальних конфліктів між різними національностями на Балканах. У Марокко французькі та німецькі банки були схильні порозумітися... Англійська опінія була не менш свідома того, що дві економіки не тільки конкурували між собою, а й доповнювали одна одну, будучи одна для одної найкращим замовником і найкращим постачальником» [1, с. 257]. Цієї ж точки зору дотримується і Е. Гобсбаум [31, с. 455].

За такого бачення саме фінансова форма капіталу справді може сприйматися як єдина альтернатива «дикому» і навіть архаїчному капіталізму воєнно-імперіалістичного стибу, адже саме вона, як вважає багато авторів, через свою зацікавленість економічній стабільності, прагненні економічно глобалізувати світ, була головним чинником, який гальмував військові конфлікти. Більше того, прибічники неоліберальної версії наполягають на тому, що саме фінансовий глобалізм є основною засадою так званої постеконіміки, що поєднує модель суспільства масового споживання, яка дозволяє вирішити продовольчу і демографічну проблеми людства, у комбінації із засадами постіндустріалізму та інформаційного суспільства, на базі яких нарешті стає можливим забезпечити так званий сталий або нульовий розвиток, який принаймні знімає гостроту екологічного алармізму.

Більше того, в суто економічному плані торгівельне посередництво, що поступово набуває форми не просто купецько-торгівельної активності, а саме банківсько-акціонерного капіталу, є найприбутковіша форма підприємництва, яка справді дає можливість досягати граничного зиску, надприбутку, який у принципі неможливий у сфері виробництва як інтенсивного, так і екстенсивного типу. Справді, навіть за економічних спадів у певних регіонах експорт капіталу забезпечує високий ступінь гарантованості прибутку (особливо після появи

акціонерної форми грошового кредиту, який можливо мобільно перекидати на великі відстані, за межі власного національного ринку, в місця, де внаслідок неминучої нерівномірності економічного розвитку спостерігається нестача якісних товарів і послуг).

При цьому банківська діяльність не вимагає великої кількості робочих місць, матеріальних сировинних ресурсів і промислових потужностей, які потребують постійного нарощування, ремонту і модернізації. Фінансові потоки значно легше долають будь-які національні бар'єри, аніж товарно-промислова продукція, адже попит на унікальний товар – гроші – за умов капіталізму є незмінно великим навіть у протекціоністсько-орієнтованих економіках, які намагаються захистити власний ринок від іноземних товарів задля розвитку власного виробництва. Звідси прагнення фінансового капіталу позбутись статусу обслуговування реального сектору економіки і вирушити у «вільне плавання» [8, с. 145-146; 201-205; 264-266].

Отже, напрошується висновок про те, що саме фінансова складова з її символічно неречовою віртуальною домінантою (феномен електронних грошей) найбільшою мірою пов'язана спочатку з економікою послуг (третій сектор), а потім і високими технологіями, інтелектуальною власністю, а фінансова цивілізація виступає іншим боком медалі так званої постіндустріального або інформаційного суспільства [13, с. 448].

Націоналізм як екстремізм

Але тоді виникає логічне запитання: який же чинник насправді став найбільшим каталізатором, а, точніше, детонатором Першої світової війни, посиливши вибуховий потенціал інших факторів? На перший погляд це дивовижно, що вражаючи однотайність у відповіді на це запитання проявляють дослідники з протилежних таборів – консервативного, ліберального і навіть марксистського. Головний винуватець катастрофи – європейський націоналізм, причому, насамперед, націоналізм східноєвропейський, або так звані, за К. Марксом і Ф. Енгельсом, «історичні нації». Щодо неолібералізму, то тут розповсюджена концепція про цивілізований конструктивний економічний державницький націоналізм і націоналізм периферійний екстремістський, який собі протонацизм, який мовляв врешті-решт і став, як мінімум, детонатором Першої світової війни (немов би расизм як прообраз нацизму, тобто національної форми тоталітаризму, не зародився у Британії, Франції, Німеччині, США) [37, 39].

Консервативно орієнтовані російські історики у переважній більшості розглядають імперію як геополітичне утворення, як більш прогресивну за політичну націю форму державного устрою, прямо вказуючи на націоналізм як головну причину Першої світової війни «... Корені зіткнення 1914 р. сягають глибини XIX століття. ... Боснійська та всі наступні кризи, що закінчилися світовою війною, мали власні передумови, тобто довгострокові чинники, які аж ніяк не зводились до ленінських «імперіалістичних суперечностей» ... Рушійною силою світової політики на початку XX ст. став націоналізм ...» [34, с. 438]. Саме його подальший розвиток в Європі у вигляді ідеї самовизначення націй, на думку консерваторів і неоконсерваторів, є головною причиною стрімко зростаючої конфліктогенності. Про те, що саме різке

зростання національної самосвідомості європейських народів «... на практиці ... призведе до появи численних нежиттєздатних, більшою мірою авторитарних, держав, етнічних чисток, міжнаціональної різанини та культурної деградації цілих регіонів, можна було судити вже за підсумками Балканських війн 1912-1913 р. Нові кордони, що були сформовані Версальським миром у Центральній Європі, дали той же наслідок, тільки в значно більших масштабах» [15, с. 593-594].

При цьому в усіх випадках лунає нищівна критика на адресу принаймні частково суто маніловських ідей американського президента В. Вільсона щодо права націй на самовизначення, а частково справді обумовлених прагненням до американської економічної гегемонії шляхом підриву існуючого економічного світового порядку з середини і перерформатування механізмів колоніальної експлуатації [5, с. 233-255; 6, с. 58-80]. Вільсонівському розумінню національної світобудови навіть протиставляється у якості конструктиву (?) ленінська національна політика, яка допускає національне визначення лише в межах імперії, а тому начебто є і соціальною, а, отже, сприяє позитивному «перетворенню політичного світоустрою». Мовляв, «концепція самовизначення Вільсона, вістря якої чітко було спрямоване проти старих імперій, ігнорувало зв'язок між національним і соціальним пригніченням, апелюючи насамперед до національних рухів, що отримали розвиток у напівпериферійних країнах Східної та Центральної Європи» [15, с. 591].

Але найбільше вражає те, що відома дослідниця імперіалізму Р. Люксембург, розстріляна за організацію спроби радянського перевороту в Німеччині в 1919 р., нещадно критикує навіть більшовиків за ленінське гасло права націй на самовизначення аж до відокремлення й утворення самостійної держави, за потурання соціал-демократичному ревізіонізму і виправдання модерного націоналізму, даючи хибну, щоб не сказати брехливу, оцінку процесам новітнього національного відродження в Україні: «... національний сепаратизм був троянським конем, в якому німецькі «товариші» з багнетами в руках проникли в усі країни... Більшовики створили ідеологію, яка маскувала цей похід контрреволюції... Найкращий доказ – Україна, якій судилося зіграти таку фатальну роль у долях російської революції. Український націоналізм у Росії був зовсім іншим, аніж, скажімо, чеський, польський або фінський... без жодного коріння в економіці, політиці або духовній сфері країни, без будь-якої історичної традиції, позаяк Україна ніколи не була ані нацією, ані державою, без жодної національної культури окрім реакційно-романтичних віршів Шевченка» [20, с. 321]. Як бачимо між «радикальним» марксизмом та імперським російським шовінізмом різниця практично відсутня!

Світові війни як наслідок лихварського імперіалізму

Але насправді головний винуватець світових військових і нерозривно пов'язаних з ними економічних катастроф XIX-XX ст. зовсім інший. Справа в тому, що докорінна модернізація існуючої технологічної бази за всіх часів, і особливо, за постійної зміни ринкової кон'юнктури, має достатньо серйозні ризики. Так, через значну інерцію мислення споживач часто або взагалі не здатний оцінити нових якостей товару або не бажає платити, як йому здається, надто високу додаткову ціну за нові товари і послуги внаслідок прихильності до

традиційних способів споживання або внаслідок надто високої гнучкості попиту на нові вироби за ситуації, коли купівельна спроможність населення, внаслідок його орієнтації на товари негнучкого попиту на тлі погіршення кліматичних (неврожаю) або геополітичних (війна) умов, є недостатньою (що породжує перевиробництво).

Протекціоністська політика держав на інших національних ринках, спрямована на швидкий розвиток власного виробництва або використання конкурентами корупційних методів для отримання держзамовлення на однотипні товари і послуги попри навіть гіршу їхню якість, також не дають отримати належний прибуток за рахунок конкурентних переваг. Усе це може зводити нанівець творчі надзусилля прихильників інноваційного шляху розвитку економіки.

Більше того, будь-яка докорінна модернізація має серйозні системні вади. Адже в процесі будь-якого «творчого руйнування» (термін належить видатному економісту, соціологу і політологу Й. Шумпетеру), тобто докорінної зміни (реструктуризації) існуючого суспільного ладу, в тому числі і буржуазного, з необхідністю послаблюється вже існуюча соціальна структура, яка хоч якось забезпечувала функціонування соціуму. Тобто утворюється часова пауза, коли старі неефективні механізми вже не працюють, а нові ще не запрацювали. У соціальному плані такий стан неминуче супроводжується ще більшим погіршенням рівня життя внаслідок необхідності великих первинних капітальних витрат на докорінну перебудову існуючої матеріально-технічної бази виробництва, запровадження нових не тільки промислових, а й соціальних технологій інституціональних і кадрових змін, які вона тягне за собою (поняття вимушених, так званих непопулярних заходів).

Усе це призводить до потреби негайного вирішення проблеми мінімізації витрат, максимізації прибутку за рахунок екстенсивних методів функціонування промислового капіталу, які завжди конкурують з інноваційним типом розвитку продуктивних сил, що передбачає орієнтацію не на створення нових, а на розширення вже існуючих промислових потужностей. І, на перший погляд, це справді найбільш ефективна стратегія, адже навіть на рівні людської природи ці форми загальносистемного гомеостазису (притаманного і тваринам) діє потужна мотивація до мінімізації фізичних та інтелектуальних зусиль, яка спрямована на те, щоб перечекати важкі часи, уникнути прямого зіткнення, досягти бажаного найменшою ціною, яка знаходить свій прояв і в ринковому принципі мінімізації витрат і максимізації зиску.

Причому саме фінансовий капітал є справді граничним проявом заощаджувальної стратегії, а фінансоміка, на протигагу промисловості для певного класу, є способом легкого отримання надприбутків, недосяжних для промислового або навіть і торговельного бізнесу. Але річ у тім, що максимальне збагачення невеликої верстви населення не лише не є запорукою розвитку саме інноваційного сектору економіки, а навпаки – є його гальмом. Адже мінімізація зусиль за рахунок відриву банківського капіталу від промислового (внаслідок чого утворилось уявлення про так званий монетаризм як самостійний напрям економічної думки), неминуче підриває засади національної економіки, позбавляючи її належної фінансової підтримки, породжує міф про те, що «гроші

роблять гроші», який К. Маркс з позицій трудової теорії вартості називав «грошовим фетишизмом», а відомий фінансист Дж. Сорос охрестив «ринковим фундаменталізмом». Йдеться про монетаризм як важливу складову сучасного тоталітарного лібералізму.

Справді, з системної точки зору здатність фінансового капіталізму до максимізації прибутку на «порожньому місці», без заклопотаності забезпеченням необхідної кількості й якості виробництва нових товарів, а також збуту вже готової продукції, надає можливість надзбагачення лише у короткостроковій перспективі. У перспективі ж стратегічній фінансовий капіталізм у чистому вигляді підриває будь-яку економічну систему внаслідок послаблення її здатності стимулювати виробництво, а отже і виживати в умовах конкуренції. Більше того, економія витрат врешті-решт обертається на економію творчих зусиль, тобто здатності до креативності, яка і є запорукою не тільки інтенсифікації виробництва, а й, головне, здатності долати будь-які кризові тенденції.

На наявності прямого зв'язку між механізмами самоорганізації соціуму за умов буржуазного суспільства, спрямованими на консервацію існуючого, колись досягнутих комфортних умов, робить акцент і відомий історіософ, автор фундаментальної класифікації цивілізацій А. Тойнбі: «Проте в людській природі закладена тенденція уникати роботи – або принаймні уникати дуже важкої роботи, тим більше, якщо ти володієш «незалежним статком». ... Великобританія почала позбавлятися свого привілейованого становища, що приносило їй надзвичайно високі прибутки приблизно протягом століття і дозволяло їй називатися «майстернею світу» [26, с. 174].

Отже, саме втрата британцями так званої пасіонарності – головна причина нездатності бути гідним конкурентом Німеччини не просто в технологічному розвитку, а й у здатності стати лідером у побудові так званого постіндустріального суспільства, тобто фактично нового суспільно-економічного укладу, який виник внаслідок адекватної системної «Відповіді» стадіального масштабу на «Виклик» історії: «Британська промисловість неохоче усвідомлювала силу німецької промисловості, що суперничала з нею, а усвідомивши, відреагувала на кинутий їй виклик неправильно.

Британським підприємцям було варто визнати правду: успіх їхніх німецьких суперників був забезпечений поєднанням наполегливої праці з високим інтелектом. Німці були піонерами в галузі застосування наукових досягнень до розвитку техніки. Якби англійці правильно сприйняли поданий їм урок, то вони заходилися б вивчати нові і більш досконалі німецькі методи з тим, щоб застосувати їх на практиці. Якби англійці виявились достатньо уважними і знайшли свою позитивну Відповідь на Виклик, то вони могли б великодушньо визнати, що німці чесно заслужили свій успіх, і змагатися з ними слід без недоброчисливості. Замість того, аби прагнути виграти суперництво з німцями, роблячи ставку на наполегливу працю і підвищення продуктивності, вони намагалися відбити удар, примушуючи своїх співвітчизників розплачуватись за повільний розвиток британської промисловості» [26, с. 174-175].

Звертає на себе увагу той факт, що А. Тойнбі відзначає саме не кількісну, а якісну відмінність німецької економіки від британської. Ця відмінність породжена інноваційністю самого суспільного ладу, який починає запроваджуватись паралельно з національною консолідацією Німеччини вже за часів Бісмарка [27, с. 439-463].

Принципову різницю між капіталістами та «кліками спекулянтів», що на початку XX ст. домінували у Франції та Італії, з позицій економіки зусиль підкреслював видатний соціолог та економіст, один з основоположників теорії еліт В. Парето. Причому наголошував саме на системному характері базової мотивації спекулятивного капіталу на тотальну екстенсивність, яка на висхідній фазі капіталістичної еволюції виступає у формі максимальної заощадливості і раціональності: «Спекулянти – це люди, які піклуються про власні справи, ... рухаючись шляхом найменшого спротиву» [21, с. 374].

Звідси і поява «байдикуючого класу», прошарку, що поєднує паразитизм розваг з агресивністю, аморалізмом, виникнення якого видатний американський економіст Т. Веблен справедливо пов'язував з неухильною втратою підприємцями так званої протестантської етики: «За сучасної, миролюбної системи діяльність у сфері дістання сприяє, головним чином ... квазімиролюбивим, хижацьким здібностям і звичкам. Іншими словами, заняття у фінансовій сфері дають спеціалізацію в тій галузі практичної діяльності, яка і складає шахрайство, а не у сфері занять, що належать до більш архаїчного засобу – насильницького захоплення. ... Капітан індустрії – це людина скоріше хитра, аніж винахідлива, а його капітанство має більшою мірою фінансовий, аніж виробничий характер» [4, с. 232]. Більше того, «ідеальна людина грошей виявляє також цікаву подібність до злочинця в одній з супутніх варіацій характеру хижака» [4, с. 238]. Про що, між іншим, переконливо свідчить історія США [17].

Не випадково за капіталізму, коли посередництво набуло особливих опосередкованих віртуальних форм, згаданий вище механізм системного самопідриву був притаманний практично всім державам, які розпочинали як лідери капіталістичного світу [35, с. 57-59; 40, с. 215-222].

Але попервах ці проблеми майже непомітні, адже втрата конкурентоздатності, яка і породжує протекціонізм як форму загальнодержавного монополізму, здається, у переважній більшості з легкістю компенсується за рахунок вивозу капіталу (тим більше, що внаслідок попереднього розвитку часів промислової революції утворюється його надлишок). Розпочинається епоха власне фінансового імперіалізму. «Ще більш важливим економічним чинником імперіалізму є його сприяння у справі розміщення капіталів. Зростаючий космополітизм капіталу є найбільшим економічним фактором нашого часу. Будь-який передовий промисловий народ прагне розмістити більшу частину свого капіталу за межами власної політичної території, в чужі країни або колонії і отримати з цього джерела постійно зростаючий дохід» [10, с. 59].

Причому нездатність до адекватної творчої реакції на запити часу породжує спокусу знайти легкий шлях розв'язання своїх проблем, яким, на перший погляд, і видається фінансово-спекулятивний механізм надзбагачення:

«Заміна устаткування вимагала значних додаткових вкладень капіталу, прибутки від яких надійшли б через тривалий час. Власники капіталів не бажали зволікати й прагнули миттєвого збагачення. Вони намагалися відшукати інші джерела отримання максимальних прибутків, оскільки англійська промисловість вже не забезпечувала значних грошових надходжень. Одним з них була банківська справа. Надаючи свої капітали для кредитування різноманітним місцевим і, особливо, іноземним компаніям, банки отримували високий і постійний прибуток. Ще прибутковішою справою виявився вивіз капіталу за кордон... З кінця XIX ст. експорт капіталу став відігравати в Англії більш важливу роль, ніж експорт товарів» [2, с. 110]. Це і є початок епохи фінансового імперіалізму, який характеризується граничною економічною експансією. І саме в цей період «фінансисти набули в світі такого значення, що вони часто затушовують в очах публіки розвиток промисловості» [25, с. 330].

В конкретних цифрах це явище економічного загинання виглядає наступним чином: «Англійські капіталісти віддавали перевагу не капіталізації свого прибутку шляхом встановлення нового обладнання на вітчизняних фабриках, де воно примушувало б викинути величезну масу застарілого устаткування, а вивезенню його за кордон. ... Англійська буржуазія стала найбільшим кредитором, а лондонський фінансовий ринок – фінансовим центром світу. Англія зі світової фабрики стала країною-утримувачем іноземних облігацій. Основа її потуги перемістилася з заводів у банки та на грошові ринки... За 1870-1900 рр. її національний дохід виріс у 2 рази, в той час, як доходи від закордонних інвестицій – у 9 разів» [42, с. 197].

Що стосується Франції, в якій також на тлі економічної стагнації зростає роль банківського капіталу, то «в 1870-1914 рр. темпи вивозу капіталу значно перевищували темпи зростання промислового виробництва: якщо за цей період обсяг промислового виробництва збільшився в 3 рази, то експорт промислового капіталу – в 6 разів. Більше того, до 1914 р. обсяг вивезеного капіталу в 1,6 разу перевищував загальну суму капітальних вкладів у промисловість і торгівлю Франції. ... До 1914 р. вартість різноманітних цінних паперів у Франції складала 104 млрд. франків, з них на долю вітчизняної промисловості і торгівлі припадало лише 9,5 млрд. франків. Різко зросла кількість рантьє, що жила на доходи з цінних паперів. До початку першої світової війни чисельність рантьє досягала 2 млн. осіб. Французькі капітали спрямовувались, головним чином, у європейські країни і, насамперед, у Росію. На початку XX ст. в Росії використовувалося 10-11 млрд. франків» [42, с. 206-207].

Тож, не випадково у своїй програмній праці «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» В. Ленін вважав Францію, в якій фінансовий капітал фактично придушував капітал промисловий, еталоном «лихварського капіталізму». Але саме Англія на момент початку війни все ж залишалась лідером світового лихварства, що і було головним мотивом її зовнішньої політики: «Капіталістичні та ті, що спекулюють, класи населення, поза сумнівом, бажать, щоб і надалі Великобританія підносила свій прапор на нових територіях і таким чином забезпечувала їм нові можливості для вигідного розміщення капіталів та спекуляції» [10, с. 64].

Проте проблема полягає у тому, що бажаючих пожитись за чужий рахунок навіть на геополітичному рівні ніколи не бракує. Звідси зацікавленість саме представників британського фінансового імперіалізму у імперіалізмі безпосередньо воєнному. Йдеться вже не лише про наживу, отриману за рахунок фінансування всіх воюючих сторін, і навіть не про можливість вкласти гроші в промисловість колоній, а про збереження свого статусу світового фінансового посередника, який після Другої світової війни, коли американський долар набув статусу міжнародного платіжного засобу, досяг небаченої прибутковості. «Багатство великих банкірських домів, розмах їхніх операцій та їхня космополітична організація роблять їх першими і рішучими прибічниками імперіалістичної політики. Вони, володіючи найбільшою ставкою у справі імперіалізму та найширшими засобами, можуть нав'язати свою волю міжнародній політиці» [10, с. 66].

Адже зрозуміло, що за домінування мотивації на заощадження творчих зусиль, головна мета міжнародних фінансових монополістів – не допустити нових державних утриманців до величезної акціонерно-посередницької і практично дармової годівниці, яка утворюється внаслідок витонченої економічної форми пограбування решти світу. Ось чому Перша світова війна була справді пов'язана не тільки і не скільки з боротьбою за переділ колоній, скільки з боротьбою за світове економічне лідерство, забезпечуване, насамперед, за рахунок монополії на контроль над світовими фінансовими потоками, який довгий час здійснювала і багато в чому продовжує нині здійснювати Велика Британія [19], до якої згодом підключились Франція і нарешті США, які, «доларизувавши» світову економіку, і сьогодні отримують посередницький надприбуток буквально з нічого.

Навіть кайзерівська Німеччина, попри її розвиток за більш передовою стадіально економічною стратегією, не могла до кінця втриматись від спокуси взяти участь у всесвітній фінансовій піраміді. Тому, на наш погляд, означений вище мотив смертельного протистояння Німеччини і Британії на ґрунті боротьби за військово-морське, а відтак і торгівельне світове панування пов'язаний не скільки з контролем над колоніальною торгівлею, як вважає Е. Гобсбаум [9, с. 30], скільки з боротьбою Німеччини за місце під сонцем на вершині піраміди економічної структури світу, намагання розділити з Британією і Францією роль світових лихварів, і навіть у перспективі захопити лідерство у так званому світосистемному ядрі (що вже за підсумками Першої світової війни зробили США). Тобто йдеться про боротьбу за право нееквівалентного економічного розподілу за рахунок новітніх фінансових інструментів. (Цього місця сучасна Німеччина – економічний лідер Євросоюзу, попри відчайдушні протести того ж Л. Ерхарда, який постійно підкреслював небезпеку сповзання Німеччини до англосаксонської моделі фінансово-акціонерного споживацтва, таки домоглась, але після двох поразок у світових війнах).

Саме цей мотив, на нашу думку, був головним у процесі підготовки і проведенні обох світових війн (багато хто вже пише про Третю і навіть Четверту економічні, інформаційні і поки що локально військові світові війни, породжені фінансовим імперіалізмом). І Німеччина, яка, до того ж, є територіально центральноєвропейською державою, не бажала залишатись на

других ролях не лише в конкурентному економічному змаганні за економічну могутність, а й у лихварському переділі світових ресурсів. Не хотіли залишатись осторонь і США, які протягом двох світових війн «загрибали жар чужими руками», врешті-решт вирішили завдання завоювання провідної ролі перерозподілу на свою користь світових, насамперед енергетичних ресурсів за допомогою грошових потоків та віртуального акціонерного капіталу, потіснивши з місця головного фінансового посередника світу – Великобританію.

Отже недаремно ще за декілька років до початку Першої світової війни, прогнозуючи її неминучість, видатний мислитель та ідеолог анархізму П. Кропоткін робить саме такий концептуальний висновок: «Нині існує в кожній державі особливий клас, або, точніше, – згряя, безкінечно могутіша за промислових підприємців, і ця кліка також штовхає до війни. Це – вищі фінансисти, великі банкіри. Вони втручаються у міжнародні відносини і готують війни» [18, с. 503]. Далі він продовжує: Там, де наївні люди сподіваються відкрити глибокі політичні причини або національну ворожнечу, нема нічого, окрім змов, створених піратами фінансів. Вони експлуатують все: політичні та економічні суперництва, національну ворожнечу, дипломатичні традиції і релігійні зіткнення.

В усіх війнах останньої чверті століття проглядає рука великих фінансів» [18, с. 504-505].

Тобто насправді головна боротьба, яка призвела до світової війни, відбувалась не тільки за колонії як такі, а й за світовий монополізм у праві отримувати найбільш швидкий і гарантований надприбуток, з одного боку, і за те, щоб врешті-решт зламати систему фінансового імперіалізму, досягнувши соціального і національного визволення – з іншого. На жаль, ця проблема залишається і сьогодні.

А як же бути з тезою про миротворчий характер глобалізуючого фінансового капіталу? Як і на рівні національних економік, вона відносно правильна лише, скати, для коротких дистанцій, поки фінансова піраміда тримається за рахунок лавиноподібного зростання фіктивного капіталу, який на першому етапі, фактично виконуючи роль принади, справді дозволяє отримувати будь-які необхідні додаткові ресурси. Справді, на етапі становлення вже міжнародної фінансової піраміди світового лихварства (за якої, як слушно зазначає Е. Гобсбаум, нові кредити надаються з відсотків, отриманих за попередні позики), як і на рівні окремих держав, зокрема США, спостерігається ілюзія безкризового росту.

Але справа у тім, що після настання ситуації, за якої відсотки з наданих кредитів і сума боргу втрачають свою стимулюючу дію і починають удушнення національної економіки, із необхідністю виникає потреба у вже військово-імперіалістичній потузі – «великій дубині», за допомогою якої вибиваються борги з держав-клієнтів за фактичного банкрутства національних урядів, які «відсіли» на боргову наркотичну голку (сьогоднішня світова фінансова система з її доларизацією і діяльністю МВФ була просто неможлива без здатності США достатньо тривалий час виконувати функцію «світового жандарма»). Вже не кажучи про постійне прагнення потужних економічних гравців перетворити

сучасну англо-американську тоталітарну фінансову монополію принаймні на олігаполію.

Звід і зятягість у веденні бойових дій «до переможного кінця». У відомій праці «Світове господарство та імперіалізм» М. Бухарін зазначав: «Експорт капіталу становить найбільш зручний метод економічної політики фінансового капіталу і найлегше захоплює нові галузі, підкорюючи їх монопольному пануванню «національних» фінансових груп. Ось чому загострення конкуренції між різними державами набуває тут особливо яскравих форм. Так, інтернаціоналізація господарського життя і тут неминуче тягне за собою розв'язання спірних питань вогнем і мечем» [4, с. 70].

На наш погляд, найбільш переконливо зв'язок між фінансовим та військовими типами модерного імперіалізму в процесі міжнародної конкуренції банківського капіталу розкрито у фундаментальній монографії Х. Хальгартена «Імперіалізм до 1914 року» [30]. Причому, на превеликий жах, через сто років можна констатувати лише посилення цих процесів, що вже призвело до неминучої економічної кризи, головною складовою якої є саме глобальне лихварство і віртуально-фінансові схеми надексплуатації і загальносвітової військової ескалації [41].

Виходячи з попереднього аналізу, можна зробити висновок, що М. Покровський все ж недооцінює значення безпосередньо фінансової залежності Росії, яка дозволяла країнам Антанти здійснювати на неї тиск задля реалізації власних геоекономічних інтересів. А головне – кривної зацікавленості Антанти (і, в більш прихованому вигляді, США) у знищенні Німеччини не просто як конкурента товарного експорту і навіть експорту капіталів, а як потенційного військово-фінансового імперіаліста. «... Прагнення оволодіти протоками було не єдиною та, можливо, не головною причиною, яка змусила Росію не тільки вступити в світовий конфлікт, але й стати одним з головних його ініціаторів. Французько-російський військовий союз проти Німеччини було укладено вже у 1893 р. на тлі великомасштабних позик, наданих царському уряду паризькими банкірами. За словами радянського історика Б.В. Ананьїча, позики, які Петербург отримав на паризькій біржі з кінця 80-х рр. XIX ст., це – «фундамент, на якому невдовзі було споруджено і саму будівлю франко-російського союзу». Ще у 1888 р. було взято 500 млн. франків, а у 1889 р. отримано дві нові позики на 2 млрд. франків, а у 1890-1891 рр. вже п'ять позик на загальну суму 1,5 млрд. франків» [16, с. 396].

Те саме стверджує інший російський історик В. Сироткін: «... фінансовий агент у Парижі умовив голову фінансового дому Ротшильдів приїхати до Росії і влаштував йому зустріч з Миколою П. Наслідком цього стало переміщення з 1896 р. російських цінних паперів (облігацій) з Німеччини у Францію. Процес цей віддзеркалював ... посилення франко-російського військово-політичного зближення (формування Антанти) ...» [24, с. 151].

Справді, боргова удавка вже душила Росію з початку XX ст., що породою засилля іноземних монополій в економіці країни: «В 1900 р. іноземні вкладення дорівнювали 45% усього акціонерного капіталу в країні. Іноземні капіталісти щорічно вибивали з Росії величезні суми в якості відсотків за кабальними позиками, що були надані царському уряду. За потурання царизму

англійські, французькі, бельгійські монополії захоплювали основні галузі важкої промисловості Росії, її багаті природні ресурси» [33, с. 111]. Але головні прибутки вже тоді отримувались за рахунок позик, які використовувались вкрай неефективно. І саме через свою величезну заборгованість абсолютно не готова економічно і політично до війни Росія була вимушена йти у фарватері Антанти: «Своєрідність становища Росії у системі світового імперіалізму полягала в тому, що вона, з одного боку, була однією з «великих грабницьких держав», що боролися за переділ світу, а з другого, – сама виступала об'єктом активних інвестицій фінансового капіталу найбагатших імперіалістичних держав. Для фінансового капіталу західноєвропейських держав Росія з її невичерпними запасами сировини та дешевою робочою силою була сферою найбільш вигідного розміщення капіталу. Тенденція зростання імпорту іноземного капіталу залежала і від витрат держави на бюрократію, військові потреби, що зростали. До 1914 р. державний борг Росії досяг 4,5 млрд. руб. До 35% боргу за державними й гарантованими позичками використовувалось у невиробничій сфері. Причому ввезення іноземного капіталу в Росію мав яскраво виражений кабально-лихварський характер. Більш 80% капіталу, ввезеного в Росію, розміщувалось у державні позики, що робило царизм дедалі більш залежним від європейського грошового ринку» [14, с. 305-306].

Неупереджені дослідники історії царської Росії прямо пов'язують наближення дефолту Російської імперії з вимушеною підготовкою до нової війни, що, між іншим, спростовує всі неімперські міфи про начебто велику Росію, яка б могла виникнути, якби внаслідок випадкових історичних обставин, зокрема хибних дій російської дипломатії не встрягла у Першу світову війну. «Величезні борги, зроблені царизмом під час війни з Японією та першої російської революції, зросли ще більше в зв'язку з підготовкою нової війни. У 1914 р. державний борг Росії складав приблизно 10,5 млрд. руб. За 15 передвоєнних років іноземним капіталістам було виплачено тільки у вигляді відсотків за позиками та дивідендів близько 5 млрд. руб. – більше, ніж було ввезено в Росію іноземних капіталів за цей же час. Іноземні займи, підсилюючи політичну залежність Росії від її кредиторів – імперіалістів Франції та Англії, зіграли велику роль в остаточному оформленні Антанти – імперіалістичного блоку Англії, Франції та Росії» [33, с. 129].

Отже, саме Росія була покликана під час двох світових воєн стати тим другим фронтом, який мав гарантувати поразку Німеччини. У цьому контексті є вкрай промовистими вимоги Президента США В. Вільсона будь-що продовжувати військові дії попри очевидний розпад Російської імперії і прагнення її зберегти, позбавивши Україну незалежності. Своєю чергою, важливим аргументом на користь збереження Російської імперії для Франції були сподівання на повернення величезних боргів.

Шляхи виходу з кризи: націоналізм чи глобалізм?

Що ж до тези про відповідальність націоналізму за соціальні катастрофи Нового і Новітнього часу, то вони грішать відвертою ідеологічною упередженістю і, головне, не дають можливості знайти ефективні шляхи подолання чергової глобальної кризи, яка стрімко наростає, і може привести

людство до самознищення. Згадаймо хоча б головну міфологему сучасного російського імпершовінізму щодо начебто загрози українського «фашизму».

Багаторічна практика стравлювання етносів, що перебували в складі європейських імперій, багато з яких за нормального еволюційного розвитку стадіально-цивілізаційних процесів у Європі на той час були потенційно готові до культурно автономного статусу в складі більш чисельних титульних державоутворюючих етносів і новітніх держав федеративного типу, безумовно справило вкрай негативний вплив на можливості конструктивної неофедералізації Східної Європи.

Більше того, намагання використати конфлікти етнічно найбільш відчужених одна від одної народностей у складі Російської, Австро-Угорської, Османської імперій у боротьбі за європейську гегемонію не лише посилили сепаратистські рухи, а й реанімували архаїчну етноцентристську міфологію великодержавності, так звані пан-рухи. У їх основі лежало не прагнення до новітнього державотворення, а імперська ілюзія власної гегемонії у Східній Європі. Імперіалістичні моделі Великої Італії або Великої Німеччини значною мірою послужили еталоном Великих Сербії, Румунії, Болгарії, Польщі і навіть Греції, а також державних федеративних утопій у стилі Великої Іллірії. Що ж до панславізму, то він з самого початку мав виразне експансіоністське забарвлення як російський імперський проект.

Більше того, напередодні Першої світової війни саме фінансово-імперіалістична політика світосистемного ядра по відношенню до так званої напівпериферії різко посилила соціальні проблеми, а, отже, і політичну нестабільність, прояви екстремізму новоутворених балканських країн: «Більшість сучасних балканських історіографів наголошують, що відсталість регіону напередодні Першої світової війни була спричинена тогочасними зовнішніми впливами: слабкість місцевої інфраструктури зумовлювалася ще наслідками османського правління, однак надалі національні економіки не могли розвинути через імперіалізм та експлуатацію з боку інших європейських держав. До 1914 р. загальна сума боргу балканських країн далеко переросла рівень їхнього національного багатства: Болгарія боргувала 850 млн. франків, Сербія – 903 млн. франків, Румунія – 1,7 млрд. франків, а Греція – 1,25 млрд. франків. Відсоткові виплати по цих позиках незабаром стали забирати істотну частину національного валового продукту цих держав» [11, с. 33].

Після Першої світової війни був реалізований зовсім не вільсонівський принцип самовизначення націй, який і сьогодні часто оцінюють виключно як головний ідеологічний концепт «племінного націоналізму», що начебто призвів до двох світових воєн, в тому числі і через світоглядну непослідовність американського президента [28]. Насправді цей принцип значною мірою був лише декларований, а в реальності реалізовано проект геополітичних буферних зон, спрямований передусім на захист інтересів країн-переможців. Заблокувавши процеси нормального націотворення, ця нова геополітична конфігурація справді лише посилила національний екстремізм у Східній Європі. «Отже, ідея самовизначення застосовувалася лише вибірково, або для посилення прямого удару територіальній цілісності Центральних Держав та більшовицької Росії, або задля створення «буферних держав», залежних від

«західної» європейської підтримки. Ці держави мали в майбутньому запобігти німецькій експансії на схід (Польща) та південь (Чехословаччина та Югославія), або ж просуванню Росії на захід (Польща, Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва). «Буферні держави» мали бути достатньо сильними, аби виконати це завдання. Стосовно Чехословаччини та Югославії це завдання потребувало радше федеративного, поліетнічного устрою, ніж етнічно спаяних геополітичних утворень» [7, с. 190]. Важливо зазначити, що подібна геополітична конфігурація припускала існування 26 (а у перспективі ще більшої кількості) самостійних суб'єктів федерацій і була протилежною висунутій Дж. Мадзіні (і пізніше сповідуваній Де Голлем) моделі Європи Вітчизн, яка в дусі модерного європейського федералізму, до речі підтримуваного й видатними українськими братчиками та просвітянами, передбачала лише одинадцять нових федеративних і конфедеративних утворень [32, с. 120-121].

Розуміння нетоталітарної природи модерного націотворення важливе ще й тому, що без його відродження в принципі неможливим є не тільки створення справжньої української незалежної держави, а й подолання кризових явищ на загальноєвропейському і навіть світовому рівнях [36, 38, 39].

На наш погляд, цивілізаційний аналіз витоків Першої світової війни дає можливість усвідомити і причини нищівної агресивності олігархічно-компрадорської Росії, яка через традиційну нездатність вписатись в інноваційну цивілізаційну траєкторію, перед лицем неминучого розпаду, зробивши ставку на форсовану мілітаризацію і прикриваючись черговим неоімперським міфом «Русского мира», під виглядом захисту антиамериканськи налаштованих країн, насправді стала на шлях геополітичного шантажу держав світосистемного ядра, нав'язування їм себе у статусі вже не європейського, а євразійського жандарма. Під виглядом великої місії Росії у порятунку світу від «загниваючого Заходу» як і раніше реально йдеться про готовність усе тієї ж стагнутої периферійної імперії з надання послуг у збереженні гео економічного пасивно-паразитичного фінансово-імперіалістичного проекту, нееквівалентного економічного обміну з країнами неоколоніальної периферії.

Альтернативою такому сценарію може бути лише глобальне переформатування світу на засадах реального національного відродження, яке в період так званого краху системи колоніалізму після Першої і Другої світових війн насправді так і не відбулось.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Арон Р. Мир і війна між націями. – К.: МП «Юніверс», 2000. – 688 с.
2. Бураков Ю.В., Питьована Л.Ю. Нариси історії Англії нового часу. – Львів: Центр Європи, 2003. – 228 с.
3. Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М.: Политиздат, 1989. – 512 с.
4. Веблен Т. Теория праздного класса. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 368 с.
5. Галин В.В. Политэкономия войны. Как Америка стала мировым лидером. – М.: Алгоритм, 2012. – 400 с.
6. Галин В.В. Политэкономия войны. Торжество либерализма. 1919-1939. – М.: Алгоритм, 2007. – 416 с.
7. Гефернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – 464 с.
8. Гильфердинг Ф. Капитал. Новейшая фаза в развитии капитализма. М.: Государственное издательство, 1924. – 480 с.
9. Гобсбаум Е. Вік екстремізму: коротка історія ХХ віку. 1914-1991. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 544 с.
10. Гобсон Дж. Имперализм. – М.: Книжн. дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 288 с.

11. Єлович Б. Історія Балкан. XX століття. – К.: Свенас, 2004. – 600 с. 12. Зайончковский А. Мировая война 1914-1918 гг. В 2 т. – Т. 1. – М.: ГВИ НО СССР, 1938. – 383 с. 13. Ільїн В.В. Фінансова цивілізація. – К.: Книга, 2007. – 528 с. 14. Історія СССР. XIX – начало XX в. – М.: Выс. шк., 1987. – 542 с. 15. Кагарлицкий Б.Ю. От империй – к империализму. Государство и возникновение буржуазной цивилизации. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 680 с. 16. Кагарлицкий Б. Периферийная империя: Россия и миросистема. – М.: Ультра. Культура, 2004. – 528 с. 17. Кори Л. Морганы. Династия крупнейших олигархов. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2012. – 477 с. 18. Кропоткин П.А. Хлеб и воля. Современная наука и анархия. – М.: Правда, 1990. – 638 с. 19. Кузнецов О. Англосаксонська модель глобального капіталізму. – К.: Освіта України, 2010. – 494 с. 20. Люксембург Р. О социализме в русской революции. Избранные статьи, речи, письма. – М.: Политиздат, 1991. – 399 с. 21. Парето В. Компендиум по общей социологии. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2008. – 511 с. 22. Покровский М.Н. Империалистическая война. – М.: Изд-во Коммунистич. Академии, 1931. – 340 с. 23. Поляны К. Великая трансформация. Политические и экономические истоки нашего времени. – СПб.: Алейтея, 2002. – 320 с. 24. Сироткин В. Вехи отечественной истории. Очерки и публицистика. – М.: Междунар. отношения, 1991. – 272 с. 25. Сорель Ж. Социальные очерки современной экономики: Дегенерация капитализма и дегенерация социализма. – М.: КРАСАНД, 2011. – 376 с. 26. Тойнби А. Дж. Перекресток. Мои встречи. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 672 с. 27. Травин Д., Маргания О. Европейская модернизация: В 2 кн. Кн. 1. – М.: АСТ, СПб.: Terra Fantastica, 2004. – 665 с. 28. Травин Д., Маргания О. Европейская модернизация: В 2 кн. Кн. 2. – М.: АСТ, СПб.: Terra Fantastica, 2004. – 572 с. 29. Уткин А.И. Вудро Вильсон. – М.: Культурная революция, 2010. – 552 с. 30. Хальгартен Х. Империализм до 1914 года. М.: Издательство иностранной литературы, 1961. – 695 с. 31. Хобсбаум Э. Век империи. 1875-1914. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 512 с. 32. Хобсбаум Э. Век капитала. 1848-1875. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 480 с. 33. Чунтцлов В.Т. и др. Экономическая история СССР: Учеб. для экон. вузов. – М.: Высш. шк., 1987. – 368 с. 34. Шимов Я. Австро-Венгерская империя. – М.: Эксмо, 2003. – 608 с. 35. Шморгун О. Світова фінансова криза в цивілізаційному вимірі // Філософська думка. – 2009 - №2. – С. 56-72. 36. Шморгун О. Солідаристсько-корпоративна парадигма антикризового розвитку України // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. К.: Інститут європейських досліджень НАН України, 2010. С. 389-403. 37. Шморгун О. Суспільно-політичний дискурс міжнародних проблем Європейського континенту // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. – К.: Фенікс, 2011. – С. 77-99. 38. Шморгун О. Універсальні характеристики неокорпоративізму в цивілізаційному вимірі // Людина. Розум. Історія: за матеріалами філософських читань пам'яті І. В. Бойченка. – 36. наук. праць Філософські діалоги 2011. – К., 2011. – С. 222-237. 39. Шморгун О. Цивілізаційна ідентичність: теоретичні та політичні засади // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. – К.: Фенікс, 2011. – С.100-117. 40. Шморгун О. Цивілізаційна сутність епохи бонапартизму та історичний шанс альтернативного розвитку Російської імперії // Вітчизняна війна 1812 року в контексті поступу всесвітньої історії. – К.: Фенікс, 2013. – С. 207-235. 41. Шморгун О. Фінанси і майбутнє глобальної економіки // Перехід-IV. – 2000. – №1. – С. 94-109. 42. Экономическая история капиталистических стран. Под ред. Ф.Я. Полянского, В.А. Жамина. – М.: Издат. Московск. ун-та, 1986. – 360 с.

УДК 327.64 (100)

Khyzhnyak I.A.

RESOLVING SYSTEMIC SUBJECTIVITY OVER HISTORIC CATEGORY OF THE WORLD WAR I (AN INTRODUCTION OF ITS PARAMETERS INTO SCIENTIFIC DISCOURSE) [1]

An author's determining of «The Transit To The First Global Conflict Of Early The Twentieth Century» system's essential characteristics as a systemic subjectivity of the World War I

historical category is primarily presented for overall scientific discourse. Systemic structuring over the whole number of combinations of interstate links in Europe is a basic purpose for its undertaking. It pertained the period on the eve of and correspondingly the posterior temporal segment within the total duration of the World War I.

It also obviously came up that up to now submitted historical subjectivity named «The Transit To The First Global Conflict Of Early The Twentieth Century» as a systemic innovation had not even been defined before with the respect to the place and the time of its emergence. It was also left with the lack of assertion to the proper scheme of classification.

Keywords: a new transitional system of «The Continental European Equilibrium», the cumulative effect, politicization of ethnicity and establishing a modern nation, «The European Choice» subsystem, equilibrium of the balance of power, types of international relations, the variability of the composition of military and political alliances, structural levels of the international system, a multipolar world order.

Визначення суттєвих характеристик системи «Транзиту до першого глобального конфлікту початку ХХ ст.» як системної суб'єктності історичної категорії Перша світова війна вперше презентована автором для наукового дискурсу. Базовою метою є системне структурування всієї сукупності міждержавних зв'язків в Європі як напередодні, так і власне в період Першої світової війни.

Стало також очевидним, що до теперішнього часу саме представлена історична суб'єктність у вигляді інноваційної системної конструкції «Транзиту до першого глобального конфлікту ХХ ст.» так і не була раніше чітко окреслена щодо місця і часу її появи, а також залишалась без певної відповідної категоризації.

Ключові слова: нова перехідна «Континентальна система «Європейського еквилібріуму», кумулятивний ефект, політизація етносу і встановлення модерної нації, підсистема «Європейського вибору», рівновага системи балансу сил, види міжнародних відносин, зміни складу військово-політичних союзів, структурні рівні міжнародних систем, багатополарний міжнародний порядок.

Определение сущностных характеристик системы «Транзита к первому глобальному конфликту начала ХХ ст.» как системной субъектности исторической категории Первая мировая война впервые представлена автором для научного дискурса. Главной целью является системное структурирование всей совокупности межгосударственных связей в Европе как накануне, так и собственно в период Первой мировой войны.

Является также очевидным, что до настоящего времени историческая субъектность в виде инновационной системной конструкции «Транзита к первому глобальному конфликту ХХ ст.» так и не была ранее определена относительно места и времени ее появления, а также оставалась без соответствующей её предназначению категоризации.

Ключевые слова: новая переходная «Континентальная система «Европейского эквилибриума», кумулятивный эффект, политизация этноса и установление современной нации, подсистема «Европейского выбора», равновесие системы баланса сил, виды международных отношений, изменяемость состава военно-политических союзов, структурные уровни международных систем, многополярный международный порядок.

Militaristic, International and Nationalistic «PR».

The configuration of the new transitional System from «The Continental Of The European Equilibrium» [2] one to a transit construction, prior to the onset of the World War I, had a rather peculiar appearance. Its development was due to the design of a number obviously diverse trends too.

First of all, it was marked with the formation of two opposing factions whose interests extended to the whole world. Any conflict, wherever it would have taken place, threatened to destroy the existing balance that had been internationally

established. The struggle of the leading world powers for colonial and territorial world division inevitably resulted in constant increase in international tension. Recurrent conflicts and regional wars continuously originated ostensible exposures to the «outskirts» of the European continent. And finally, as it was rather paradoxical, the whole gamut of confrontational contention at that period still could neither disturb nor even seriously fluctuate the status quo in Europe. Furthermore, motley field of disagreements in intensive mode actually neutralized disintegration processes in the highest power state structures and impelled them to diligence and caution in making policy decisions. It was also supplemented with interstate, technological reasoning and cautioning on both of the Hague's Conferences decisions as well as anti-war resolutions on Stuttgart and Copenhagen of II International Congress in the years of 1907 and 1910.

In addition, a definite role in stabilizing the functional dimension of international life in the areas of economic exchange among the major European actors entailed the construction of a pan-European railway network. It meant then reorientation of international political conformation in favor of normal functioning of the economic sphere in many countries and foremost entire non-acceptance of interstate long-term armed conflicts. Such sort of international order internationalization tended conducive expansion to the level of the borders transparency, making them more nominal than real. The cumulative effect after creation of such a general system of state interrelations provided critical promotion for a demand in international market of the ad hoc "rebranding" of initial connotation along with withdrawal from everyday life and in the lexicon of the European nations of the mere word "war".

One cannot help but categorically asserting that the design of such an international political mythologem was too utopian and illusory or so that has completely lost touch with reality. But in fact, all those who were fully in captivity of such erroneous views, though, proved inadequate in assessing the true of the real state of things. In the early twentieth century, Europe was the scene of a number of territorial and national character conflicts. "Parade" of interstate disputes headed French provinces of Alsace and Lorraine seized by Germany in 1871. Poland joined them even after had been finding herself under the scepter of the Russian monarchy more than a century. Mutilous national images raged among the peoples of Austria-Hungary, Russia and the countries of the Balkan region that still had been finding themselves under the yoke of the Ottoman Empire.

In fairness, it should be noted than a number of problems of revanchist character still to some extent started to have been losing sharpness of their actuality. This included the loss of their territories by France during the Franco-Prussian War of 1870-1871 as well as the Italian claims to the same France about alienation in the middle of the XIX century of Savoy and Nice etc. [3].

And yet, over a certain period there started to have been dominating a sort of multi-indicated national movement that primarily had been articulating their ethnic preferences of traditionally conservative character. It tended to be critically active in the continent of Europe in the second half of the XIX century. Its adherents have constantly resorted to the problem of "historic injustice" and infinitely insidious "abroad" which in its turn did not in the least intend to help anyone. The situation was

heated by the fact that the basis for their nationalism and expansionist «PR» laid in not so much patriotic feeling as in abundantly xenophobic ones (hostile towards other nations) mood.

Ambiguity in the process of nationalist propagation component was determined by mainly two factors. First, superior athletic nationalist and interventionist emphasis was laid on replicating the indispensably “vital” colonial and foreign expansion along with obligatory and mandatory seizure of “free” lands. It is this slogan that has been started to be actively converting in Germany where in 1891 the Pan-German Union was created. Whereas the local elites were developing strategic plans to expand their colonial resources at the expense of altering of the geopolitical map of overseas takeovers exclusively in their favor. Furthermore, it was declared as apriority fact as to reunification of the German Empire with the German-speaking peoples in order to create a "The Middle Europe" with the obligatory center in Berlin [4]. They were trying to keep up with their German rivals and French nationalists. The latter were defending thesis about the inevitability of armed conflict between the two states because of the return of Alsace and Lorraine. Similar sentiments began to be spread in Russia and in the countries of the Balkan region where requirements respectively were heard about annexation of the Bosphorus and the Dardanelles as well as the new redistribution of state borders that were going along with their national claims accordingly [5].

The other side of the foregoing problem was actual ignoring of critically significant the nationalist component in the vast majority of European countries by their own governmental structures. At the same time, political reorientation of official government courses was due to changes in their policy priorities in favor of a new model in which the national component becomes the basis of their initial home and foreign policy guidance.

Thus, in this particular case, the totality of the system of ideological and political ties and relations among the main actors of the European and world community began to operate in the mode of action within ideologically unifying factor (in the form of nationalism). It was actually materialized as liberation movements, movements for the ethnic rights revival, autonomist and separatist, anti-colonial's the nativist manifestations (originated from kinship, xenophobia, striving to preserve the unity in the fight against external expansion). A process of ethnical politicization and establishing a modern nation in different countries was associated with the formation of nation (as people and ethnicity) as well as politically raising requirements of proliferation of mass nationalist movement with the aim of a nation's political constituting and the creation of a national state.

In general, over the period of XIX – XX centuries nationalism has become a unifying force for national liberation not only in Europe and consequently in Africa as well as along with Asia and Latin America.

«The Continental of «The European Choice» Subsystem»

The development of this subsystem was taking place in the mode of creation in different autonomous sorts of international relations with their inherent spheres of social life and the mere content of relations in (economic, political, military and strategic, cultural, ideological) areas as well as those ones coming from the community of interacting subjects (interstate, inter-party relation, relations among

organizations); generality of their geopolitical criteria-global, regional and local; on the basis of the development degree and intensity (high, medium and low the levels of development; in terms of tension intensity – stable and unstable relations; the degree of competition (level of hostility, conflict, a state of war).

It was under the limits of this scheme when all the events unfolded stated to be actually composing historical and political basis of the subsystem. From the point of view of the definite sort of relations based on interacting subjects in the period of the late XIX-early XX centuries Russia and Austria-Hungary were building their relationship to the plane of maintaining peace and stability in the Balkans. In September 1903 it was even signed an agreement on the reforms project in the three vilayets of Turkey in Europe. This was the document that bore the resemblance of the obligation or a certain kind of instruction either to the Russian or Austria-Hungarian Ambassadors to Turkey on cooperation of both countries in terms of being residents in this country. In this matter both empires have also entered into a secret declaration "on mutual neutrality" in case of an attack on them by a third party.

But afterwards, within the framework of taken on autonomous sort of international relations and on the basis of certain areas of public life along with the content of the countries' interrelations the actual economic sector has become to be the scene of serious contradictions between the two states. An agreement between Austria-Hungary and the Ottoman Empire with respect to the construction of the railway from the city of Sarajevo (the latter was under the jurisdiction of Vienna through Novy and Pazarsky Sandzak in Thessalonjki, a city in northern Greece, being under control of Turkey) began to negatively affect the strategic status quo in the Balkans. Putting this project into practice it was visibly changing the situation in the whole region and evidently not in Russia's favor. Besides, the obvious division of Europe into two antagonistic groups whose interests extended to the whole world, threatened to undermine a delicate balance that had internationally arisen. As the first test for this entire framework a number of coterminous events emerged to be actual in the Balkan region. There occurred a serious destabilization of the current situation as a result of the Young Turk revolution which began on July 3, 1908. Its basic purpose was to overthrow the oppressive regime of Sultan Abdul Hamid II. But Austria-Hungary immediately took advantage of this and resorted to the attempts to annex Bosnia and Herzegovina which had been occupied in 1878. Consequently, the existed sort of international relations, formed on the basis of interstate interacting objects followed the path of increasing tension and instability. Such an audacious step while being brightly-colored with an open anti-Russian mode was aimed at to oust Russia from the Balkans. Russia which was not able to somehow differently influence on the situation resorted to the diplomatic maneuvers. Aiming at to find at least a certain mutual understanding the Russian Foreign Minister Izvolskiy met his Austrian counterpart Aehrenthal at Buhlau in the castle in the Czech Republic. As a result of the meeting held on September 16, 1908 a silent Agreement was reached in accordance with which Austria-Hungary was obliged to consent to the change of the mode of operation in the Black Sea straits to grant Russian warships going through the Bosphorus and the Dardanelles. Russia also undertook an obligation to agree to join the Austro-Hungarian Empire occupied provinces of Bosnia and Herzegovina. Apart from other things, it was also agreed to grant full independence of Bulgaria

from the Ottoman Empire. And in addition to all Izvolskiy took the initiative to convene an international conference for the final solution of the Balkan problem. Caused no doubt that the Minister put forward all these requirements as prerequisites to his consent to the Bosnia and Herzegovina annexation. [6]

From Buhlau Izvolskiy went on tour over Europe with a view to obtain from other states similar agreement to change the mode of operation of the straits which he had just gained off Aehrenthal. On September 26, 1908 he met in Berhensgaden with a state officer (e-Secretary) of the German Ministry for Foreign Affairs Shen. The latter in a few obliging expressions made it clear to the Russian Minister that Germany would not oppose the opening of the Straits but in its turn will require some compensation for it.

From Berhtensgadena Izvolskiy bent his steps towards Desio. There he met with Italian Foreign Minister Tittoni. In relation to Russian plans as to the straits the latter also spoke positively but with the condition that Russia, in turn, would agree to the seizure of Tripoli by Italy. As a result there a confusion took place among imperialistic states against the Young Turkish state with a view to its partial distribution.

From Desio Izvolskiy went to France. Strolling along the way at one of the stations after buying some newspapers with the breaking news he found out with great surprise about the intentions of Austria-Hungary to officially announce the annexation of Bosnia and Herzegovina. It became clear that Aehrenthal had passed him over. It was also evident that Austria-Hungary would never have resorted to such an adventurous step if he was not sure of support of Germany. The fact that Russia was forced to retreat and accept the annexation of two South Slavic states made Germany to accelerate events not waiting for the moment when the Entente would turn into a block that could effectively resist German expansion [7].

And indeed the Aehrenthal's demarche echoed the similar reaction from Russia – a verbal agreement in Buhlau was canceled. Then the protest from the Ottoman Empire's government analogously followed the actions undertaken by the Austro-Hungarian counterpart. It was complemented with the protests of Serbia that was having its own claims to these provinces. So there emerged a peculiar sort of international relations where the level of tension has entered a state of conflict which in its turn grew into an international crisis. As a sustainable development it was receiving not somewhere on the periphery – its hearth originated from the very center of the European continent and as the Russian and Austria-Hungary Empires came up to be the main leading actors there.

As a result such an independent structure of international relations as «The Continental Subsystem Of "The European Choice"» began to be formed. It similarly contained its own structure and components where the interaction with the elements of the autonomously existed sort of interstate relations with own varieties of levels and asserted directions were clearly observed. At the initial stage, it happened at the level of the two states, where there had already started the struggle for the definition of a "center of power" or an individual state. This had also started to obtain a dominant influence on one or another particular subsystem. And within the scope of «The Continental Of "The European Choice" Subsystem» there was received "carte blanche" to identify other types of states interrelations. The first of these should

include the Ottoman Empire's refusal of its sovereign rights to Bosnia and Herzegovina and having received for it a compensation of 2.5 million pounds. Within the limits of activity over such sort of international relations as «The Continental Subsystem Of "The European Choice"» one Serbia began to show extraordinary moves: it put forward demands for autonomy for Bosnia and Herzegovina with the aim to put a barrier to the further expansion of Austria-Hungary in the Balkans. There have been also furnished the addresses to Russia which in turn started again raising the question of transmission of Bosnia and Herzegovina problem to consideration of the Special Conference of States Participants on the Berlin Congress in 1878. Within the second sort of interstate relationships that proposal was rejected not only by Austria-Hungary and Germany, and even France which at that time was connected with Russia with quite warm relations. Germany in this case has taken a step in the application for a certain claim to the positions of the "Center of Power" in Europe. The state went to the revelation through the brutal blackmail in relation to Russia putting the requirement of immediate recognition and its annexation of the two South Slavic states. Moreover, in case of failure to do so the government of Germany did not exclude the possibility of the outbreak of Austria-Hungary's hostilities against Serbia. And Russia had no other alternative but to agree to such "power style" proposals. Serbia had also been forced to gravitate towards such a furious pressure. The indignation of the Russian public, though, had no limits. Izvol'skiy was entirely put the blame for the existed situation on. And as a result, as a "scapegoat", he was dismissed.

Within the frames of the further developments of «The Continental Subsystem Of "The European Choice"» commitments the Bulgarian Prince of Coburg's, in agreement with the Austro-Hungarian Empire, declared in 1908, October 5, Bulgaria as an independent state. This way there was put an end to the country's subordination to the Ottoman Empire.

The situation on the Balkan Peninsula was named the Bosnian crises. It became an important stage in the development of international relations over early the twentieth. In chronological terms it was primarily the first truly of the European scale crisis for many years in which within a systematic format there have been actively involved such functional components as the principles of actor's interaction as well as regulatory mechanisms of actions and their motivation. From the point of view of the interaction principles it was actually defined watershed not only between the two opposing groups and especially among those who were correspondingly defending their interests. And therefore the balance of power took the shift form towards those who emerged victorious from the conflict and those who became the losers. Thus it was the start of a dangerous trend of constant changes in the conditions of the political game which was commenced at the diplomatic level by the counties of Europe. The degree of regulatory mechanisms involvement tended to producing more and more space for implementation: the countries-opponents resorted to increasingly use of coercive methods to meet their claims, shifting the focus from the recognition of the relative equilibrium on permanent extensions of more stringent conditions. That's the way, the motivation of actions turned into a diplomatic game whose ultimate goal was the imperative of "who will win?" Although even then, it was not indicated on the immediate prerequisites for the start of the World War I.

And the Bosnian crisis itself came up as a certain kind of catalyst for the process of selection among European countries preferences – either to keep to a definite equilibrium observance "of the balance of power" where several large states reach approximately equal influence on the course of events or keep on at dangerous practice of permanent raising of rates and military blackmail.

Meanwhile the international tension reflected its quick growing. The year of 1911 was marked with a number of serious incidents. Before a conflict around Morocco erupted again the latter had been entitled with the name the Second Moroccan Crisis. France that had been putting a claim on that country for a long time to turn it into its sphere of influence resorted to taking decisive actions: under the pretext of protection its citizens from unrest and turmoil which earlier began in the Moroccan capital it brought troops into the town of Fez and established over it actual protectorate. Being aware of the fact that Germany had an interest in this country France from a preventive perspective offered her a part of its holding in Congo. However having left this gesture without attention to the Moroccan port of Agad's River on the Atlantic coast the commander of the German government gave order to the "Panther" gunboat to make for it. The point of destination was reached on July 1, 1917. This action was fully in line with the implementation of the system of specific principles of interaction where the preferences favored for rigid methods of psychological influence on his opponent. This German diplomatic demarche received wide press and became to be called "A Panther's leap" [8].

As a result of the Agad's crisis (another name of the Second Moroccan Crisis) there appeared a threat of military conflict between France and Germany. However, within the principles of systemic interaction the preferences were eventually given to the benefit of the balance of power. Moreover, Britain came up as an important moderator in setting up situation in which similarly to the period of the First Moroccan Crisis she has joined France's commitments. As a result in 1911, November 4 the Franco-German agreement was signed according to which Germany recognized France's pre-emptive rights to Morocco in exchange for German's presence in Congo in Equatorial Africa. It was also recorded on the consent regime for "open doors" in Morocco for 30 years. In addition, there was given another "carte blanche" for the joint Franco-German exploitation of the natural resources of the African continent. When institutionalizing this process, it was formalized in the form of the creation of a joint company with the participation of capital and mutual support of the governments of the both countries which was to deploy a large-scale exploitation of raw materials in the colonies of Equatorial Africa. The events under consideration were only encouraging and stimulating Germany's urging her leadership that just such a system of cooperation as severe pressure on their opponents proved to be quite effective.

Basic Parameters, Characteristic Features and Principal Actors of «The Transit To The First Global Conflict Early The Twentieth Century» System

Characteristic features and signs of «The Transit To The First Global Conflict Early The Twentieth Century» System:

- Recurrent display of the motivation factor (an essential segment) of foreign policy interaction with the implementation of economic interests (construction a pan-European rail framework with the meaning of coterminous reorientation of

international political configuration and aiming to normalize the functioning of economic sphere in many countries).

- Formation of a dominant position and gaining the role of unifying factor within doctrinal expression in foreign policy along with national ideas and national interests in their strategic concepts (liberation movements, movements for ethnic rights, autonomist and separatist exposures, anti-colonial manifestations as well as other movements).

- Emergence of «The Continental Of "the European Choice" Subsystem» under the influence of various sorts of international relations which finally went down along the way of increasing tension and instability.

- Activation of the principles of rates rising and military blackmail due to departure from the system of equilibrium and balance of powers (the Bosnian crisis).

- Coming out to the foreground of a basic motivator for the conflict emergence and transition of crisis component as the principal element of a system on the level of practicable assistance to the commencement of the European coalitions withstanding (an attempt upon the life of a heir to the Austro-Hungarian imperial throne Archduke Franz Ferdinand, the conflict between Serbia and Austro-Hungary as one of the possible options in solving interstate conflicts).

- Defining within a systematic measurement of the World War I phenomenon as one of the forms of the conflict among states as well as the extreme case of states behavior in which the use of violence is allowed as a legal situation with the high level of juridical equality of the parties.

- Inevitable systemic transition of the initiatives in making decisions in international affairs from the political to the military sheres and as a result – the final change in setting up priorities within the regulatory mechanisms of action items aimed at implementation of law and traditions motives in favor of coercive and military induction which has become a dominant and a system guiding vector (German's readiness for war mobilization along with the similar one of France, Austria-Hungary and Russia, the order of the Austrian emperor to declare war on Serbia, "Parade" of mutual-sized declarations for war among the leading European powers).

- A clear manifestation of the variability in the composing of the military and political alliances confronting each other alongside with the dynamics of filling of both alliances, alignment and balance of forces that were highly mobile; invariance of the basic algorithm of confrontational relations – the withstanding of the Entente and the coalition of the Central Powers (the emergence with the beginning of war of the three fronts, the alternate entering into the war of Japan, Turkey, Italy etc., the existence of the three groups of countries of the Iberian Peninsular and the countries of the South and Eastern Europe that were keeping on with maintaining their neutrality, the creation of the Quadruple Alliance, the drawing of Greece into the war on the side of the Entente, victory in the struggle for the "neutral" countries of the Entente).

- Defining of the goals in foreign policy through the concept of the national interest and the latter's reinforcement with power (the book by F. Naumann "The Middle Europe", programmed purposes of Austria-Hungary's foreign policy aimed at the practical destruction of all independence manifestations within the camp of the

Balkan countries region, the French model of hopes and expectations rendering to return lost territories of Alsace and Lorraine in 1871 by means of force, the implementation of Russia's foreign policy imperative to control the Black Sea straits, aggressive actions encouragement of her allies within the frames of both the military and political alliances (Turkey, Bulgaria and others, "the Sayks-Pico agreement").

- Formation of true preconditions for a new structure creation within interstate relations where the balance of forces was centered around the two main political formations (the Entente and the Quadruple Alliance). Under the influence of World War I the superior force major vectors were distributed around the whole world and all over the entire geopolitical space. The latters had already been pointing out to laying either a true basis or creation of a fundamentally different structure of the world system of international relations – a multipolar the Versailles-Washington system (the US enter into "The Great War", the October Overturn in Russia, the signing of the Brest-Litovsk peace treaty, formulating of "The Woodrow Wilson's 14 points", a paragraph on the establishment of the League of Nations, the withdrawal from the war of Bulgaria and Turkey, the collapse of the Austro-Hungarian Empire, an altering of legitimate power in Germany, "the Compiegne Peace as a result of signing the armistices between the Allies and Germany).

- Coming into existence in the East of the European continent of the new states meant laying foundation of a new type of states interrelations where there started to be determining not only regional but also group and bilateral aspects of interstate relations as merely structural levels of the newly emerging system of international relations (Russia's interaction with the former subordinate territories, Russia's relations with the Ukrainian Peoples Republic etc.).

- War between the authorities in Ukraine and (forcibly upheaved) power of the Soviets in Russia should be considered as an armed conflict among structural levels of the newly emerging interstate order.

- From the view point of creation systemic prerequisites for the formation of a multipolar world order in the future actions of coterminous Ukrainian government could be viewed as the actions on the structural level in which each actor within its limits was seeking to increase one's opportunities giving preferences to the methods of negotiations over the similars of war.

BIBLIOGRAPHY:

1. Essentials of the presented system design are introduced in the scientific literature for the first time. This publication contains only some components of a case study. The complete version of its architectonics is included in the textbook prepared by the author. Khyzhnyak I.A. Systems of the International Relations in Modern History / Morion (I.A. Khyzhnyak). – K.: Osvita Ukrainy, 2011. 2. A stated system of international relations is introduced into scientific discourse by the author of this writing for the first time. 3. Documents diplomatiques francais (1871-1914). Ser. 1 (1871-1914). (1871-1900). Vol. 1-16. – P., 1929-1959. 4. The Russian-German relations. Secret documents 1873-1914. – M., 1972. 5. Sheremet V.I. Bosphorus: Russia and Turkey in the era of the First World War. – M., 1995. 6. International relations in the era of imperialism. Documents from the Tzarist and Provisional Governments' archives. 1878-1917. Series 2. 1900-1913. Vol. 19. – L. 1931-1938. 7. Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette. B. Teil 1. № 9055. S. 191-192. – Berlin, 1992-1927. 8. Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette. B. XXIX. № 10598. S. 173. – Berlin, 1922-1927.

ДЕРЖДЕПАРТАМЕНТ США І ПОЧАТОК ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті описуються особливості американської дипломатії в Європі напередодні Першої світової війни та визначено її недоліки. Аналізується діяльність держдепартаменту США влітку 1914 р. та зміни в його роботі у порівнянні з минулими роками.

Ключові слова: Держдепартамент США, американсько-європейські відносини, американські дипломати, початок Першої світової війни 1914-1918 рр.

В статтє описываються особенности американской дипломатии в Европе накануне Первой мировой войны и определены ее недостатки. Анализируется деятельность госдепартамента США летом 1914 г., а также изменения в его работе в сравнении с предыдущими годами.

Ключевые слова: Госдепартамент США, американо-европейские отношения, американские дипломаты, начало Первой мировой войны 1914-1918 гг.

In the article the peculiarities of the American diplomacy in Europe on the eve of the First World War are described and its shortcomings are defined. The activity of US State Department in summer of 1914 and changes in its functioning compared with previous years have been analyzed.

Keywords: the State Department, American-European relations, American diplomats, the beginning of the First World War 1914-1918.

На початку ХХ ст. Сполучені Штати Америки не входили до «ансамблю» міжнародних діячів у Європі і загалом не належали до кола тих держав, що спровокували Першу світову війну 1914-1918 рр. 4 серпня 1914 р. Президент Вудро Вільсон задекларував американський нейтралітет. Політика нейтралітету США до початку квітня 1917 р. знайшла глибоке висвітлення в наукових працях з історії США та історії міжнародних відносин. У той же час діяльність американської дипломатії, зокрема Держдепартаменту США, не знайшла відображення у вітчизняній науковій літературі. При підготовці статті автори користувалися документами США мемуарами полковника Хауза і працями американських дослідників: А. Лінка, Х. Ноттера, Р. Уеста, Н. Уінна.

Вранці у неділок 29 червня 1914 р. в усіх газетах Нью-Йорка на перших сторінках під крикливими заголовками повідомлялося про вбивство спадкоємця престолу Австро-Угорщини ерцгерцога Франца Фердинанда і наводилися шокуючі деталі терористичного акту, здійсненого в неділю 28 червня студентом-патріотом, боснійським сербом Гаврилом Принципом у столиці Боснії в м. Сараєво. Посадовці Державного департаменту США, інформовані про трагедію американським послом у Відні Ф. Пенфілдом, були зайняті складними і нагальними проблемами американсько-мексиканських відносин і тому забарилися з підготовкою необхідних «ритуальних» співчуттів. Персональна телеграма від президента США Вудро Вільсона імператору Францу Йосифу I була відправлена пізно у той же день; Державний секретар В. Брайан відправив свої співчуття нотою австрійському послу у Вашингтоні наступного дня [1, 2]. Американські послы і посланники в європейських столицях взяли участь у місцевій австрійській церемонії помертнього пошанування покійного ерцгерцога. Але в цілому вбивство ерцгерцога

сприймалося лише як черговий терористичний акт, що не мав великого значення. Жодних попереджень про можливі серйозні міжнародні наслідки сараєвського вбивства Держдепартамент від своїх зарубіжних представників не отримав. Держдепартамент залишив подію без коментарів. Він продовжував дотримуватися політики невтручання в європейські справи; його відділ близькосхідних справ (до якого входили Балкани) дотримувався такої ж дилі.

Усе ж у Сполучених Штатах багато хто сприймав з тривогою розвиток подій в Європі, зокрема, на Балканах. У передвоєнні роки в американських журналах друкувалося чимало статей про ситуацію на Балканах і безпеку перегонів озброєнь у європейських державах. Але покоління того часу, як відзначав науковець із університету штату Джорджія Р. Вест, думало про перспективу європейської війни як «абсурдну», адже «она коштуватиме дорого», «міжнародні банки ніколи її не дозволять», а «соціалістичні партії в Європі заклинуть до загального страйку». «Мало американців думало, що велика війна можлива, – підкреслював Вест, – це була ера розмов про насування війни без будь-якої впевненості, що війна станеться» [2, с. 126, 127].

Сполучені Штати Америки, відокремлені від Європи океаном, стояли осторонь від ворогуючих європейських військово-політичних союзів – Антанти і Троїстого союзу, – які визначали «велику європейську політику». Маючи певні суперечності з кожною окремою державою, які входили до цих угруповань, можливо за винятком Австро-Угорщини, США не відігравали скільки-небудь важливої політичної ролі в європейській політиці. Усе ж, на початку ХХ ст. США, як велика держава, намагалася стати учасником європейського «концерту» великих держав. Президент В. Вільсон і Держсекретар В. Брайн давно усвідомлювали безпеку зростання мілітаризму в провідних європейських державах і перегонів озброєнь між ними, що створювало загрозу виникнення великомасштабного збройного конфлікту на європейському континенті. Адже, як підкреслював американський історик В. Мілліс, «уся Європа була в яною від мілітаризму» [3, с. 21].

Небезпечний розвиток подій в Європі, що міг зламати існуючий баланс сил на континенті і у світі, не влаштував американське керівництво. Тому Вашингтон став на шлях миротворчої діяльності в Європі*. Зокрема, президент В. Вільсон дав згоду на неофіційну поїздку його приятеля і радника із зовнішньополітичних питань Едварда Хауза до Європи влітку 1914 р. для реалізації «Великого задуму». План Хауза передбачав створення політичного союзу Сполучених Штатів Америки з Німеччиною і Великою Британією, за допомогою якого він мав намір врегулювати відносини двох європейських суперників і вивести із глухого кута взаємини між Троїстим союзом і троїстою Антантою [4, с. 245-254].

Незважаючи на оптимізм відносно успіхів у примиренні Німеччини і Антанті, яким Хауз заразив і президента, його візити до Берліна і Лондона виявилися безуспішними. Хауз перебільшив свої можливості досягти взаєморозуміння між непримиренними суперниками. Американський

* Про миротворчу політику уряду В. Вільсона див.: «Миротворча діяльність США напередодні Першої світової війни». // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Історія. – Київ, 2012. – Вип. 112. – С. 7-10.

посланець, хоч і розумівся на міжнародних справах, не міг усвідомити до кінця сутність глибинних течій європейської політики. Про це свідчать його листи президенту Вільсону. Так, у середині червня 1914 р. Хауз писав про спокійну атмосферу в Лондоні, а також про те, що «дух війни» нібито не домінував у Франції («Її державні діячі не мріють більше про реванш і про повернення Ельзасу і Лотарингії») і лише в Німеччині пануючою була думка про «індустріальний прогрес і прославлення війни» [4, с. 268-269]. Але «дух війни» вже багато років домінував у країнах Антанти і Троїстого союзу, антагонізм між якими досяг крайньої межі. Навіть незначний інцидент міг стати приводом до катастрофи.

Хауз розумів, що мілітаризм у Німеччині, який «дійшов до безумства», може спровокувати війну [5, с. 109]. Але він не враховував непримиренність німецько-французьких і німецько-російських суперечностей, і тому вважав, що лише Британія, яку слід примирити з Німеччиною, може справити стримуючий вплив на політику Росії та Франції. У листі Вільсону від 29 травня 1914 р. Хауз стверджував: «Варто Англії дати згоду, як Франція і Росія накинуться на Німеччину і Австрію. Англія не хотіла б зовсім розгромити Німеччину, адже тоді вона зіткнулася б один на один зі своїм давнішим ворогом – Росією; але, якщо Німеччина буде безмежно нарощувати свій флот, у Англії не залишиться вибору» [4, с. 255].

Під час вбивства у Сараєво Е. Хауз перебував у Лондоні. Але ані він, ані американський посол В. Пейдж не сприйняли новину серйозно і продовжували миротворчі бесіди з англійськими посадовцями на ленчах і обідах. Лише за день до повернення до Америки 21 липня Хауз узнав, що британські офіційні особи були серйозно занепокоєні ситуацією в австро-сербських відносинах, але він нічого про це не повідомив президенту В. Вільсону.

У Парижі американський посол М. Геррік, якого незабаром повинен був замінити новий дипломат, також сприйняв ситуацію спокійно, без тривоги. Для багатьох американських дипломатів сама назва Боснії – Сараєво – нічого не говорила. Так, для американського посла у Бельгії Б. Вітлока ім'я ерцгерцога мало що означало, а назву Сараєво він ніколи навіть не чув [6, с. 28].

Американський посол у Німеччині Дж. Джерард, який у цей час перебував на морській регаті у Кілі на борту флагманського корабля адмірала А. Тірпіца, помітив певне збудження серед дипломатів та інших гостей після повідомлення про події в Сараєво. Але після розмов з ними посол зробив висновок, що ця трагедія не призведе до війни [6, с. 28].

Американські дипломати в Європі, які часто змінювалися у зв'язку зі зміною адміністрацій в результаті президентських виборів, не мали достатнього дипломатичного досвіду і не завжди розуміли тонкощі європейських міжнародних реальностей. Так, президент США Вудро Вільсон, обраний в 1912 р., змінив практично усіх послів і посланників у європейських державах прихильниками Демократичної партії. «На жаль, містер Пейдж (посол США у Великій Британії – автори), подібно до інших представників, яких містер Вільсон розіслав по Європі, подібно до більшості американських дипломатів, у перші роки ХХ ст. справді майже нічого не знали про європейську дипломатію, – писав американський дослідник В. Мілліс. – Посли і посланники «нової

свободи» (політичний курс В. Вільсона – автори) були у своїй більшості людьми творчими й інтелектуалами і не мали політичних навиків» [6, с. 20].

У Сполучених Штатах обговорення наслідків терористичного акту в Сараєво вже через день-два повністю зникло з перших сторінок газет, які першочергову увагу надавали політиці США у Мексиці, економічним реформам В. Вільсона, спробам винахідника Г. Марконі встановити радіотелефонний зв'язок через Атлантику тощо.

Протягом місяця після червневого теракту у Сараєво, під час «лишневої кризи» (так називали в історії дипломатії період від червневого теракту у Сараєво до оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії 28 липня 1914 р.) керівництво США практично не отримували інформації про розвиток міжнародних відносин у Європі. Так, лише в листі від 12 липня посол у Англії В. Пейдж повідомляв Вашингтон: «... Грей (британський міністр закордонних справ – Авт.) сильно занепокоєний небезпекою, що виростає з сербського заколоту проти Австрії. І Росія, і Німеччина мобілізуються на півдні. Диявольська близькосхідна країна (Сербія – Авт.) є гіршою, аніж Мексика» [6, с. 30]. І все. Решта великого листа була пронизана оптимізмом і описом химерних звичаїв британської аристократії.

13 липня 1914 р. посол США у Відні підготував велике послання Держдепартаменту про наслідки сараєвської трагедії; на його думку, вони торкалися лише питання про престолонаслідування, про претендентів на австро-угорський трон. Про можливий міжнародний конфлікт нічого не було сказано. Цього ж дня американський віце-консул у Будапешті Ф. Меллетт у донесенні Держдепартаменту повідомляв: «Зараз у Будапешті домінує настрої, що війна між Австро-Угорщиною і Сербією є неминучою, а ворожі дії почнуться незабаром після збору врожаю ...» [6, с. 16]. Це було єдине попередження, направлене в держдепартамент із усіх його представників до того часу, коли повідомлення про загострення кризи з'явилися на перших шпальтах газет. Але тому, що вартість кабельної телеграми через Атлантику була високою, Меллетт відправив повідомлення листом, який було отримано у Вашингтоні лише 27 липня.

Не отримуючи жодних застережень від дипломатів з Європи, Держдепартамент залишався спокійним. «... Американський уряд продовжував рутинну і сонну політику, – стверджував Р. Вест. – офіційні представники Держдепартаменту створювали враження їхньої уваги до світових справ. Насправді вони розумілися на тому, що відбувалося в Європі не більше, аніж на Північному полюсі» [2, с. 1].

Улітку 1914 р. більшість співробітників Держдепартаменту, зокрема, два заступника В. Брайана, як зазвичай, вирушили у відпустку. Не міг приділяти значної уваги європейським справам і президент В. Вільсон. «Наростаюча криза і загроза війни були на задньому плані, а не як нагальні у думках президента», – стверджував дослідник зовнішньої політики В. Вільсона із Принстонського університету А. Лінк [1, с. 1]. Більш нагальною міжнародною проблемою для Президента і Держсекретаря були відносини США з Мексикою, де революція і американське втручання у неї у квітні 1914 р. призвели до погіршення відносин між двома державами, що балансували на межі збройного

конфлікту. Лише дипломатичні переговори з травня по липень 1914 р. відвернули реальну загрозу виникнення війни [7, с. 27]. У конгресі, і у країні в цілому, точилися гострі дебати навколо запропонованих Вільсоном антитрестовських і банківських реформ. Разом з тим чимало часу Вільсона забирали його особисті проблеми, пов'язані зі смертельною хворобою його дружини Елен, яка померла 6 серпня 1914 р. Тому, як вважають американські науковці, він не міг ґрунтовно вивчити донесення американських дипломатів із Європи протягом критичних днів у період розв'язання війни [8, с. 37].

Для американців у європейських столицях літо 1914 р. було так само спокійним, як і у Вашингтоні. Посли і посланники перебували у відпустці, або ж її планували. В. Пейдж залишив Лондон і вирушив відпочивати у сільську місцевість, залишаючись на зв'язку з посольством. М. Геррік готувався залишити Париж на початку серпня, звільняючи місце наступнику В. Шарпу. Американський посол у Німеччині Дж. Джерард збирався виїхати до США 12 серпня. 7 липня 1914 р. він писав Е. Хаузу: «Берлін такий спокійний, як могила» [4, с. 277].

Німецький посол у США граф Бернстоф, який не отримав жодного тривожного повідомлення з Берліна, відправився на звичайну літню вакацію до Німеччини. Британський і французький послы у США також відправилися на батьківщину. «Ніхто, за винятком кількох дипломатів, політиків і фінансистів у Європі не мав будь-якої реальної підозри; в Америці здається ніхто не мав уявлення про можливу небезпеку» [3, с. 32].

Ситуація почала змінюватися після 23 липня. Уряд Австро-Угорщини переконаний, що сербська влада була причетною до вбивства у Сараєво, вирішив використати інцидент як привід раз і назавжди покласти край сербській активності і пропаганді, спрямованих на об'єднання південнослов'янської частини імперії Габсбургів з королівством Сербія. За повної підтримки Німеччини Відень направив Сербії ультиматум, вимагаючи виконання 10 претензій протягом 48 годин. Белград, підтримуваний Росією, 25 липня пішов на поступки, але відмовився прийняти найганебнішу вимогу – дозволити австрійцям здійснювати свої слідчі дії на території Сербії. Австро-Угорщина 28 липня 1914 р. розірвала дипломатичні відносини з Сербією, оголосила їй війну і почала мобілізацію армії.

З цього часу небезпека для європейського миру стала зрозумілою для всіх. Звіти про підготовку до війни заповнили перші сторінки американських газет. Тривожними стали повідомлення американських дипломатів із європейських столиць. «Військовий міністр говорить мені, що він вважає війну між Австрією і Росією майже неминучою – інформував 26 липня Держсекретаря повірений у справах у Петербурзі Чарльз Вільсон (американського посла в Росії на той час не було – Авт.) – ... Російський уряд наказав негайно провести повну мобілізацію армії» [6, с. 15]. У той же день Ф. Пейдж телеграфував у Держдепартамент, що конфлікт буде напевно. Посол у Відні відзначав, що австрійські війська рухаються на південний захід декілька днів – факт, якому він раніше не надавав уваги [6, с. 18].

Починаючи з 28 липня телеграми від європейських посольств, дипломатичних місій та консульств заповнили Держдепартамент так швидко і

у такій кількості, що штат службовців не міг підтримувати належний порядок. Свідчення, що містились у депешах, були суперечливими і неоднозначними, що вказувало на такий же безлад у американських посольствах і місіях. Повірений у справах у Санкт-Петербурзі підкреслював неминучість вступу Росії у війну, тоді як Джерард звітував з Берліна про його переконаність, що «справа буде врегульована без загальної європейської війни». Пенфілд вірив, що конфлікт буде обмежений Балканами. Геррік вважав ситуацію «найзагрозливішою в історії» [2, с. 134].

28 липня посол М. Геррік у телеграмі з Парижа повідомляв, що вірогідна німецька мобілізація буде означати війну і тому необхідне втручання Президента США в європейську ситуацію. Він пропонував В. Вільсону звернутися до урядів Європи з пропозицією призупинити конфлікт і утриматися від ворожих дій. «Я вірю, що сильний заклик до стриманості і поміркованості від президента Сполучених Штатів буде зустрінuto з повагою і схваленням у Європі і сприятиме швидкому вирішенню цього питання», підкреслював посол [5, с. 313].

Держсекретар В. Брайан після консультацій з президентом В. Вільсоном телеграфував послу в Лондоні В. Пейджу з запитом про можливість посередництва («good offices») США. Пейдж, який ще до цього самостійно ініціював переговори з міністром закордонних справ Е. Гресем про американське посередництво, після нової розмови з міністром повідомляв Брайану: «Він (Грей – Авт.) знову висловив велику вдячність за пропозицію посередництва Сполучених Штатів, якщо воно буде необхідним» [6, с. 24].

Американська миротворча ініціатива і англійська ввічлива та обережна заява у відповідь не були підтвержені практичними діями ані Сполучених Штатів, ані Великої Британії. У європейських центрах міжнародної політики питання про війну було вже вирішене.

Тривожні повідомлення американських дипломатів після 28 липня активізували діяльність Держдепартаменту США. Але дещо запізно, лише 31 липня В. Брайан дав вказівку американським представникам у Європі надсилати щоденні звіти про розвиток подій. Усе ж американський Держдепартамент не мав реальної цілісної картини і тому безпосереднє розв'язання війни в Європі стало неочікуваною неприємністю. Війна для уряду США, на думку американського дослідника В. Міллеса, «вибухнула більш раптово, аніж для наших газет і залишила для нього менше часу для оцінки її проблем і формування своєї політики» [3, с. 48-49].

У світі було відомо, що відносини між Антантою і Троїстим союзом побудовані таким чином, що війна Росії проти Австро-Угорщини призведе до участі в ній Німеччини, а потім і Франції. 1 серпня 1914 р. Німеччина оголосила війну Росії, а 3 серпня Франції. Англія, як член Антанти, не могла не підтримати Францію і Росію у боротьбі проти свого головного антагоніста – Німеччини. Вторгнення німецьких військ 3 серпня на територію нейтральної Бельгії стало приводом для оголошення Англією війни Німеччині. 4 серпня 1914 р. уряд США оголосив свій нейтралітет.

В умовах міжнародної обстановки, що склалася влітку 1914 р., американська дипломатія не могла серйозно вплинути на перебіг подій в

Європі, зокрема, на процес розв'язання війни. Тому проголошення нейтралітету (особливо враховуючи внутрішні чинники) стало закономірним кроком Вашингтона. Військова ситуація переконувала багатьох американців у тому, що найкращою дипломатією відносно Європи була відсутність будь-якої політики. У цьому сенсі політика неприєднання до військових блоків дозволяла Сполученим Штатам залишатися осторонь від європейської колотнечі. «Яка розумна наша політика не входження в союзи», – писав В. Вільсону посол В. Пейдж [5, с. 330]. Незважаючи на такі обставини, дипломатія США ще на початку війни планувала відігравати посередницьку роль у відносинах між воюючими державами. 2 серпня 1914 с. В. Пейдж у листі президенту, повертаючись до питання про посередництво США, писав: «Сер Едуард (Грей – Авт.) високо цінує наші налаштованість і бажання. Але вони не хочуть миру на континенті – правлячі військові класи не хочуть. Усе ж незабаром вони захочуть його і тоді ми будемо мати сприятливу нагоду – Вашу нагоду здійснити важливу й історичну місію» [5, с. 330].

Американський президент не хотів відкладати на майбутнє свою «історичну місію». 4 і 5 серпня В. Вільсон за допомогою Держдепартаменту запропонував воюючим державам своє посередництво [6, с. 736]. Але жоден уряд не прийняв цю пропозицію. Нова спроба примирити країни Європи на початку війни буда невдалою. Тільки-но почавши війну, великі держави сподівалися на її швидке закінчення і не мали потреби у посередництві.

З початком війни нагальною потребою для дипломатів у Європі та держдепартаменту стало вирішення долі десятків тисяч (за різними даними від 30 до 60 тисяч) американських туристів на європейському континенті. Американські посольства в європейських столицях були переповнені громадянами США, які намагалися залишити Європу. Так, посол у Німеччині Дж. Джерард доповідав у Вашингтон, що 3 тис. американців у Берліні і понад 10 тис. у інших місцях країни вимагають негайної відправки до США [6, с. 95]. В. Пейдж писав, що 2 серпня, ще до вступу Англії у війну, посольство у Лондоні відвідали 2 тис. американців, які «напакувалися як сардини» [5, с. 366]. Припинення морського зв'язку між Європою і Америкою (зв'язок здійснювався головним чином європейськими пароплавами), закриття банків, неможливість обміняти валюту і отримати гроші за чеками і кредитними листами, створили хаос і безлад у грошовому забезпеченні американців. До того ж, більшість американських візитерів до Європи були без паспортів. 1 серпня Держсекретар В. Брайан звернувся з циркулярним листом до послів і посланників у Європі, що надавав їм повноваження видавати паспорти на запит американських громадян і використовувати надруковані на машинці посвідчення у разі відсутності офіційних бланків [6, с. 72].

Достатньо швидко і організовано Держдепартамент забезпечив надання фінансової допомоги американцям у Європі. Ще 3 серпня за поданням Вільсона конгрес США прийняв рішення виділити 250 тис. дол. для нагальної допомоги. Але цього виявилось надто мало і вже 5 серпня Вільсон звернувся по додаткові 2,5 млн. дол. У Держдепартаменті було створено спеціальне агентство (його штат досяг 150 чол.), яке займалося проблемами американців у Європі. 6 і 8 серпня американську валюту (золото) було відправлено до Європи. До вересня

1914 р. було оформлено понад 30 тис. фінансових запитів американців у Європі. Лише до середини вересня, коли британські, французькі та італійські трансатлантичні лайнери відновили свої рейси, проблему відправки громадян у США у цілому було вирішено.

Після проголошення нейтралітету США воюючі держави часто просили Сполучені Штати взяти на себе роль захисників їхніх інтересів у ворожих країнах, з яких офіційні представники цих воюючих держав були змушені виїхати. В. Вільсон ще 3 серпня 1914 р. на прес-конференції висловив готовність американських дипломатичних представників узяти на себе захист інтересів Німеччини та інших воюючих держав [5, с. 333-334]. 5 серпня В. Брайан у телеграмі послу Г. Вітлоку в Бельгії, передаючи позицію В. Вільсона, писав, що прийняття відповідальності за інтереси інших держав необхідно сприймати як обов'язок зміцнювати позиції США у здійсненні «нашого впливу на світ» [6, с. 736].

Протягом декількох днів американські посольства перебрали на себе представництво воюючих сторін у кожній європейській столиці. Незважаючи на відсутність інструкцій, які Брайан надіслав лише 17 серпня, дипломати діяли на власний розсуд. Американський посол у Лондоні В. Пейдж узяв на себе захист австрійських і німецьких інтересів, що викликало широке невдоволення англійців. У Німеччині посол Джерард опікувався інтересами Англії та Франції. Повірений у справах Ч. Вільсон у Санкт-Петербурзі просив Брайана дозволити підняти американський прапор над посольством Австро-Угорщини, щоб захистити життя і майно його персоналу, адже як він стверджував, німецьке посольство було розгромлене петербуржцями. Брайан погодився [6, с. 740-741].

У подальшому дипломатія Сполучених Штатів зіткнулась з численними проблемами, що виникли у зв'язку з проголошенням нейтралітету: врегулювання дипломатичних, торговельно-економічних, фінансових та інших міжнародних проблем у відносинах з воюючими державами.

Війна викликала значні зміни в держдепартаменті в його вашингтонських офісах і представництвах за кордоном. Безлад у недоукомплектованих посольствах на початку війни змусив президента Вільсона запропонувати реформу дипломатичної служби. В результаті посилилися вимоги до призначуваних послів, посланників і консулів, збільшувався склад персоналу в посольствах і місцях, кількість співробітників держдепартаменту подвоїлася і складала 150 осіб [2, с. 137].

Стверджувати, що розв'язання війни в Європі у 1914 р. стало як раптова неочікуваність для американської дипломатії, є і перебільшенням, і водночас очевидною реальністю. З одного боку, дипломати і керівники США усвідомлювали сили і події, що загрожували миру з кінця XIX ст., й допускали можливість переростання напруженості в Європі у великий конфлікт. У той же час вони не були готові до того, що терористичний акт на Балканах у червні 1914 р. так швидко буде використаний як привід до загальноєвропейської катастрофи. Американська дипломатія виявилася не готовою адекватно відреагувати на початок війни. Це особливо рельєфно проявилось у процесі формування політики нейтралітету в перші дні й тижні війни.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Link A.S. Wilson. The struggle for neutrality 1914-1915. – Princeton. New Jersey, 1960.
2. West R. The department of state on the eve of the First world war. – Athens, 1978.
3. Millis W. Road to war. America 1914-1915. – N.Y., 1970.
4. The intimate papers of colonel House. – Vol. 1 Behind the political curtain 1912-1915. – London, 1926.
5. The papers of Woodrow Wilson. Ed. By A.S. Link. – Vol. 30. – Princeton University Press, New Jersey, 1979.
6. Papers relating to the foreign relations of the United States, 1914. Supplement: the world war. gpo. – Washington, 1928.
7. Wynn N.A. From progressivism to prosperity, World war I and American society. – N.Y., L., 1986.
8. Notter H. The origins of the foreign policy of Woodrow Wilson. – N.Y., 1965.

УДК 327.5+94(4) “1914/1919”

Потєхін О.В.

БОСНІЙСЬКА КРИЗА 1908-1909 РР. І ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА: ПРОБЛЕМИ СОЮЗНИЦЬКОЇ СПІВПРАЦІ

У статті розглядається стан союзицького військово-політичного співробітництва великих держав напередодні Першої світової війни на прикладі боснійської кризи крізь призму інституційної теорії. Наводяться критичні аргументи в адресу теоретичних засад пояснення подій з позицій політичного реалізму. Крім розгляду союзицьких формалізованих відносин, розглядаються також російсько-сербські стосунки. Запропоновано критерії визначення рівня інституціалізації військово-політичних союзів.

Ключові слова: Боснійська криза, політичний реалізм, інституціалізація воєнно-політичних союзів, великі держави, російсько-сербські стосунки.

В статье рассматривается состояние союзнического военно-политического сотрудничества великих держав накануне Первой мировой войны на примере боснийского кризиса сквозь призму институциональной теории. Приводятся критические аргументы в адрес теоретических основ объяснения событий с позиций политического реализма. Кроме рассмотрения союзнических формализованных отношений, рассматриваются также российско-сербские отношения. Предложены критерии определения уровня институциализации военно-политических союзов.

Ключевые слова: Боснийский кризис, политический реализм, институциализация воєнно-політичних союзів, великі держави, російсько-сербські стосунки.

In this article the state of military-political cooperation between great powers on the eve of the First World War on case of the Bosnian crisis is considered through the prism of institutional theory. The critical arguments to address the theoretical principles explaining events from the standpoint of political realism are presented. In addition to reviewing the Alliance formalized relations, Russian-Serbian relations are also the topic. Author suggested criteria for determining the level of institutionalization of military-political alliances.

Keywords: Bosnian crisis, political realism, institutionalization of military-political alliances, great powers, Russian-Serbian relations.

На початку ХХ століття, аж до серпня 1914 р. жодна з низки міжнародних криз за участі великих європейських держав – членів військово-політичних союзів не призвела до світової війни. Сказати б, не розпочалась «ланцюгова реакція» конфлікту. Дослідивши причини та перебіг боснійської кризи, а також характер союзицького співробітництва у процесі її розгортання, спробуємо простежити фактичний бік справи та поміркувати про мотиви дій учасників конфлікту.

Теорія міжнародних відносин пропонує два традиційних пояснення варіативності союзницького співробітництва. Згідно з першим, рівень співпраці визначається відповідним оборонно-наступальним балансом. Отже, європейські держави були втягнуті у війну влітку 1914 р., тому що вони помилково вирішили – негайний наступ надає більше переваг, ніж оборонна стриманість [1]. Однак таке пояснення є непереконливим. Боснійська криза не переросла в світову війну, хоча в європейських столицях й тоді панувала теза про переваги нападу у порівнянні з обороною в умовах міжнародної нестабільності [2]. Це – методологічна проблема, оскільки постійна незалежна змінна (розгляд нападу як найбільш ефективного засобу стратегії) не пояснює варіації в залежній змінній (різні моделі поведінки союзників під час кожної з передвоєнних криз).

Друге пояснення позначає рівень співробітництва в альянсі зовнішньою загрозою: високий рівень загрози з більшою вірогідністю призведе до посилення співпраці задля протистояння цій загрозі. Це означає, що варіативність співпраці в альянсах до 1914 р. постала результатом варіативності рівня зовнішньої загрози. Західні держави – Велика Британія і Франція – та Росія співпрацювали з метою досягнення геостратегічного балансу в боротьбі з центральними державами, адже Австрія і Німеччина створювали для них загрозу. З іншого боку, Берлін та Відень вдавались до співпраці, бо відчували загрозу з боку Лондона, Парижа та Санкт-Петербурга.

Беручи до уваги таку теоретичну основу, припустимо, що на характер співпраці членів союзів впливав ступінь інституціалізації альянсів. Перед лицем спільної загрози держави мають величезні ускладнення у процесі співпраці, якщо їх відносини не були заздалегідь інституціалізовані. Зміни рівня зовнішньої загрози недостатньо пояснюють варіації у рівнях союзницького співробітництва. Оскільки аргумент щодо зовнішньої загрози є найбільш поширеним, то висвітлення саме характеру загроз є справді істотним. Збільшення військової могутності одного з членів альянсу, згідно з безпековою дилемою, означає зростання загрози для його противника [3]. Міжнародна криза, дестабілізація ситуації аж до розв'язання війни відбуваються в умовах високого рівня загрози, тобто потенціалу небезпеки.

Втім рівень інституціалізації союзів не визначався гостротою зовнішньої загрози. Збільшення військових потужностей потенційного противника далеко не завжди призводило до посилення військово-політичної інтеграції в рамках Антанти. Наприклад, достатньо швидке збільшення військової потужності Німеччини не змусило Францію і Росію поглиблювати інституціалізацію їхніх відносин у 1905-1911 рр. Навпаки, в цей період вони лише втратили попередні досягнення в зазначеній сфері. За індикатори рівня союзницької інституціалізації правили частота спільних штабних переговорів та навчань, координація військових і передвоєнних мобілізаційних планів, інтенсивність обміну військовою і розвідвальною інформацією.

Одна з найбільш тривалих дискусій щодо розв'язування Першої світової війни стосується питання, яка саме держава або група держав (союз) створювали загрози для своїх опонентів. Проте навіть самий факт незавершеності таких дискусій доводить, що провину за початок війни не можна беззаперечно покласти лише на один альянс або країну і, більше того,

свідчить, що всі провідні європейські потуги тією чи тією мірою відповідальні за розв'язування світової війни. Вони по суті являли загрозу одна для другої, рівень якої залежав від оцінки змін у балансі сил. Загальною тенденцією змін військового потенціалу було стабільне його зростання в австро-німецького союзу у порівнянні з країнами Антанти, головним чином завдяки розвитку промисловості Німеччини. За підрахунками Д. Мершеймера, матеріальні потужності сторін прийшли до такого балансу в 1913 р. : 45% (Австрія і Німеччина) на противагу 55% (Велика Британія, Франція і Росія) [4]. Зміни в цьому показнику були надзвичайно швидкими і значними протягом десятиліття, що передувало 1914 р. Найсильнішим потрясінням у військовому балансі постала російсько-японська війна 1904-1905 рр. Вона зламала відносну міжнародну стабільність в рамках континентальної рівноваги попередніх десятиліть і змусила європейські держави вдатися до укладення нових союзів, насамперед спонукала Велику Британію приєднатися до Антанти. Численні спроби відновити континентальну рівновагу лише посилили взаємну недовіру між країнами Троїстого союзу і державами Антанти.

Згідно з усталеною оцінкою, рівень загрози державам Антанти з боку Троїстого союзу був найвищим під час боснійської кризи 1908-1909 рр., коли німці погрожували застосуванням сили. Однак Росія не відповіла на цю загрозу ані швидким нарощуванням військової сили, ані зміцненням союзу з Францією. Тому військовий баланс залишався сприятливим для Німеччини та її союзників до 1911-1912 рр. Санкт-Петербург на той час розпочав довгострокову реформу, спрямовану на зміцнення військової могутності, яка згодом мала звести нанівець військову перевагу австро-німецького союзу. Через цю призму розглядалася й ситуація на Балканах. Нестабільність зростала не тільки тому, що Відень загрожував застосувати збройні сили проти Белграда, але й тому, що в Троїстому союзі добре знали про запланований російський ривок у військовому будівництві. В той час Берлін та Відень вкрай песимістично дивилися на своє майбутнє.

Слід нагадати, що коли Антанта вступила у війну 1914 р., її три учасники ще не були формально пов'язані єдиним союзним договором, який би визначав їхні взаємні зобов'язання. Тільки 5-го вересня 1914 р. в Лондоні було підписано угоду між Росією, Великобританією і Францією, згідно з якою три уряди домовилися «не укладати сепаратного миру протягом цієї війни» та «не ставити мирних умов без попередньої угоди з кожним з інших союзників». Це й був по-суті союзний договір [5]. Троїстий союз не досяг навіть такого рівня союзницького співробітництва. Зокрема, воєнні відносини між Німеччиною та Австро-Угорщиною, з одного боку, та Італією, – з іншого, не були інституціалізовані взагалі. Австро-німецькі військові відносини також не були достатньо інституціалізовані, вони трималися на політичній взаємозалежності Німеччини та Австро-Угорщини.

Отже, простежити спосіб, в який союзне співробітництво впливало на міжнародні відносини напередодні Першої світової війни доречно на прикладі боснійської кризи. Російсько-сербські відносини також мають бути розглянуті, бо надають приклад ситуації, за якої високий рівень загрози збігається з низьким рівнем інституціалізації союзницьких відносин.

До російсько-турецької війни 1877 р. Боснія і Герцеговина перебувала під турецьким урядуванням. Війна завершилась поразкою Туреччини, її результати були оформлені на Берлінському конгресі 1878 р. Бісмарк зображав з себе «чесного брокера», який прагне лише стабілізації ситуації, а на ділі були грубо порушені інтереси і права балканських народів та завдано відчутного удару по геополітичних амбіціях Російської імперії. Австрійці окупували Боснію і Герцеговину і правили нею за збереження номінального верховенства Оттоманської імперії. Таким чином, на 1908 р. Габсбургська імперія була неформальним правителем цієї території впродовж майже тридцяти років. Австрія вважала Сербію «кісткою в горлі» імперії. Сербі прагнули розбудувати Велику Сербію, об'єднавшись з Хорватією та перебравши під свою оруду Боснію і Герцеговину. Для цього їм бракувало власних сил, отже вони обрали собі за патрона Росію. Сербський націоналізм серйозно загрожував австрійському пануванню на Балканах. У той же час Росія прагнула дипломатичної перемоги, щоб компенсувати «комплекс ураженої імперії» після поразки та геостратегічних втрат у війні з Японією. Геополітичні амбіції Росії знову сконцентрувалися на традиційному об'єкті – Босфорі та Дарданеллах. Дві імперії, які на той час вже належали до протилежних військово-політичних таборів – Австро-Угорщина і Росія – погодилися підтримувати один одного у досягненні власних цілей на базі десятиліть співпраці на Балканах [6]. Авторство цієї оборудки належало міністрам закордонних справ габсбургської та романівської імперій. А. Извольській був призначений міністром закордонних справ Росії в травні 1906 р., а його австрійський візаві – барон А. Еренталь – заступив на пост в жовтні 1906 р. Міністри закордонних справ Австрії та Росії зустрілися в Бухлау у вересні 1908 р. і уклали таємну неформальну і дуже сумнівну угоду, яка зрештою і призвела до кризи. Після зустрічі Извольській відвідав європейські столиці з метою подальших переговорів про задоволення російських апетитів. Але 6-го жовтня Австро-Угорщина завчасно розкрила карти: Відень оголосив анексію Боснії і Герцеговини. Водночас було проголошено незалежність Болгарії, яка розглядалась австрійсько-німецьким блоком як противага Росії і Сербії (до того ж перебрала частину сербської території).

Росіяни заперечували самий факт існування договору Бухлау, але їм ніхто не повірив. Акт анексії був офіційно закріплений двосторонньою угодою між Австрією та Туреччиною: Відень мав виплатити Стамбулу 2,4 мільйона фунтів компенсації до 26 лютого 1909 р. [7]. Відповідна угода була підписана й між Болгарією і Туреччиною.

Шестимісячний шлях до кінцевого публічного визнання акту анексії навесні 1909 р. зовсім не був тихим і мирним. Цей період став одним з найбільш небезпечних перед липнем 1914 р. Росіяни різко реагували та намагалися протистояти центральному державам, але не знайшли підтримки в своїх західних союзників. Велика Британія не підтримала російські вправи в геополітиці, незважаючи на нещодавно підписаний союзний договір з Росією. Лондон вербально протестував проти одностороннього кроку Відня. Але британський міністр закордонних справ Е.Грей усіяко перешкоджав російським спробам змінити статус чорноморсько-середземноморських проток.

Усе, чого досяг Ізвольській, було запевнення, що Британія вітатиме диво (за формулою «і вовки ситі, і вівці цілі»), якщо воно станеться. «Я бажаю побачити угоду, яка відкриє протоки прийнятним для Росії чином ..., але не поставить Туреччину чи інші країни у несправедливо невідгідне становище», – заявив Грей [8]. Франція також кинула напризволяще свого випробуваного союзника, який беззастережно підтримав її під час першої марокканської кризи. Вона залишалася байдужою до російських обгородок нейтральною державою. Замість балансування сили центральних держав французи обрали інший шлях: узгодили з німцями питання по Марокко у лютому 1909 р. [9].

Стратегічна взаємозалежність Німеччини і Австро-Угорщини стала причиною того, що Берлін обрав тісну співпрацю з Віднем, причому австрійці отримали дипломатичну підтримку за умов неформалізованої співпраці двох імперій на Балканах. Німці були змушені підтримати австрійців, бо ті залишались їх єдиним союзником (у лояльності італійців не було жодної впевненості) і, на погляд керівництва держави, безпека Німеччини залежала від Австро-Угорщини. Бюлов казав: «Це наш останній союзник. Наша позиція напевно стала б небезпечною, якби Австрія втратила свою непохитність і відступила. Оскільки ми вже довго знаходимося разом, то формуємо блок, на який не так вже й легко напасти. У східному питанні (балканський націоналізм) перш за все ми не можемо ставити себе в опозицію Австрії, котра має більші і конкретніші інтереси на Балканському півострові, ніж ми. Відмову в підтримці або невдоволене ставлення до анексії Боснії і Герцеговини нам не вибачать» [10]. Німці не лише стали на бік австрійців під час кризи, але й зробили це з брутальністю, якої ситуація не вимагала.

Анексія Боснії і Герцеговини для Тройстого союзу постала «репетицією ролей» перед 1914 р. Берлін рішуче підтримав Відень, а Італія залишилася осторонь кризи, що згодом вона зробила й на початку Першої світової війни. Натомість структура союзницьких взаємин в Антанті ще істотно відрізнялася від тої, що склалася в 1914 р. Париж залишався нейтральним, в той час як Лондон не відіграв жодної істотної ролі, він лише висловлював критику на адресу центральних держав. Залишившись без союзників, Петербург вирішив кинути Белград напризволяще. Криза союзницької співпраці членів Антанти простежується в ситуації, коли рівень загрози з боку центральних держав зростає.

Питання полягає в тому, чому британці та французи не підтримали росіян в ході кризи? Велика Британія і Франція не зробили абсолютно нічого. Їхній усний протест був набагато слабшим за дипломатичну підтримку німців, що вони її надавали австрійцям. Наприкінці березня 1909 р. Німеччина направила ультиматум Росії з вимогою прийняти австрійські умови, які не передбачали жодної територіальної компенсації Сербії, та погодитися з анексією. Берлін загрожував Санкт-Петербургу застосуванням військової сили у разі невизнання анексії, коли заявив: «Ми очікуємо точної відповіді – так чи ні й будемо змушені розцінити будь-яку неоднозначну відповідь як відмову» [11]. Петербург поступився.

Потужна підтримка Німеччини стала передумовою того, що Австро-Угорщина змогла ще більше підняти рівень загрози. Беззаперечно, що західні

держави відчували загрозу з боку Німеччини. У роки перед боснійською кризою німецька дипломатія була відверто агресивною. Б. Бюлов, автор позиції Німеччини у першій марокканській кризі, в 1909 р. все ще був при владі. Англо-німецькі перегони військово-морських сил за кілька років до цього увійшли у нову фазу з ініціативи Великої Британії. Лінкор «Dreadnought» («Безстрашний») був спушений на воду у лютому 1906 р. [12]. Німецький уряд у листопаді 1905 р. схвалив закон щодо пришвидшення розбудови військово-морських сил і прокладення Кільського каналу. Лондон ясно бачив німецьку загрозу вже у січні 1907 р. У своєму відомому меморандумі Кроу писав, що «німецька військово-морська перевага має розцінюватися як несумісна з існуванням Британської імперії» [13]. Але, незважаючи на німецьку загрозу та щойно укладений договір про Антанту з Росією, британці не підтримали росіян. Практично вони кинули напризволяще свого нового союзника. Їхня політика – вагомий аргумент на користь повної невідповідності теорії реалізму (тезі про прагнення збалансувати силу противника під тиском загрози, що зростає) історичним фактам під час сковзання Європи у Першу світову війну.

У вказаний період знижувався рівень інституціоналізації союзницького співробітництва Великої Британії, Франції та Росії. Не відбувалося жодних штабних переговорів або координації планів між Великою Британією та Росією, оскільки це не передбачалося англо-російським союзним договором. Він був суто імперською колоніальною угодою з питань Персії, Тибету та Афганістану. Спад рівня союзницької інституціоналізації відбився на французькій позиції. Штабні російсько-французькі переговори припинились в 1905 р. і не відновлювались до 1912 р. Масштабні російські плани перебудови свого військового механізму згубно вплинули на стан короткострокових союзницьких відносин. Основи військової взаємозалежності Франції та Росії зазнали ерозії. Це проявилось у розпал кризи. Париж переслідував власний «національний інтерес» і тому пішов в лютому 1909 р. на угоду з Німеччиною щодо Марокко. Це була «зрадницька і ганебна» поведінка [14]. Варто сказати, що Франція опинилася перед нелегким вибором. Відмова від ресурсів російських збройних сил, в тому числі флоту, який був наготові відстоювати спільні французько-російські інтереси, могла їй дорого коштувати. Отже французи віддали перевагу колоніальній угоді й індиферентній нейтральності над союзницькою лояльністю перед лицем високого рівня загрози. Цей вибір в подальшому виявив свою хибність.

Також далеко не бездоганною була політика Росії щодо Сербії. Попри десятиліття панслов'янської пропаганди, Росія покинула напризволяще своїх сербських братів. Незважаючи на військову значимість Сербії у боротьбі з Австро-Угорщиною, росіяни не виступили на допомогу сербам у кризі [15]. Зіткнувшись з центральними державами, вони відступили. Звичайно, не було вагомій прямої загрози власне для Росії, щоб змусити Санкт-Петербург стати на бік Белграда. Рівень загрози для сербів справді був високим. Анонсований австрійський план будівництва залізниці не лише перекирвав Сербії вихід до моря й загрожував збитками сербській економіці в майбутньому, але створював чудові шляхи для передислокації австрійських військ, що становило безпосередню військову загрозу сербам у короткостроковій перспективі [16].

Росіяни зрадили свого союзника перед лицем високого рівня загрози для нього. Росія знехтувала Сербією, зокрема її військовим потенціалом, який надзвичайно високо оцінював російський міністр закордонних справ С.Д. Сазонов [17]. Сербські військові спроможності могли надати великі переваги росіянам і їхнім союзникам. Росія самовпевнено відмовилась від використання значного військового ресурсу.

Російська поведінка стала можливою через нульовий рівень союзницької інституціоналізації – військове співробітництво Росії та Сербії не було формалізовано жодним чином. Держави не були офіційними союзниками. Їх «природна зв'язка братів по вірі» виявилась дуже крихкою. Втім зрада Росією Сербії вплинула на поведінку Санкт-Петербурга в липні 1914 р., стала необхідною ланкою у ланцюгу подій, які призвели до Першої світової війни. До цього серби не отримували збройної допомоги від «природних союзників» під час низки криз – боснійської, про яку йшлося вище, а також першої та другої балканських війн. І, врешті, настала черга липня 1914 р.

Капітуляція Росії у відповідь на загрозу австро-німецького блоку розпочати війну під час боснійської кризи зробила Першу світову війну невідворотною, – таку точку зору майже одноставно поділяють історики, що досліджували проблему генези цієї війни. Якщо гаслом Росії після цієї кризи стало «Ніколи знову!», то Німеччина вирішила, що легко зможе примусити Антанту до чергового відступу [18]. Й. Ремак переконаний, – Перша світова війна розпочалася як третя балканська. Перша світова виникла в результаті довгої серії локальних австро-сербських конфліктів, кожний з яких загрожував перерости в загальноєвропейську війну. Низка політичних маневрів врешті-решт призвела до результату, якого ніхто не бажав [19].

В усіх ситуаціях росіяни поведилися однаково: вони не підтримували сербів. Австрійці постійно вживали рішучих заходів і робили дипломатичні кроки, не консультуючись навіть з німцями – вони прагнули поставити союзників і опонентів на Балканах перед *fait accompli* [20]. Відень збільшив чисельність військ і рівень їх боєздатності на Балканах. Росіяни поступилися австрійському шантажу й відмовилися від політики підтримки своїх «природних союзників» сербів чи спроби збалансувати силу опонента за наявності високого рівня загрози. Брак союзницької інституціоналізації завадив створенню стійкої стратегічної взаємозалежності союзників. Жодних штабних переговорів чи обміну планами не проводилося. Панславистські гасла не стали достатнім аргументом для росіян, щоб підтримати сербів. Без інституціоналізованого військового співробітництва загроза так і не змогла пов'язати росіян з сербами. Серби були змушені укріплювати кордони на випадок нового конфлікту без участі росіян. Як з'ясувалось пізніше, з цими укріпленнями і в цих кордонах вони пройшли всю Першу світову війну.

На перший погляд досвід двох альянсів на шляху до Першої світової війни лише надає додаткових аргументів політичному реалізмові, який вважає шкідливим входження до військово-політичних союзів для окремих держав, тому що в такий спосіб вони втрачають здатність діяти самостійно, відповідно до власних інтересів, й втягуються у війну всупереч власній волі. Отже, за цією логікою, союзи загрожують міжнародній стабільності в цілому [21]. Справді,

союзницьке співробітництво не запобігло розв'язуванню Першої світової війни, навпаки, влітку 1914 р. відбулася «ланцюгова реакція», до якої втягнулися країни-члени як найбільш високо інституціалізованого на той час союзу (Антанта), так і Троїстого союзу (без Італії), який не відрізнявся високим рівнем інституціалізації. Союзи, їх інституціалізація та стратегічна взаємозалежність між державами-членами стали домінуючими чинниками, що визначали поведінку держав напередодні Першої світової війни. Але не можна покладати виключно на союзи провину за розв'язування війни, як це робить Г. Кіссінджер. Згідно з його думкою, «союзи уклалися для того, щоб посилити становище тієї чи тієї країни на випадок війни; а напередодні Першої світової війни первинним мотивом вступу у війну було намагання зміцнити союзи. Керівники всіх великих держав просто не зуміли усвідомити, якою технологію вони розпоряджаються, а також сенсу союзів, які гарячково створювалися [...]. Їм навіть не прийшло в голову, що нездатність надати своїм альянсам розумні політичні цілі (виділено нами. – авт.) може призвести до руйнування цивілізації, всупереч їхнім уявленням» [22]. Такою розумною метою мало б бути підтримання міжнародної стабільності, в іншому випадку великої війни уникнути було неможливо. Надії на дипломатичні засоби, «європейський концерт», який, за Г. Кіссінджером, в умовах балансу сил забезпечував би відносний мир в Європі (відсутність війни між великими державами), були марними, тому що європейські імперські потуги прагнули дестабілізувати, територіального переділу світу та влади над геостратегічно визначальними пунктами. У цій ситуації військово-політичні союзи не були і не могли бути однозначно зняттям агресії чи засобом стримування ворога.

Отже, рівень загрози далеко не завжди визначає глибину союзницької співпраці. Усі дипломатичні кризи по-своєму були небезпечними та загрозливими, але різниця у співпраці між союзниками вражає. Провали союзів доводять, що зовнішня загроза не визначала її рівень. Деякими союзами нехтували навіть за найвищого рівня загрози, так в 1909 році Великобританія та Франція залишили Росію сам на сам з Німеччиною, коли Берлін вдався до ультиматуму. Рівень загрози також не визначав рівня союзницької інституціалізації, яка потребує тривалих зусиль у мирний час. У цьому контексті тезу, що держави більше схильні балансувати силу, що протистоїть їм, у відповідності до рівня зовнішньої загрози виглядає сумнівною. За відсутності інституціалізованого військового співробітництва держави-учасниці союзів часто зазнавали невдачі у співпраці один з одним чи у балансуванні зовнішньої загрози. Замість цього вони зазвичай прагнули залишатися нейтральними чи переслідували власні цілі у відповідь на зростання загрози. Тому заходи з підвищення рівня союзницької інституціалізації необхідні для поліпшення співпраці всередині альянсів заздалегідь, щоб вона спрацювала в ході міжнародної кризи чи війни. Політика балансування супротивної сили є більш успішною в держав, чії військові відносини були заздалегідь інституціалізовані. Без певних типів співпраці – узгодження стратегічних планів в ході штабних переговорів, обміну військовою розвідувальною інформацією, координації військових і мобілізаційних планів союзницька співпраця істотно ускладнюється у процесі розгортання кризи.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Christensen T. Chain Gangs and Passed Bucks: Predicting Alliance Patterns in Multipolarity/ T.Christensen, J.Snyder// International Organization. – 1990. – Spring. – P. 137-168.
2. Evera van S. The Cult of the Offensive and the Origins of the First World War/ Evera van S. // International Security. – 1984. – Summer. – P. 58-107.
3. Morgan P. International Security: Problems and Solutions/ P.Morgan. – Washington, D.C.: CQ Press. – 2006. – P.13-14.
4. Mearsheimer J. The Tragedy of Great Power Politics/ J.Mearsheimer. – New York: Norton. – 2003. – P.71.
5. История дипломатии: в 3т./ [под ред. Потемкина В.П.]. – М., 1945. – Т.2.: Дипломатия в новое время (1872-1919 гг.)/В.М. Хвостов. – С. 277.
6. Jankovich V. The Balkans in International Relations/ B.Jankovich. – Basingstoke: Macmillan, 1988. – P. 97-130.
7. Schmitt B. The Annexation of Bosnia, 1908-1909/ B.Schmitt. – Cambridge: Cambridge University Press, 1937. – P.19-29.
8. Ibid. – P. 39.
9. Edwards E. The Franco-German Agreement on Morocco, 1909 / E.Edwards // English Historical Review. – 1963. – July. – P. 483-513.
10. Craig G. Germany, 1866-1945/ Craig G. – Oxford: Oxford University Press, 1978. – P. 322.
11. Geiss I. German Foreign Policy, 1871-1914/ I.Geiss. – London: Routledge and Kegan, 1976. – P.117.
12. Marder A. From Dreadnought to Scapa Flow: the Royal Navy in the Fisher Period, 1904-1919/ A.Marder. – Vol. 1. – Oxford: Oxford University Press. – 1961. – P.43-45.
13. Crowe E. Memorandum on the Present State of British relations with France and Germany Jan. 1st 1907/ E.Crowe// British Documents on the Origins of the War, 1898-1914. Vol. 3. – The Testing of the Entente, 1904-1906. – [Ed. by Gooch G. and Temperley H.]. – London: HMSC, 1928. – P. 416.
14. Edwards E. The Franco-German Agreement on Morocco, 1909/ E.Edwards // English Historical Review. – 1963. – July. – P.483-513; Lee D. Europe's Crucial Years: the Diplomatic Background of World War I, 1902-1914/ D. Lee. – Hanover: University Press of New England, 1974. – P.198.
15. Schmitt B. The Coming of the War, 1914/ B.Schmitt. – Vol. I. – New York: Scribner's Sons, 1930. – P.131.
16. Lafore L. The Long Fuse: An Interpretation of the Origins of World War I / L.Lafore. – Philadelphia : Lippincott, 1971. – P. 149-159.
17. Сазонов С.Д. Воспоминания/ С.Д.Сазонов. – Минск: Харвест, 2002. – С. 5-71.
18. Snyder G., Diesing P. Conflict among Nations: Bargaining, Decision-making, and System Structure in International Crise/ G.Snyder, P.Diesing. – Princeton: Princeton University Press, 1977. – P.541.
19. Remak J. 1914. – the Third Balkan War: Origins Reconsidered/ J.Remak // Journal of Modern History. – 1971. – September. – P.353-356.
20. Crampton R. The Decline of the Concert of Europe in the Balkans, 1913-1914/ R.Crampton // The Slavonic and East European Review. – 1974. – July. – P.408-409, 413-415.
21. Menon R. The End of Alliances/ R.Menon. – Oxford–New York: Oxford Univ. Press. – 2007. – P. 258.
22. Киссинджер Г. Дипломатия/ Г.Киссинджер. – Москва: Ладомир. – 1997. – С. 177.

УДК 327.5(4–191.2) + 94(4)

Перга Т.Ю.

РОЛЬ БАЛКАНСЬКИХ КРАЇН У ФОРМУВАННІ НОВОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НАПЕРЕДОНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Досліджується вплив національно-визвольної боротьби балканських народів проти турецького панування на загострення міжнародних суперечностей протягом 1875-1914 рр. Аналізуються наслідки Берлінського конгресу, боснійської кризи, першої та другої балканської війни та нова розстановка сил, що склалася напередодні Першої світової війни. Обґрунтовується роль «балканського питання» як одного з чинників формування нової системи міжнародних відносин напередодні Першої світової війни.

Ключові слова: «балканське питання», боснійська криза, Перша Балканська війна, Друга Балканська війна, Перша світова війна.

Исследуется влияние национально-освободительной борьбы балканских народов против турецкого владычества на обострение международных противоречий в 1875-1914 гг. Анализируются последствия Берлинского конгресса, боснийского кризиса, первой и второй балканской войны и новая расстановка сил, сложившаяся накануне Первой мировой войны. Обосновывается роль «балканского вопроса» как одного из факторов формирования новой системы международных отношений накануне Первой мировой войны.

Ключевые слова: «балканский вопрос», боснийский кризис, Первая Балканская война, Вторая Балканская война, Первая мировая война.

The influence of the national liberation struggle of the Balkan people against the Turkish domination in the exacerbation of international controversy during 1875-1914 is investigated. Especially it analyzes the effect of the Berlin Congress, the Bosnian crisis, the first and second Balkan wars and the new balance of forces before the World War II. The role of «Balkan issues» as one of the factors in the formation of a new system of international relations on the eve of the First World War is investigated.

Keywords: Balkan question, Bosnian crisis, the First Balkan War, the Second Balkan War, the First World War.

Помітну роль у формуванні системи міжнародних відносин та балансу сил у світі напередодні Першої світової війни відіграли Балканські країни. Їх боротьба за незалежність та підтримка різних конкуруючих угруповань ще більше посилили міжнародну напруженість, а Балканські війни стали прологом широкомасштабних воєнних дій, до яких було залучено майже півсотні країн світу. І сам привід до війни – вбивство австрійського ерц-герцога Франца Фердинанда було здійснено сарасвським студентом сербом Гаврилом Принципом. Тому детальне дослідження витоків формування «балканського питання» та його розвиток становить значний практичний інтерес.

Він обумовлюється ще і тим, що вітчизняні та закордонні дослідники фокусують переважну увагу або на національно-визвольному русі південних і західних слов'ян (Яровий В.І. [8], Черній А.І. [7], Половець В.М. [6]) або на подіях початку ХХ століття – Боснійській кризі та Балканських війнах (Гончар Б.М., Городня Н.Д. [4], Віппер Р.Ю. [5]), що не в повній мірі відображає генезис зародження ряду міждержавних протистоянь та протиріч.

На наш погляд, зародження «балканського питання» відноситься до останньої третини ХІХ століття, і в його розвитку варто виділити три головні етапи, які були пов'язані з піднесенням національно-визвольного руху країн цього регіону та відповідними державотворчими процесами.

Перший етап відноситься до 1875-1876 рр. В цей період відбулася низка національно-визвольних повстань проти турецького панування, ініціаторами яких стали Боснія і Герцеговина, підтримані болгарами, а також Сербією і Чорногорією, що оголосили війну Османській імперії. Однак армії Сербії та Чорногорії зазнали поразки, а повстання у Боснії та Герцеговині були придушені з надзвичайною жорстокістю: турецькі башибузуки зігнали розпратування на мирному населенні Болгарії, що викликало обурення громадської думки та урядів європейських держав [8, с. 492].

Підставою для втручання в конфлікт європейських держав стала загроза самостійності Сербії та Чорногорії, які мали статус автономних у складі Османської імперії. Протягом 1875-1876 рр. представники Росії, Австро-Угорщини, Німеччини, Великої Британії та Франції запропонували кілька

проектів мирного врегулювання східної кризи. Але спроби європейських держав чинити тиск на Туреччину не мали успіху – вона відмовлялася від відновлення довосного становища в Сербії, визначення незалежності Чорногорії та проведення адміністративних реформ у Боснії і Герцеговині [4; с. 275].

Це спонукало Росію проголосити війну Туреччині в квітні 1877 р. Крім Румунії, її союзниками стали Сербія та Чорногорія. Австро-Угорщина також підтримала Росію і в обмін на сприятливий нейтралітет у цій війні, окупувала Боснію і Герцеговину. Російська армія перейшла Дунай, вступила на територію Болгарії і у важкій зимній компанії 1877-1878 рр. відтіснила турок з Балкан. Основні бої розгорнулися в районі фортеці Плевни й на Шипкинському перевалі. У січні 1878 р. російська армія перейшла Балканські гори і стрімко рушила на Стамбул. Успішні бойові дії розгорталися також на Кавказі: російська армія оволоділа фортецями Баязет, Ардаган, Карс.

Однак, не бажаючи ускладнень у відносинах із Великою Британією, Росія не наважилась увійти в Стамбул. Однією з причин такого рішення стала і поява у Дарданелах англійського флоту, завданням якого було завадити захопленню Росією проток та отримання вільного доступу до виходу в Чорне море [3, с. 491].

За умовами прелімінарного мирного договору між Росією та Туреччиною, який був підписаний у містечку Сан-Стефано, створювалася «велика Болгарія» – номінально залежне від Туреччини, але автономне князівство з правом обирати князя, яке обіймало територію від Дунаю до Егейського моря і від Чорного моря до Орхідського озера. Було підтверджено незалежність Сербії, Чорногорії та Румунії, а Боснія і Герцеговина отримали автономію в рамках Османської імперії. До Росії відходила відібрана в неї у 1856 році частина Бесарабії, а також закавказькі території – Ардаган, Карс, Батум, Баязет [1, с. 154].

Очевидно, що результати цієї угоди суттєво посилювали позиції Росії, що не влаштувало уряди європейських держав, особливо Австро-Угорщину та Велику Британію, які наполягали на перегляді умов окресленого договору. Росія, яка була ослаблена тяжкою війною та не знайшла підтримки з боку Німеччини, змушена була погодитись з цією вимогою.

За Берлінським трактатом, підписаним у 1878 році на Берлінському міжнародному конгресі, було фактично створено нову політичну карту Балкан. Так, Сербія, Чорногорія та Румунія отримали статус незалежних країн, а Боснія і Герцеговина – подвійний статус: хоча формально вони залишалися турецьким володінням, де-факто переходили під управління Австро-Угорщиною, яка ввела на ці території свої війська. Росія закріпила за собою Південну Бессарабію та частину завойованих у Закавказзі земель. Разом з тим, умови стосовно Болгарії на Берлінському конгресі були переглянуті, в результаті чого її територію було поділено на три частини. Західна частина (Македонія та інші землі) повністю повернулася під владу турецького султана. Південна частина Болгарії (Східна Румелія), а саме землі між Балканськими горами та Фракією, отримала обмежену адміністративну автономію у складі Османської імперії. А невелика

територія у північній частині (між Дунаєм та Румелією) відійшла до створеного самостійного Болгарського князівства.

Загалом російсько-турецька війна 1877-1878 рр. мала кілька вагомих наслідків. З однієї сторони, вона внесла значний вклад у визволення балканських народів від турецького панування, а з другої – посилила напруження в цьому регіоні та створила привід для розвитку міжнародних конфліктів у наступні, зокрема, передвоєнні роки. Подальший хід історії підтверджує цей висновок.

Наступний етап загострення «балканського питання» відноситься до початку ХХ століття. Мова йде про Боснійську кризу 1908 р., яка відобразила гостроту протиріч між старими суперниками – Росією та Австро-Угорщиною.

Серед головних причин цієї кризи – експансіоністська політика австро-угорського уряду, який прагнув зміцнити свої позиції на Балканах. Так, для збереження виходу до Егейського моря Австро-Угорщина уклала з Османською імперією угоду про будівництво залізниці із Сараєво через Ново-Пазарський санджак, що знаходиться між Сербією та Чорногорією, до Македонського порту Салоніки, що залишався під владою Туреччини. Цей проект загрожував погіршенням стратегічних позицій Росії у регіоні і звичайно ж – викликав у неї негативну реакцію.

Ще одним чинником загострення ситуації на Балканському півострові стала младотурецька революція, яка змусила султана Абдул-Гаміда II відновити конституцію та скликати парламент, що передбачало проведення виборів на всіх територіях Османської імперії, включаючи окуповані Австро-Угорщиною ще у 1878 р. Боснію та Герцеговину. Тим самим відпадало формально-правове обґрунтування подальшого збереження австрійської окупації [4, с. 299], що спонукало Австро-Угорщину до анексії цих територій, яка була оголошена 7 жовтня 1908 р.

Підступність дій Австро-Угорщини полягала в тому, що вона не дотрималась таємних домовленостей з Росією, відповідно до яких остання погоджувалася на приєднання Боснії і Герцеговини до Австро-Угорщини в обмін на не заперечення зміни міжнародно-правового режиму Босфору і Дарданелл та право проводити свої кораблі через протоки поодиночі [2, с. 128].

Із протестом щодо дій Австро-Угорщини виступила не лише Росія, а й Османська імперія та Сербія. Сербія поставила вимогу про автономію від Боснії та Герцеговини та поділу Ново-Пазарського санджаку між Сербією та Чорногорією для встановлення між ними спільного кордону, який мав попередити просування Австро-Угорщини на південь. Російська імперія підтримала основні вимоги сербів і запропонувала передати питання про анексію Боснії та Герцеговини на розгляд спеціальної конференції держав-учасниць берлінського Конгресу 1878 р. Однак ця пропозиція не була підтримана ні Австро-Угорщиною та Німеччиною, ні Францією. Натомість Австро-Угорщина зосередила на кордоні із Сербією значні війська, а Німеччина в ультимативній формі зажадала від Росії визнати приєднання окреслених провінцій до Австро-Угорщини. Ослаблена війною з Японією та не готова до нової війни, Росія знову була змушена відступити і погодитися на вимоги Німеччини. Те саме зробила і Сербія. Таким чином, Боснійська криза 1908-1909

рр. посилила існуючі на той час міжнародні протиріччя та стала черговим етапом на шляху до початку першої світової війни.

Третій етап загострення «балканського питання» пов'язується з балканськими війнами 1912-1913 рр. У 1912 році розпочалась нова хвиля національно-визвольного руху в ряді балканських країн. Протягом березня-жовтня було створено військово-політичний блок Сербії, Чорногорії, Греції та Болгарії, що ввійшов в історію під назвою «Балканська ліга». Учасники цього союзу розглядали його як головний інструмент для відвоювання у Туреччині європейських територій і, в першу чергу, Македонії. Країни ж Антанти розглядали його в якості бар'єра проти німецької агресії на сході, хоча Франція та Велика Британія побоювалися підсилення Росії, яка вбачала в ньому запоруку успішної боротьби за свою гегемонію на Балканському півострові.

Цілком зрозуміло, що країни Троїстого Союзу сприйняли цей союз дуже негативно, адже він загрожував їх лідируючим позиціям в регіоні та послаблював Османську імперію, у збереженні якої вони були зацікавлені, адже вона все більше підпадала під німецький вплив.

Приводом до початку Першої балканської війни стала відмова Туреччини надавати автономію Македонії та Фракії та відміна мобілізації турецької армії. 9 жовтня 1912 р. об'єднані армії балканських держав напали на османську імперію і отримали ряд перемог. Так, ними було зайняті території Фессалії, Македонії, північної Албанії та більшої частини Фракії. Особливий успіх мали болгарини, які захопили Адріанополь та відсунули турків на вузьку лінію поряд з протоками.

Військові успіхи Балканського союзу поставили перед великими державами низку складних питань. Уряд Росії, побоюючись, що заняття болгарями турецької столиці поставить питання про долю проток в несприятливих для неї умовах, радив болгарам зупинити свої війська та пропонував посередництво в мирних переговорах. Австро-Угорщина, яку підтримувала Німеччина, не хотіла допустити виходу Сербії до Адріатичного моря і почала військові приготування на її кордонах. Напруженість і складність міжнародної обстановки, а також невдала спроба захоплення Стамбула болгарською армією, сприяли укладанню в грудні 1912 р. перемир'я між Туреччиною, з одного боку, і Болгарією та Сербією – з іншого, проте це зроблено не було, адже новий турецький уряд, створений в результаті младотурецького державного перевороту (23 січня 1913 р.), відмовився прийняти умови миру, вироблені на Лондонській конференції послів; і 3 лютого 1913 р. військові дії відновилися. Тільки після нових поразок турків, які здали Яніну та Адріанополь, Перша Балканська війна закінчилася підписанням у квітні 1913 р. союзниками (за винятком Чорногорії, що продовжувала облогу Шкодера) перемир'я з Туреччиною.

За Лондонським мирним договором, підписаним 30 травня 1913 р., Туреччина втрачала всі свої європейські володіння, крім Стамбула і невеликої частини Східної Фракії. Під тиском європейських держав чорногорці змушені також були зняти облогу Шкодера.

Але триумф Ліги був недовгим. Хоча балканські союзники билися разом проти спільного ворога, цього було недостатньо, щоб подолати їх взаємне

суперництво. В установчих документах Балканської ліги Сербія обіцяла Болгарії більшу частину території Македонії. Але після війни Сербія та Греція змінили свої плани і відмовились виконати цю обіцянку. Натомість Сербія, яка не отримала виходу до Адріатичного моря, почала вимагати компенсацію в Македонії. Греція почала претендувати на збільшення територій у Південній Македонії та Західній Фракії, що означало б значне урізання болгарських придбань у Першій балканській війні. Тому в основу другої Балканської війни вже лягли протиріччя між экс-союзниками.

У ніч на 30 липня 1913 р. болгарські війська, які були дислоковані уздовж сербських і грецьких кордонів, раптово атакували сербські і грецькі позиції в Македонії, але серби перейшли в контрнаступ і 30 червня і 6 липня завдали поразки болгарським військам на річці Брегалница. Однак 10 липня у війну вступила нейтральна до цього часу Румунія, що не могла примиритися зі значним збільшенням території Болгарії і вимагала від неї за свій нейтралітет у Першій балканській війні компенсацію в Добруджі, яка фактично вирішила результат цієї війни. Зважаючи на відсутність болгарських військ, її армія почала безперешкодно рухатися на Софію. Важким становищем болгар скористалася і Туреччина, яка порушила Лондонський мир 1913 р. 21-22 липня турецькі війська почали наступ і зайняли Адріанополь.

29 липня 1913 р. Болгарія змушена була капітулювати. За Бухарестським мирним договором, що був укладений між Болгарією, з одного боку, і Грецією, Сербією, Румунією і Чорногорією – з іншого, Болгарія втратила не тільки більшу частину своїх придбань у Македонії та Фракії, але і Південну Добруджу. Крім того, згідно до Константинопольського мирного договору 1913 р., що був укладений між Туреччиною і Болгарією, вона змушена була залишити Адріанополь за Туреччиною. Ці мирні договори серйозно змінили політичну ситуацію на Балканах, а самі Балканські війни призвели до загострення протистояння у Європі, що прискорило початок Першої світової війни.

Одним із результатів Другої балканської війни став відхід Румунії від Троїстого союзу 1882 р. і зближення її з Антантою. Також Антанта зберегла переважний вплив на Сербію, Грецію та Чорногорію. Іншим важливим наслідком війни став перехід Болгарії на сторону австро-німецького блоку. Окреслене свідчить про нове перегрупування сил, що відбулося напередодні Першої світової війни.

Також внаслідок окреслених вище протиріч стало очевидним безперечне лідерство Сербії у національно-визвольному русі країн балканського півострова. У результаті цих двох воєн Сербія та Чорногорія отримали спільний кордон, що стало перешкодою на шляху австро-угорського просування на південь півострова. Зрозуміло, що Австро-Угорщина лише очікувала слушного моменту, щоб розпочати війну проти Сербії, метою якої мало стати знищення її політичної самостійності. На противагу, Росія вбачала у Сербії свого надійного союзника у боротьбі з Австро-Угорщиною.

Зрозуміло, що у цьому вузлі міжнародних протиріч війна була неминучою. Адже, підтримка Росією Сербії та протистояння Австро-Угорщині спричинила б втягнення у війну інших членів Троїстого Союзу та Антанти. Це

привело би до втягнення у війну Франції та її підтримку Великою Британією, яка би обов'язково підтримала свого союзника проти німецького суперника, що врешті і сталося.

Таким чином, «балканське питання» відіграло значну роль у формуванні системи міжнародних відносин напередодні Першої світової війни, кристалізуючи протиріччя між головними державами-суперниками.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. История дипломатии. В 5 т. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1963. – Т. 2. – 1963. – 428 с. 2. Лунева Ю.В. Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны (1908-1914) / Лунева Ю. В. – М.: Квадрига; Объединенная редакция МВД России, 2010. – 256 с. 3. Машевський О.П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.) / Машевський О.П. – К.: Аквілон-плюс, 2010. – 792 с. 4. Нова історія країн Європи та США (1870-1918): підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Б.М. Гончар, Н.Д. Горюня. – Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Київ. ун-т, 2008. – 414 с. 5. Виппер Р.Ю. История нового времени / Р.Ю.Виппер// Учебное пособие. – К.: «Ника-Центр», «Вист». – 1997. – 621 с. 6. Половец В.М. Історія слов'ян (1901-1941 рр.). Курс лекцій : навч. посібник для студ. вищих закл. освіти / В.М. Половец. – Чернівці : Сіверянська думка, 2000. – 320 с. 7. Черній А.І. Історія південних і західних слов'ян (від найдавніших часів до кінця ХХ ст.): Підруч. для вузів / А.І. Черній, В.А. Черній. – Рівне: ППФ «Волинські обереги», 1999. – 443 с. 8. Яровий В.І. Історія західних і південних слов'ян з давніх часів до ХХ ст.: Навч. посіб. для студ. іст. спец. вищих навч. закл. / В.І. Яровий [та ін.]; ред. В.І. Яровий. – К.: Либідь, 2003. – 630 с.

УДК 327.8:94(100)

Ялі М.Х.

ОСОБЛИВОСТІ ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГТОНСЬКОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ

У статті визначено основні підходи до тлумачення поняття світового порядку. Надано характеристики світових порядків, що існували до початку ХХ століття. Аналізуються особливості світового порядку, який усталився після закінчення Першої світової війни у порівнянні з його попередниками.

Ключові слова: світовий порядок, Перша світова війна, Вестфальський порядок, баланс сил, Ліга Націй.

В статье определены основные подходы к трактовке понятия мирового порядка. Даны характеристики мировых порядков, существовавших до начала ХХ века. Анализируются особенности мирового порядка, который установился после окончания Первой мировой войны в сравнении с его предшественниками.

Ключевые слова: мировой порядок, Первая мировая война, Вестфальский международный порядок, баланс сил, Лига Наций.

In the article the main approaches to the interpretation of the concept of world order are defined. The characteristic of world orders that existed before the beginning of the twentieth century are given. Peculiarities of the World order formed after the end of the First World War in comparison with its predecessors have been analyzed.

Keywords: world order, the First World War, Westphalian international order, balance of power, League of Nations.

Актуальність обраної теми дослідження полягає в тому, що через сто років з початку Першої світової війни, по закінченні якої після підписання Версальських та Вашингтонських мирових угод, що заклали основи врегулювання конфліктів між державами та закріпили статус-кво на найближчі декілька десятиліть, так само існує достатньо велика вірогідність початку глобального збройного конфлікту, епіцентром якого, на превеликий жаль, може стати Україна.

Пам'ятаючи її жахливі руйнівні наслідки, насамперед для європейських держав і, зокрема для території сучасної України, сьогодні світові країни-лідери намагаються приборкати прагнення керівництва Російської Федерації утворити «сіру зону» поміж її кордонами та Євроатлантичним військово-політичним союзом, і тим самим не допустити початку повномасштабного збройного конфлікту в нашій країні, який за певних умов здатний з локальної війни перерости у наступну світову війну.

Що стосується науковців, які займаються дослідженням наслідків світових війн ХХ ст. для подальшого розвитку міжнародної системи, то серед них за кількістю та глибиною аналізу лідирують американські фахівці. Серед них представники не лише різних політичних орієнтацій, але й різних теоретичних напрямків і наукових шкіл, зокрема Дж. Айкенберрі, Зб. Бжезинський, Р. Гілпін, С. Гантінгтон, С. Гофман, Ч. і К. Капчани, Г. Кіссінджер, Ф. Крадохвілл, Р. Кьохейн, Д. Лейк, Е. Марі-Слотер, С. Мендловиц, Дж. Міршаймер, Г. Моргентау, Дж. Най-молодший, Дж. Раггі, Дж. Розенау, У. Ростоу, К. Уолтц, Р. Фолк, Ф. Фукуяма.

На іншому полюсі теоретичних і прикладних досліджень світового порядку ХХ – ХХІ ст. розташована Росія, яка прагне сьогодні повернути втрачений статус глобальної держави. Серед російських теоретиків-міжнародників та істориків у цьому контексті варто виокремити наукові доробки Г. Арбатова, Е. Баталова, А. Богатурова, О. Бикова, І. Василенка, К. Гаджієва, Ю. Давидова, М. Делягіна, В. Іноземцева, А. Кокошина, Н. Косолапова, В. Кременюка, В. Кулагіна, М. Лебедєвої, В. Ніконова, А. Панаріна, М. Рогова, А. Уткіна, М. Хрустальова, П. Циганкова, М. Чешкова, Т. Шаплеїної, Г. Шахназарова тощо.

Серед вітчизняних науковців, що займаються цією проблематикою слід відзначити В. Андрійчука, О. Білоруса, В. Гуру, В. Дергачова, Є. Камінського, Е. Коппель, А. Кудряченко, М. Мальського, В. Манжоли, М. Мацяха, І. Оніщенко, Ю. Павленка, О. Потехіна, С. Толстова, В. Розумюка, Л. Чекаленко, І. Хижняка, В. Хоніна, О. Шевчука, М. Шепелева, С. Шергіна, О. Шморгуна, С. Юрченка.

Отже головною метою статті є аналіз світового порядку, що склався після закінчення Першої світової війни, виокремленні його характерних рис, а також відмінностей у порівнянні з попередніми міжнародними порядками.

Перед тим, як перейти до розгляду особливостей Версальсько-Вашингтонського світового порядку, насамперед необхідно визначитись із ключовими поняттями дослідження – світовим порядком.

Зауважимо, що у сучасній літературі з міжнародних відносин, особливо американській, це поняття – одне із найпоширеніших. Як зазначає професор

Джорджтаунського університету Дж. Айкенберрі, «центральною проблемою міжнародних відносин є проблема порядку – як він збудований, як він руйнується і як він відновлюється» [1, с. 22]. Ця проблема зачіпає питання про те, які сили перетворюють безліч автономних індивідів на соціальний організм, соціум, та як виглядає структура «силового поля», яка забезпечує функціонування і розвиток соціальної системи.

В цілому можливо відзначити три основних підходи до тлумачення порядку в світовій політиці. Перший з них характеризується акцентом на співвідношенні потенціалів поміж найвпливовішими та найпотужнішими державами міжнародної системи. Другий – особливим інтересом до правил поведінки поміж ними, які стають зрозумілими в динаміці їх розвитку та впливу на поведінку держав та окремих особистостей. У третьому особлива увага приділяється інструментарію врегулювання, в основі якого лежать міжнародні інститути, які є механізмами міждержавного співробітництва та спроможні стримувати поведінку окремих країн в інтересах усього співтовариства.

Також слід зазначити, що науковці користуються терміном «світовий порядок», розуміючи під ним порядок, що охоплює глобальну систему міжнародних відносин. У цьому ж сенсі використовується, але не так часто, поняття «глобальний порядок». Але і ті, хто користується терміном «міжнародний порядок», дуже часто мають на увазі саме «світовий порядок», хоча, на думку автора, необхідно розрізняти ці поняття, перш за все з теоретичної точки зору. Це питання заслуговує окремого дослідження, і вже було розглянуте автором раніше [2].

Зараз лише зауважимо, що на відміну від міжнародного порядку, який існував завжди з часу появи міждержавних відносин, світовий порядок як феномен загальнопланетарного масштабу почав формуватися лише після появи глобальної міжнародної системи, а саме на початку ХХ століття після завершення Першої світової війни.

У цьому контексті автор погоджується з відомим англійським теоретиком-міжнародником Х. Буллом, який вважає, що до другої половини ХІХ ст. не існувало політичної системи, яка б охоплювала світ в цілому, і говорити про світовий порядок до цього періоду можливо, лише маючи на увазі «суму різноманітних політичних систем, які привносили порядок у різних частинах світу» [3, с. 20]. Натомість з появою на початку минулого століття першої глобальної політичної системи, яка прийняла форму глобальної системи держав, з'являється можливість говорити про світовий порядок як про упорядкованість політичного життя людства.

Одне з найкращих визначень світового порядку на переконання автора з точки зору поєднання усіх зазначених вище підходів знаходимо в праці російських вчених Г. Аніліоніса та Н. Зотовой: «Під світовим порядком прийнято розуміти характер взаємозв'язків країн, заснованих на системі норм та правил, вироблених світовим співтовариством та регулюючих відносини держав та інших суб'єктів міжнародних відносин на тому чи іншому етапі розвитку, а також на різних ієрархічних рівнях цих відносин» [4, с. 183].

Щодо назви порядку, сформованого після закінчення Першої світової війни і який є об'єктом цього дослідження, то вона походить з так званої «топонімічної» типології, основу якої складають міжнародні порядки, що склалися історично, починаючи з середини XVII ст. та отримували назву від міст, де підписувались документи, або досягались домовленості, що встановлювали принципи цих порядків.

Зауважимо, що незважаючи на усі свої недоліки, ця типологія і далі буде використовуватися при аналізі світового порядку, тому що вона є наглядною, конкретною, має багато емпіричного матеріалу – себто зручна для користування.

Першим серед них зазвичай називають Вестфальський порядок. Наступним реальним історичним міжнародним порядком фахівці вважають той, що склався після закінчення війни з Наполеоном і норми якого були затверджені документально на Віденському конгресі, завдяки чому він і отримав свою назву – Віденський. Світовий порядок, який склався по закінченні Першої світової війни і підписання Версальського мирного договору та проведення Вашингтонської мирної конференції має назву Версальсько-Вашингтонський, а порядок, який сформувався на основі домовленостей поміж членів антигітлерівської коаліції досягнутих в Ялті та Потсдамі – відповідно Ялтинсько-Потсдамського.

«Якщо слідувати традиції найменування кожного нового міжнародного порядку по географічним назвам, зазначає А. Богатуров, – то теперішній слід назвати Брюссельсько-Вашингтонським – згідно двох головних центрів фактичної виробітки світополітичних рішень – Вашингтону як столиці країни – «комплексного» світового лідера – США і Брюсселю як місто перебування штаб-квартири НАТО – головної військово-політичної організації сучасності» [5, с. 376].

Для того щоб визначити особливості Версальсько-Вашингтонського світового порядку, необхідно стисло зазначити головні риси його попередників.

Так, найголовнішим здобутком для майбутнього системного порядкутворення «Вестфалії» є те, що вона відкрила шлях до становлення системи територіально організованих держав, що мають самостійні власні повноваження в межах своїх кордонів. З ідеєю суверенітету пов'язаний і принцип непорушності державних кордонів, невтручання однієї держави у внутрішні справи іншої, так само як і визнання однієї держави іншою в якості самостійного, незалежного, повноправного суб'єкту міжнародних відносин [6, с. 46].

Саме розвиток державної територіальності і державної суверенності призвів до консолідації правління, об'єднання окремих напівфеодалних сфер правління в єдину структуру публічної влади, виникнення централізованої держави із владною вертикаллю і породженою нею ієрархією.

Слід також погодитися з А. Богатуровим стосовно того, що першим реальним міжнародним порядком, який відповідав би його головним критеріям і рисам, серед яких насамперед слід зазначити існування стійкої системи міжнародних відносин, був не Вестфальський, але саме Віденський порядок, або так званий «європейський концерт», що сформувався на Віденському

конгресі 1815 р. і пішов з історичної сцени фактично тільки після світових війн двадцятого століття [7]. Це найважливіший етап в історії міжнародних відносин, протягом якого були закладені принципи, на яких міжнародна система досі формується і трансформується.

Ідеться передусім про принцип підтримки балансу сил. Відповідальність же за підтримку тоді ще внутрішньоєвропейського балансу покладалася на великі держави. Взаємини Великобританії, Франції, Пруссії (Німеччини), Росії, Австрії (Австро-Угорщини) визначали положення справ на світовій політичній арені. Неєвропейські держави, так само як і малі європейські держави, перетворилися до цього часу із суб'єктів на об'єкти безумовно європоцентричної міжнародної системи. Того часу інтереси всіх великих держав, за винятком Великобританії та Росії, були сконцентровані майже винятково на Європі, хоча й у цей час відбувалася інтенсивна колонізація миру.

Ця відповідальність реалізовувалася за посередництвом великої кількості конференцій для врегулювання проблем, що загрожують миру. Серед цих конференцій особливе значення мали Паризька конференція 1856 р., Лондонська 1871 р., Берлінська 1878 р. і Версальська 1919 р., що кодифікували зміни у співвідношенні сил між великими державами.

Наступним порядком, який і є об'єктом дослідження цієї статті, став Версальсько-Вашингтонський порядок, що затвердив існуючий поміж великими державами баланс сил по завершенні Першої світової війни. Слід зазначити, що достатньо багато теоретиків-міжнародників та істориків вважають саме його першим справжнім світовим порядком, навіть з суто географічної точки зору, через те, що до процесу його утворення вперше в історії долучилися не тільки європейські держави.

Аналізуючи зміст мирних договорів періоду 1919-1923 рр., можливо стисло виокремити такі характерні риси й особливості Версальсько-Вашингтонського порядку: по-перше, закріплення в Європі та світі балансу сил та інтересів на користь держав-переможниць у Першій світовій війні, насамперед Великобританії та Франції. Уперше держави стали ділитися на переможців і переможених в загальносвітовому масштабі. Безперечно, цей елемент закладав нестабільність у майбутній порядок, через те, що він автоматично викликав у тих держав, що були проголошені переможеними, бажання його перебудувати на власну користь. Що, врешті-решт, і сталося за декілька десятиліть.

По-друге, встановлення нових державних кордонів в Європі та світі затвердили втрату Німеччиною та її союзниками, що програли війну за світове панування, не тільки територій колоній, але й частково власних територій.

Втім найголовнішим принципом Версальсько-Вашингтонського світового порядку, який зберігся і був закріплений в майбутньому в уставі ООН, був принцип національного самовизначення. Цей принцип був проголошений у відомій програмі американського президента В. Вільсона «14 пунктів». Однак американський президент трактував цю ідею не як універсальний принцип світового порядку, але лише такий, що розповсюджував свою дію на держави, які виникли після розпаду Австро-Угорщини та відділення від Росії. Принцип

розподілу народів на цивілізовані і нецивілізовані продовжував діяти з деякими обмеженнями.

І, головне, Версальсько-Вашингтонський світовий порядок характеризується ще й тим, що саме при ньому був створений перший глобальний механізм спільного вирішення міжнародних конфліктів, насамперед – територіальних спорів, який діяв на постійній основі. Мова йде про Лігу Націй – першу міжнародну урядову організацію, прообраз Організації об'єднаних націй, яка офіційно проголошувала однією з головних своїх цілей «сприяння співробітництву народів і досягнення загального миру».

На думку відомого українського політолога В. Дергачова, Версальсько-Вашингтонський світовий порядок був закладений на основі «геополітичного іdealізму» – «спроби встановлення світового порядку на основі міжнародного права без війн та домінування великих держав» [8]. На цій же ідеології будувалась і Ліга Націй. Однак новий світовий порядок, так само як і міжнародна організація, проіснували недовго: «Друга світова війна спростувала наївну впевненість в домінуванні дружніх почуттів державних діячів та «дружби народів» над «силовою політикою»» [8].

Автор погоджується з думкою корифея американської дипломатії Г. Киссінджера про те, що Версальсько-Вашингтонський порядок був світовим лише на папері, тому що ані Сполучені Штати, ані Радянський Союз, ані ряд інших держав не дотримувались встановлених цим порядком принципів, або дотримувались лише частково, там де це відповідало їх національним інтересам [9]. Тим не менш ця модель насправді існувала і включала імперативи, що й сьогодні мають не лише історичний інтерес.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ikenberry J. After Victory. Institutions, Strategic Restrain, and the Rebuilding of Order After Major Wars. / J. Ikenberry. – Princeton, N.J., 2001. – 293 p.
2. Ялі М.Х. Поняття та підходи до тлумачення світового порядку / М.Х. Ялі // Дослідження світової політики: Зб.Наук.праць. – Вип. 48. – К.: ІСЕМ НАНУ, 2009. – С. 241-255.
3. Bull, H. The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics / H. Bull. – N.Y.: Columbia University Press, 1977. – 335 p.
4. Аниліонис Г.П., Зотова Н.А. Глобальний мир: єдиний і розделений. Еволюція теорій глобалізації / Г.П. Аниліонис., Н.А. Зотова. – М.: Междунар. отношения, 2005. – 676 с.
5. Богатуров А. Великі держави на Тихом океане./А. Богатуров. – М.: Конверт. – МОНФ, 1997. – 352 с.
6. Ялі М.Х. Занепад «Вестфалії» або еволюція інституту нації-держави під впливом глобалізації / М.Х. Ялі // Політика і час. – 2007. – №6. – С. 45-48.
7. Богатуров А.Д. Современный международный порядок [Электронный ресурс] / А.Д. Богатуров // Международные процессы. – 2003. – Т. 1. – № 1. – Январь-апрель. – Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/one/001.htm>.
8. Дергачев В.А. Геополитика [Электронный ресурс] / – К.: ВИРА-У, 2000. – 448 с. – Режим доступа: <http://www.dergachev.ru>.
9. Киссінджер Г. Дипломатія / Г. Киссінджер. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.

УДК: 94(100) “1914/1919”

Ветринський І.М.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА: ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Наприкінці XIX – початку XX ст. назріла загальна криза міжнародного порядку – старі імперські структури поступово занепадали, у той час як природа, умови виникнення

та існування нових державних утворень залишалися нестабільними й отже – невизначеними. Брак дієвих міжнародних інститутів – наднаціональних структур, які б регулювали відносини між державами – став однією з головних передумов Першої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна, геополітика, імперіалізм.

В конце XIX – начале XX ст. назрел глобальный кризис международного порядка, старые имперские структуры постепенно приходили в упадок, однако природа, условия возникновения и существования новых государственных образований оставались нестабильными и потому – неопределенными. Отсутствие международных институтов и наднациональных структур, которые бы могли регулировать отношения между государствами, стало одной из главных предпосылок Первой мировой войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, геополитика, империализм.

At the end of the XIX – early XX century the global crisis of the international order had come – the old imperial structure gradually fell into disrepair, but the nature, conditions and existence of the new states remained unstable and uncertain. Lack of the effective international institutions and supranational structures that could regulate the relations between states – became one of the main prerequisites of the First World War.

Keywords: The First World War, geopolitics, imperialism.

Період кінця XIX – початку XX століття увійшов у світову історію як час великих змін, революційних відкриттів і глобальних геополітичних трансформацій. Міжнародні процеси перетворилися на єдину замкнену систему, чому посприяло фактичне завершення територіального розподілу світу між великими колоніальними імперіями. Саме в цей час з'являються перші геополітичні концепції, які сьогодні вже вважаються класичними. Їх поява є цілком закономірною, адже для аналізу процесів в умовах глобальної міжнародної системи були необхідні нові міждисциплінарні синтетичні підходи, що знайшли втілення в класичних геополітичних теоріях та концепціях. Період суперництва імперій на світовій арені відзначився низкою потрясінь глобального характеру, наймасштабнішим з яких стала Перша світова війна 1914-1918 рр. Наслідками війни стали глобальні трансформації міжнародної системи й радикальні зміни на геополітичній карті світу. Більшість світових імперій припинили своє існування, що ознаменувало розпад світової колоніальної системи, наслідком чого стала поява низки нових незалежних держав. Проте, сформована внаслідок Першої світової війни Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин виявилася нестійкою. Вона не відповідала викликам часу й припинила своє існування у 1939 році з початком Другої світової війни.

Минуло сто років з моменту початку одного з наймасштабніших військових конфліктів в історії людства і світ знову стоїть на порозі глобальних змін світового порядку, що насамперед пов'язані з позицією та роллю Росії, зокрема під час т.з. Кримської кризи в Україні. Тож аналіз передумов, подій та наслідків Першої світової може бути вельми доречним для адекватного розуміння актуальних тенденцій сьогодення.

У даній статті ми спробуємо проаналізувати геополітичний контекст Першої світової війни, її передумови й наслідки для глобальної міжнародної системи.

Аналізуючи передумови Першої світової війни, передусім слід зрозуміти її історико-політичний контекст. Відповідно, окрім геополітичної точки зору, війну треба розглядати також з позицій імперіології, оскільки головними акторами міжнародних відносин того часу були саме імперії зі своєю специфічною зовнішньополітичною логікою. Разом з тим ці підходи в будь-якому разі будуть пов'язані, адже власне класична геополітика так само є «продуктом» доби імперіалізму – історичного періоду, коли міжнародна політика визначалася суперництвом великих колоніальних імперій за домінування на суші й на морі.

Міжнародно-політична ситуація напередодні Першої світової визначалась кількома чинниками: 1) багатополярність – світ фактично був поділений між потужними центрами сили, що їх являли собою європейські імперії та США; 2) експансіоністський характер зовнішньої політики великих держав, що відповідає імперській логіці та зумовлює визначальну роль військового потенціалу і прагнення до його постійного підвищення; 3) відсутність дієвих механізмів регулювання міжнародних відносин, особливо у сфері безпеки. За цих умов зіткнення інтересів та глобальний конфлікт були лише справою часу.

Розглядаючи геополітичні передумови Першої світової, необхідно почати з подій, які їй передували, розстановці сил на європейському континенті та із загального міжнародно-політичного контексту. Наприкінці XIX – початку XX століть назріла загальна криза міжнародного порядку – старі імперські структури поступово занепадали, у той час як природа, умови виникнення та існування нових державних утворень залишалися й нестабільними й отож – невизначеними. Яскравим прикладом тут може слугувати Оттоманська імперія, що втратила значну частину своїх володінь внаслідок Першої Балканської війни проти коаліції Болгарії, Греції, Сербії і Чорногорії. Водночас швидкий початок Другої Балканської війни між учорашніми союзниками – Грецією, Сербією і Чорногорією з одного боку й Болгарією з іншого, продемонстрував нестабільність системи міжнародних договорів, тож військова сила продовжувала бути основним інструментом досягнення зовнішньополітичних цілей.

Наприкінці XIX і на початку XX століття з'являється низка міжнародних установ, що регулювали права й обов'язки у галузі зв'язку та деяких інших видів науково-технічної діяльності. У 1865 році був заснований Міжнародний телеграфний союз, а в 1873 році – Міжнародний радіотелеграфний союз. У тому ж році з'явилась Міжнародна метеорологічна асоціація, а в 1875 році був організований Всесвітній поштовий союз. У той же час з'явилися й інші міжнародні установи. Так, у 1883 році була прийнята Паризька конвенція щодо охорони промислової власності: патентів на винаходи, корисні моделі, товарні знаки й фірмові найменування [1, с. 4]. Треба також згадати про низку договорів, що стосувалися міжнародно-правових норм війни, нейтралітету, покращення долі поранених й хворих у воєнний час, законів та звичаїв сухопутної і морської війни, обмеження озброєнь, а також мирного вирішення міжнародних конфліктів. У 1864 році низкою європейських держав була підписана Женевська конвенція, що встановила необхідність догляду хворих й

поранених, що потрапили в полон, а також недоторканості санітарних закладів. Конвенція також запровадила положення про Червоний Хрест. У 1899 році за ініціативи російського царя Миколи II у Гаазі відбулася мирна конференція, що поставила за свою офіційну задачу обмеження озброєнь й забезпечення миру. На конференції були підписані конвенція щодо законів і звичаїв сухопутної і морської війни, а також декларації про заборону скидання бомб з повітряних куль та інших літальних апаратів, застосування снарядів, що розповсюджують газу, й застосування розривних куль. Крім того, для врегулювання конфліктів між державами конференція постановила заснувати Міжнародний суд який був створений в 1902 році у вигляді Постійної палати третейського суду [1, с. 5]. Проте, незважаючи на бурхливий розвиток співробітництва між державами, були відсутні дієві механізми запобігання конфліктам. Існуючі структури не містили жодних обов'язкових норм, а головне системи санкцій у разі порушення встановлених правил. Неспроможність новостворених міжнародних інститутів впливати на ситуацію стала очевидною після низки конфліктів, зокрема Балканських воєн. Початок же Першої світової остаточно поховав надії на існуючі інструменти мирного врегулювання суперечностей між державами.

Тоді ж, на зламі століть з'являється класична геополітика, представлена у вигляді концепцій Ратцеля, Мехена, Челлена, Макіндера та ін. «батьків-засновників». Дані концепції не утворювали настільки єдиного вчення чи наукового напрямку й були досить різними за предметом вивчення, але мали єдину мету – дослідити зв'язок між географічними чинниками держави та її політикою. З огляду на об'єктивні історико-формаційні умови виникнення класичної геополітики, багато її положень є концептуалізацією саме імперських уявлень про специфіку зовнішньополітичних імперативів. Своє відображення у згаданих концепціях знайшли такі погляди, як соціал-дарвінізм; уявлення про державу як організм, що росте і потребує більшої території; концепція життєвого простору держави; концепція протистояння морських і сухопутних держав тощо. Незважаючи на новизну та наукову цінність подібних синтетичних підходів, частина з них ґрунтується на ірраціональній імперській логіці – прагненні глобального домінування. Перша світова війна стала одночасно втіленням низки класичних геополітичних концепцій та базисом, – своєрідним «полігоном», – для розробки інших. З огляду на специфіку епохи імперіалізму класичні геополітичні концепції або тісно пов'язані з військово-стратегічною складовою імперської політики (концепція морської сили Мехена чи «Хартленд» Макіндера); зі спробою її легітимації на основі наукового обґрунтування у працях Ратцеля й Челлена й уявлення про державу як живий організм, що росте й потребує розширення, в тому числі за рахунок слабкіших держав. Саме Челлен першим вводить до політологічного лексикону термін «геополітика», пов'язуючи його саме з поняттям панування держави (зокрема на просторі) [2, с.94].

Відповідно до специфіки міжнародних відносин доби імперіалізму війна та «жорстка сила» розглядалися в якості основного й цілком природного засобу досягнення політичної чи економічної мети. Для метрополій їхні залежні території – колонії насамперед були інструментом збагачення. Різниця полягала лише у формах цього процесу: від банального видобутку корисних копалин чи

отримання урожаю з плантацій до використання колоній в якості ринку для власних товарів та послуг. Таким чином, величезні бюджетні видатки на нарощення військового потенціалу були логічним елементом економічної системи, оскільки потужні армія і флот давали можливість розширювати свої територіальні володіння й відповідно розвивати економічний потенціал держави. Подібні уявлення про міжнародну політику цілком корелювалися з геополітичним баченням держави як живого організму, що росте й розвивається, постійно розширюючи свої кордони і завдяки цьому стає сильнішою. Як зазначав Ф. Ратцель, «Народ являє собою органічну істоту, що, розвиваючись шляхом роботи окремих осіб, усе тісніше зростається з територією й залучає її до процесу розвитку... Шляхом розширення своєї площі чи росту в просторі держава стає більше й збільшує свої засоби існування; шляхом зміцнення на своїй території вона більшою мірою зміцнює своє положення. Подібно до коріння рослин держава здобуває зі своєї землі все більше харчування й завдяки цьому все тісніше зв'язується з нею»[3, с. 19-20]. Проблема такого підходу полягала у тому, що милітаризація та перегони озброєнь, здійснювані декількома великими державами-конкурентами, неминуче вела до глобального зіткнення. Разом з тим, система військових союзів, таємний характер дипломатії, а також відсутність універсальних міжнародних структур підтримки миру й стабільності лише посилювали існуючу небезпеку.

Однією з основних причин Першої світової війни вважають агресивну зовнішньополітичну стратегію Німеччини і ці уявлення багато в чому відповідають дійсності. Як зазначає Х. Уткін «Німеччина почала бачити свої першочергові інтереси там, де раніше їх не вбачала» [4, с. 37] Об'єднана Німеччина була однією з наймогутніших держав на континенті, щоправда вона активно претендувала на роль лідера. Цьому сприяв стрімкий розвиток її економічного і військового потенціалу – здобувши перемогу під час Франко-Пруської війни 1870-1871 рр., Пруссія перетворює Північно-германський союз на Германську імперію, а отримані за мирним договором території та контрибуції дають великий поштовх для економічного розвитку держави. Вже на початку ХХ століття Об'єднана Німеччина посіла одне з провідних місць на європейському континенті. У той же час Німеччина досить пізно долучилася до боротьби за території. Більшість колоній на той момент уже мали власників серед провідних метрополій, тож для задоволення німецьких прагнень набуття статусу світової колоніальної держави була необхідна ревізія наявного світопорядку і відповідно новий територіальний поділ, передусім відносно колоній. Так, практично напередодні війни – наприкінці липня 1914 року – німецький канцлер Бетман, пропонуючи Британії нейтралітет, обіцяв, що «в разі, якщо Британія залишиться нейтральною, Німеччина не дозволить собі жодних територіальних надбань за рахунок Франції – проте це не стосується колоній»[5, с. 47]. Разом з згаданим піднесенням економіки і надзвичайними успіхами у нарощуванні військової потужності прагнення Німеччини робили її не просто потенційним, але прогнозовано неминучим агресором. Причому це розуміли як самі німці, так і їхні потенційні противники ще за декілька років до початку Першої світової війни. Відповідно до свого географічного положення

та зважаючи на структуру військових союзів у Європі, Німеччина готувалася до війни на два фронти – з Францією і Росією. В якості союзника німців могли виступити австрійці, проте основним питанням можливої війни була участь Британії, яка володіла найбільшим військовим флотом і чия підтримка могла істотно вплинути на розстановку сил. Тому одним з основних пріоритетів Німеччини було створення потужних військово-морських сил, які б могли стати інструментом стримування Британії і забезпечили б її нейтралітет у європейській війні. Розвиток сучасного й потужного флоту як засобу досягнення статусу «світової держави» цілком корелюється з концепцією морської сили А. Мехена, що була викладена в його працях кінця XIX століття. Американський адмірал А. Мехен, автор концепції «морської сили», першим обгрунтував важливість наявності сильного військового флоту для держави, яка прагне відігравати домінуючу роль у світовій політиці. Головними чинниками, що впливають на морську силу нації, на думку А. Мехена, є: 1. Географічне положення. 2. Фізична будова (включно з природною продуктивністю та кліматом). 3. Розмір території. 4. Кількість населення. 5. Характер народу. 6. Характер уряду разом з національними установами [6, с. 33].

Проте було б неправильним вважати, що лише експансіоністська політика Німеччина слугувала причиною першого глобального конфлікту. Передумови Першої світової війни мають системний характер. Економічний розвиток європейських держав з його об'єктивними потребами та викликами, істотно випереджав політико-інституціональний інструментарій міжнародних відносин тієї доби. Структура, природа й мотивації військово-політичних союзів доби імперіалізму яскраво демонструє незрілість існуючої міжнародної системи: традиційний підхід до союзів полягав у формулі – «дружити проти когось» і був розрахований на демонстрацію військово-стратегічної переваги у рамках системи балансу сил. Звичайно, така «гра мускулами» не могла довго обмежуватися самими лише дипломатичними демаршами і неодмінно мала перейти у практичну площину, тобто відкритий збройний конфлікт. А зважаючи на розгалужену систему договорів і важливість їх дотримання з точки зору національного престижу, війна повинна була мати загальноєвропейський формат. Проте, схоже, це нікого не лякало. Можливо, брак історичних прецедентів щодо конфліктів такого масштабу зумовив свого роду легковажне ставлення до такої перспективи. З аналізу дипломатичних відносин початку XX століття стає зрозуміло, що більшість європейських держав не лише не виключали Великої війни, а скоріше сприймали це як неминучу даність, питання полягало тільки у строках та форматі. Саме тому питання формування військово-політичних союзів стало одним з центральних у порядку денному, навіть для Великої Британії, що традиційно дотримувалась ізоляціоністських поглядів на європейську політику. Результатом її стало поступове зближення з Францією та Росією, хоча відома на весь світ Антанта не була в повному сенсі тристороннім військово-політичним союзом. Договір про неодмінну участь у війні проти союзника був укладений між Францією і Росією. Своєю чергою, Велика Британія обмежилася м'якшими формулюваннями, проте залишила за собою право останнього слова. Для Німеччини участь Великої Британії у війні на боці її ворогів практично означав

поразку, тож максимум дипломатичних зусиль було спрямовано на досягнення її нейтралітету. Власне метою створення потужного німецького флоту було не прагнення до відкритого протистояння з Британією на морі, а навпаки – прагнення примусити її до нейтралітету під час можливої війни в Європі. На практиці ж загроза можливої втрати світового домінування на морі стала однією з основних мотивацій для Британії підтримати Францію й Росію в війні з Німеччиною.

Перша світова війна виявила низку давно назрілих проблем у міжнародних відносинах. Головною з них було недостатнє свідомлення провідними державами світу специфіки актуальних трансформацій світової системи, яка на той момент стала глобальною. Як зазначив Х. Маккіндер «віднині, в післяколуμβову епоху (автор мав на увазі часи після 1900 року – прим. І.В.) нам доведеться мати справу з замкненою політичною системою, яка, цілком можливо, буде системою глобального масштабу. Тож будь-який вибух суспільних сил замість того, щоб розсіятись в незвіданому навколишньому просторі й хаосі варварства, буде мати гучне відлуння на протилежному боці земної кулі» [7]. За цих умов, відсутність дієвих міжнародних інститутів та інструментів – наднаціональних структур, які б регулювали відносини між державами – стала однією з надважливих проблем і відповідно однією з головних передумов Першої світової. Розгалужена система міжнародних зв'язків і навіть створення Міжнародного суду на практиці були не в змозі вирішити територіальні суперечності між державами. Наслідком Великої війни стала тотальна перебудова міжнародної системи й новий світовий порядок. Розпад більшості світових імперій, поява низки нових держав, революційні процеси в Росії та утворення СРСР повністю змінили геополітичну карту світу. Проте нова Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин також виявилася недостатньо стійкою, а нові наднаціональні інституції так і не стали ефективними інструментами для вирішення проблем глобальної безпеки. У результаті світ вже невдовзі здригнувся від ще масштабнішого конфлікту – Другої світової війни.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Киган Дж. Первая мировая война / Джон Киган [пер. с англ. Горшкова Т., Николаев А.]. – М.: АСТ, 2004. – 125 с.
2. Челлен Р. Государство как форма жизни / Рудольф Челлен; [пер. с швед. и примеч. М.А. Исаева; предисл. и примеч. М.В. Ильина]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 319 с.
3. Геополитика: Хрестоматия / Сост. Б.А. Исаев. – СПб.: Питер, 2007. – 512 с.
4. Уткин А.И. Первая Мировая война / А. Уткин, – М.: Алгоритм, 2001. – 592 с.
5. Джолл Д. Истоки Первой мировой войны / Д. Джолл; [Пер. с англ. Якунина Л.]. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1998. – 416с.
6. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю, 1660-1783/Альфред Тайер Мэхэн, – СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 634 с.
7. Маккіндер Х. Географическая ось истории [Электронный ресурс] / Х. Маккіндер // «Поліс» («Политические исследования»). – Режим доступа: http://www.polisportal.ru/files/File_publication/Starie_publicakcii_Polisa/M/1995-4-Makkinder-Geograf4eskaja_os_istorii.pdf

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА ІСТОРИЧНА ДЕРЖАВНІСТЬ МАЙБУТНІХ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

У статті розглянуті наслідки краху Австро-Угорської, Германської та Російської імперій для виникнення ряду суверенних держав у Центрально-Східній Європі, на Кавказі та Центральній Азії. Підкреслюється значення цього історичного процесу для тих держав цих регіонів, які стали незалежними у кінці ХХ століття.

Ключові слова: Перша світова війна, міжнародні угоди, політична незалежність; країни Центрально-східної Європи, Кавказу, Центральної Азії; нові незалежні держави.

В статье рассмотрены последствия краха Австро-Венгерской, Германской и Российской империй для возникновения ряда суверенных государств в Центрально-Восточной Европе, на Кавказе и в Центральной Азии. Подчеркивается значение этого исторического процесса для тех государств этих регионов, которые стали независимыми в конце ХХ столетия.

Ключевые слова: Первая мировая война, международные соглашения, политическая независимость; страны Центрально-восточной Европы, Кавказа, Центральной Азии; новые независимые государства.

The article describes the consequences of the fall of Austrian-Hungarian, German and Russian Empires and the rise of a number of sovereign states in the Central and Eastern Europe, Caucasus and Central Asia. It underlines the importance of such historical process for the states of these regions that became independent at the end of the 20th century.

Keywords: First World War, international agreements, political independence, countries of Central and Eastern Europe, Caucasus, Central Asia, newly independent states.

У вітчизняній літературі досить повно висвітлені політичні наслідки Першої світової війни та їхня роль у виникненні й короткостроковому існуванні незалежних державних утворень на теренах України. Поряд з тим мало уваги приділено компаративному аналізу історичного державотворення цього періоду в Україні та аналогічних процесів суверенізації країн Центрально-Східної Європи, Кавказу та Центральної Азії. Визначення міжнародно-правових аспектів виникнення суверенних країн у цих регіонах має особливе значення для обґрунтування ґрунтового підґрунтя ствердження незалежності постсоціалістичних країн у кінці ХХ століття.

Історичні дослідження наслідків Першої світової війни для утворення незалежних держав у тих регіонах, що розглядаються, значно активізувалися з 90-х років минулого століття. Практично в усіх цих державах з'явилися фундаментальні праці про цей період їхньої історії із оцінками прямо протилежними оцінкам радянської історіографії. У Білорусі аналіз подій 1917-1922 рр. став складовою частиною виданого у 2007 р. шеститомника «Історія Білорусі», у Кишиневі асоціація істориків у 2002 р. видала «Історію Молдови». Такі ж видання під патронатом держави були здійснені в інших пострадянських країнах. У Фінляндії наукові розробки наслідків Першої світової війни досліджував Х. Мейнандер, у Естонії – М. Лаар, у Латвії – А. Стринга, відповідні історичні праці вийшли в усіх країнах Центральної Європи. Серед авторів інших країн слід відзначити роботи Р.Х. Хьюзена (США), Ф. Казензаде (США) та інших. Ці дослідження створили надійну основу для об'єктивного

висвітлення історичної ситуації столітньої давнини у тих державах, які наприкінці 90-х років минулого століття пішли шляхом незалежного розвитку.

При всьому багатстві історичних досліджень цього періоду науковцями зазначених держав певним недоліком цих робіт є обмеження матеріалу та висновків досвідом власної країни. Порівняльний аналіз подій у кавказькому регіоні міститься лише у роботі Ф. Казензаде, колективній монографії грузинських вчених М. Вачнадзе, В. Гурулі та М. Бахтадзе, а також у публікаціях трьох країн Балтії. Тому мета даної статті полягає у визначенні спільних та відмінних рис історичного державотворення у чотирьох регіонах – Центральній Європі, Прибалтики разом із Фінляндією, Закавказзі та Центральній Азії. Для сьогодення важливе значення має також аналіз внутрішніх та зовнішніх передумов побудови держав, що відбулися, й навпаки – негативне вирішення проблеми повноцінного державотворення у закавказькому та центральноазійському регіонах.

Утворення нових держав внаслідок краху чотирьох імперій у Першій світовій війні було здійснено практично в усіх країнах зазначених регіонів. Але історичні передумови, міжнародно-правові засади співвідношення внутрішніх та зовнішніх впливів на цей процес, їхні наслідки для тривалості існування незалежної держави у кожному із регіонів мали суттєві відмінності.

Співвідношення наведених факторів найбільш сприятливо склалось у Центральній Європі. Сен-Жерменський мирний договір, який був підписаний 10 вересня 1919 р. державами-переможцями з Австрією, включив у договірний процес також Польщу, Чехословаччину та Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія). Тим самим ці нові держави перейшли під патронат переможців, які перейняли на себе гарантії їхньої незалежності, встановлення державних кордонів та підтримки де-юре фактично існуючих владних структур у цих країнах. За цим договором Австрія була також визнана як суверенна держава у кордонах без слов'янського та угорського населення, яке перейшло під юрисдикцію інших нових європейських держав [1, с. 470].

Остаточне територіальне розмежування у Центральній Європі було завершено Тріанонським мирним договором, який був укладений 4 червня 1920 р. між державами-переможцями, їхніми союзниками (включаючи Польщу, Чехословаччину, майбутню Югославію та Румунію) з одного боку, та Угорщиною – з іншого. За цим договором угорська сторона погодилася на передачу ряду територій так званої Транслейтанії (угорська частина колишньої Австро-Угорщини) із слов'янським населенням до Королівства сербів, хорватів і словенців, перехід Словаччини та Підкарпатської Русі – до Чехословаччини, Трансильванії та частини Банату – до Румунії, провінції Бургенланд – до Австрії. Важливим пунктом цього договору було визнання остаточного скасування Брестської мирної угоди між Радянською Росією та двома Центральними державами (Германською та Австро-Угорською імперіями). Гарантії держав-переможців забезпечили мирний перехід зазначених територій до нових країн, хоча угорська влада на чолі із контр-адміралом австро-угорського флоту М. Горті через деякий час почала боротьбу за частковий перегляд умов Тріанону [2, с. 581].

Країни Антанти та Румунія у цей період виступили проти іншого, комуністичного розвитку Угорщини, де у березні-липні 1919 р. була проголошена Угорська Радянська Республіка [3, с. 156-167]. Діяльність англо-французької військової місії у Варшаві та поставки озброєння для польської армії стали також важливим чинником протидії вторгненню Червоної армії на територію Польщі влітку 1920 р. Остаточно східний кордон Польщі був встановлений у відповідності із Ризьким мирним договором 18 березня 1921 р. між Польщею та радянськими Росією і Україною на схід від так званої «лінії Керзона», що дозволило включити до польської території частину територій із українським та білоруським населенням [4, с. 407-408].

На іншому міжнародно-правовому статусі базувалося встановлення незалежності Фінляндії та трьох прибалтійських держав. Виникнення суверенної держави було проголошено 6 грудня 1917 р. Едускундою – парламентом Великого князівства Фінляндії, існування якого було дозволено ще Російською імперією. 18 (31) грудня цього ж року незалежність цієї країни була визнана радянським урядом на чолі із В. Леніним. У 1918-1920 рр. суверенітет Фінляндії був підтверджений скандинавськими країнами, Францією, Німеччиною, а далі Великобританією, США та іншими державами.

На встановлення суверенітету прибалтійських республік значним чином вплинула їхня окупація кайзерівською Німеччиною, а потім її поразка у війні. Тому владні структури цих держав спочатку виступають спільно із німецькими військами проти Червоної Армії, потім починають боротьбу проти німецьких окупантів, після чого при політичній підтримці держав-переможців забезпечують своє панування у національно-історичних кордонах із визволенням частини території від Червоної Армії.

16 лютого 1918 р. відновлення окремої незалежної держави було проголошено представницьким органом литовського народу – Литовською Тарибою, 19 лютого 1918 р. створений Земською Радою Естонії Комітет порятунку Естонії оприлюднив «Маніфест до всіх народів Естонії» («Маніфест про незалежність»), тимчасові власні органи 18 листопада 1918 р. прийняли такий же акт у Латвії. При цьому реальне ствердження нової влади в Естонії було ускладнене внаслідок проголошення у жовтні 1917 р. Військово-революційного комітету Естляндської губернії, а згодом повною окупацією території республіки німецькими військами у лютому-листопаді 1918 р. Лише 21 листопада 1918 р. в Естонії була встановлена національна влада – Тимчасовий уряд на чолі із К. Пятсом. На відміну від Естонії, де національно-патріотичні сили виступали проти німецької окупації, в Латвії короткий час існував пронімецький колабораційний уряд А. Нїєдри.

У 1918-1919 рр. на території Естонії та Латвії відбувалися військові дії між Червоною Армією та сформованими на цей час естонськими та латвійськими полками, які були підтримані двома фінськими полками і англійським флотом. Озброєне протистояння було завершене у січні 1920 р., коли між РРФСР та двома прибалтійськими державами були укладені мирні договори із визнанням незалежності цих країн. Іншою була ситуація на теренах Литви, основна частини території якої у січні 1919 р. після капітуляції Німеччини була зайнята Червоною Армією. У лютому цього ж року відбулося

об'єднання Литовської радянської республіки з Білоруссю у Литовсько-Білоруську Радянську республіку (так званий Літбел за скороченою офіційною назвою). Після відступу радянських військ 12 липня 1920 р. був укладений мирний договір між Литвою та РРФСР із визнанням спільного кордону між двома державами. 26 січня 1921 р. на конференції великих держав у Парижі була остаточно визнана незалежність Фінляндії, Естонії, Латвії та Литви де-юре. Поряд з тим ця конференція закріпила відторгнення Польщею Віденського краю, у складі якої він перебував до 1939 р.

При всіх ситуаційних відмінах завоювання незалежності чотирма прибережними з Балтикою країнами від аналогічних процесів у Центральній Європі у ствердженні суверенних держав цих двох регіонів існує одна головна й визначальна риса. Вона полягає у тому, що два десятиліття існування цих національних держав базувалися на системі міжнародно-правових договорів, які були укладені на Сен-Жерменській, Тріанонській та Паризькій конференціях про післявоєнний устрій у Європі.

Отже можна констатувати, що країни Центральної Європи та Прибалтики на два десятиліття забезпечили свою незалежність, вони стали державами, що відбулися. Вирішальними передумовами цього були внутрішні фактори – певна політична стабілізація (щоправда – при різних рівнях демократичних свобод, від найвищого у Чехословаччині – до нудового – диктатури М. Хорті в Угорщині), відновлення у історичних кордонах втраченої на довгий період незалежності, формування на цих основах політичної нації на базі титульної нації (при наявності істотних міжнаціональних суперечностей, особливо у таких країнах, як Польща та Югославія), встановлення централізованої влади на всій території країни. Лише ці внутрішні передумови дозволили державам-переможцям на мирних конференціях 1919-1921 рр. гарантувати міжнародно-правовий статус зазначених країн. Тобто зовнішній фактор закріплення їхнього суверенітету був усе-таки похідним від успішної стабілізації внутрішньої державної політики країн Центральної Європи та Прибалтики.

У Білорусі за створення незалежної республіки у грудні 1917 р. виступили прихильники Великої Білоруської Ради, а в умовах німецької окупації 25 березня 1918 р. була проголошена Білоруська Народна Республіка. Після поразки Німеччини територія країни була зайнята Червоною Армією, уряд БНР емігрував до польського Вільно, а 1 січня 1919 р. було проголошено заснування Радянської Соціалістичної Республіки Білорусь (РСРБ). У лютому – липні 1919 р. вона увійшла до спільної з Литвою Литовсько-Білоруську Радянську Соціалістичну Республіку (Літбел). Але з лютого 1919 по липень 1920 рр. територія країни була окупована польськими військами, й лише за результатами Ризького мирного договору 1921 р. основна частина території цієї країни була звільнена, за винятком частини Західної Білорусі, яка до 1939 р. залишилася у складі Польщі. Ще перед тим 31 липня 1920 р. відбулося друге проголошення РСРБ, яка у 1922 р. увійшла до складу СРСР.

Набагато мінливішим був процес створення національної держави на території Молдови. 4 грудня 1917 р. місцеві есери, соціал-демократи та представники інших політичних сил сформували Сфатул Церій (тобто «Раду краю»), який перебрав на себе функції парламенту. На виборах до цього органу

у грудні цього ж року до складу Сфатул Церія увійшли представники молдавського, українського, єврейського та ще 9 етносів. 15 грудня 1917 р. цей орган проголосив утворення Молдавської демократичної республіки (МДР), яка існувала до 27 березня 1918 р. МДР не могла контролювати територію країни, на окремих частинах якої хазайнували айстро-угорські та німецькі війська, румунська армія, формування Української Народної Республіки, більшовицько-есерівський Румчерод (Центральний виконавчий комітет Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеси) тощо. У цих умовах на територію Бесарабії були введені значні контингенти румунських військ, в присутності яких Сфатул Церій 27 березня 1918 р. проголосував за об'єднання з Румунією на правах автономії. Остаточна МДР була ліквідована 10 грудня 1918 р. указом тодішнього румунського короля Фердинанда I.

Складною була також ситуація із формуванням суверенних держав у Закавказьких республіках. Після короткострокового існування (квітень – травень 1918 р.) Закавказької Демократичної Федеративної Республіки із центром у Тифлісі (зараз – Тбілісі) на чолі із представниками Грузії боротьба за суверенітет у кожній із трьох держав регіону відбувалася окремо.

26 травня 1918 р. був прийнятий «Акт про незалежність Грузії», згідно з яким на її території утворювалася Демократична республіка Грузія. Вона була визнана де-факто Туреччиною, Німеччиною, Бельгією, Францією, рядом інших держав, а також на Паризькій конференції 1920 р., декілька держав визнали незалежність республіки також де-юре. 7 травня 1920 р. був укладений договір між Росією та Грузією, згідно з яким російська сторона визнавала суверенітет Грузії де-факто, відмовилась від успадкування всіх прав стосовно цієї країни й прийняла зобов'язання не втручатися у її внутрішню та зовнішню політику.

У 1918-1921 рр. ситуація у Грузії безперервно змінювалася внаслідок вторгнення турецьких та німецьких військ, введенням до Тбілісі англійського експедиційного корпусу, війни із Вірменією за прикордонні території. Внаслідок такої нестабільності «невдачею закінчилися спроби уряду республіки Грузія знайти військово-політичного союзника – великі країни не висловили бажання брати на себе захист Грузії» [5, с. 203]. У лютому 1921 р. почалася вторгнення Червоної армії на територію Грузії, 25 лютого вона разом із сформованими місцевими ревкомми загонами увійшли до Тифлісу [6, с. 24]. Уряд Демократичної республіки через Батумі емігрував, а його представники 17-18 березня 1921 р. підписали у Кутаїсі угоду про припинення військових дій, при цьому не погодилися на вимогу Росії включити до цього документа акт про капітуляцію, внаслідок чого збереглися правові основи діяльності грузинського уряду поза межами країни. Заключним актом був спільний виступ Червоної Армії та залишків грузинської Народної гвардії проти турецьких військ, які намагалися закріпитися у Батумі.

У вересні 1917 р. на з'їзді у Тифлісі була обрана Вірменська Національна Рада як верховний політичний орган майбутньої вірменської держави, а 28 травня 1918 р. там же була проголошена Демократична Республіка Вірменії і створений уряд із представників національної партії «Дашнакцютюн» на чолі із О. Качазуні, який 23 липня 1918 р. переїхав до Єривану [7, с. 221,226]. Необхідність проголошення цих актів поза межами національної території була

викликана наслідками Брестського миру між Радянською Росією та Німеччиною і Туреччиною, які отримали можливість вторгнення на територію закавказьких республік. Серед них найбільш гострим був конфлікт на національному ґрунті саме між Туреччиною та Вірменією, що призвело навіть до геноциду проти вірменського населення Турецької імперії у 1915 р. Тому вторгнення турецьких військ при підтримці германської армії могло мати катастрофічні наслідки для долі Вірменії. Створення зазначених вище державних органів дозволило сформувати вірменські збройні сили, які завдали поразки турецьким військам на підступах до Єривану (нині – Єреван).

У місті Севр (Франція) у 1920 р. був підписаний мирний договір, який передав Вірменії основну частину історичної Великої Вірменії. Але після наступного вторгнення Туреччини (вже після падіння імперії та приходу до влади Кемалю Ататюрка) Вірменія була вимушена погодитися на втрату майже половини своєї території, роззброїти війська та піти на інші поступки на користь Туреччини. Незважаючи на слабкість післявоєнної Туреччини, загроза з її боку для самого існування Вірменії ставала дедалі вагомішою, тому вступ Червоної Армії до цієї країни у листопаді 1920 р. був однією з передумов запобігання національній катастрофі. За договорами у Москві та Карсі у березні та жовтні 1921 р. між Росією, закавказькими республіками та Туреччиною до останньої перейшла частина історичної території Вірменії, включаючи святий символ вірмен – гора Арарат. А сама Вірменія у 1922 р. увійшла до складу СРСР як частина Закавказької Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (ЗСФРР) разом із Грузією та Азербайджаном.

27 травня 1918 р. представники Закавказької Мусульманської Ради проголосили себе Національною Радою Азербайджану – парламентом, а наступного дня прийняли Декларацію незалежності Азербайджану. Декларація легалізувала створення Азербайджанської Демократичної Республіки (АДР), формування тимчасового уряду на чолі із безпартійним Фаталі ханом Хойським. Почалося формування військових підрозділів на основі уведення військової повинності. Після визволення Баку від дашнаків, меншовиків та більшовиків уряд 17 вересня 1918 р. переїхав до столиці республіки. Був сформований парламент із представників мусульман, вірмен, руських та інших народів країни, який почав свою роботу 7 грудня 1918 рр. АДР існувала до 27 квітня 1920 р., коли на всю територію Азербайджану увійшла Червона Армія [8].

Якщо країни Центральної Європи та Прибалтики отримали гарантії свого суверенітету від держав-переможців, то регіон Закавказзя таких гарантій не отримав. Антанта та Ліга Націй відмовились від підтримки Грузії, Вірменії та Азербайджану, враховуючи нестійкість внутрішньої політичної ситуації, взаємні територіальні суперечки, неможливість дати надійні гарантії збереження незалежності в умовах сильного зовнішнього тиску з боку Радянської Росії та Туреччини.

На відміну від європейської та закавказької частин колишньої Російської імперії становлення незалежних держав у Центральній Азії не було таким активним, що пояснюється браком достатньо організованих політичних сил у цих мусульманських країнах. Важливе значення мала також цілковита перевага

сільського населення корінного етносу, внаслідок чого військово-політична боротьба була зосереджена переважно у містах із наявністю там значного прошарку російських переселенців та військових частин. У Туркменістані встановлення Радянської влади почалося вже у листопаді 1917 р. у Красноводську та інших місцях країни. Короткострокове існування Закаспійського тимчасового уряду, який підтримувався Великобританією, було припинено у 1920 р. Червоною Армією. З 7 серпня 1921 р. основна частина країни увійшла до складу Туркестанської АРСР, яка у 1924 р. була перетворена на Туркменську РСР. У Киргизістані взагалі не було спроб сформувати незалежну державу, а країна без якихось конфліктів була включена до складу Радянського Туркестану.

Більш складною була ситуація в Узбекистані та Казахстані, що зумовлювалось особливими наслідками краху Російської імперії у цьому регіоні. 27 листопада 1917 р. у Коканді І надзвичайний Загальномусульманський з'їзд проголосив створення Туркестанської автономії (Туркестані мухтаріат), який проголошувався демократичною республікою. Паралельно у Ташкенті був сформований уряд Туркестанської Радянської Республіки, який запросив для ліквідації Кокандського мухтаріату Червону Армію разом із вірменськими дашнаками. 6-8 лютого 1918 р. відбувся штурм Коканду, який ліквідував Туркестанську автономію. У березні 1918 р. була створена Туркменська автономна РСР у складі РРФСР, але Хивінське ханство та Бухарський емірат до 1920 р. існували як незалежні держави. Після вступу до них Червоної Армії на території цих двох країн були утворені Хорезмська та Бухарська Народні Радянські республіки. У 1924 р. вони увійшли до складу СРСР як Узбецька та Туркменська РСР. У жовтні 1924 р. була також утворена Таджикицька АРСР, приєднана до Узбецької РСР.

У Казахстані з листопаду 1917 по березень 1918 рр. була встановлена радянська влада у більшості великих міст, але її вплив обмежувався лише міською територією та гарнізонами вздовж залізниць. Поряд з тим на півночі Казахстану була встановлена влада Оренбурзьких козаків під командуванням отамана О. Дутова, а частина території країни підтримувала національну мусульманську партію «Алаш». Другий загальноказахський з'їзд, який відбувся в Оренбурзі 5-12 грудня 1917 р., проголосив створення автономії «Алаш», формування уряду («Алаш-орда») та організації військових формувань цієї автономії. У березні 1918 р. відбулися переговори щодо ситуації у Казахстані між представниками «Алаш-орди» та Радянським урядом, які завершилися безрезультатно [3, с. 1-3]. На території Казахстану почали військові операції Східний та Туркестанський фронти Радянської Росії, які поступово окупували всю країну. 26 серпня 1920 р. В.І. Ленін та М.І. Калінін підписали декрет «Про утворення Автономної Киргизької Соціалістичної Республіки», а 4-12 жовтня 1920 р. на Установчому з'їзді рад автономії було прийняте рішення про її входження до складу РРФСР. Пізніше була утворена Казахська АРСР без частини північних територій, які увійшли до Радянської Росії. Остаточо Казахстан у сучасних кордонах був сформований лише у 1936 р. як союзна республіка [9, с. 328].

Якщо відносно країн Закавказзя міжнародно-правове визнання їхнього суверенітету з боку держав-переможців могло б існувати хоча б теоретично, то передумов до такого визнання територій Центральної Азії не існувало зовсім. Пасивність переважної частини «титульних» націй у цьому регіоні не створювало жодних надій на їхню активність у питаннях заснування суверенної держави, що дозволило Червоній Армії без значних труднощів захопити всю територію Центральної Азії. А держави Антанти при всіх своїх намаганнях послабити Радянську Росію не володіли у цьому регіоні достатньо вагомими військовими силами та не мали необхідного політичного впливу для протидії приєднанню Казахстану, Киргизстану, Туркменістану, Узбекистану та Таджикистану до майбутнього СРСР.

Таким чином падіння чотирьох імперій внаслідок Першої світової війни дозволило встановити радянську владу на всій території колишньої царської Росії, крім частини Польщі, Фінляндії та трьох прибалтійських держав, які знаходилися під захистом Ліги націй.

Аналіз історичних подій після Першої світової війни, які пов'язані із виникненням незалежних держав внаслідок ліквідації чотирьох імперій, набули особливої актуальності через сімдесят років із крахом СРСР та «світової соціалістичної системи» в цілому. Вибір країнами Центральної Європи та Балтії демократичного політичного устрою, виникнення замість радянських республік нових незалежних держав ґрунтувався також на успадкуванні традицій перших суверенних держав, що утворились у 1917-1922 рр. Історична пам'ять про цей період мала велике значення для Польщі, Угорщини, Чеської та Словацької республік, Фінляндії, але набагато більший ідейно-політичний зміст для виникнення суверенних держав на теренах колишнього Радянського Союзу.

Саме на факті визнання Радянською Росією незалежності трьох прибалтійських країн базувався супротив естонців, латишів та литовців проти приєднання їхньої території до СРСР внаслідок угоди Молотова-Рібентропа, що повністю поділялося й західними демократіями. У 1988 р. виникли національні рухи Саюдіс у Литві, Народні фронти у Естонії та Латвії, які у своїй боротьбі за незалежність спирались на відповідні історичні акти двадцятих років. Це ж підґрунтя було використано при проголошенні незалежності Литви та Латвії у 1990 р. При цьому у Декларації про суверенітет Естонії, який був прийнятий у листопаді 1989 р., було записано, що відновлюється незалежність Естонської Республіки, яка була проголошена 24 лютого 1918 р.

Посилення на події після закінчення Першої світової війни поширені й серед політичних кіл держав СНД, які утворилися після розпаду СРСР. У Молдові на рішення Сфатул Церія про приєднання до Румунії посилаються прорумунські партії – Християнсько-демократична, Національно-ліберальна та Європейська партії Молдови. У Грузії широко розповсюджене використання історичної спадщини Демократичної республіки основними політичними партіями та блоками – Союзом громадян Е. Шеварднадзе, Єдиним національним рухом М. Саакашвілі, Партією «Єдина Грузія» Н. Бурджанадзе, партією «Грузинська мрія – Демократична Грузія», яка прийшла до влади внаслідок парламентських виборів 2012 р. та президентських виборів 2013 р.

Головною політичною настановою однієї з провідних партій Вірменії – «Дашнакцютюн» є відновлення єдиної демократичної республіки у кордонах, які були визначені Севрським договором 1920 р. Високу офіційну оцінку історичним суверенним державам надають й керівники ряду країн СНД. Колишній президент Азербайджану Г. Алієв, відзначаючи значення Азербайджанської Демократичної Республіки, підкреслював, що «незважаючи на недовге існування, АДР зміцнила у нашому народі ідеї свободи та незалежності» [10, с. 7]

Про підвищення інтересу у світі до подій цього періоду свідчить перевидання у 2009 р. (більш, ніж через півстоліття) фундаментальної праці Ф. Казензаде «Боротьба за Транскавказію. (1917-1921)». Характерною є вказівка рецензента цієї книги Л. Каннеді на «некомпетентність» лідерів трьох закавказьких республік, що може бути віднесене й до правлячих сил інших суверенних країн цього періоду [11].

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сен-Жерменський мирний договір. 1919./ Українська дипломатична енциклопедія. Том 2. – Київ: Знання України, 2004. – 812 с.
2. Трианонський мирний договір. 1920/ Українська дипломатична енциклопедія. Том 2. – Київ: Знання України, 2004. – 812 с.
3. Венгерская Советская Республика./ Всемирная история. Том VIII. – Москва: Соцгиз, 1961. – 643 с.
4. Ризький мирний договір. 1921/ Українська дипломатична енциклопедія. Том 2. – Київ: Знання України, 2004. – 812 с.
5. Вачнадзе М. История Грузии (с древнейших времен до наших дней/ М.Вачнадзе, В.Гурули, М.Бахтадзе. – Тбилиси: Артануджи, 2007. – 260 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/74098/read>.
6. Грузия. / Страны и народы. Советский Союз. Республики Закавказья. Республики Средней Азии. Казахстан. – Москва: Мысль, 1984. – 381 с.
7. Национальные деятели./Альманах «Великая Армения», первая серия. – Москва: MediaStar, 2006. – 240 с.
8. История государственности Азербайджана. [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://www.azerbaijan.az/history/middle/middle_r.html.
9. Казахстан/ Страны и народы. Советский Союз. Республики Закавказья. Республики Средней Азии. Казахстан. – Москва: Мысль, 1981. – 381 с.
10. История государственности Азербайджана. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.azerbaijan.az/history/middle/middle_r.html.
11. Kazenzadeh F. The Struggle for Transcaucasia. 1917-1921/ F.Kazenzadeh. – N.Y.: The New York Philosophical Library, 1951. – 360 p.

УДК 94 (567-560) “1914/1919”

Гуцало С.Є.

ПРОБЛЕМА МОСУЛА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена проблемам незалежності Турецької Республіки та Іраку після Першої світової війни, а також проблемі передачі колишньої турецької провінції Мосул під іракський суверенітет. Необхідна увага приділена питанню розподілу близькосхідної нафти.

Ключові слова: Туреччина, Мосул, іракський суверенітет, зміцнення незалежності, близькосхідна нафта.

Статья посвящена проблемам независимости Турецкой Республики и Ирака после Первой мировой войны, а также проблеме передачи бывшей турецкой провинции Мосул под иракский суверенитет. Необходимо внимание уделено вопросу распределения ближневосточной нефти.

Ключевые слова: Турция, Мосул, иракский суверенитет, укрепление независимости, ближневосточная нефть.

The article is devoted to the problems of independence of Turkish Republic and Iraq after the First World War as well as the problem of placing of former Turkish province of Mosul under the Iraqi sovereignty. The author also paid necessary attention to the question of distribution of the Middle East oil.

Keywords: Turkey, Mosul, Iraqi sovereignty, strengthening of independence, Middle East oil.

Проблема Мосула в тому вигляді, в якому вона виникла в 1918 р. і загострилась в 1920-х рр., тісно пов'язана з проблемами незалежності Турецької Республіки, питаннями становлення Іракської держави і політикою протидії колоніалізму і диктату західних держав, передусім Великої Британії, в регіоні Близького Сходу. Сьогодні проблема Мосула має пряме відношення до питання формування пост-садамівського Іраку і утвердження автономії Іракського Курдистану. У той же час інші територіальні питання курдських земель залишаються невирішеними в Туреччині, Ірані та Сирії. Отже зростає актуальність дослідження «курдського» питання.

В Україні немає спеціалізованих досліджень, присвячених проблемі Мосула. Згадка про це питання є лише в історичних роботах, присвячених історії Туреччини загалом. Тому метою даної статті є заміщення даної прогалини, вивчення певного етапу вирішення курдської проблеми в Іраку, чому певною мірою сприяли зусилля американської зовнішньої політики в регіоні, досягнення компромісу в самому Іраку між курдськими, сунітськими і шіїтськими силами.

З початку XVI століття до кінця Першої світової війни Ірак перебував під владою Османської імперії, яка утворила на його території 3 вілайети: Багдад, Басра, Мосул. Поразка Туреччини у ході Першої світової війни дала можливість Великій Британії окупувати Ірак і в 1920 р. одержати мандат Ліги націй на управління ним. Лише в 1932 р. Ірак формально здобув незалежність, але згідно з англо-іракським договором 1930 р. на значній частині території Іраку залишались збройні сили Великої Британії, що дозволило Лондону практично здійснювати політичний, економічний і воєнний контроль над цією країною до закінчення Другої світової війни. Відповіддю на довоєнну і повоевну політику Лондона і Вашингтона стосовно Багдада стала іракська революція 1958 р.

За рами теми даної статті виходить викладення усіх відомих перипетій, що супроводжували підписання Мудроського перемир'я (30 жовтня 1918 р.), Севрського мирного договору (10 серпня 1920 р.), Муданійського перемир'я (11 жовтня 1922 р.). Відзначимо лише, що ще на Версальській (Парижській) конференції розгорнулася відчайдушна боротьба за османську спадщину, на значні частини якої претендували Велика Британія, Франція, США та Італія. На той час ще існував султанський уряд і багато питань великі держави спочатку намагалися вирішувати з ним. Стосовно Мосула, то спершу, згідно з таємною англо-французькою угодою Сайкс-Піко ще у 1916 р. Мосульський район мусив відійти до Франції, яка мала ефективні важелі економічного тиску на Османську Імперію: керувала Оттоманським банком, Управлінням оттоманського боргу, володіла численними концесіями [7, с. 156-

157]. Управління оттоманським боргом на той час являло собою всеохоплюючу організацію – відомство фінансів, торгівлі і промисловості Оттоманської імперії, з тією лише особливістю, що то була організація іноземна, а її управа базувалась у Парижі [3, с. 38]. Безпосередньо Франції належало 63% суми оттоманського боргу [5, с. 180].

На Версальській конференції османський уряд у питанні про територію зазнав серйозного тиску з боку Вашингтона. Сам же султанський Стамбул був готовий перейти під управління англійців (британський мандат) у процесі залаштункового обговорення цього питання. Піддавшись вимогам Клемансо і Ллойд Джорджа на Версальській конференції, В. Вільсон погодився на приїзд до Парижу османської делегації, котра була запрошена від імені Ради чотирьох 30 травня 1919 р. і прибула на конференцію 17 червня 1919 р. Несподівано для всіх османська делегація, яка фактично перебувала у програтному положенні, спробувала реанімувати принцип цілісності Османської імперії, а з питання Арабського Сходу запропонувала залишити арабські території під сюзеренітетом султана, який повинен був вступити з приводу кожної території у договірні відносини з Англією і Францією. За таких умов В. Вільсон заявив, що туркам краще поїхати. Великі держави надіслали османській делегації образливу ноту, де, крім образливих і принизливих для турок звинувачень, містився висновок про те, що немає жодної користі у подальшому перебуванні у Парижі турецької делегації [7, с. 159].

Децю пізніше, на конференції у Сан-Ремо, котра відкрилася 18 червня 1920 р. і тривала до кінця квітня 1920 р., було санкціоновано підписання мирного договору з султанським урядом (у майбутньому – Севрського договору). Там же, у Сан-Ремо Велика Британія одержала остаточну згоду Франції та Італії на приєднання Мосула до Іраку і контроль англійців над Палестиною. Щоб Франція почувала себе менш обділеною у територіальному питанні, було укладено англо-французьку угоду про розділ нафтових ресурсів на Балканах і Близькому Сході [7, с. 254].

У подальшому, згідно з Севрським мирним договором 10 серпня 1920 р., який підписав османський уряд, Мосул було включено до складу Іраку. Севрський договір також визначав, що для встановлення кордону між Туреччиною й Іраком у Курдистані призначалась англо-франко-італійська комісія. Було вирішено, що якщо Рада Ліги націй визнає населення цієї області здатним до незалежності, Курдистану буде надано автономію.

Проте створений в Анкарі уряд Великих національних зборів на чолі з Мустафою Кемалем не визнав договору і став вимагати збереження за Туреччиною всіх земель, у тому числі Мосула, у межах кордонів, що існували на момент укладання Мудроського перемир'я 1918 р. [4, с. 254]. Але Антанта продовжувала ігнорувати анкарський уряд [7, с. 196].

У зв'язку зі встановленням блокади кемалістської Туреччини державами Антанти (крім Франції) і початком інтервенції проти неї Анкара звернулася до глави радянського уряду про допомогу і пропозицією встановити дипломатичні відносини з РРФСР. Москва без затримки надала новій турецькій владі безкоштовну допомогу у розмірі 10 млн. руб. золотом, зброю, а також

продовольство. Тим самим Анкара почала створювати протидію тиску на неї західних держав, що, природно, не могло не відбитися у Москві.

З іншого боку, згідно з положеннями Муданійського перемир'я, було вирішено скликати мирну конференцію, яка і відбулася в Лозанні у два етапи у 1922-1923 рр. На самій конференції кемалістська Туреччина, незважаючи на підтримку РРФСР і всупереч договорам з Радянською Росією, УСРР і закавказькими республіками (у цих міжнародно-правових документах Анкара зобов'язалася вважати питання про Протоки справою чорноморських держав), дала згоду на сумнівний англійський проект конвенції про Протоки, запропонований лордом Керзоном. Більше того, турецька делегація розпочала сепаратні переговори на базі керзонівських умов, сподіваючись одержати поступки від Англії з інших питань мирного договору, в тому числі щодо Мосула. Спершу Туреччина займала логічну і виправдану з міжнародно-правової точки зору позицію: Мосул має бути звільненим від британських військ, оскільки він був зайнятий через 8-9 днів після Мудроського перемир'я [6, с. 135]. Крім того, Мосул на той час не був арабською територією. Проте британська делегація зайняла чисто силову позицію, справедливо розраховуючи на можливе загострення внутрішньополітичної ситуації в Туреччині у випадку провалу Лозаннської конференції. Наскільки мосульське питання впливало на весь хід роботи конференції в Лозанні, можна бачити із заяви Ісмет-паші, міністра закордонних справ анкарського уряду, в якій стало відомо про другий (після територіального) аспект мосульської проблеми – питання про нафту, що ретельно замовчувалося учасниками конференції і не знайшло жодного відображення в її документах.

У Лозанні інші супутні аспекти питання про Мосул були предметом гострих дискусій між англійською і турецькою делегаціями. Наводились також аргументи історичного, етнічного, економічного, стратегічного характеру. Обидві сторони широко оперували даними про національний склад Мосульського району. Так, згідно з англійським меморандумом, загальна чисельність населення району в ті роки складала 800 тисяч осіб, з них арабів – 185 700, курдів – 454 700, турків – 65 800 і немусульман – 93 800. Таким чином, якщо вірити англійцям, турки склали лише одну дванадцяту частину всього населення Мосула, а сам Мосул Керзон вже перетворив на арабське місто. Усе це було необхідно, щоб юридично обґрунтувати англійські зазіхання на нафтовий район Мосула. Меморандум турецької делегації визначав населення району з наступним національним складом: 263 830 курдів, 146 960 турків, 43 210 арабів і 49 тисяч немусульман [8, с. 24]. Для вирішення питання про державну належність Мосула турецька делегація на чолі з Ісмет-пашою наполягала на проведенні в цьому районі референдуму. Керзону, звичайно, це було невигідно, і тому він вимагав передати дане питання на розгляд Ліги націй.

Більше того, британська делегація пішла на крайні міри задля задоволення своїх територіальних претензій: на початку лютого 1923 р. Керзон висунув ультиматум турецькій делегації з мосульського питання і після того, як турки відхилили ультиматум, 4 лютого 1923 р. залишив Лозанну.

Ситуація всередині Туреччини після провалу першого етапу конференції справді загострилась: посилились нападки на Ісмет-пашу і на самого М.Кемалья, підняли голову прихильники збереження халіфату, поживалась діяльність опозиціонерів у Стамбулі.

Враховуючи увесь комплекс факторів, анкарський уряд повернувся до своєї компромісної позиції щодо Мосула. Особливо яскраво це проявилось на другому етапі Лозаннської конференції (23 квітня 1923 р. – 24 липня 1923 р.).

Після тривалої і зтяжкої дипломатичної боротьби Лозаннський мирний договір був підписаний 24 липня 1923 р. на заключному засіданні Лозаннської конференції. Звичайно, головним було визнання Лозаннським договором єдності Туреччини в її національних, історичних і етнографічних кордонах, як передбачалося Національним обітом. У цій урочистій декларації кемалістів, схваленої 28 січня 1920 р., проголошувалось право Туреччини на незалежність і цілісність у її національних кордонах. Значення визнання нової Туреччини в житті турецького народу важко було переоцінити. Переможницею на полях битв Туреччина була і раніше, але до Лозаннського мирного договору не було жодного прикладу в історії Туреччини, щоб ця країна примусила великі держави визнати їх поразку за столом міжнародної конференції. Високу оцінку Лозаннському мирному договору дав М. Кемаль.

Не варто забувати, що підписання Лозаннського договору ознаменувало завершення певного етапу і в історії турецько-радянських відносин, коли боротьба за незалежність турецького народу переможно закінчилася. 29 жовтня 1923 р. урочистий салют в 101 залп сповістив про незалежність Турецької Республіки, яка посіла рівноправне місце серед інших народів і держав. Ці події відкрили смугу дипломатичного визнання нової Туреччини навіть тими державами, з якими султанський уряд не мав жодних відносин.

Разом з тим, перед Туреччиною продовжували стояти складні завдання утвердження своїх позицій на міжнародній арені. Лозаннський договір проголосив мир між Туреччиною і державами Антанти, встановив нові кордони Туреччини, що зберегла за собою Східну Фракію, Ізмір та інші території, відібрані в неї за Севрським договором 1920 р. (в основному збереглися малоазійські і анатолійські території), за винятком Мосула і Александретти. Проте проблемне питання про кордон між Туреччиною й Іраком залишалося відкритим. Подібні проблеми були і на турецько-сирійському напрямку. Під тиском Франції курдські райони Джебзир і Курд-Дала були приєднані до Сирії.

Щоб уникнути реально можливого зриву Лозаннської конференції і затримки з питанням щодо визнання Антантою незалежності Турецької Республіки, турецька делегація погодилась на врегулювання мосульського питання на двосторонній з Великою Британією основі за участю Ліги націй.

Головним завданням англійської дипломатії у питанні про Мосул після Лозаннської конференції став зрив двосторонніх переговорів з Туреччиною. Так воно і сталося. Переговори, які проходили у Стамбулі у травні-червні 1924 р., завершилися безрезультатно. Британський уряд не лише не прагнув досягти узгодженого рішення, а навпаки, робив усе, щоб ускладнити і загострити питання. Було висунуто нову вимогу – приєднати до Мосула прикордонний турецький вілайєт Хаккіярі.

Після Стамбульських переговорів стало очевидно, що вирішити мосульське питання в ту чи іншу сторону може тільки Ліга націй. У той час англійській дипломатії не вдалося докласти великих зусиль, щоб переконати Лігу націй у своїй правоті. Спеціально створена для вирішення цього питання комісія Ліги націй у великій доповіді з різними історичними екскурсами, як і очікувалося, висловилася не на користь Туреччини. Характерно, що з 16 експертів, які увійшли до складу комісії, було 4 американця, 4 француз, 3 німця, 2 австрійця, 2 угорця і лише один представник від Азії – єгипетський шейх Мохаммед Абдель Рассул. Комісія досягла очікуваних висновків: головною рекомендацією доповіді було приєднання Мосула до Іраку за умови продовження терміну мандату Англії на 25 років... [2, с. 181-182]. Тобто комісія рекомендувала не лише передати Мосульський район під тривале панування Великої Британії, але і виходячи з реалій тієї доби, увіковічити це панування. У той же час комісія ігнорувала факти, які засвідчували, що населення Мосульського району виступало проти англійського контролю. Але на основі рекомендацій комісії мало відбутись відповідне рішення Ради Ліги націй. Для прискорення цього процесу і для підкріплення своєї позиції Велика Британія знову відкрито використала силові методи.

На кордоні між Туреччиною й Іраком весь час відбувалися військові сутички. Англійці, користуючись національною неоднорідністю населення у цьому регіоні, грали на міжнаціональних суперечностях. Так, спекулюючи на національних почуттях арабів, англійська преса друкувала міфічні резолюції, одержані ніби з Іраку, в яких міфічні адресати вимагали поновити тисячолітнє історичне право населення Іраку на місцеперебування ассирійських царів у Ніневії або ж остаточне звільнення курдського населення від турецького гніту. У той час курдський сепаратизм вміло підігрівався Англією в її інтересах. Незалежний Курдистан зі слухняним шейхом, буферна територія чи держава, створена як плацдарм для боротьби проти кемалістської Туреччини і частково проти Персії – такими були варіанти британських планів стосовно Курдистану.

Заради справедливості необхідно відзначити, що кумулятивні анти-османські і анти-іранські вибухи курдських повстань мали місце і раніше: в Сулейманії в 1805 р., в Ревандузї в 1835 р., в Джебелі в 1842-1846 рр., в Хаккіярі в 1855 р., в Урмії в 1880 р., в Кочгїрі в 1912-1921 рр. Дані факти свідчать про те, що згаданий сепаратизм курдів за нових умов (у міжвоєнний час) являв собою продовження давніх спроб реалізації курдського національного проекту.

У період найбільшого загострення англо-турецького конфлікту через Мосул мало місце велике повстання курдських племен у південно-східних районах Туреччини на чолі з шейхом Саїдом, яке розпочалося у лютому 1925 р. і було придушене частинами регулярної турецької армії. За наявності суперечностей між великими державами з проблеми поділу османської спадщини, турецький уряд в цьому конкретному питанні, а саме придушення нового курдського повстання одержав допомогу від Франції.

З іншого боку, вміло використовуючи релігійні суперечності і стихійне невдоволення курдів, англійці встановили прямі зв'язки з шейхом Саїдом, постачали йому зброю та гроші, спрямовували з Іраку на турецьку територію збройні загони курдів і ассирійців. Негативну роль у переростанні невдоволення

курдів у форму повстання зіграло небажання кемалістів справедливо вирішити аграрне і національне питання, а також політичне загравання з курдами. Лише у ході повстання Великі національні збори скасували ашар (десятину), що мало місце 17 лютого 1925 р., відмовилися від збору податків у натуральній формі, замінивши його грошовою формою, і скасували відкупну систему. Також було ліквідовано французьку тютюнову концесію в одній з провідних галузей курдського землеробства. (Додамо, що практично безуспішний викуп земель поміщиків був дозволений лише в 1937 р., а заперечення кемалістами існування національної проблеми в Туреччині ще двічі у довоєнні роки призводило до курдських повстань: у 1931-1932 рр. в Кірі (район Апарата) і у 1937 р. у провінції Тунджелі (колишній Дерсім на південь від Ерзінджана) [5 с. 203].

Повстання шейха Саїда дало сильний козир англійській дипломатії у боротьбі за відхилення турецьких вимог стосовно Мосула в Лізі націй.

Стосовно позиції США у вказаний період слід відзначити, що ця країна одразу після закінчення першої світової війни вимагала своєї участі у розподілі османської спадщини й експлуатації нафтових родовищ колишньої Османської імперії. Після ухвалення мандатної системи Версальською конференцією 13-14 травня 1919 р. заявою В. Вільсона в Раді чотирьох США погоджувалася взяти мандат на Вірменію і Константинополь – територію, що попередньо включала всю зону Проток. Більше того, Велика Британія, підтримуючи на певному етапі Версальської конференції американські плани, запропонувала додатково надати США так званий легкий мандат на Анатолію і тимчасовий мандат на російську Вірменію, Азербайджан і увесь район Кавказу – до вирішення російської проблеми. Така лінія була відхилена Францією.

Додамо, що план створення під егідою США Константинопольської держави і Великої Вірменії дуже скоро провалився, оскільки кемалістська революція в Туреччині і боротьба за радянську владу у Вірменії зробили його цілковито безперспективним. Уже 1 червня 1920 р. сенат США відхилив план американського мандату на Вірменію.

Безпосередньо перед Лозаннською конференцією США віддали перевагу методам економічної експансії за принципом відкритих дверей і рівних можливостей.

Тільки через обставини, на які США не могли вплинути, згадана програма нового економічного закабалення Туреччини не була реалізована. Значною ворожістю характеризувалися політичні дії уряду США стосовно кемалістської Туреччини. Сполучені Штати, як відомо, відмовилися взяти участь у загальному мирному договорі країн Антанти з Туреччиною, і 9 серпня 1923 р. представник США адмірал Брістоль підписав окремий американо-турецький договір, який за умовами був аналогічний до договору, підписаному в Лозанні. Проте США не поспішали з ратифікацією договору з Туреччиною, затягуючи цей процес, і в результаті сенат США взагалі відхилив американо-турецький договір, посилаючись на політичну ворожість уряду М. Кемаля до Вашингтона і особливо на брак гарантій для можливих американських капіталовкладень у турецьку економіку. Як правильно відзначали дослідники, у політичному вирі подій, після незначних вагань Сполучені Штати рішуче відмовилися «заплутатись у турецько-курдсько-сирійсько-ірако-аравійському

лабіринті». Не поспішали США і відновлювати дипломатичні відносини з Туреччиною, що було здійснено лише 17 лютого 1927 р.

Зі сказаного на початку очевидно, що в мосульському питанні і політика Франції по суті мало чим відрізнялася від позицій Великої Британії і США. Загравання з кемалістами не завадило Франції претендувати на участь в експлуатації мосульської нафти.

29 жовтня 1924 р. Рада Ліги націй, що засідала в Брюсселі, сформулювала рішення про встановлення напрямку кордону (або демаркаційної так званої Брюссельської лінії) – фактичного кордону між Туреччиною й Іраком, що існувала на 24 липня 1923 р., – день підписання Лозанського мирного договору і що залишало район Мосула у межах Іраку. Дещо пізніше, у дуже несприятливий для Туреччини період, 16 грудня 1925 р. Рада Ліги націй ухвалила остаточне рішення про саму спірну територію, тобто передачу мосульського району британській підмандатній території – Іраку. Але завдяки дружній позиції Москви турецький уряд одержав можливість зняти майже всі свої війська з радянсько-турецького кордону для боротьби проти анти-турецьких, у тому числі курдських заворушень у районі турецько-іракського кордону.

І все ж, піддаючись тиску західних країн, Туреччина 5 червня 1926 р. підписала в Анкарі договір з Великою Британією та Іраком про встановлення турецько-іракського кордону і добросусідські відносини, згідно з яким визнала Брюссельську лінію (з невеликими виправленнями). Туреччині надавалося право протягом 20 років одержувати всього 10% доходів іракського уряду від мосульської нафти чи капіталізувати долю прибутків в сумі 500 тис. стерлінгів, що і було надалі зроблено.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Величко Л. П'ятиріччя Турецької Республіки / Л. Величко // Східний світ. – 1928. – №6. – С. 27-33.
2. Гасратян М.А., Олешкова С.Ф., Петросян Ю.А. Очерки истории Турции / М.А. Гасратян. – М.: Главная редакция восточной литературы, Наука, 1983. – 290 с.
3. Гладстерн Ол. Європа і боротьба Туреччини за незалежність / Ол. Гладстерн // Східний світ. Орган всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. – Київ: Державне видавництво України, 1928. – №3-4. – С. 35-40.
4. Дипломатический словарь / Глав. ред. А.А. Громько. – М.: Наука, 1986. – Том IV. – 503 с.
5. Миллер А.Ф. Краткая история Турции / А.Ф. Миллер. – М.: Госполитиздат, 1948. – 310 с.
6. Миллер А.Ф. Очерки новейшей истории Турции / А.Ф. Миллер. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1948. – 210 с.
7. Миллер А.Ф. Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории / А.Ф. Миллер // Американский план захвата Константинополя и Проливов в 1919 г. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1983. – 320 с.
8. Черніков І.Ф. Радянсько-турецькі відносини у 1923-1935 роках / І.Ф. Черніков – Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. – 210 с.

УДК 94 (510) 364:19

Олійник О.М.

КИТАЙ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Після падіння маньчжурської династії Цін у Китаї розпочалось протистояння між Північчю та Півднем. Юань Шикай намагався заволодіти владою. Іноземні країни підтримали Юань Шикая. Сунь Ятсен прийняв рішення про складання повноважень

президента країни на користь Юань Шикая. У Китаї виникли нові партії. Монголія відділилась від Китаю. Після смерті Юань Шикая в країні загострилась політична боротьба. У результаті вступу Китаю у Першу світову війну на боці Антанти Німеччина втратила свої позиції в Китаї. Вплив європейських країн знизився, а Японії та США зріс.

Ключові слова: маньчжурська династія, конституційна монархія, національні збори, політичні партії, Гоміндан, мілітаристський режим, іноземний капітал, Сінхайська революція, антимонархічний рух, зовнішня торгівля, експорт.

После падения маньчжурской династии Цинь началось противостояние между Севером и Югом. Юань Шикай попытался захватить власть. Иностранные государства поддержали Юань Шикая. Сунь Ятсен принял решение о сложении полномочий президента страны в пользу Юань Шикая. В Китае появились новые партии. Монголия отделилась от Китая. После смерти Юань Шикая в стране обострилась политическая борьба. В результате вступления Китая в Первую мировую войну на стороне Антанты Германия потеряла свои позиции в Китае. Влияние европейских стран снизилось, а Японии и США возросло.

Ключевые слова: маньчжурская династия, конституционная монархия, национальное собрание, политические партии, Гоминьдан, милитаристский режим, иностранный капитал, Синхайская революция, антимонархическое движение, внешняя торговля, экспорт.

After the fall of the Manchu Dynasty Qing the confrontation between the North and the South continued in China. Yuan Shykay tried to seize power. Foreign countries supported Yuan Shykay. Sun Yatsen took a decision to give up the President's power in favour of Yuan Shykay. New parties emerged in China. Mongolia was separated from China. After the death of Yuan Shykai the country's political battle was aggravated. As a result of China's getting into the First World War on the Entente side Germany lost its position in China. European influence was reduced. At the same time the positions of Japan and the United States became stronger.

Keywords: Manzhu dynasty, constitutional monarchy, National Assembly, political parties, the Kuomintang, military regime, foreign capital, Sinhayska revolution, antimonarchy movement, foreign trade, export.

На початку минулого століття Китай пережив складні часи. Традиційна форма правління в Китаї у формі імператорських династій вже не могла забезпечити розвиток країни, а зрештою і стримувала його. Населення країни вже не хотіло сприймати присутність іноземного правління, а саме маньчжурської династії, з чим воно також пов'язувало занепад Китаю. У середині країни посилювся антиімперський рух та боротьба проти іноземного правління. Сінхайська революція мала принести національну свободу та об'єднати країну, проте відсутність внутрішньої консолідації та суперечки місцевих мілітаристів посилили протистояння всередині країни, що призвело до політичної кризи та економічного хаосу. Будучи послабленим, Китай був не здатен чинити опір іноземній експансії і тому підпав під правління іноземних чиновників. Іноземний капітал повністю контролював економіку країни, що певною мірою активізувало національний капітал, проте не сприяло економічному розвитку та зростанню добробуту населення. Перша світова війна лише погіршила політичне становище Китаю.

Мета статті – розкрити причини та окреслити проблеми, які стримали розвиток Китаю після визвольної революції, а також показати роль політичної еліти Китаю, яка не змогла своєчасно консолідуватись та стримала процес об'єднання країни.

Основні результати дослідження. Період Першої світової війни був доленосний для Китаю. Фактично Перша світова війна остаточно закріпила падіння останньої монархічної династії у Китаї, а саме маньчжурської династії Цін. Хоча сам династичний режим у країні було повалено в результаті Сінхайської революції 1911 р., проте упродовж кількох років тривали спроби відродити монархію та повернути до влади імператора. Призначений цинським двором на пост прем'єр-міністра країни китайський сановник Юань Шикай, фактично зрадив маньчжурів і провадив власну політику, спрямовану на узурпацію влади.

Між Північню країни, який очолював Тан Шаої та Півднем країни, який очолював У Тифан, тривало протистояння з приводу майбутнього керівництва країни. Тан Шаої наполягав на ідеї створення конституційної монархії при збереженні мінімальної влади маньчжурського імператора. Ця позиція також була підтримана консулами іноземних країн, зокрема Великобританії, Німеччини, Франції, США, Росії та Японії. Утім представники Півдня не погодились з такою перспективою та вирішили схилити на свій бік Юань Шикая, запропонувавши пост президента країни [1, с. 369].

На Нанкінській конференції, яка відбулась 29 грудня 1911 р., делегати проголосували за обрання президентом країни Сунь Ятсена, який 1 січня 1912 р. прийняв присягу. Приступивши до виконання обов'язків президента, Сунь Ятсен сформував новий уряд. Проте нові члени уряду не квапились приступати до виконання обов'язків, адже кожен мав власні політичні уподобання і більшість з них зайняли вибірково позицію.

Незважаючи на це, новий уряд багато чого встиг зробити. Зокрема, було скасовано дозвіл на паління опіуму, застосування тортур під час допитів, торгівлю людьми, звільнення усіх, хто був проданий у боргове рабство. Проте найбільшим досягненням уряду були підготовка та прийняття тимчасової конституції Китайської республіки. Конституція готувалась під керівництвом Сунь Ятсена та була прийнята Національними зборами 10 березня 1912 р. В Конституції було закріплено рівність всіх громадян незалежно від раси, класу та релігії, право приватної власності та свободи підприємництва, основні демократичні свободи, зокрема: недоторканість особи та помешкання, свобода слова та свобода преси, свобода організацій, право на складання іспитів на заміщення чиновницьких посад. За своєю суттю це була насправді демократична конституція.

Однак з проголошенням республіки, обранням президента та створенням нового уряду політичне протистояння в країні не закінчилось. Юань Шикай, не погодившись з обранням президентом країни Сунь Ятсена, розпочав протистояння за визнання конституційної монархії. У той самий час він усвідомлював невідворотність падіння маньчжурського правління і очолив переговори щодо зречення від престолу представником династії Цін. Крім того, він здійснив мобілізацію своїх прихильників проти новообраної влади.

Намагаючись зберегти нові завоювання та республіку, Сунь Ятсен звернувся до керівництва Об'єднаного союзу з пропозицією про досягнення угоди з Юань Шикаєм. Крім того, Сунь Ятсен прийняв рішення про складання повноважень президента країни на користь Юань Шикая. У результаті

одностайного голосування Національних зборів, яке відбулось 15 лютого, тимчасовим президентом країни було обрано Юань Шикая [2, с. 29].

Проте на цьому внутрішнє політичне протистояння в Китаї не припинилось. У країні почали створюватись нові політичні партії та угруповання. Зокрема, в січні 1912 р. виникла Партія єдності, у травні Республіканська партія, Китайська соціалістична партія. Але провідною політичною силою в Національних зборах став Об'єднаний союз. У серпні 1912 р. до Об'єданого союзу приєднались ще чотири партії, зокрема Єдина республіканська парія, Суспільство загального прогресу, Суспільство справжнього прогресу республіки та Загальнонаціональна партія. Нова партія перейменовується на Національну партію (Гоміндан). На парламентських виборах Гоміндан отримав переконливу перемогу та претендував на право ініціативи щодо формування уряду. Юань Шикай не міг погодитись з новими політичними змінами, які фактично ставили під загрозу його політичне лідерство та розпочинає боротьбу з Гомінданом.

Гоміндан звернувся зі зверненням до народу, в якому керівництво партії намагалось довести до народу реальні цілі Юань Шикая, закликаючи до військової боротьби проти нього. Утім широкі кола населення не підтримали заклики, що значно послабило позиції Гоміндана в суспільстві. У вересні 1913 р. Юань Шикай придушив гомінданівське повстання [3, с. 46].

Після цього інтенсифікувався процес міжнародного визнання республіканського уряду Китаю, зокрема урядами Великобританії, Росії, Японії та США.

Так закінчилась Сінхайська революція, в результаті якої було покладено край маньчжурському пануванню, була ліквідована імперія та створена республіка. Проте вже наприкінці 1913 р. стало ясно, що революційні демократи в особі Сунь Ятсена зазнали поразки. Об'єднаний союз Сунь Ятсена згуртував націю у боротьбі проти маньчжурської династії, проте остаточної перемоги над старою системою не було досягнуто.

Під час подій Сінхайської революції у Внутрішній Монголії відбулась таємна нарада монгольської світської та духовної знаті, на якій було прийнято рішення про відокремлення Монголії від Китаю. Якщо спочатку російський уряд не підтримав ідею відокремлення, а лише обмежився обіцянкою підтримати знать, то після падіння маньчжурської династії та втечі маньчжурських садюжників з Монголії 3 листопада Росія підписала з Монголією угоду, відповідно до якої вона обіцяла збереження її автономії.

Одночасно посилились державницькі настрої у Тибеті. Задля утримання контролю над Тибетом, Юань Шикай послав війська з метою придушити тибетський національний рух. Проте англійські війська вчинили опір. Врешті-решт китайські війська вимушені були залишити Тибет. Таким чином, завдяки англійській підтримці Тибет зберіг свій традиційний статус.

Перемога Юань Шикая над Гомінданом зміцнила його власні амбіції щодо відтворення диктаторської системи правління. У листопаді 1913 р. він розпустив Гоміндан, у січні 1914 р. розпустив парламент, а у травні він скасував демократичну конституцію 1912 р. У грудні 1914 р. Юань Шикай зробив жертвоприношення у храмі Неба, і проголосив себе новим імператором.

У грудні 1915 р. замість парламенту за сприяння Юань Шикая було створено центральну узгоджувальну палату, яка прийняла рішення про заснування конституційної монархії та звернулась до Юань Шикая з проханням про вступ на трон. Церемонію вступу було заплановано на 1916 р. [1, с. 380].

Період повернення до монархії у Китаї збігся з початком Першої світової війни. Усвідомлюючи складне політичне становище в країні, уряд Юань Шикая проголосив нейтралітет. Однак Японія, проголосивши війну Німеччині, вирішила скористатись ситуацією і висадила експедиційний корпус провінції Шаньдун, яка перебувала під протекторатом Німеччини. Крім того, намагаючись перетворити Китай на свій протекторат, Японія виехнула Китаю 21 вимогу, зокрема – визнати захоплення Шаньдуна, згоду на контроль Північної Маньчжурії та Внутрішньої Монголії. У складних умовах Юань Шикай вимушений наприкінці травня 1915 р. задовольнити всі вимоги Японії [2, с. 47].

Однак, незважаючи на міцні позиції Юань Шикая, його планам не судилось бути реалізованими. У країні розпочався потужний антимонархічний рух. Військово-політична ситуація в країні помітно погіршилась. Проти Юань Шикая виступили не лише його прибічники, також він втратив підтримку своїх найближчих сподвижників. Внаслідок посилення тиску на монархічну владу Юань Шикай вимушений був відмовитись від своїх претензій, а у липні 1916 р. він несподівано помер.

Поразка Юань Шикая та громадянська війна у Китаї засвідчили наявність антимонархічних настроїв в країні та посилення демократичних настроїв. Руїнування деспотичної монархії призвело до посилення відцентрових сил та місництва. Стихийний демократичний рух було використано місцевими бюрократами, насамперед місцевими воєначальниками [4, с. 106]. Поступово у Китаї було усталено мілітаристський режим. У країні розпочалась боротьба за політичний та військовий вплив.

Після смерті Юань Шикая президентом став Лі Юаньхун, який виражав інтереси південного мілітаристського угруповання, тоді як прем'єр-міністр Дуань Ціжуй – північного (бейяньського). Але поєднати інтереси представників різних угруповань не вийшло. Протистояння загострилось при вирішенні питання щодо виступу Китаю на стороні Антанти.

Представники північного угруповання наполягли на поширенні свого впливу на всю країну. Ця ідея була підтримана країнами Антанти. У той самий час Сунь Ятсен та демократичні сили були проти такої перспективи. У парламенті Дуань Ціжуй поставив на голосування питання про вступ у війну. Однак парламент проголосував проти цієї пропозиції. Скориставшись ситуацією, Лі Юаньхун змістив Дуань Ціжуя з поста Прем'єр-міністра.

Скориставшись політичною плутаниною, на політичну арену виходить один з прихильників Юань Шикая, генерал Чжан Сюнь. З метою відновлення монархії Чжан Сюнь 1 липня 1917 р. ввів війська в Пекін та проголосив імператором Пу І. Хоча ідея повернення монарха не була підтримана іншими мілітаристами, це не завадило Дуань Ціжую повернути собі посаду прем'єр-міністра. Отримавши посаду, він примушує Лі Юаньхуна піти у відставку, а на

його місце призначає Фен Гочжао. Після цього 14 серпня 1917 р. Китай проголосив війну Німеччині [3, с. 47].

Сунь Ятсен намагався протистояти політиці Дунь Ціжуя, проте підтримка з боку південного угруповання виявилась слабшою за північну. В результаті він був вимушений відмовитись від своїх планів.

Протистояння протягом громадянської війни 1917-1918 рр. не призвели до безперечної перемоги однієї із сторін. Жодна із сторін не отримала перемоги, а в країні не було забезпечено мир.

Радикальні політичні зміни в Китаї, що спровокували відцентрові процеси в країні, сприяли заохоченню іноземного капіталу. В 1914 р. загальний обсяг іноземного капіталу в Китаї становив 1610 млн. дол. США. На першому місці за обсягом капіталовкладень була Великобританія, надалі Росія, Німеччина та Японія. Протягом війни темпи надходження іноземного капіталу в країну впали у зв'язку з тим, що практично всі іноземні інвестори були втягнуті у світову війну. Загальний обсяг іноземних вкладень у Китай на кінець 1918 р. становив 1691 млн. дол. США. Борг китайського уряду становив 575,4 млн. дол. США, а борг приватних компаній – 22,7 млн. дол. США.

Особливістю структури іноземних вкладень є те, що більша частина вкладень була представлена прямими капіталовкладеннями. Із загального обсягу капіталовкладень 33% (531 млн. дол. США) припадало на транспорт. Завдяки цьому іноземному капіталу належало близько 90% залізничних доріг та близько 80% тоннажу усіх морських та річних пароплавних перевезень. Іноземні капіталовкладення в обробляючу та гірничу промисловість та комунальні підприємства становили лише 12,3% (197 млн. дол. США.). Іноземних промислових підприємств було кілька сотень, проте це були найбільші та технологічно передові підприємства. Так, у найбільш розвинутій бавовно-паперовій промисловості іноземному капіталу належало 42,9% веретен та 43,95% ткацьких верстатів.

Іноземних банків наприкінці війни в Китаї нараховувалось кілька десятків. Вони фактично контролювали китайський грошовий ринок. В умовах політичної роздрібності, війн та правової незахищеності населення країни намагались тримати кошти в іноземних банках. Капітали іноземних банків також зросли завдяки тому, що банки отримували митні доходи, починаючи з доходів від соляної монополії, які знаходились на спеціальних «гарантійних рахунках». Іноземні банки в Китаї також мали право грошової емісії і таким чином фактично керували грошовим обігом в країні. У роки світової війни емісійна активність іноземних банків значно зросла, зокрема американських – у 8 разів, французьких – у 6 разів, японських – у 5 разів, британських – у 1,5 раз [1, с. 417].

Провідну роль іноземний капітал також відіграв у зовнішній торгівлі, що було пов'язано з наявністю привілеїв іноземному капіталу. Іноземний капітал сприяв подальшому втягненню Китаю у світову торгівлю. Незважаючи на складні внутрішньополітичні процеси та світову війну, за десятиліття, що минуло після Сінхайської революції, Китай спромігся подвоїти обсяг зовнішньої торгівлі, який у перший післявоєнний рік становив 1134,9 млн. дол. США. Особливістю китайського експорту було те, що в його структурі

переважала готова продукція (39,55%) та напівфабрикати (20,5%). Решта експорту становила сільськогосподарська сировина та продукція гірничодобувної промисловості. В імпорті переважали предмети споживання (71,5%). Зростаюча структура пасивів торгівлі загострила проблему платіжного балансу. Торговельний пасив було компенсовано в основному переказами китайських емігрантів, іноземними капіталовкладеннями та витратами іноземців.

Перша світова війна не тільки послабила експансію іноземного капіталу, але вона також посилила нерівномірність активності імперіалістичних країн, а також змінила умови їх конкуренції. У результаті вступу Китаю у Першу світову війну на боці Антанти Німеччина фактично втратила свої потужні позиції у Китаї. Війна також обмежила можливості Великобританії, Франції та інших європейських країн. У той самий час Японія та США отримали сприятливі можливості для своєї експансії. Японія намагалась перетворити Китай на зону свого монопольного впливу. Протягом 1913-1914 рр. частка японського капіталу в зовнішньоторговельному суднообігу Китаю зросла з 32% до 52%, а внутрішньому – до 40%. За роки війни питома вага Японії у зовнішній торгівлі зросла вдвічі. Японія намагалась монополізувати надання позик Китаю, вона також намагалась розширити сферу впливу та фактично підпорядкувати собі політику китайського керівництва.

Нерівномірність іноземної експансії у післясінхайський період не означала послаблення іноземного капіталу в Китаї. Навпаки, на кінець війни іноземний капітал зміцнив свої позиції і зрештою посів провідні позиції в економіці Китаю.

Цей період був достатньо сприятливий для розвитку національного капіталу. Не випадково китайська буржуазія називала цей період «золотим століттям». Якщо напередодні Першої світової війни національному капіталу належало 698 фабрично-заводських підприємств з 271 тис. працівників та капіталом у 331 млн. юанів, то після війни кількість підприємств зросла до 1759, а кількість зайнятих – відповідно до 558 тис. та капіталу – до 591 млн. юанів.

У 1912 р. в Китаї працювало 7 китайських банків з капіталом в 75 млн. юанів, проте протягом 1913-1919 рр. було створено ще 43 банка з капіталом в 102,7 млн. юанів [1, с. 417].

Таким чином, за роки Першої світової війни китайський національний капітал істотно зміцнив свої позиції в економіці країни, хоча залишився залежним від іноземного.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. А.В. Меликтисова. История Китая: Учебник/ Под редакцией А.В. Меликсетова. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 736 с.
2. Барач Денеш. Дэн Сяопин/ Барач Денеш. Пер. с венг. В.С. Иванова. – М.: Междунар. отношения, 1989. – 264 с.
3. Ю.В. Павленко, Ю.Н. Пахомов. Цивілізації Сходу в умовах глобалізації. Книга II. Китайсько-Далекосхідний цивілізаційний світ і африканська цивілізаційна спільнота. Глобальні трансформації і уроки для України/ Ю.В. Павленко, Ю.Н. Пахомов. – К. : НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2013. – 638 с.
4. Генри Киссенджер. О Китае./ Генри Киссенджер. Перевод с английского В.Н. Верченко. – Москва: Астрель, 2013. – 635 с.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА СЛОВЕНСЬКИЙ НАРОД – ВТРАЧЕНИЙ ШАНС ПОБУДОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Перша світова війна призвела до таких геополітичних змін, які дали словенському і українському народу шанс для створення власної національної державності. Однак, обидві нації не зуміли скористатися цією можливістю в повній мірі. Дане дослідження присвячене аналізу того, чи могли на той час словенці створити свою суверенну державу, і вивченню спільних і відмінних моментів визвольних змагань словенського та українського народів на зламі XIX – XX століть.

Ключові слова: Словенія, Перша світова війна, Австро-Угорська імперія, автономія, державність, суверенітет, національне питання.

Первая мировая война привела к таким геополитическим изменениям, которые дали словенскому и украинскому народу шанс для создания собственной национальной государственности. Однако, обе нации не сумели воспользоваться этой возможностью в полной мере. Данное исследование посвящено анализу того, могли ли в то время словенцы создать свое суверенное государство, а также изучению общих и отличительных моментов освободительной борьбы словенского и украинского народов на рубеже XIX – XX веков.

Ключевые слова: Словения, Первая мировая война, Австро-Венгерская империя, автономия, государственность, суверенитет, национальный вопрос.

The First World War led to such geopolitical changes that gave the Slovenian and Ukrainian people the chance to create their own national statehood. However, both nations have failed to take this opportunity to the fullest. This article analyzes the issue if the Slovenians could create their sovereign state at that time and studies the common and different points in the liberty struggle of the Slovenian and Ukrainian peoples at the turn of the XIX – XX centuries.

Keywords: Slovenia, World War I, the Austro-Hungarian Empire, autonomy, statehood, sovereignty, national issues.

Перша світова (Велика) війна була одним з тих глобальних геополітичних потрясінь, яке, забравши мільйони людських життів, водночас дало можливість багатьом народам вирватись з лабетів зникаючих імперій та спробувати започаткувати свою національну державність. Отримали таку нагоду і словенці, лівова частка етнічних земель котрих на той час перебувала у складі Австро-Угорської імперії (окрім Венеціанської Словенії, яка входила до Королівства Ломбардія-Венеція). Монархія Габсбургів йшла у небуття й окремі народи, які століттями входили до її складу і певною мірою звикли до того, що напрямки їх розвитку вирішувались передусім у Відні, опинилися фактично сам-на-сам з викликами навколишнього світу. Ті з них, хто відчував у собі сили та насагу спробувати йти власним шляхом – намагались будувати свою державу. Ті, хто не мав такої впевненості – шукали підтримки союзників. У даному дослідженні ми спробуємо передусім висвітлити питання щодо того, чи були на той час у словенському суспільстві історичні, політичні та культурні передумови для створення суверенної національної держави. А також провести певні аналогії з тогочасною ситуацією на українських землях у складі Російської та Австро-Угорської імперій.

Питанням впливу Великої війни на долю словенського народу і ролі словенців у цій війні, історією Держави Словенців, Хорватів і Сербів та Королівства Сербів, Хорватів і Словенців цікавилась низка дослідників зі Словенії (Д. Нечак, Б. Репе, М. Мікуж, Я. Плетерські, Б. Балковець, П. Водопівець, Ю. Перовшек і т.д.), України (К. Мальшина) та інших країн (М. Зечевич, В. Кацай, Л. Кириліна, Н. Пілько, І. Чуркіна). Однак разом з тим в українській історіографії проблема політичної самоідентифікації словенців на рубежі XIX – XX ст. залишається маловивченою.

На зламі XIX – XX ст. словенці були однією з найменш численних народностей монархії. За переписом 1910 р. у її австрійській та угорській частинах мешкало 1 253 148 чол. та 60 – 70 тис. чол. відповідно. Разом вони складали менш ніж 4,5% жителів імперії [1, с. 22]. Водночас словенці були одним з найбільш територіально роздроблених народів Австро-Угорської імперії. Вони проживали у історичних провінціях, котрі мали статус державних адміністративних одиниць – Крайні, Штирії, Каринтії, Примор'ї (до складу якого входили Істрія, Трієст, Горица, Градішка) та ряд інших земель [1, с. 23].

На рубежі століть словенці Австро-Угорської монархії зазнали величезних демографічних втрат, які були пов'язані зі сплеском еміграції, котра посилювалась тоді у зв'язку з кризою аграрного сектору та потягом словенців до більш високих життєвих стандартів, досягнати яких на їхній батьківщині було неможливо. У той час за кордон виїхало більш ніж 250 тис. чол. [1, с. 23]. Схожа ситуація спостерігалась і на українських землях у складі Габсбурзької імперії. Так у Закарпатті з 70-х рр., а у Галичині та Буковині з 90-х рр. XIX ст. розпочалась масова еміграція українських селян до країн як дальнього, так і ближнього зарубіжжя. Загалом до Першої світової війни з цих регіонів переселилося біля одного мільйона осіб.

Водночас посилювався і культурний тиск з боку інших національностей. У останньому десятилітті XIX ст. почалося цілеспрямоване понімечення Каринтії та Штирії – північних словенських земель. Особливо цей процес був помітним у Каринтії, де німці, порівняно зі словенцями, мали значну економічну перевагу. У південних словенських областях (Примор'ї) подібну діяльність у цей час розгорнули італійські націоналісти, однак, незважаючи на протекцію місцевої влади, їх успіхи, відносно німецьких, були досить незначними [2, с. 270]. Взагалі словенці були не дуже високої думки про італійців, зокрема вважали надзвичайно низькою босздатність їхнього війська. На думку сучасних словенських дослідників, набагато більш близькими за культурою та особливостями характеру їм були все ж німці, з котрими їх поєднували століття спільного існування. Словенці ставилися до німців з повагою й багато в чому визнавали їхню перевагу над собою [1, с. 183]. На фоні такої культурно-політичної ситуації у середовищі національної інтелектуальної еліти однією з нагальних проблем, котра потребувала невідкладного вирішення, було розроблення плану дій, спрямованих на консолідацію та процвітання словенської народності.

Майже сім десятиліть перед початком Першої світової війни досить строката суспільно-політична думка Словенії була сконцентрована на пошуку оптимального вирішення проблеми розвитку словенців. Передусім громадсько-

політичні діячі намагались знайти відповідь на головне, на їх думку, питання – яким способом розбудувати Словенію після можливого здобуття незалежності: створювати свою власну, цілком незалежну національну державу (так зване «словенство»), чи погодитись на об'єднання в спільну державу з іншими південними слов'янами (для означення чого застосовували термін «югославізм») [3, с. 260].

Досить гостро стояло питання щодо подальшого шляху розвитку словенців і наприкінці XIX ст. Існував ряд крупних політичних партій, які безпосередньо переймалися проблемою змін у політичному становищі словенців Габсбурзької монархії. Також деякі з них робили спроби уніфікації своєї національної ідеології та вироблення відповідних спільних вимог до керівництва імперії.

Так восени 1897 р. на всесловенському партійному з'їзді була прийнята програма, в якій наголошувалося на необхідності для словенців політичної національної автономії, тобто створення врешті решт об'єднаної Словенії [6, с. 272]. Ідеї щодо необхідності національної автономії містились і в програмах окремих словенських партій, зокрема Католицької національної (з 1905 р. – Всесловенської народної) та Національно-прогресивної (ліберальної) партій. Представники Югославської соціал-демократичної партії також дотримувались ідей культурно-національної автономії Словенії у різних варіаціях.

Однак найбільш популярною на той час національною ідеологією у середовищі словенського політикуму, зокрема серед лібералів, була ідея про слов'янську взаємність, котра існувала у вигляді різних концепцій – від створення особливої югославської автономної одиниці в межах Габсбурзької монархії до створення незалежної Югославії [2, с. 273].

Таким чином, у програмах окремих словенських політичних партій кін. XIX – поч. XX ст. не містились ідеї щодо створення самостійної етнічної держави словенців поза межами Австро-Угорської імперії. Переважали положення щодо створення певного югославського союзу різного формату.

Всі три згадані найбільші словенські партії орієнтувались (аж до початку Першої світової війни) на подальше перебування словенського народу у складі Австро-Угорської держави й пропагували так звані «триалізм» – організацію південних слов'ян в межах Габсбурзької монархії у вигляді третьої країни на рівні з Австрією та Угорщиною [4, с. 136].

Українські партії початку XX ст. у Наддніпрянській Україні здебільшого також не прагнули здобуття національної самостійності. Вони схилились до перебудови Російської імперії на засадах федеративного устрою з широкими національно-територіальними автономними правами України.

Тогочасні західноукраїнські партії у перші роки XX ст. в умовах українсько-польської конфронтації висловлювались переважно за певну автономію українців у складі Габсбурзької імперії. Так Українська радикальна партія домогалась утворення окремої політичної території з українських частин Галичини та Буковини [5, с. 65], а Українська націонал-демократична партія намагалася згуртувати українські політичні сили краю у боротьбі за автономію українських земель в імперії [8, с. 67-68]. Об'єднані у «Русько-український

клуб» посли до Рейхсрату (парламенту Цислейтанії – австрійської частини Австро-Угорської імперії) 20 червня 1907 р. опублікували заяву з вимогою створення національно-територіальної автономії українських земель в Австро-Угорській державі [5, с. 75].

Існувала у віденському Рейхсраті й відповідна спільнота південних слов'ян – ще наприкінці XIX ст. словенські, хорватські депутати та делегати від Істрії почали об'єднуватися в один клуб. В цілому, серед словенських політиків (особливо клерикальних), мала місце досить потужна прохорватська орієнтація. Вони сподівалися на вирішення словенського національного питання завдяки союзу з хорватами, причому на ідеологічній базі Хорватської партії права. Подібної точки зору дотримувались і словенські ліберали та соціал-демократи. До створення єдиного югославського об'єднання схилила побутоюча тоді думка, що словенці як самостійний народ не мали реальних шансів на виживання. У свою чергу ознайомлені з ситуацією в Словенії хорвати також не бачили перспектив створення окремої етнічної держави словенців [1, с. 35-37]. Один з найвпливовіших тогочасних політиків Далмації Йосип Смодалка підкреслював, що «особливо для словенців питання їхньої мовної єдності з сербо-хорватами є питанням їх майбутнього. У світовій конкуренції 1,5-мільйонний народ не може чинити опір 80-мільйонній та 35-мільйонній масам (німців та італійців)» [1, с. 37]. Таким чином, у передвоєнні десятиліття в середовищі різнопартійного словенського політикуму побутовали досить схожі погляди щодо шляхів подальшого розвитку своєї нації.

Початок Великої війни став для словенських політиків приголомшливою несподіванкою. Діяльність лібералів та соціал-демократів була фактично припинена завдяки урядовим обмеженням. Лише прогабсбурзьки зорієнтована Всесловенська народна партія деякою мірою зберегла політичну активність. Однак у цей час посилювались суперечності між різними течіями в ній. Частина партії дотримувалась проавстрійських та антисербських поглядів, інша – югославізму (у рамках австрославізму). В цілому у перші роки війни спостерігалось певне затіснення словенської політичної діяльності, пов'язане як з цілеспрямованими урядовими репресіями, так і з внутрішнім конфліктом у середовищі клерикальних політиків та загальною розгубленістю словенських національних діячів [6, с. 277-281].

Після початку війни значна частина слов'янських політиків із Балкан змушена була емігрувати за кордон. Однак вони і в цих умовах не полишали політичної діяльності. Так на острові Корфу продовжив свою роботу сербський парламент в еміграції. Також силами кількох політиків – вихідців з Габсбурзької імперії – 30 квітня 1915 р. у Лондоні був створений Югославський комітет як орган, що мав представляти інтереси усіх південних слов'ян Австро-Угорської держави. 20 липня 1917 р., за результатами роботи спільної з зазначеними організаціями конференції, прем'єр-міністром Сербії Ніколою Пашичем та головою Югославського комітету Анте Трумбічем було підписано знаковий для подальшої долі словенської державності документ – Корфську декларацію. За нею після закінчення Першої світової війни передбачалось створення об'єднаної держави сербів, хорватів та словенців у формі

конституційної монархії на чолі з представником сербської династії Карагеоргієвичів.

Слід зазначити, що незабаром після підписання цієї декларації у середовищі словенського політикуму висловлювались певні сумніви щодо доцільності монархічної форми правління й побоювання, що при цьому замість комплексу демократичних інститутів у державі утвориться диктатура однієї особи (сербського принца Александра), яка матиме право одноосібно звільняти та призначати обраних раніше народом керівників держави [3, с. 263-264]. Однак врешті решт перемогла точка зору Всесловенської народної партії (клерикалів), представники якої займали більшість ключових місць у Національному уряді, щодо прихильного ставлення до монархії.

Наболіле питання – чи будувати свою власну національну державу («словенство»), або ж погодитись на об'єднання південних слов'ян в єдину державу («югославізм») знову надзвичайно гостро постає у 1917 р. під впливом лютневої революції в Росії [7, с. 65]. Як зазначалось вище, у довоєнний період і під час Першої світової війни домінуючою серед словенських політиків була ідея спільного югославського об'єднання. Однак тепер чисельність прихильників створення окремої національної держави дещо збільшилась.

Російська революція, як відомо, сприяла загостренню питання щодо національного самовизначення також і в Наддніпрянській Україні. Відразу після лютневої революції на українських землях у складі Російської імперії склалися, на перший погляд, реальні передумови для проголошення незалежної національної держави. Однак у перші пореволюційні місяці в українському політикумі продовжували домінувати не самостійницькі, а автономістські ідеї. Причиною цього, на думку дослідників [8, с. 325], міг бути комплекс різноманітних чинників.

Зокрема: 1) програмним принципом більшості тогочасних українських партій та сил Центральної ради була саме політична автономія; 2) думка про самостійність не була поширеною та популярною серед широкого загалу; 3) більшість української політичної еліти ілюзорно сподівалась на справедливе вирішення революційної демократією Росії національного питання; 4) побутувала думка, що лише у межах Росії в Україні на той час був реальний шанс вибороти хоча б автономію, тоді як проголошення самостійності залишило б її незахищеною перед ворожою загрозою, оскільки вона фактично не мала боездатної армії та розвинених державних структур.

Як бачимо, під час Першої світової війни в питаннях щодо визначення шляху подальшого розвитку своєї нації словенці та українці мали ряд спільних ознак: недостатньо поширена серед мас ідея про здобуття незалежності; слабка впевненість у можливості вдалої самостійної боротьби з викликами тогочасного ворожого навколишнього світу; переважання ідей автономізму в програмах провідних політичних партій.

Напередодні краху Австро-Угорської імперії в країні почали виникати перші органи автономної словенської та югославської влади. Так 17-18 серпня 1918 р. у Люблянці було сформовано Національну раду словенських земель та Істрії, котра являла собою надпартійний орган національного представництва,

до якого увійшли члени усіх словенських партій. На початку жовтня цього ж року в Загребі було започатковано Народне Віче Словенців, Хорватів та Сербів. 19 жовтня Віче проголосило себе верховним представницьким органом південних слов'ян імперії. Тоді ж його лідери задекларували свою вимогу щодо об'єднання у окрему державу всіх південнослов'янських народів, представники котрих входили до Віче, незалежно від існуючих на той час провінцій чи державних кордонів.

Незабаром подібне державне утворення розпочало своє існування. Й саме Центральне Народне Віче у Загребі стало керівним органом створеної 29 жовтня 1918 р. Держави Словенців, Хорватів і Сербів (Держави СХС). Президентом Віча став один з провідних словенських політиків, голова Всесловенської народної партії Антон Коршець. Віче-президенти – серб Светозар Прибичевич та хорват Анте Павелич.

У складі цієї конфедеративної республіки (хоча й не визнаної офіційно на міжнародному рівні) словенці вперше в своїй історії отримали досвід самостійного управління державою [6, с. 286]. 31 жовтня було створено словенський вищий державний керівний орган з офіційною назвою «Національний уряд СХС у Любляні», в якому співпрацювали представники всіх крупних словенських партій під керівництвом члена Всесловенської народної партії Й. Погачника. Центральне Народне Віче являло собою орган влади, який здійснював зовнішню політику держави, видав законодавством, військовими справами, транспортом та зв'язком тощо. До відомства словенського уряду входили питання внутрішньої політики, правосуддя, фінансів, освіти, охорони здоров'я та культури. Однак, зважаючи на те, що у досить складній повоєнній ситуації Віче не могло повноцінно виконувати всі свої обов'язки, Національний уряд самостійно сформував дванадцятитисячну армію й встановив зв'язки з рядом європейських держав [6, с. 286-287]. Таким чином, словенський Національний уряд, сконцентрував у собі майже всі ключові органи виконавчої та законодавчої влади Словенії. Складалося враження, що словенці врешті решт здобули у складі зазначеної конфедерації свою національну державність. Однак на хід державотворчих потуг словенців знову вплинув зовнішньополітичний фактор.

Мотивуючи свої дії рішеннями Лондонського пакту 1915 р. та перемир'я в Падуї 1918 р., вже на початку листопада 1918 р. Італія почала захоплювати словенські території. Відбулася окупація Трієсту та Гориці, а подальший наступ італійських військ було зупинено лише за 20 км від Любляни [6, с. 286]. Водночас з цими подіями, 6-9 листопада у Швейцарії відбувалася зустріч делегатів Центрального Народного Віча, представників сербського уряду, Югославського комітету та опозиційного сербського парламенту. Спочатку хід перемовин давав привід до оптимізму – сербський уряд визнав загребське Віче законним керівним органом словенців, хорватів та сербів. Також усіма учасниками зустрічі була підписана Женевська декларація, у котрій схвалювалося майбутнє об'єднання Держави СХС та Королівства Сербії на правах федерації з широкою автономією обох суб'єктів цього державного утворення – подібно до дуалістичної форми внутрішньої організації Австро-

Угорщини. Однак ці плани не були втілені в життя й залишилися лише на папері.

Офіційний Белград висловив незгоду з положеннями Женевської декларації. Регент Сербії Александр Карагеоргієвич відмовився ратифікувати Женевську декларацію, оскільки набагато вигіднішими для власних політичних планів вважав рішення, прийняті на Корфській конференції [9, с. 67]. В умовах небезпеки розширення процесу італійської окупації та чуток щодо таємної підготовки реставрації Австро-Угорської імперії Центральне Народне Віче погодилося на об'єднання за умовами Корфської декларації – під владою Карагеоргієвичів. 1 грудня 1918 р. було утворено нову державу, яка дістала назву Королівство Сербів, Хорватів і Словенців (Королівство СХС) на чолі з королем Александром I Карагеоргієвичем.

Ця подія не мала якогось значного резонансу в словенському суспільстві. Абсолютна більшість словенців на той час були впевнені, що за наявної політичної ситуації, в умовах спірних питань щодо кордонів з Італією та Австрією, це об'єднання було єдино правильним рішенням [2, с. 290]. Так, проіснувавши фактично лише місяць, Держава СХС, в складі якої словенці мали неабиякі шанси для національного культурно-політичного розвитку, припинила своє існування.

У Королівстві СХС почався процес поступового переходу функцій керівництва країною від словенських урядових структур до центрального уряду у Белграді. А після прийняття 28 червня 1921 р. Відовданської конституції, якою було закріплено статус Королівства СХС як унітарної держави, рештки словенської автономії були ліквідовані повністю.

Отже, підводячи підсумки даного дослідження, варто зазначити:

1) Напередодні та під час Першої світової війни в програмних документах ключових словенських політичних партій домінували ідеї щодо союзу південних слов'ян у складі модифікованої Габсбурзької монархії. В ідеалі – на триалістичних засадах.

2) Думки щодо створення суверенної південнослов'янської (югославської) держави побутували у середовищі незначної кількості словенських політиків. Сиринямись як більш-менш реальна ця ідея стала лише з розумінням невідворотності розпаду Австро-Угорської держави.

3) Положення щодо побудови самостійної національної держави поза межами імперії не були розповсюдженими ні у середовищі словенських громадсько-політичних діячів, ні серед широкого загалу.

4) Велика війна та її наслідки стали справжнім випробуванням і потрясінням як для словенських політиків зокрема, так і всього народу загалом. Протягом лічених днів – фактично жовтня 1918 р. – словенській нації довелося витримати ряд болісних політичних метаморфоз. Спочатку зникнення звичної Австро-Угорської імперії, потім появу власної державності й нарешті перехід під владу іншої монархії.

І словенський, і український народ майже одночасно отримали шанс створення національної державності, недовгий час тишились незалежністю, однак не змогли втримати свої надбання й незабаром знову потрапили до складу багатонаціональних держав, очолюваних представниками інших етносів.

б) З огляду на те, що громадсько-політична ситуація в словенських та українських землях на рубежі XIX – XX ст. мала досить багато спільних рис, видається досить цікавим продовження в майбутньому більш детального дослідження у цьому напрямі.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Нечак Д. Перелом: 1914-1918. Мир и словенцы в Первой мировой войне / Д. Нечак, Б. Репе. – Любляна: УМСо, 2012. – 220 с. 2. На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX вв. / Отв. ред. И.В. Чуркина. – М.: «Индрик», 1997. – 416 с. 3. Мальвина К. Югославизм та словенство: словенські суспільно-політичні погляди на збройні сили кризь призму національного питання (1918-1919 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. XXXV. – С. 260-265. 4. Шайдуров В.Н. История стран Центральной и Восточной Европы с древнейших времен до конца XX в.: Учебное пособие / В.Н. Шайдуров. – СПб.: Изд-во Невского ин-та языка и культуры, 2008. – 176 с. 5. Павко А. Посилення впливу політичних партій Східної Галичини на громадське життя краю в 1900-1907 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 63-79. 6. Кирилина Л.А. История Словении / Л.А. Кирилина, Н.С. Пилько, И.В. Чуркина; отв. ред. И.В. Чуркина. – СПб.: Алетейя, 2011. – 480 с. 7. Мальвина К. Словенський політичний католицизм у державотворчих процесах післявоєнного періоду (1918-1923 рр.) // Гілея. – 2013. – №75. – С. 64-67. 8. Бойко О.Д. Історія України: посібник / О.Д. Бойко. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 625 с. 9. Кашай В.Б. Женевская декларация как альтернатива югославянского объединения в 1918 году // Вопросы новой и новейшей истории зарубежных стран: межвузовский сборник научных трудов / отв. ред. М.В. Жолудов, Ю.И. Лосев; Ряз. гос. ун-т им. С.А. Есенина. – Рязань, 2011. – С. 64-68.

УДК 94(100) “1914/1919”: 327(4)

Rikako Shindo

EAST PRUSSIA AFTER THE FIRST WORLD WAR: INTERNATIONAL RELATIONS OF A GERMAN EXCLAVE BETWEEN POLAND AND LITHUANIA

The lecture deals with the foreign strategy of East Prussia. Special consideration is given to the ways and strategies in which East Prussia tried to overcome the political and economic difficulties that had arisen when it found itself surrounded on all sides by foreign countries during the 1920s.

Keywords: *The First World War, East Prussia, Lithuania, Poland.*

Автор аналізує зовнішньополітичну стратегію Східної Пруссії. Спеціальна увага приділяється шляхам та стратегіям, якими Східна Пруссія намагалася подолати політичні та економічні труднощі, які виникли після того, як вона опинилася оточеною з усіх боків іноземними державами упродовж 1920-х рр.

Ключові слова: *Перша світова війна, Східна Пруссія, Польща, Литва.*

Автор анализирует внешнеполитическую стратегию Восточной Пруссии. Особое внимание уделяется путям и стратегиям, с помощью которых Восточная Пруссия старалась преодолеть политические и экономические проблемы, которые возникли после того, как она была полностью окружена иностранными государствами на протяжении 1920-х гг.

Ключевые слова: *Первая мировая война, Восточная Пруссия, Польша, Литва.*

Introduction

Until the outbreak of the First World War during the summer of 1914, the province of East Prussia as a German borderland – particularly its capital Königsberg – had disseminated various important resources between the German Reich and the Russian Empire, especially in terms of trade goods, culture, and knowledge. Throughout its history, a close relationship with its neighbours to the east had been regarded as a vital foundation for East Prussia. Thus, in order to overcome the political and economic crisis arising from its situation as an exclave, the province, after the war, tried to restore its connections with the neighbouring countries. It is therefore important to clarify in which way the local authorities of East Prussia and also the local economic representatives like the Königsberg Chamber of Industry and Commerce stated their interests in the negotiations between the German Government and neighboring foreign states. In this paper, Germany's contractual relationships with Lithuania and the Soviet Union in the 1920s are investigated from archival resources [1]. Particular attention is given to the German-Lithuanian agreement concerning the waterway-traffic signed in 1923 (see Section 2) and the German-Soviet railway-agreement signed in the framework of the commercial treaty of 1925 (see Section 3). Both agreements aimed at restoring communication between East Prussia and the former Russian areas which had been interrupted by Poland after the war.

I. East Prussia, Poland and mainland Germany

Through the Peace Treaty of Versailles of 1919, Germany was compelled to renounce a number of its territories [2]. Thus, many regions in the eastern part of Prussia were ceded to neighboring countries which had been restored at the end of World War I. A newly created Polish territory (the so-called Polish Corridor) divided Germany into two, so that the province of East Prussia was separated from the mainland of Germany and subsequently became an exclave. East Prussia now bordered Poland in the South-West, Lithuania in the North-East, the Free City of Danzig administered by the League of Nations in the West, and the Territory of Memel placed under the control of the major Allied Powers in the North. This external change was regarded by Germans in the region as creating an unprecedented state of distress ("*beispiellose Notlage*") [3].

Poland was granted its territorial independence as well as direct access to the sea via the Free City of Danzig. According to Article 89 of the Peace Treaty, Poland undertook to accord freedom of transit to persons, goods and all means of transportation between East Prussia and the rest of Germany via Polish territory. Even after the conclusion of the so-called Corridor convention signed by Poland, the Free City of Danzig and Germany on 21 April 1921 at Paris [4], German transit traffic over this area, was not without difficulties caused from various transport policy measures introduced by Poland [5, p. 438-472]. Therefore, the transfer of goods between East Prussia and the rest of Germany, especially by rail, declined strongly after World War I [6, p. 23-29]. Furthermore, the waterway regulations on the Vistula River, in connection with the demarcation of the border between Poland and East Prussia, had disastrous consequences for German (inter-)waterway transport. As a result of the referendums held in the south-western areas of East Prussia and the remaining part of the former province of West Prussia, the border between Poland

and East Prussia was demarcated along the right bank of the Vistula River (cf. Article 94). Although on 11 July 1920 an overwhelming majority of both regions in Allenstein and Marienwerder voted for East Prussia, the inhabitants of five villages along the Vistula River in the region of Marienwerder revealed themselves much more as Polish than German [7, p. 93-111]. In 1922, this fact led the Allies to decide in 1922 that the administration of those villages^{*}, including all embankments on the Vistula River and the river port Kurzebrack, had to be under Polish control. In this way, the western frontier of East Prussia was drawn not in the Vistula River, but exactly from the eastern side of the five villages, on the right bank of the river [8]. Thus, East Prussia was territorially as well as administratively separated from the Vistula River whose waterway-administration in the Free City of Danzig was also still under the control of Poland (Article 104). Those problems had been originally anticipated in the Treaty of Versailles [9, p. 331], which had in fact treated the Vistula River as a Polish national river, whereas in Article 331 the great rivers of Central Europe (the Elbe, the Oder, the Niemen and the Danube) had been declared to be international. No reference had been made to the status of the Vistula River [10, p. 57].

II. East Prussia, Lithuania and the Niemen River

Under the harsh regulations of the Peace Treaty, Germany obtained only a limited scope of action vis-à-vis the Allies including Poland. In contrast to Poland, however, Lithuania – the other neighbouring country of East Prussia – which had not signed the Treaty of Versailles, was able to provide more political and commercial opportunities for Germany. According to the commercial [11] and traffic clauses [12] in the Treaty of Versailles, Germany was obliged to grant unilaterally – but without reciprocity – the most-favoured-nation status to all members of the Allies with regard to trade and traffic relations as well as customs regulations. Those obligations, as a general rule, could cease to have effect five years from the date of their coming into force after the Peace Treaty came into effect on 10 January 1920. The Baltic states were not bound by the provisions of the Treaty of Versailles. Therefore, they were able to play an intermediary role between Germany and Soviet Russia until 10 January 1925 [13].

One of the most urgent demands of East Prussia, other than grain trade by railway, was to resume international trade, especially floating timber on the Niemen River (Memel). Before the war, tremendous quantities – circa 2 million solid cubic meters of round timber per year – which had amounted to just 95% of total timber trade in Königsberg and Memel had been transported on the Niemen River and its tributaries in the Russian Empire, from the regions of Belarus, Poland, Lithuania, via the frontier station Schmalleningken in East Prussia to the Prussian ports on the shore of the Baltic Sea [14]. On this basis timber and woodworking industry were established in the river basin and became one of the biggest industry sectors in East Prussia, even though the province itself was not rich in those natural resources [15]. After the war, however, the floating of timber was completely prevented, because the frontier between Lithuania and Poland along the Territory of Vilna, in which the Niemen River crossed, remained closed [16, p. 656-672]. Despite the Polish-Lithuanian armistice agreement of Suwalki signed on a proposal by the League of

^{*} The five villages in question were Johannisdorf, Außendeich, Neuliebenau, Kramershof, and Kleinfeld.

Nations, the Polish army under General Lucjan Żeligowski invaded Vilna in October 1920 [17]. The Lithuanian Government provisionally evacuated its capital into Kaunas and declared that Lithuania was in a state of war against Poland. Lithuania protested that Vilna was integrated into the Polish administration after an election held there under Polish military control [18, p. 271]. In March 1923, the Ambassadors' Conference in Paris adopted a resolution that Vilna would be Polish territory, which was finally confirmed by the League of Nations [19]. Those decisions of the major Allied Powers concerning the Territory of Vilna were never accepted by the government in Kaunas, it accepted, however, the decision of the Ambassadors' Conference in February 1923 about the transfer of sovereignty from the major Allied Powers to Lithuania over the Territory of Memel in the future, which had been occupied by armed Lithuanians since January 1923 [20].

When negotiations between Germany and Lithuania on a new commercial agreement began in the autumn of 1922 [21], they encountered many obstacles not only because of the Lithuanian occupation of Memel, but also due to the fact that communications and transit between East Prussia and Lithuania by waterway and by railway had to be regulated in cooperation with Poland, Latvia and the Soviet Union. In contrast to the navigation on the Vistula River, which was solely under the control of Poland, regarding traffic regulation on the Niemen River, East Prussia – as a riparian state – was entitled to attend to administration of the river. In the framework of negotiations on the German-Lithuanian commercial treaty, therefore, the representatives of the German timber industry, especially the Chambers of Industry and Commerce in Königsberg and Tilsit, demanded freedom of communication and transit on the Niemen River, to re-establish the floating of timber. They also pleaded open navigation. Both of which required each side to grant the other most-favoured nation status as well as equality treatment for nationals and non-nationals in matters of navigation on the river [22]. Lithuania appreciated East Prussia's claims and its severe economic damages, but the Government of Kaunas was not willing to open the frontiers to the Territory of Vilna in order to clearly express its non-recognition of Polish sovereignty over Vilna. Lithuania especially refused to adopt a parity clause for waterway traffic in the commercial treaty [23], which Germany had requested. Lithuania feared that Poland could enjoy equal treatment on the Niemen River in Lithuanian areas, in the future case of a conclusion of the Polish-Lithuanian commercial agreement even if it might be only based on a most-favoured nation treatment, when a parity clause would have been already granted within the German-Lithuanian commercial treaty [24]. Clearly, Lithuania wanted to avoid allowing the right of equality treatment for Poland on the Niemen River [25, p. 273].

Moreover, Lithuania considered Poland's participation in the administration of the Niemen River, especially in Lithuanian areas, absolutely unacceptable [26]. According to Article 331 of the Treaty of Versailles, the Niemen River was declared "international", because all its navigable parts provided more than one state with access to the sea. In this clause, it was also established that the Niemen River in its lower course from Grodno which after the war belonged to Poland, was indeed navigable. In Article 342, it was laid down, that "[o]n a request being made to the League of Nations by any riparian State, the Niemen shall be placed under the administration of an International Commission, which shall comprise one

representative of each riparian State, and three representatives of other States specified by the League of Nations." [27]. In the event of Article 342 being applied, Poland's participation as a riparian state in an international commission could not be avoided. Furthermore, it was assumed that France supporting Poland as a representative of the League of Nations, would attend this commission. According to the transfer conditions of the sovereignty over the Territory of Memel settled by the major Allied Powers, Lithuania was obliged to accept the provisions concerning waterway traffic regulations of the Peace Treaty (from Article 331 to 345) [28]. Lithuania, therefore, considered it necessary to avert the application of those provisions (Article 342), in the interests not only of Lithuania itself, but also of East Prussia [26]. Germany shared Lithuania's opinion and was prepared to support its position in this matter. Lithuania suggested to Germany that the regulations for communication and transit on the river should not occur within the commercial treaty. Lithuania requested that those regulations should subsequently be treated in a separate convention regulating the waterway traffic between Germany and Lithuania [29]. Germany accepted Lithuania's claims and also thought it preferable to resolve traffic matters on the Niemen River exclusively on a bilateral basis. Therefore, shortly before the commercial treaty was signed, Germany proposed Lithuania to make an administrative agreement between the traffic ministries of both countries, in which equality treatment in navigation on the river should be granted, in order to avoid the influence of this agreement over Poland [30].

The first German-Lithuanian commercial treaty was signed in Berlin on 1 June 1923 [31]. It mainly consisted of provisional regulations for trade and traffic matters, as at the same time in Paris the major Allied Powers were negotiating with Lithuania and Poland about traffic and transit conditions over the Territory of Memel in connection with sovereignty transfer from the major Allied Powers to Lithuania. In mid-June 1923, in accordance with Article 30 of the German-Lithuanian commercial agreement and its diplomatic notes [32], both parties entered into negotiations in Tilsit/East Prussia about regulations of (inter-)waterway traffic [33], whereby the German Minister of Traffic (Reichsverkehrsminister) authorized the Oberpräsident of East Prussia not only to talk to Lithuania directly, but also to initial the contract [34]. Three months after the opening of negotiations, the German-Lithuanian convention concerning waterway traffic was signed at Kaunas on 28 September 1923 as an administrative agreement between the German Ministry of Traffic represented by the Oberpräsident of East Prussia and the Lithuanian Ministry of Traffic [35]. It must be pointed out that since its conclusion in 1923 this agreement had been kept secret until its repeal in 1928 (it was initially published in a collection of laws of the Lithuanian Foreign Ministry in 1930) [36], because both countries had aimed to avoid the interference from Poland [25, p. 234]. On Germany's request, to set the binding obligation under international law, this administrative agreement was ratified on 26 March 1924 through the exchange of diplomatic notes between the Foreign Ministry of Germany represented by the German envoy Franz von Olshausen in Kaunas and the Prime Minister and Foreign Minister of Lithuania, Ernestas Galvanauskas [37]. Shortly after the ratification, in early April 1924, the German Minister of Traffic, Rudolf Oeser, informed all ministers of the German Government that *"the convention concerning waterway traffic is confidential, in order not to restrict Lithuania's scope*

of action in the coming negotiations with the third countries, especially Poland”^{*} [38]. It was also remarkable that the government in Kaunas presented its diplomatic note to Germany for the ratification of this agreement, only just after mid-March 1924 when Lithuania had been successful in the negotiations with the major Allied Powers concerning the Territory of Memel, when Poland’s demands on its privileges in the port of Memel had been completely rejected [39, p. 123-129].

The practical impacts of this German-Lithuanian agreement on the re-establishing of timber floating and free-navigation, however, were strongly reduced due to the fact that the frontier between Poland and Lithuania still remained closed for transit between East Prussia and the Soviet Union during the 1920s as a result of the irreconcilable conflict over the Territory of Vilna. In the Convention concerning the Territory of Memel signed between the British Empire, France, Italy, Japan, and Lithuania on 8 May 1924, especially in its provisions concerning transit traffic (Annex III), it was laid down [40] that Lithuania should undertake forthwith to grant the free transit on the Niemen River, in particular in connection with the international agreement, the so-called Barcelona Statute on the Freedom of Transit signed on 20 April 1921 [41]. Article 3 of Annex III explicitly stated that the stipulations of Article 7 and 8 of the Barcelona Statute relating to exceptional cases (in case of emergency and in time of war) could not be applied for the transit traffic “*on the ground of the present political relations between Lithuania and Poland*” [40]. Those provisions, however, did not in fact have any impact on the matter.

In the following period, the League of Nations repeatedly attempted to remedy the situation, in order to remove the obstacles which insured the rights of third parties, especially the interests of the neighbouring countries, on trade and transit traffic over the Territory of Vilna [42, p. 315-319]. In September 1930, the Advisory and Technical Committee for Communications and Transit by the League of Nations took the view that the freedom of communications and transit on the Niemen River had been interrupted not by Lithuania, but predominately by “*Poland*” [43, p. 33]. The Committee reported that “[a]s regards the floating of timber in transit, [...] these obstacles are mainly due to the fact that Poland will not allow the floating in transit of timber coming from places situated in the Union of Soviet Socialist Republics” [43, p. 33]. However, with regard to the railway communications, it was suggested that the obstacles were caused by the fact that “*Lithuania has not consented to traffic being resumed on the Landwarów-Kaisiadorys line*” [43, p. 33]. Before the war, this line as the only railway line connecting Vilna and Kaunas had played the most important role for transit traffic between East Prussia, especially the port of Königsberg, and Moscow via Vilna, which was destroyed by Lithuania after the capture of Vilna by Żeligowski’s forces 1920 [43, p. 47]. In October 1931, at the request of the Council of the League of Nations, however, the Permanent Court of International Justice in The Hague under its Japanese President, Mineichiro Adachi, gave an advisory opinion which mainly gave precedence to Lithuania’s statement [44, p. 749-761]. The Court took the view that “*the international engagements in force do not oblige Lithuania in the present circumstances to take the necessary*

^{*} The original German version of this quote: „*Das Binnenschiffahrtsabkommen ist vertraulich, um Litauen in kommenden Verhandlungen mit dritten Ländern, vor allem Polen, nicht zu belasten.*“

steps to open for traffic or for certain categories of traffic [on] the Landwarów-Kaisiadorys railway sector.” [25, p. 467; 44, p. 760].

III. The port of Königsberg and the Soviet Union

The provincial capital of East Prussia, the city of Königsberg, founded in 1255 by the Teutonic Order was known as one of the most enlightened places in Prussia [45]. Königsberg, and especially its *Universitas Albertina* established in 1544 as the second protestant academy in the world, imparted not only Western thoughts and advanced technologies into the areas of north-eastern Europe, but also played a role of cultural transmission between East and West [46]. The development of Königsberg into a cosmopolitan metropolis was not only based on its cultural exchanges, but depended also on its commercial and traffic advantages.

The port of Königsberg was a trade center on the eastern shore of the Baltic Sea supported by its favourable circumstances for a land transport – by waterway and railway traffic. International railway connections between East Prussia and major cities of the Russian Empire constructed in the second half of the 19th century significantly promoted trade and cultural exchanges between the eastern and western part of the world. Königsberg was connected via Riga to St. Petersburg, via Vilna, Smolensk and Minsk to Moscow, and also via Brest to Kiev, Kharkiv and Odessa [47, p. 4-10]. The direct railway connection with the Ukraine – the granary of Europe – via the frontier stations Prostken (East Prussia) and Grajewo (Russian Poland) constructed in 1873 enabled trains to carry a large number of agricultural products to the port of Königsberg which, until this time, had merely depended upon the transport from East Prussia. The rise of Königsberg as a trade center for Russian and Ukrainian grain and legumes, however, had also resulted from several contractual agreements between Germany and Russia in connection with German custom policy measures.

The German-Russian commercial and navigation treaty of 1894 [48], especially its final protocol to Article 19, granted the special advantages for railway transport from the Russian Empire to three Prussian ports in the Baltic Sea. The ports of Danzig, Königsberg and Memel, on the one hand, and the Russian ports of Liepaja (Libau) and Riga, on the other, could be treated equally in terms of freight rate by railway for the shipment of agricultural products, especially grain, legumes, linen and hemp from the Russian Empire. Thus, the German-Russian treaty of 1894 nearly created a level playing-field for transshipment in the southern Baltic area. It terminated fierce competition between those five trade ports. It was particularly remarkable that this clause – the final protocol to Article 19 – had been exclusively inserted into the commercial treaty on the basis of proposals made by the Königsberg Chamber of Commerce [49, p. 56]. The transport of grain and legumes into the port of Königsberg reached its highest level in 1912 (circa 773,000 tonnes), of which more than two thirds were of Russian and Ukrainian origin (c. 558,000 tonnes.) Only one third (c. 215,000 tonnes) came from East Prussia [50, p. 19]. In addition, the grain market in Königsberg specialized in the trade of lentils [51, p. 63], whereas before 1914 Russia transported c. 90% of its lentils exports solely to Königsberg because of the geographical, commercial, and also modern technological advantages which the German port provided [52, p. 1].

After the outbreak of the World War I, trade relations between Germany and Russia had been severed, and this strongly effected the economy of East Prussia. The

Königsberg Chamber of Commerce, therefore, shortly after the agreements of Brest-Litovsk, requested the German Government most urgently to re-establish its trade relations especially with the Ukraine, on the grounds that the legumes trade would be “*a vital question for Königsberg*”* [53]. The end of the war, however, did not change the situation, and international transshipment in the port of Königsberg hardly recovered. The collapse of the Central Powers in November 1918 resulted in the annulment of both the Brest-Litovsk treaties, the one signed on 9 February 1918 with the Ukrainian National Republic [54, p. 1010] and the other signed on 3 March 1918 with the Bolshevich Government of Russia [55, p. 654]. This put an end to German attempts to achieve its economic recovery through war contributions from the Ukraine as well as the annexation of the Russian Baltic regions by Germany [56]. In 1924, the transport of grains and legumes in the port of Königsberg from areas of the former Russian Empire amounted to only 81,159 tonnes, which meant a more than 85% decrease in comparison with its volume in 1912 (c. 558,000 tonnes). The Königsberg Chamber of Commerce reported in 1924, that “*before the war, vast quantities of products from the Russian Empire – up to an amount of 500 railway wagons a day – had arrived in Königsberg, but after the war, the transit transport has been completely decimated*” [57, p. 13].

The German-Russian railway agreement of 1894, which was repealed in 1914, had given priority to the port of Königsberg. The regulations on transshipment competitions between the Prussian and Russian ports on the Baltic Sea could no longer be complied with, so much so that, after the war, trade competition between those five ports was intensified again. The former Russian ports of Liepaja (Libau) and Riga became Latvian commercial ports. Under the control of the major Allied Powers, the former Prussian port of Memel contributed to a transshipment for Lithuania. The former Prussian port of Danzig, administered by the League of Nations, also served principally as a commercial port of Poland for the Polish trade. Königsberg’s direct railway connections with Russia were now interrupted by the newly created countries located between East Prussia and Russia – Poland, Lithuania and Latvia. After the war, Soviet Russia and also the Ukraine were incapacitated in their ability to export agricultural products due to the hunger crises occurring in their own countries [58, p. 157]. It might have enlightened to other factors like War Communism, lack of contractual relationships etc., that prevented immediate recovery of the transshipment in the port of Königsberg. In particular, the railway lines between Königsberg and the Ukraine, via the frontier stations Prostken-Grajewo to Brest, Kiev and Odessa, which had played a principal role in the transport of grain, were now out of reach due to the traffic-policy measures of Poland against transit traffic between East Prussia on the one side and Soviet Russia and the Ukraine on the other [6, p. 23-29], each of which was in conflict with Poland in the early post-war period [59, p. 502]. In addition, the former principal railway lines from Königsberg to St. Petersburg and Moscow via Vilna were also interrupted after the war due to the Polish-Lithuanian conflict over the Territory of Vilna.

* The Königsberg Chamber of Commerce wrote: „*die Wiedereinschaltung Königsbergs für das Geschäft mit der Ukraine ist für die weitere Entwicklung unseres Handelsplatzes geradezu eine Lebensfrage.*“ (the original German version).

The economic decline in Königsberg, resulting from its trade crisis with Russia, caused severe damage to the economy of East Prussia which was still predominantly agrarian and therefore substantially depended upon the transfers from the province capital. The city of Königsberg, in which mainly industrial and commercial sectors were developed, contributed more than 30% of the local tax revenue for East Prussia [60, p. 71]. Moreover, 58% of trade tax revenue was originated within the district of the Königsberg Chamber of Industry and Commerce [61], whereas only 12.5% of the total population in the province lived in its capital*. It was pointed out that, for example, in 1929 approximately 85% of the total turnover in the province was made by non-agricultural sectors, the most part of which accumulated in the city of Königsberg, even though around 45% of the total population of East Prussia were worked in the primary (agricultural) sector [62, p. 68]. Taking this fact into account, the authorities of the local government, especially the Oberpräsident, Ernst Ludwig Siehr – the highest authority of the province – and the Lord Mayor of Königsberg, Hans Lohmeyer, considered the re-establishment of trade relations with Russia as their most vital political task [63, p. 7]. In addition, it was necessary to find a consensus with the Baltic States and Poland for German-Soviet transit through their territories, which was, however, far from simple, because those so-called “buffer” states pursued very different strategies towards Germany and the Soviet Union.

Representatives of Königsberg, therefore, attempted to create direct contacts with the Soviets. In September 1920, a new trade fair the “*Deutsche Ostmesse in Königsberg*” (= the German East Trade Fair) was established by the city of Königsberg in cooperation with the Chamber of Industry and Commerce. It aimed to stimulate trade relations between Königsberg and its neighbouring countries in Eastern Europe in the hope that Königsberg would be given a role as bridge between East and West [64]. The city invited foreign statesmen as well as representatives of the German Government to an international evening held during the fair. Thus, Lohmeyer aimed to create opportunities in which the city was enabled to establish direct connection with representatives of the foreign countries [65]. From 1922 on, the Soviet Union used to send the largest delegation to the Ostmesse. In contrast to visiting teams from other countries, Soviet delegations appeared in Königsberg not only as a buyer of German industrial products, e. g. agricultural machinery, but also attended the fair as an exhibitor to show samples of Russian agricultural products and manufactured goods which had been traded mainly via the port of Königsberg before the war. In 1922, the “*Wirtschaftsinstitut für Rußland und die Oststaaten e. V. in Königsberg*” (= the Economic Institute for Russia and the Eastern European States) was founded by the city and the trade-fair office. The Institute was not an academic establishment, but rather an agency contributing to liaison between German merchants and foreign authorities, especially those from the Soviet Union [66]. The Institute created branches in the major cities of Eastern Europe and swiftly expanded its network, with branch offices in Berlin and Moscow fulfilling vital functions alongside its Königsberg headquarters [67]. It was also remarkable that all of Lohmeyer’s attempts were based consistently on his economic pragmatism. As a rule,

* The number of inhabitants in the city of Königsberg amounted to about 28,000; in the province of East Prussia about 2,233,000 (in 1925).

he avoided hostilities towards foreigners and communism. The economic institute, in cooperation with the fair office, published its own journal "*Der Ost-Europa-Markt/Восточно-Европейский Рынок*" (= The Eastern European Market) in German and in Russian [68], where the city council of Königsberg placed advertisements and invitations for the Ostmesse also in languages like Polish, Lithuanian, Latvian, Estonian and Finnish [69]. In the summer of 1923, the Soviet Union reciprocated Königsberg's hospitality and invited the city, the Chamber of Industry and Commerce, and also the Chamber of Agriculture for East Prussia as exhibitors to participate in the Pan-Russian Exhibition in Moscow [70]. There, the city of Königsberg presented not only information about the traffic and transit system between East Prussia and the Soviet Union, it also displayed a detailed model of the modern facilities of the new port of Königsberg [71, p. 8]. The completion of the new port had been scheduled for the summer of 1924.

In June 1923, in accordance with the trade agreement signed in May 1921 and the Treaty of Rapallo signed in April 1922, the German Government entered into negotiations in Berlin with the Soviet Union regarding a new commercial treaty. In order to promote its economic relations with Russia, the Königsberg Chamber of Industry and Commerce aimed to restore previous advantages granted in the framework of the commercial treaty of 1894, especially in its final protocol to Article 19 concerning the regulations of railway traffic. After considerable efforts, the city and the Chamber of Commerce succeeded in sending their representatives to Moscow. They were able to participate in the meetings between the German delegation conducted by the German Foreign Office and the German Ministry of Traffic on the one side and Soviet authorities on the other. At the request of the Königsberg Chamber of Industry and Commerce, the regulations concerning port competition in the transshipment as well as agreement on international railway tariffs for the carriage of goods between the port of Königsberg and the Soviet stations were adopted in the new German-Soviet commercial treaty signed on 12 October 1925 at Moscow, especially Article 4 of its railway agreement [72]. It was prepared at a confidential meeting in December 1924 in Moscow [25, p. 613; 73] and at the final round of negotiations from the end of September to the early of October 1925 [25, p. 685; 74]. Unlike the provisions in the former treaty of 1894, those bilateral regulations between Germany and the Soviet Union did not bear liabilities for the other countries, like Poland and the Baltic States. It could be assumed that they would intend to interrupt transit communications between the port of Königsberg and the Soviet Union through their areas, because they were interested in promoting transshipments via their own ports. Taking this aspect into account, a special provision as the confidential note No. 9 (2) to Article 4 of the railway agreement was, therefore, enclosed in the German-Soviet commercial treaty [25, p. 697, 868; 75]. It allowed both parties to establish contact if measures had to be taken against the ports of Poland and the Baltic States, in the event those countries would not agree with the regulation of port competition in transshipment, nor with transit communications between Königsberg and the Soviet Union [76].

Nevertheless, in reality, those clauses in the German-Soviet railway agreement met with obstacles. In the following years, the transshipment of Russian agricultural goods through the port of Königsberg increased only slightly. By the end of the

1920s, the grain and legumes transport from the Soviet Union reached only 10% of its pre-war level, even though from 1925 on the municipal bank of the City of Königsberg (“*die Stadtbank*”) had been granting loans to the Soviet Commercial Agency for its grain trade operation within the port of Königsberg [25, p. 716; 77]. In the newly established industrial and commercial port of Königsberg, in which during the post-World War I period the city and the German state had invested large sums [78], the majority of silos were filled with only a minimum amount of products. Königsberg representatives considered transport costs from the Soviet Union to the port of Königsberg by railway transit too high. That was why Russian products might have been transported to the ports of the neighbouring countries as well as Leningrad, which, after the war, was strategically supported by the Soviet Union. Königsberg’s assumptions were based on the fact that the direct railway connection between Königsberg and the Ukraine were interrupted due to the traffic policy measures of Poland. It meant that after the war the transport of Ukrainian grain and legumes had to be re-routed, in the way the transport costs to the port of Königsberg were increased [79]. In April 1929, the Oberpräsident of East Prussia and the Lord Mayor of Königsberg visited in Moscow in order to talk with Soviet top politicians about the further promotion of the trade relations between East Prussia and the Soviet Union [80]. In a confidential meeting at the Foreign Ministry, *Narkomindel*, in Moscow on 8 April, Oberpräsident Ernst L. Siehr urgently requested the Soviet Government to honour the agreements of the German-Soviet commercial treaty from 1925, especially with regard to its advantages for the port of Königsberg concerning rail transport. In order to re-establish timber floating on the Niemen River which had been interrupted by the Polish-Lithuanian conflict over Vilna, Siehr also emphasized the necessity of Soviet political influence exerted over “*Poland*” [25, p. 744; 81]. The *Narkomindel*, represented by Boris S. Stomonjakov, showed great sympathy for the economic situation of East Prussia, but cautiously avoided to give a concrete statement on this matter. Stomonjakov slightly hinted that Moscow’s economic interests were not fully compatible with those of Königsberg [81].

Conclusion

After the First World War, East Prussia aimed to achieve a re-establishment of its previous trade relations with the regions of the former Russian Empire. The intensive struggle for survival in which that the local government of Königsberg and its economic representatives were involved arose from its situation as an exclave. It was a unique situation not only in the history of Prussia, but also in the history of Germany. Owing to the unsolvable territorial conflicts in Eastern Europe, their attempts to come to terms with the situation and its implications were doomed to have only very limited success*.

BIBLIOGRAPHY:

I. In detail see the publications of the author, Shindo 2008, 2011 and especially 2013. Rikako Shindo: Ostpreußen, Litauen und die Sowjetunion in der Zeit der Weimarer Republik, Berlin 2013; Shindo, Die Erweiterung der Befugnisse des Oberpräsidenten der Provinz Ostpreußen in der Weimarer Republik, in: 750 Jahre Königsberg, Bernhart Jähmig (ed.), Marburg 2008, pp. 541-585; Shindo, Das Binnenschiffahrtsabkommen von 1923/24. Deutsch-litauische

* I would like to express special thanks to Dr. Peggy Pawlowski, Reinhard Markner M.A. and Kevin E. Kandt M.A. for their kind linguistic support

Verständigungsversuche im Schatten der Memelkonventionsverhandlungen, in: Memel als Brücke zu den baltischen Ländern, Bernhart Jähnig (ed.), Osnabrück 2011, pp. 205-225. **2.** The Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany, signed at Versailles, June 28th 1919; cf. Reichsgesetzblatt [= RGBL.] 1919, p. 687. **3.** Dieter Hertz-Eichenrode: Politik und Landwirtschaft in Ostpreußen 1919-1930, Köln/Opladen 1969. **4.** RGBL. 1921, p. 1070, Abkommen zwischen Deutschland, Polen und der Freien Stadt Danzig über den freien Durchgangsverkehr zwischen Ostpreußen und dem übrigen Deutschland, 21. April 1921. **5.** Curt Wyszomirski: Wirtschaft und Verkehr in der Provinz Ostpreußen, in: Archiv für Eisenbahnwesen 74 (1964), pp. 438-472. **6.** Ludwig Holtz: Der Eisenbahnverkehr Ostpreußens vor und nach dem Kriege, in: Ostpreußen. Wirtschaft und Verkehr, Otto Blum (ed.), Berlin 1926, pp. 23-29. **7.** Lieselotte Kunigk-Helbing: Stuhm – ein westpreußischer Kreis im Spiegel der Plebiszits, in: Die Volksabstimmung 1920, ed. by Bernhart Jähnig, Marburg 2002, pp. 93-111. **8.** Ostpreußens Abschürfung von der Weichsel abgefaßt auf Grund amtlicher Quellen, Berlin 1922. **9.** Woodrow Wilson: Memoires und Dokumente über den Vertrag zu Versailles, R. St. Backer (ed.), vol. II, Leipzig 1923, pp. 331ff. **10.** Joachim Volz: Die Frage der Internationalisierung der Weichsel, Danzig 1932, pp. 49-60 (see p. 57). **11.** Art. 264-281 of the Peace Treaty of Versailles. **12.** Art. 321-386 of the Peace Treaty of Versailles. **13.** John Hiden: The Baltic States and Weimar Ostpolitik, Cambridge 1987. **14.** Hans Friederichs: Ostpreußens Holzhandel und Holzindustrie. Die gegenwärtige Lage im Vergleich zur Vorkriegszeit, Berlin und Königsberg 1931. **15.** Bruno Pfeifer: Holzhandel und Holzindustrie Ostpreußens, Jena 1918. **16.** Ernst Ludwig Siehr: Ostpreußen nach dem Kriege, in: Deutsche Staatenbildung und deutsche Kultur im Preußenlande, Landeshauptmann der Provinz Ostpreußen (ed.), Königsberg 1931, pp. 656-672. **17.** Alfred Erich Senn: The Great Powers, Lithuania and the Vilna Question 1920-1928, Leiden 1966; cf. Piotr Lossowski: Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883-1939, Warszawa 1985. **18.** Die Tätigkeit des Völkerbundes, vol. II (1922), no. 2, p. 271. **19.** Die Tätigkeit des Völkerbundes, vol. III (1923), no. 3, p. 70; no. 4, p. 95. **20.** Vytautas Zalys: Ringen um Identität. Warum Litauen zwischen 1923 und 1939 im Memelgebiet keinen Erfolg hatte, Lüneburg 1993; cf. Ernst-Alfred Pfeif: Das Memelland 1920-1939, Würzburg 1962. **21.** BA Berlin [= Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde], R 5/404, Memorandum concerning the meeting in the German Foreign Office on 1 November 1922 (6 November 1922). **22.** BA Berlin, R 5/404, OPO [= Oberpräsident der Provinz Ostpreußen] to RVM [= Reichsverkehrsministerium], 28 December 1922; GStA Berlin [= Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz], XX. HA, Rep. 2II, no. 2093, fol. 45, OPO to RVM, 28. December 1922; *ibid.*, fol. 15, Tilsit Chamber of Commerce, 8 November 1922; *ibid.*, fol. 17, Königsberg Chamber of Commerce, 24. November 1922. **23.** GStA Berlin, I. HA, Rep. 203, no. 117/2, OPV [= Ostpreußische Vertretung], 5 Jan 1923. **24.** GStA Berlin, I. HA, Rep. 203, no. 126, Memorandum concerning the meeting in the German Foreign Office, OPV, 23 February 1923. **25.** Rikako Shindo: Ostpreußen, Litauen und die Sowjetunion in der Zeit der Weimarer Republik, Berlin 2013. **26.** BA Berlin, R5/404, Memorandum, RVM, 3 January 1923. **27.** Treaty of Versailles, Art. 342. **28.** Decision of the Conference of Ambassadors with regard to Memel, Paris, on 16 February 1923, in: The Question of Memel, ed. by the Lithuanian Ministry of Foreign Affairs, London 1924, pp. 62f.; First Draft of Memel Convention with Lithuania proposed by the Conference of Ambassadors, on 25. March 1923, in: *ibid.*, pp. 78-84 (see Art. 37). **29.** GStA Berlin, I. HA, Rep. 203, no. 117/2, OPV, 5 January 1923; GStA Berlin, I. HA, Rep. 120, CXIII, 6b 56, vol. 1, OPO, 29. March 1923. **30.** BA Berlin, R 5/1382, RVM to OPO, 29 May 1923. BA Berlin, R 5/405, RVM, 17 May 1923; Shindo (2013), pp. 291ff. **31.** RGBL. 1924, II, p. 205. **32.** PA AA [= Political Archives of the Federal Foreign Office, Germany], German Embassy in Kowno, 130, AA [= German Foreign Office], 27 August 1923, enclosure, duplicate, exchange of diplomatic notes, Stockhammern und Schaulis, 1 June 1923. **33.** PA AA, German Embassy in Kowno, 130, 18 June 1923; GStA Berlin, I. HA, Rep. 120, CXIII, 6b 56, vol. 2, PreußHM [= Prussian Ministry of Commerce], 15 June 1923. **34.** GStA Berlin, I. HA, Rep. 203, no. 126, RVM, 15 June 1923; GStA Berlin, XX. HA, Rep. 2II, no. 2093, fol. 138, RVM (Oeser), 15 September 1923. **35.** GStA Berlin, XX. HA, Rep. 2II, no. 2093, fol. 200, contract, 28 September 1923; BA, R 5/1382, contract, 28. September 1923; PA AA, German Embassy in Kowno, 130, contract, 28. September 1923. **36.** Lietuvos sutartys, su svetimomis valstybemis (Recueil des Traités, conclus par la Lithuanie avec les Pays Étrangers), vol. I: 1919-1929, Kaunas

1930, no. 39, pp. 233f. See also Jacob Robinson: Tabelle der bis Ende 1932 von Litauen abgeschlossenen Staatsverträge in chronologischer Reihenfolge, in: Zeitschrift für Ostrecht, 7 (1933), pp. 789-813. **37.** The official original document signed by the Prime Minister of Lithuania, Galvanaukas, on 26 March 1923 see PA AA, German Embassy in Kowno 130; transcripts in BA Berlin, R 5/407 and GStA Berlin, XX. HA, Rep. 2II, no. 2093; cf. BA Berlin, R 5/407, German Envoy (Olshausen), 29 March 1924. **38.** GStA Berlin, XX. HA, Rep. 2093, fol. 232, RVM (Oeser) to all Reich ministers and others, 3 April 1924; BA Berlin, R 5/407, RVM (Oeser), 3 April 1924; See especially Shindo (2013), p. 337. **39.** Documents diplomatiques. Question de Memel, Ministère des Affaires Étrangères, 2me vol., République de Lithuanie, Kaunas 1924, N° 15, Procès-Verbal de la huitième séance (publique) de la vingt-huitième session du Conseil, tenue à Genève, 14 March 1924, pp.123-129. **40.** League of Nations. Treaty Series [= LNTS], vol. 29, p. 86, no. 736: Convention concerning the Territory of Memel, 8. May 1924, Annex III: Transit Traffic. **41.** LNTS, vol. 7, p. 11, no. 171: Convention and Statute on Freedom of Transit, at Barcelona, 20 April 1920. **42.** Die Tätigkeit des Völkerbunds, vol. VIII (1928), no. 8, pp. 315-319. **43.** Report of the Advisory and Technical Committee for Communications and Transit, Geneva, September 4th, 1930, in: Permanent Court of International Justice, Ser. C, XXIInd Session 1931, no. 54 [= P.C.I.J. Ser. C, No. 54], Railway traffic between Lithuania and Poland, Advisory opinion of October 15th, 1931, Leiden 1932, pp. 31-60 (see p. 33). **44.** World Court Reports. A collection of the judgments, orders and opinions of the Permanent Court of International Justice, edited by Manley O. Hudson, vol. II, Washington 1935, No. 34: Railway traffic between Lithuania and Poland (Railway sector Landwarów-Kaisiadorys), pp. 749-761. **45.** Fritz Gause: Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preußen, vol. I: Von der Gründung der Stadt bis zum letzten Kurfürsten, 3rd edition, Köln 1996. **46.** Jürgen Manthey: Königsberg. Geschichte einer Weltbürgerrepublik, München 2005. **47.** Bruno Moeller: „Ostpreußen einst und Ostpreußen jetzt“, in: Ostpreußen. Wirtschaft und Verkehr, Otto Blum (ed.), Berlin 1926, pp. 4-10. **48.** RGBl. 1894, p. 153, no. 2148: Handels- und Schiffsverkehrsvertrag zwischen Deutschland und Rußland, 10 February/29 January 1894. **49.** Fritz Simon: Die Kooperation der Kaufmannschaft und die Handelskammer zu Königsberg i. Pr. 1823-1923, Königsberg 1923, p. 56. **50.** Jahresbericht der Industrie- und Handelskammer zu Königsberg i. Pr. für 1924, Königsberg 1925, p. 19. **51.** Friedrich Benecke: Die Königsberger Börse, Jena 1925, pp. 63ff. **52.** „Königsberg und das Russengeschäft“, in: Der Ost-Europa-Markt, vol. 8, no. 1 (on 1 October 1927), p. 1. **53.** GStA Berlin, XX. HA, Rep. 2II, no. 2084, vol. 2, Königsberg Chamber of Commerce, 3 April 1918. **54.** RGBl. 1918, p. 1010, no. 6428: Friedensvertrag zwischen Deutschland, Österreich-Ungarn, Bulgarien und der Türkei einerseits und der Ukrainischen Volksrepublik andererseits, in Brest-Litowsk, 9 February 1918. **55.** RGBl. 1918, p. 654, no. 6354: Friedensvertrag zwischen Deutschland, Österreich-Ungarn, Bulgarien und der Türkei einerseits und Rußland andererseits, 7 March 1918. **56.** Winfried Baumgart: Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges, Wien und München 1966. **57.** Jahresbericht der Industrie- und Handelskammer zu Königsberg i. Pr. für 1924, Königsberg 1925, p. 13. **58.** The Cambridge History of Russia, vol. III: The Twentieth Century, Ronald Grigor Suny (ed.), Cambridge 2006, pp. 157ff. **59.** Paul Robert Magocsi, A History of Ukraine, Toronto, Buffalo and London 1996, pp. 502ff. **60.** Die Verwaltung der Stadt Königsberg i. Pr. nach dem Kriege, Königsberg 1924, p. 71. **61.** GStA Berlin, I. HA, Rep. 90 A, no. 1066, the Königsberg Chamber of Commerce, 27 January 1920.; Vossische Zeitung, 16 February 1920. **62.** Friedrich Richter: Beiträge zur Industrie- und Handwerksgegeschichte Ostpreußens 1919-1939, Stuttgart 1988, p. 68. **63.** Hans Lohmeyer: „Einleitung“, in: Königsberg in Preußen. Werden und Wesen der östlichen deutschen Großstadt, Königsberg 1924, pp. 7f. **64.** GStA Berlin, XX. HA, Rep. 2II, no. 2066, Report, die Ostmesse (Wiegand) to OPO, 2 November 1920. **65.** „Vierte Deutsche Ostmesse. Begrüßung der auswärtigen Gäste“, in: Königsberger Hartungsche Zeitung, no. 89, 22. February 1922; GStA Berlin, XX. HA, Rep. 2II, no. 2066, Report on the Ostmesse from 19 to 24 February 1922. **66.** „Das Wirtschaftsinstitut für Rußland, Finnland, Estland, Lettland, Litauen und Polen“ in: Der Ost-Europa-Markt, vol. 2, no. 8, 15 January 1922; Maßamt Königsberg (ed.): Wirtschaftsinstitut für Rußland und die Randstaaten, Königsberg 1922, p. 2. **67.** GStA Berlin, I. HA, Rep. 120, CXIII. 1, no. 186, fol. 163f., Wirtschaftsinstitut für Rußland und die Oststaaten, November 1929. **68.** Der Ost-Europa-Markt (OEM) (Journal, Königsberg 1920ff.). **69.** Der Ost-Europa-Markt, 1924,

no. 19. **70.** „Die Landwirtschaftsausstellung der Deutschen Ostmesse. Reichskanzler Cuno über die Bedeutung der Deutschen Ostmesse“, in: OEM, vol. 3, no. 19, 1 July 1923, pp. 1ff.; GStA Berlin, I. HA, Rep. 87B, no. 19384, the Chamber of Agriculture of East Prussia, 26 July 1923. **71.** „Die Deutsche Ostmesse auf der Moskauer Ausstellung“, in: OEM, vol. 3, no. 21, 1 August 1923, p. 8. **72.** RGBl. 1926, II, pp. 2ff. (see pp. 32f.) **73.** PA AA, R 23852, RVM, Memorandum concerning the German-Soviet meeting on 18 December 1924. **74.** PA AA, R 23853, AA, Memorandum concerning the meeting on 22 April 1925; PA AA, R 23937, Telegram from Berlin to German Delegation in Moscow, 28 September 1925. **75.** PA AA, R 23853, Telegram, Brockdorff-Rantzau on 1 October 1925. **76.** Exchange of diplomatic notes (confidential) between Brockdorff-Rantzau and Litvinov, on 12 October 1925, Note no. 9, see Reichsrat 1925, no. 155, AA to Reichsrat, 6 November 1925, Entwurf eines Gesetzes über die deutsch-russischen Verträge vom 12. Oktober 1925, Vertrauliche Protokolle und vertraulicher Notenwechsel, BA Berlin, R 43 I/134, AA to Staatssekretär in der Reichskanzlei, 30 October 1925; BA Berlin, R 9215/243, GStA Berlin, I. HA, Rep. 120, CXIII, 6a 35a, vol. 3; cf. Deutsch-Sowjetische Beziehungen 1922-1925, Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten der DDR und Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten der UdSSR (ed.), vol. 2, Berlin 1978, doc. 399, pp. 816 ff. (see pp. 825f.); see especially Shindo (2013), pp. 697ff. and p. 872. **77.** „Der Königsberger Russenkredit. Eine Darstellung des Magistrats“ in: Königsberger Hartungsche Zeitung, no. 400, 27 August 1926. **78.** Cornelius Kutschke: Königsberg als Hafenstadt, Königsberg 1930. **79.** GStA Berlin, XX. HA, Rep. 2H, no. 2084, vol. 3, fol. 307, Magistrat Königsberg, 5 January 1928. **80.** GStA Berlin, I. HA, Rep. 87B, no. 7713, fol. 135ff., Report on the visit to Russia, OPO, 12 May 1929. **81.** GStA Berlin, I. HA, Rep. 87B, no. 7713, fol. 125ff., German Embassy in Moscow (Dirksen) to AA, 16 April 1929; Shindo (2008), pp. 541ff.

УДК 94(100):327

Циватый В.Г.

ВЕЛИКАЯ ВОЙНА (1914-1918 ГГ.) И ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД: ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА, ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ СЛУЖБ

В статье раскрываются особенности адаптации внешней политики и дипломатии ведущих государств Европы в годы Первой мировой войны и послевоенный период к трансформационным изменениям политико-дипломатических систем и мировой системы международных отношений. Основное внимание сосредотачивается на дипломатической практике и специфике институционального развития дипломатических служб государств-участников Великой войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, Великая война, внешняя политика, дипломатия, институционализация, политико-дипломатическая система.

У даній статті розкриваються особливості адаптації зовнішньої політики та дипломатії провідних держав Європи в роки Першої світової війни та післявоєнний період до трансформационних змін політико-дипломатичних систем і світової системи міжнародних відносин. Основна увага зосереджується на дипломатичній практиці та специфіці інституціонального розвитку дипломатичних служб держав-учасниць Великої війни.

Ключові слова: Перша світова війна, Велика війна, зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, політико-дипломатична система.

This article reveals peculiarities of adaptation of foreign policy and diplomacy leading states of the Europe during the First World War and the postwar period to transformational changes political and diplomatic systems and the global system of international relations. The main

focus is centered on diplomatic practice and institutional particularities of the diplomatic services of the states-members of the Great War.

Keywords: *First World War, the Great War, foreign policy, diplomacy, institutionalization, political and diplomatic system.*

Первая мировая война (1914-1918 гг.) – впоследствии получившая на Западе название «Великой войны» – по своим непосредственным и отложенным результатам, по глубине воздействия на политико-институциональное развитие современного общества едва ли уступает (если не превосходит) любому иному эпохальному событию в XX веке. Вряд ли кто-либо из историков-профессионалов усомнится в том, что развитие цивилизации (прежде всего – европейской) пошло бы каким-то иным путём, не разразись чудовищный военный конфликт поистине вселенского масштаба. В этом утверждении нет преувеличения актуальности темы исследования, поскольку как подтвердила история, наиболее значимые исторические факты и феномены прошлого столетия оказались так или иначе, прямо или косвенно связаны с Первой мировой войной.

И в историческом прошлом, и в современном мире различные государства в формате международных организаций, политико-дипломатических систем и институтов дипломатии реализовали свои национальные интересы.

Политико-дипломатические институты – это инструмент совместного решения международных проблем, которые касаются интересов нескольких государств или групп их граждан. Международные организации появились из практики работы международных конференций – формы международного сотрудничества, которое имеет древние традиции и исторически обусловленные институциональные основы. Наличие международных организаций, политико-дипломатических систем и институтов дипломатии придаёт международным отношениям стабильность, упорядоченность и институциональную завершённость.

Поскольку, как, свидетельствует исторический опыт, международные организации наиболее многочисленны из всех международных институтов, то сам термин «международный институт» часто используется как синоним термина «международная организация» (н-р, Лига Наций), при этом не все учёные считают эти понятия абсолютно тождественными.

В данной статье основное внимание сосредоточено на анализе международных институтов и институтов дипломатии, которые появились или модифицировались во время Первой мировой войны и послевоенный период, как ответ на новые вызовы и угрозы военного времени.

Особенно это актуально в контексте исследования международной внешнеполитической проблематики и исследования политико-дипломатических систем и институций, накануне и в годы Великой войны (1914-1918 гг.), начиная с её дипломатических истоков и завершая плавным перетеканием послеверсальской «передышки» в новый предвоенный кризис 1938-1939 гг. Отчасти это обстоятельство объясняется открытием новых пластов архивных материалов и вовлечением новых источников (частные коллекции, фонды спецслужб и т.д.), а отчасти также жизненной потребностью

переосмысления опыта прошлого в свете нерешённых институциональных задач настоящего [7].

Главным институтом дипломатии и основным звеном политико-дипломатической системы России было её внешнеполитическое ведомство. Анализ его деятельности способствует более глубокому пониманию тех институциональных и политико-дипломатических процессов, которые происходили в этот период. Новая деятельность этой институции начала регулироваться и новым законом, регламентирующим новое устройство и функционирование российского МИДа [4].

Реформирование Министерства иностранных дел Российской империи началось ещё в начале XX века при министре иностранных дел А.П. Извольском. Под его руководством был разработан проект коренной реформы МИДа и намечена перестройка заграничной службы. Этот проект был представлен в Государственную думу в марте 1910 г., но в качестве закона он был утверждён незадолго до начала Первой мировой войны, 24 июня 1914 г. [9]. Новая структура МИДа России заметно отличалась от предшествующей. Во главе МИДа (с 1910 г.) стоял Сергей Дмитриевич Сазонов, успешно продолжавший дело А.П. Извольского по реформированию института дипломатии России – внешнеполитического ведомства. Реорганизация МИДа в 1914 г. сыграла свою положительную роль, но всё же в годы Первой мировой войны стало ясно, что требуется дальнейшее совершенствование его работы. Был поставлен вопрос о необходимости его дальнейшего институционального развития – создание экономического, консульского и правового департаментов. Новый министр иностранных дел Б.В. Штермер (с июля 1916 г.) и сменивший его на этом посту в ноябре 1916 г. Н.Н. Покровский не внесли каких-либо существенных институциональных изменений в функционирование МИДа.

Деятельность внешнеполитического ведомства России после февральских событий в Петрограде в 1917 г. и свержения самодержавия представляет собой новую институциональную страницу в истории дипломатии и внешней политики [2, с. 30-37]. Во Временном правительстве первого состава пост министр иностранных дел занял лидер конституционных демократов Павел Николаевич Милоков. Наряду с активной дипломатической деятельностью, он продолжил институциональное усовершенствование вверенного ему ведомства. После отставки П.Н. Милокова в мае 1917 г. новым и последним министром иностранных дел в составе Временного правительства стал Михаил Иванович Терещенко. Он был родом из семьи украинских сахарозаводчиков-миллионеров, получившим университетское образование в Киеве и Лейпциге и прекрасно владевший иностранными языками. Он не внёс никаких институциональных изменений ни в структуру МИДа (за исключением некоторых замен среди глав посольств и миссий за рубежом), ни во внешнюю политику государства в целом. Фактически МИДОм управлял товарищ министра (заместитель министра иностранных дел) А.М. Петряев, возглавлявший ещё с 1914 г. второй политический отдел старого дореволюционного внешнеполитического ведомства. Однако, как и его начальнику, ему не удалось проявить себя на новом политико-дипломатическом поприще. Грянул Октябрь 1917 г., кардинально изменивший

положение дел в государстве и институциональном развитии внешнеполитического ведомства. После октябрьских событий в Петрограде 1917 г. в истории институционального развития института советской дипломатии начинается новый – советский период. 26 октября 1917 г. был образован Совет Народных Комиссаров (СНК РСФСР). Это стало отправной точкой по формированию новых центральных учреждений, в том числе и Наркомата по иностранным делам (НКВД РСФСР) во главе Львом Давыдовичем Бронштейном (Троцким) [10]. Были определены первоочередные задачи институционального развития новосозданной внешнеполитической институции, а именно: создание собственного советского аппарата внешнеполитического ведомства, как центрального, так и его представительств за рубежом; выход Советской России из войны и, наконец, публикация тайных дипломатических документов царского и Временного правительств. Наркомат по иностранным делам РСФСР расположился в здании бывшего Министерства иностранных дел на Дворцовой площади, а нарком и его секретариат находились в Смольном (в комнате №7). Такая дуалистичность была обусловлена практической необходимостью более оперативных действий СНК и тесных тогда взаимоотношений В.И. Ленина и Л.Д. Троцкого. Из особенностей институционального развития ведомства следует отметить создание в центральном аппарате НКВД двух территориальных отделов: Востока и Запада. Кроме этого, были образованы подотделы: Средней Европы, нейтральных стран, румынский и украинский. Наряду с функциональными структурами были также созданы оперативные отделы, как например, отдел виз, печати, дипломатических курьеров, протокольная часть и т.д. После переезда 25 марта 1918 г. советского правительства в Москву – институциональная сеть расширилась: в ряде городов на территории бывшей Российской империи (Архангельске, Мурманске, Новороссийске, Петрограде, Севастополе, Ташкенте) были открыты уполномоченные отделы НКВД РСФСР.

Наркомат первоначально расположился в особняке на Спиридоновке и Малой Никитской, а «временный заместитель» наркома Георгий Васильевич Чичерин – в гостинице «Европа» на Неглинной улице. Затем, в апреле 1918 г., НКВД РСФСР уже в полном составе переехал в гостиницу «Метрополь». 30 мая 1918 г. Г.В. Чичерин был утверждён в качестве нового наркома по иностранным делам. С именем этого известного дипломата связано становление и институциональное развитие новой советской дипломатии внешнеполитического ведомства РСФСР и СССР.

Параллельно с формированием и институциональным развитием центрального аппарата НКВД предпринимались меры по созданию новых дипломатических представительств за границей. Особенностью этих институциональных преобразований было то, что эта работа проходила в условиях полной дипломатической изоляции, непризнания Советской России и большевистского правительства и т.д. Новым направлением институционального развития внешнеполитического ведомства и политико-дипломатической системы России стало создание институциональных торгово-экономических связей. В течение 1918 г. торгово-экономические связи были установлены с

целым рядом европейским стран: Германией, Швецией, Норвегией, Данией, Швейцарией [5, с. 176-192].

Однако в конце 1918 г. положение Советской республики значительно ухудшилось. Ведущие державы мира перешли к политике, полной дипломатической изоляции, военной и экономической блокады и интервенции против Советской России. Всякая дипломатическая деятельность и институциональное развитие НКИДа фактически прекратились. Зарубежные представительства РСФСР были закрыты, а сотрудники были вынуждены покинуть те страны, где они работали.

Новый этап институционального развития и усовершенствования внешнеполитического ведомства Советской России, политико-дипломатическое оживление деятельности НКИДа начнётся фактически уже тогда, когда завершатся основные военные действия на фронтах Гражданской войны... Но это уже новый этап формирования и развития институтов дипломатии Советского государства.

При этом, следует подчеркнуть институциональную преемственность российской внешней политики. О преемственности российской и советской внешней политики свидетельствует также сходство дипломатической тактики, к которой прибегали внешнеполитическое ведомство царской России и советская школа дипломатии, возникшая в 1917 г.

Российское правительство накануне Первой мировой войны ставило приоритетные задания по завладению дипломатической инициативой, выдвигая время от времени миротворческие проекты после внешнеполитического провала в начале века.

Советская дипломатия сделала ещё более решительный шаг, когда Г.В. Чичерин по пути на Генуэзскую конференцию вступил в переговоры с германскими властями в Берлине и составил набросок договора, очертания которого приобрели окончательный вид в Рапалло. Этот договор не формировал основу для военно-политического альянса и не содержал секретных пунктов или протоколов. Но, предусматривая установление дипломатических отношений с Германией, он озаменовал собой исторический прорыв [12, с. 557-562].

Рапальский договор стал институциональным свидетельством и объективно продемонстрировал фундаментальный факт: советская дипломатия вернулась в «европейский концерт» и готова была заняться политикой, строящейся на контактах с Западом и одновременно учитывающей разлад в рядах её активных противников, пытавшихся изолировать Россию. Сложное маневрирование Ленина и Чичерина демонстрировало, что они оба вполне усвоили стиль успешного периода российской дипломатии после поражения в Крымской войне.

И Генуя, и Рапалло символизировали институциональную переориентацию советской внешней политики после поражения революций в Восточной Европе, провала коммунистического наступления в Германии, неудачной войны против Польши и коллапса «военного коммунизма» в России. Но реальным шагом к институциональному признанию новой политико-дипломатической системы, нового версальского европейского порядка было

заключение 18 марта 1921 г. Рижского мирного договора с Польшей. Именно этот договор институционально закрепил юридически и устанавливал определённые основополагающие правила сосуществования и территориальной стабильности в этом взрывоопасном регионе Восточной Европы [1, с. 6; 11].

Украинские земли на момент начала Первой мировой войны были поделены между двумя империями, которые воевали одна против другой: Австро-Венгерской и Российской. Сотни тысяч украинцев воевали на стороне первой, миллионы – на стороне второй. Украины как самостоятельного государства не существовало до 1918 г., когда она на непродолжительный срок институционализировалась из объекта на субъект международных отношений и актора политико-дипломатической системы.

Западные украинские земли были крупнейшим театром военных действий, со всеми соответствующими последствиями: военными действиями, политикой и дипломатией, депортациями неблагонадёжных, «реквизициями» и прямым насилием армий над мирным населением, сотнями тысяч беженцев, незасеянными полями и сожжёнными урожаями, голодом и болезнями и т.д.

Первая мировая война – это самый масштабный вооружённый конфликт в истории европейской цивилизации. Особенный трагизм этого конфликта для Украины – одновременное участие украинцев на стороне каждого из враждующих между собой блоков (институциональных объединений) государств – Четверного союза и Антанты [6, с. 333-339, 689-693].

Эта война, несмотря на все её тяжёлые последствия, открыла широкое пространство для реализации украинских государственных проектов, однако независимой Украине в планах государств-победителей места не нашлось. Украинский народ остался в составе нескольких государств, порождённых войной, революциями и волей тогдашних мировых лидеров. Институционализация новых украинских институтов дипломатии состоялась, но развиваться и усовершенствовать им не позволили вновь возникшие политико-дипломатические обстоятельства [3, с. 196-199; 8, с. 36-39].

Таким образом, война 1914-1918 гг. в межгосударственных отношениях имела в своей основе такой институт как коалиция. Этот её особый институциональный характер – коалиционный – предопределял успех её ведения, и прежде всего – этот успех зависел от согласованных действий союзников.

И хотя такой характер институционального единства в условиях Первой мировой войны был очевидным для руководства вооружённых сил всех государств – потенциальных противников, ни одно из них не имело сколь-нибудь значимых теоретических разработок основ коалиционной стратегии.

Противоречия между союзниками, каждый из которых преследовал в войне свои цели и старался достичь их за счёт других, зачастую приводили к тому, что основные усилия (прежде всего, Антанты) сосредоточивались не там, где они могли бы привести к наилучшим результатам в борьбе с общим врагом, а там, где это было выгодно наиболее влиятельным участникам коалиции.

Осознав пагубность разобщённых действий, руководство стран Антанты делало немало, чтобы выработать стратегию на новых институциональных основах – общесоюзническую стратегию с новыми институциональными

связями. В 1914-1915 гг. единых планов ведения операций на всех театрах не составлялось и согласованности в действиях армий не было. В 1916-1917 гг. на межсоюзнических конференциях – как новой форме международной институции – такие планы удавалось принимать, но на практике они осуществлялись далеко не полностью.

Стратегические цели в большинстве операций и кампаний Первой мировой войны оставались институционально незавершёнными – поставленные цели не достигались. «Стратегия сокрушения», с которой вступили в войну обе враждующие коалиции, сменилась «стратегией измора», посредством которой Антанта в конце концов вынудила капитулировать государства Тройственного союза.

Характерным явлением начала XX века стал тот факт, что, наверное, впервые ведущий континентальный гигант – Россия – встал на сторону западноевропейских «держав моря» против своих традиционных союзников, сформировав таким образом новое институциональное объединение военного характера.

Традиционные институциональные связи по оси координат Россия – Германия трансформировались в противоположность. Российская империя оказалась в союзе с буржуазными странами Запада, Великобританией и Францией, которые противостояли европейским монархиям в лице Германской и Австро-Венгерской империй.

Опыт институционального становления и развития политико-дипломатических систем государств не утратил своей актуальности и сегодня. Изменяющийся мир (общество, государство, личность), несомненно, влияет и на изменение политико-дипломатической системы государства и дипломатического социума.

Современная дипломатия в условиях глобального пространства, активно использует приобретённый в течение многих веков исторический опыт: как инструментарий, методы и формы дипломатии, так и принципы внешней политики.

На современном этапе главной задачей для внешнеполитических служб мира является обеспечение устойчивого экономического развития и внутривнутриполитической стабильности своих государств в дипломатических системах и политико-институциональных координатах современного мира. Следуя словам известного американского дипломата Дж. Кеннана можно констатировать: «... всё, что произошло в мире в XX веке, было вызвано Первой мировой войной...».

Первая мировая война – это пролог XX века. Война стала водоразделом между двумя историческими эпохами, повлияла на судьбы послевоенной Европы, а мир 1914 г. качественно и институционально отличался от своего послевоенного политико-дипломатического и внешнеполитического аналога.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Большая война России: Социальный порядок, публичная коммуникация и насилие на рубеже царской и советской эпох / сборник статей; ред. К. Бруиш, Н. Катцер. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 208 с. 2. Бурков В.Г. Внешнеполитическое ведомство России в период Первой мировой войны / В.Г. Бурков // Великая война 1914-1918: Альманах

Российской ассоциации историков Первой мировой войны. – Вып. 1. – М.: Квадрига, 2014. – С. 30-37. **3.** Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Историчні нариси / упорядник Олександр Реснт. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. – 784 с. **4.** Миронов В.Б. Первая мировая война. Борьба миров / В.Б. Миронов. – М.: ОЛІМА Медиа Групп, 2014. – 304с., ил. **5.** Новикова И.Н. Нейтралитет или союз: внутриполитическая борьба в Швеции по вопросу внешней политики в годы Первой мировой войны / И.Н. Новикова // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: ДАУ при МЗС України, 2014. – Ч. 1. – Серія «Історичні науки». – С. 176-192. **6.** Первая мировая война и судьбы европейской цивилизации / под ред. Л.С. Белоусова, А.С. Маныкина. – М.: Издательство Московского университета, 2014. – 816 с. **7.** Первая мировая: Неоконченная война: Материалы международной научной конференции / отв. ред. Е.И. Пивовар. – М.: РГГУ, 2015. – 777 с. **8.** Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна. Українські землі у центрі цивілізаційної кризи / Упорядник О.П. Реснт. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2015. – 64 с. **9.** Собрание Указонений и распоряжений правительства. Отдел первый. – 1914. – № 154. – Ст. 1737. **10.** Собрание Указонений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. – 1917.– № 1. – Ст.1. **11.** Сыч А.И. О некоторых социально-психологических последствиях Первой мировой войны / А.И. Сыч // Вопросы истории. – 2001. – № 11-12. – С. 100-110. **12.** Chossudovsky E.M. Genoa Revisited: Russia and Coexistence / E.M. Chossudovsky // Foreign Affairs. – 1972. – April. – P. 557-562.

УДК 327(73): “1914/1918”

Вовк В.М.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І ГЕНЕЗА СУЧАСНОЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ США

Провідний сюжет статті – формування і розвиток зовнішньополітичної стратегії Сполучених Штатів Америки на основі досвіду, отриманого внаслідок участі США у Першій світовій війні. Автор обстоює думку, згідно з якою відхід від доктрини Монро знаменував початок усталення реалістичних засад та концепції глобального лідерства у зовнішній політиці країни.

Ключові слова: Перша світова війна, зовнішньополітична стратегія, реалістичні засади, глобальне лідерство.

Главный сюжет статьи – формирование и развитие внешнеполитической стратегии Соединённых Штатов Америки на базе опыта, полученного США в процессе участия в Первой мировой войне. Автор развивает идею, согласно которой отход от доктрины Монро ознаменовал начало утверждения реалистических основ и концепции глобального лидерства во внешней политике страны.

Ключевые слова: Первая мировая война, внешнеполитическая стратегия США, реалистические основы, глобальное лидерство.

The main subject of the article is the formation and the development of the US foreign strategy on the basis of experience that America acquired during World War I. The author promotes the idea according to which the retreat from Monroe Doctrine manifested the establishment of realistic foundations and the concept of global leadership in American foreign policy.

Keywords: World War I, US foreign strategy, realistic foundations, global leadership.

Формат участі Сполучених Штатів Америки у Першій світовій війні знаменував істотне зрушення в американській зовнішньо-політичній стратегії після майже столітнього панування доктрини Монро. Згідно з цією доктриною колонізація або втручання у внутрішні справи держав, розташованих на обох

Американських континентах, буде розцінюватись як акт агресії проти США, отже призведуть до військового втручання з їхнього боку. Рівночасно США відмовлялись від втручання у внутрішні справи Європейських країн та їхніх вже усталених колоній на американському континенті. З початком Першої світової фактично було переглянуто принципи невтручання США у європейські конфлікти. Однією з основних причин такого стратегічного повороту було розгортання глобалізаційних процесів, виникнення планетарної фінансової взаємозалежності національних економік, консолідація індустріального капіталізму і водночас глобальне поширення й утвердження національних держав.

Індустріалізм і технічний прогрес з самого початку ніколи не мали за мету мирний економічний поступ, а зумовлені певними воєнними стратегіями служили зняттям війни. Чимдужче держава-нація прагнула захистити свій суверенітет, то більшою мірою це ставало можливим лише через включення в систему індустріального капіталізму з його інформаційною революцією й стратегіями соціального «запобігання». Беручи до уваги ту обставину, що індустріальний ліберальний капіталізм не переймається ємирним економічним поступом, а несе в собі приховану агресію, кризи неминуче супроводжували його розвиток. Ось чому розбудова економічних відносин, систем безпеки у ХХ столітті структуруються через жорстко контрольовану національною державою політику ідентичності.

Згодом відповіддю на такі виявлення глобалізації стане перманентна криза постверсальської Німеччини і велика депресія у США. Родней Брюс Голл констатує планетарне піднесення національних держав не лише у Європі або США, але й так само в Азії та Латинській Америці. Він визначає це піднесення як «соціетальну реакцію» на глобальну депресію, що стала кульмінаційним моментом індустріальної революції [1].

Повсюдно відбувається вищеплення характерної для ХІХ століття держави *Laissez-faire* державою *Welfare*, як реакція на глобальні й внутрішні негаразди. При цьому інтегративні форми національної ідентичності були різними відповідями на глобалізацію лібералізму [2]. Так у США Рузвельт політично стимулює процеси перебудови економіки за кейнсіанськими моделями протидії економічним циклам. Приблизно ті самі моделі застосовуються у Великій Британії. Німеччина здійснює мобілізацію ресурсів за допомогою ідеології націонал-соціалізму, Італія – фашизму. Японія всіляко використовує культ містичного імперіалізму.

Починаючи з Першої світової війни внаслідок науково-технічного прогресу уможливується переміщення і доставка засобів ведення війни на великі відстані. Ідеться про збільшення тоннажу військово-морського флоту, його технічну захищеність, вдосконалення засобів зв'язку тощо. Із завершенням Першої світової війни мало-помалу в зовнішньополітичній стратегії США чільне місце посідатиме тема європейського виміру національного інтересу Америки. Можна сказати, що саме з цього часу формуватимуться засади теорії, яка згодом набуде назви «наступальний реалізм». Ідеться про обґрунтування регіональної гегемонії як засобу виживання великих держав в умовах анархічної системи міжнародних

відносин. У цьому сенсі можна говорити про концепцію перманентної світової війни, у межах якої серпень 1914, вересень 1939 і березень 1946 (5 березня Черчілль виголосив свою вікопомну Фултонську промову, що ознаменувала початок «холодної війни») можуть символізувати лише певні її етапи. Прикметним також є принцип, згідно з яким уможливується участь США у кампаніях за межами західної півкулі, і насамперед у Європі. Ідеться про пошуки союзників. Крім того, слід узяти до уваги ще одну важливу обставину. Завдяки нейтралітету, що його певний час дотримувалась Америка у період Першої світової війни, економіка США, попри ряд проблем, розквітла. Тимчасом економіка провідних європейських потуг була істотно ушкоджена [3]. Вичікування і нейтралітет, який тривав до весни 1917 р. дозволили США отримати максимальні вигоди, як політичні, так і економічні. Людські втрати були порівняно незначними. Попервах Америка була формальним учасником війни, обмежившись роллю головного постачальника союзникам. Лише з весни 1918 р. США направили до Європи військові формування. Щодня чисельність американського експедиційного корпусу доходила до десяти тисяч вояків. І це стало вирішальним чинником, незважаючи на невисоку ефективність наступальних озброєнь, які мали американці у своєму розпорядженні. Свіже підкріплення виявилось вкрай необхідним у час, коли Німеччина вже була неспроможною замінити військові частини, виснажені війною. Такий крайній стратегічний прагматизм Америки символізував, з одного боку, відхід від доктрини Монро, а з другого – виникнення де факто так званого реалістичного підходу до визначення зовнішньополітичного курсу США. У цьому контексті привертає до себе увагу той факт, що США не ратифікували Версальський договір, натомість підписали сепаратну угоду з Німеччиною та її союзниками. Так само вступ США у Другу світову війну відбувся лише через два роки після її початку, причому для цього був потрібний напад Японії на Перл-Гарбор. Ще й досі остаточно не спростована версія, згідно з якою Франклін Рузвельт, аби переконати Конгрес у необхідності вступу до війни, не вжив усіх необхідних заходів безпеки задля запобігання японській атаці на кораблі американського флоту. Але так само, як і після Першої світової війни, США отримала цілий ряд переваг в економічній сфері. Ще до завершення війни було створено Бреттон-Вудську валютну систему. Учасники Бреттон-Вудського договору зобов'язувалися сприяти тісному валютно-політичному співробітництву в ім'я забезпечення збалансованого і безперешкодного розвитку міжнародної торгівлі. Внаслідок цього основною валютою став американський долар. Разом з тим вступ Америки у Першу і Другу світові війни приніс зиск не лише Сполученим Штатам, він був вирішальним чинником перемоги над Німеччиною.

З цього погляду бачення лідерами США сучасної «української» кризи значною мірою зумовлене майже столітньою історією відходу від доктрини Монро. Наприклад, США вже під час Першої світової війни вважали, що їхнє втручання у перебіг подій на Європейському театрі буде ефективним лише у разі наявності достатньої сильних союзників – британців і французів.

Сьогодні привертає до себе увагу та наполегливість, з якою Президент США Барак Обама закликає Європейських союзників діяти синхронно і солідарно у питанні впровадження санкцій проти Росії. Отже, Обама, по суті,

спонукає до сильної консолідованої позиції європейців задля успішного протистояння російській агресії. Власне, саме задля цього свого часу було створено блок НАТО. Але посткомуністична політика старої Європи з її сподіваннями на створення політично і економічно гомогенної структури відносин з Росією, яка могла б стати основою нової європейської системи безпеки, зазнали краху. Проте упродовж втягування Європи у співпрацю з Росією, що було спричинено не в останню чергу прагненням освоїти потенційно величезні російські ринки, послабило узи трансатлантичної солідарності. Ще зовсім нещодавно навіть спостерігались спроби створити незалежні від НАТО спільні суто європейські військові структури. Згодом стало очевидно, що це цілковита утопія. Адже потенційні загрози, у тому числі загрози у разі кардинальної зміни політичного режиму в Росії, не зникли. Насамперед економічно послаблена внаслідок світової фінансової кризи Європа неспроможна збудувати достатньо ефективну систему оборони без США. Нагадаємо, що внесок США складає левину долю бюджету Північноатлантичного альянсу.

На противагу Старій Європі США дедалі більше орієнтуються на союзників в особі Східноєвропейських держав. Найвиразніше така орієнтація виявляється у планах та початку процесу розміщення ПРО у Європі. Цілком очевидно, що процес розміщення США системи ПРО не є тільки запобіжними діями в сфері безпеки, але спрямований на політику стримування щодо Росії. Отже у цю політику включаються Польща та Чехія, які обрали приєднання до американської парасольки тому, що це відкриває перспективу зближення інтересів із світовим лідером, дозволяє розвивати партнерські та воєнні відносини. До існуючих для обох країн ризиків можна віднести воєнну слабкість ближніх сусідів – країн Балтії, відсутність власних надійних військових потужностей та відсутність реальних оборонних потужностей на східних кордонах Північно-Атлантичного Альянсу. Але головне це те, що союзницькі домовленості можуть забезпечити у разі необхідності захист у такому важливому напрямку, як Іран, Ірак та Сирія, крім того, зростання російської воєнної потужності та сумнівне ставлення до дотримання мирних, добросусідських стосунків з боку РФ також підштовхує Польщу до таких реальних кроків.

Цікаво, на наш погляд, коротко пригадати досить складний перебіг подій щодо створення системи ПРО у Польщі, оскільки він є яскравим прикладом реальної політики у боротьбі за забезпечення власної національної безпеки та утримання гегемонії. Ще у період правління Джорджа Буша молодшого планувалося розмістити 10 радіолокаційних станцій у Польщі та одну у Чехії. Остаточні домовленості були підписані у 2008 р., а завершення установок передбачалося на 2016 р. Проте Росія побачила у цих діях загрозу власній національній безпеці і пригрозила розташувати ракетні системи «Іскандер» у Калінінградській області.

Президент Барак Обама, оголосивши політику «перезавантаження», пішов на певні поступки Росії і висунув пропозицію створити більш гнучку систему ПРО, яка б могла розташовуватися по всій Європі і була б як наземного, так і морського базування. Історію розміщення ПРО у Східній

Європі можна вважати однією з ознак постбіполярного переформатування системи міжнародних відносин.

Зміни у безпековій стратегії США значною мірою зумовлені перетворенням Китаю на регіональну потугу, яка спроможна серйозно вплинути на економічні позиції США у цьому регіоні, так само як в різний спосіб послабити американську безпеку в цілому. З огляду на зростаючу ролі китайського чинника, США вважають за необхідне активно підтримувати баланс воєнної спроможності та присутності.

Важливим чинником таких змін є також події, які радикально переформатували геополітичну ситуацію на Близькому Сході. Ідеться про революції у Тунісі, Лівії, Єгипті, які стали відомими у світі під назвою Арабська весна. Зміни режимів, заворушення всередині країн, та тертя між країнами, спричинені реформами, зробили майбутнє регіону непевним. У цьому зв'язку мета й оборонні зусилля Сполучених Штатів на Близькому Сході окреслюються як протистояння екстремізму та дестабілізуючим загрозам і рівночасно як гарантія і захист союзних та партнерських держав.

Сьогодні можна говорити про «багатовекторність» безпекової політики США. Адже так само, як за часів Президента Ніксона його держсекретар Генрі Кіссінджер розгорнув стратегію використання китайського чинника проти СРСР, нині є підстави припустити, що порівняно стримана політика США щодо Росії продиктована побоюваннями китайської гегемонії в Азії.

Даються взнаки тенденції, характерні для зовнішньої політики США під час Першої світової війни, а саме налаштованість США на гру «на двох столах». Як відомо після подій 11 вересня 2001 р. між США та Росією виник прагматичний альянс, збудований на потребі нейтралізувати загрозу з боку талібів. Для Росії це означало захистити свій азійський фланг за рахунок американського військового контингенту, унеможливити «проникнення радикального ісламу» на територію Узбекистану і Таджикистану. А для Сполучених Штатів це означало блокувати потужну базу світового тероризму, який на той час став чим не одним з головних супротивників надпотуги. Очевидно, що зближення з Америкою дало можливість Росії зміцнити свою мережу впливу у Сполучених Штатах. З цього погляду промовистою є історія фінансування російськими фірмами американських дослідницьких проєктів у галузі суспільних наук. У грудні 2005 р. відомий колумніст газети Нью-Йорк Таймс Анн Апфельбаум у статті «Що купують росіяни?» написала про фінансування, серед іншого, і федеральної інституції Вудро Вільсон центру компанії Лукойл. Виявляється, центр не гребував російськими грошима, які, з великою ймовірністю, використовувались задля впливу на дослідників Інституту Кеннана, що входить до структури Центру. Адже, як наголошує Енн Апфельбаум, більшість великих російських компаній на кшталт Лукойлу, є залежними від держави [4].

Зовнішньополітичну стратегію США годі збагнути, якщо не брати до уваги роль нафти у сучасній системі глобальної політики країни. Цілком очевидно, що особливі інтереси США пов'язані із Близьким Сходом. Тож не дивно, тісні взаємовідносини США та Саудівської Аравії встановились тоді, коли Президент Франклін Делано Рузвельт 1945 р. у Суецькому каналі

зустрівся на борту корабля з батьком-засновником сучасної Саудівської держави, королем Абдулазізом ібн Саудом. З того часу Саудівська Аравія залишається ключовою країною американської «нафтової» геостратегії. Адже за розвіданими запасами нафти Саудівська Аравія посідає перше місце серед країн – добувальників. Це, за різними підрахунками, складає приблизно 25 відсотків від світових запасів. А на другому місці йде Ірак зі своїми 15-ма з децицею відсотками. Нині політику США на Близькому Сході і Аравійському півострові не можна розглядати поза розгортанням української кризи. Річ у тім, що окупація Криму, війна на Донбасі, можуть істотно вплинути на позиції США у регіоні, який цілком підпадає під визначення головної бензоколонки світу. Фактично ідеться про посилення військових угруповань Росії у басейні, близькому до Середземномор'я. Ось чому підтримка, що може бути надана Америкою Україні у її протистоянні Росії, цілковито відповідатиме геополітичним інтересам США. Інша річ, наскільки така допомога буде вчасною і дієвою.

Перебіг подій на міжнародній арені за останні роки засвідчив те, що можна назвати як реалістичний поворот чи реалістичну «реставрацію». На зміну ідеологічному протистоянню двох систем прийшло нове протистояння, що цілком відповідає головному принципу наступального реалізму – боротьбі за регіональну гегемонію. На наших очах розгортається жорстке змагання за ресурси, ринки, енергоносії, вплив на інформаційний простір. Ясна річ, що кожна країна в даному контексті прагне вибудувати свою зовнішньополітичну стратегію в залежності від свого культурно-історичного досвіду, способів політичного урядування, притаманних їй країнам. Отже, змагання важко уявити поза межами базових цінностей учасників реалістичного протистояння.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Rodney Bruce Hall. National Collective Identity Social Constructs and International Systems. – Columbia University Press, 1999. N.Y. Chichester, West Sussex. – p. 295.
2. Enthoni Giddens. The Nation-State and Violence. – Polity Press, Cambridge, 1985, – p. 255.
3. David M. Kennedy. Over Here. The First World War and American Society. – Oxford: Oxford University Press, 1980. – Chapter.6.
4. Ann Appelbaum. What Are Russians Buying? / The New York Times. – 2005. – December, 14.

РОЗДІЛ II

ВЕЛИКА ВІЙНА І ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: БУДЕННЕ ЖИТТЯ, СОЦІАЛЬНІ ВИКЛИКИ І ТРАНСФОРМАЦІЇ

УДК 323.2 : 94(470.4)

Віктор Дьоннінґхаус

БОРЬБА С «ВНУТРЕННИМ ВРАГОМ» В ПОВОЛЖЬЕ (1914–1917)

Одним из главных результатов Первой мировой войны стал крах трех многонациональных империй – Романовых, Габсбургов и Османов. Процессы распада империй имели свою специфику, но их объединял один общий момент – традиционная наднациональная имперская легитимация власти и патриархальная политика монархий в сфере решения национального вопроса оказались неспособными в условиях мировой войны найти эффективный ответ на вызовы со стороны центробежных национальных сил. Так, российская власть не смогла устоять перед соблазном «легкого» решения и предпочла в годы войны опереться на силы русского национализма и шовинизма, подкрепленные политикой неприкрытой русификации. Одним из наиболее ярких примеров этой политики выступила борьба с «немецким засильем». В настоящей статье предпринята попытка показать, каким образом неадекватная шовинистическая политика в отношении российских немцев, одной из наиболее крупных диаспор царской империи, нанесла урон российской государственности, неизбежно провоцируя и подпитывая центробежные тенденции.

Ключевые слова: Российская империя, Поволжье, Первая мировая война, национальный вопрос, национализм, русификация, поволжские немцы.

Одним з головних результатів Першої світової війни став крах трьох багатонаціональних імперій – Романових, Габсбургів і Османів. Процеси розпаду імперій мали свою специфіку, але їх об'єднував один спільний момент – традиційна наднаціональна імперська легітимізація влади і патріархальна політика монархій у сфері вирішення національного питання виявилися нездатними в умовах світової війни знайти ефективну відповідь на виклики з боку відцентрових національних сил. Так, російська влада не змогла встояти перед спокусою «легкого» рішення і віддала перевагу в роки війни силам російського націоналізму і шовінізму, підкріпленим політикою неприкритої русифікації. Одним з найбільш яскравих прикладів цієї політики виступила боротьба з «німецьким засиллям». У цій статті зроблена спроба показати, яким чином неадекватна шовіністична політика щодо російських німців, однією з найбільш великих діаспор царської імперії, завдала шкоди російській державності, неминуче провокуючи і підживлюючи відцентрові тенденції.

Ключові слова: Російська імперія, Поволжся, Перша світова війна, національне питання, націоналізм, русифікація, поволзькі німці.

One of the main results of the First World War was the collapse of three multinational empires – the Romanov, Habsburg, and Ottoman. The breaking-up of the empires had their own specific features, but they also had one thing in common: the traditional supranational, imperial legitimization of power and the patriarchal policy of the monarchies in regard to solving the nationality question, which proved incapable in conditions of war of finding an effective response to challenges on the part of centrifugal national forces. Thus, the Russian authorities could not resist the temptation of an “easy” solution and preferred during the war to lean on the forces of Russian nationalism and chauvinism, fortified by a policy of blatant Russification. One of the most striking examples of this policy was the struggle with “German domination”. This article attempts to show how the inadequate chauvinist policy in regard to the Russian Germans, one of the largest

diasporas in the tsarist empire, brought harm to the Russian state, inevitably provoking and fueling centrifugal tendencies.

Keywords: *The Russian Empire, The Volga Region, The First World War, Nationality question, Nationalism, Russification, The Volga Germans.*

«Теперешняя великая война не есть только война государства с государством [...], но и война народа с народом. Решается вопрос, кому предстоит будущее: русским или германцам [...]]» [1, с. 5].

С началом экономических трудностей, а именно с осени 1915 г., в Поволжском регионе резко обострилось недовольство его немецкими жителями. Образ врага, формировавшийся с началом войны в населенной немцами Саратовской и Самарской губерниях, оказался более зримым, чем в центральных, «чисто русских», регионах [2]. При этом с части населения сформировался определенный взгляд на решение насущных проблем за счет сведения счетов непосредственно с немецкими соседями. Их обвинили в злонамеренности российскому правительству и саботаже.

Хозяйственные противоречия нередко приобретали окраску противостояния своих и чужих: представления о хищничестве немцев-мукомолов, надежды на присвоение немецкого землевладения и т. п. При этом данный фактор усиливался традиционной ментальной чертой русского населения – объяснять неудачи и затруднения происками «внутреннего» врага [3, с. 57]. Нередко мнение о корыстолюбии немецких предпринимателей переплеталось с представлениями о германском «засилье» вообще и организованном поволжскими колонистами шпионаже. Неслучайно, вера в злонамеренные силы, «чувствительность» к теории заговора были весьма характерны для массового, прежде всего крестьянского, сознания.

Во время войны появился вал анонимок и доносов о политической «неблагонадежности» целого ряда лиц немецкой национальности и граждан, носивших немецкие фамилии. Благодаря широко развернутой на государственном уровне борьбе с «внутренним врагом» по всей России фабриковалось множество дел, основанных лишь на мести доносителей к оговариваемым ими лицам и использовавших военное время для сведения личных счетов. Достаточно быстро масса анонимных сообщений и доносов русских «патриотов», касавшихся политической нелояльности немцев и, зачастую, базировавшихся на выдуманных фактах, заполнили и жандармские управления поволжских губерний. На волне этой тенденции, командир корпуса жандармов, генерал-майор В. Ф. Джунковский издал специальный приказ, в котором констатировалось искусственное создание целого ряда сенсационных дел без каких-либо на то оснований и доказательств, а также необходимость проверки каждого из них [4, с. 400]. Так, например, в результате доноса было произведено целое расследование в отношении известнейших саратовских купцов Александра и Ивана Борелей, членов торгового дома «Э. И. Борель» [5, с. 26-27]*, а также их служащих, работавших на мельнице в селе Нижняя

* Во главе фирмы «Э. И. Борель» стояли четыре брата, являвшихся поселянами Сосновской волости Камышинского уезда: Александр, Эмануил, Иван и Константин Борели. Несмотря на их полную лояльность к

Добринка (Камышинский уезд). Все они были заподозрены в симпатиях к Германии, а конкретно – в «денежных сборах на нужды Германской армии и военнопленных гражданских лиц»*.

Однако ничего преступного у попавших под подозрение немцев в результате обыска обнаружено не было. В ходе дальнейшего расследования все подозрения пали на помощника бухгалтера Павла Жупикова, ранее оштрафованного руководством торгового дома «Э.И. Борель» за перерасход денежных средств и, заявлявшего о своем намерении свести счеты с семьей Борель [6, с. 89]. Несмотря на полную невиновность членов торгового дома «Э. И. Борель», одного факта расследования было достаточно для причисления фирмы к группе «нелояльных» предприятий. Это существенно пошатнуло репутацию семьи Борель и девальвировало её имидж в глазах русскоязычного населения.

Процесс борьбы с немецким «засильем» в Поволжских губерниях был достаточно сложен и противоречив, что не позволяет его вписывать в определенные, заранее подготовленные схемы. Например, что касается реализации положения Совета Министров от 10 мая 1915 года о ликвидации торговых и промышленных предприятий, принадлежащих гражданам «враждебных» государств, то в Поволжском регионе оно так и не получило своего практического развития. В ряде случаев губернская администрация просто проигнорировала указания центра, сохранив у известных австрийских и германских граждан, игравших заметную роль в хозяйственно-экономической жизни Поволжья, их право на недвижимую собственность и возможность управления ею [7, с. 10-11].

Так, например, несмотря на то, что располагавшийся в Саратове завод «Сотрудник», принадлежавший германскому подданному О. Э. Берингу, был арендован Саратовским военно-промышленным комитетом для производства снарядов, Беринг по прежнему оставался его главным акционером и членом администрации [8]*. Причем уже в октябре 1915 г. в самый разгар антисемитской кампании в России и депортации подданных «враждебных» государств Саратовская городская дума приняла решение передать О. Э. Берингу временно закрытый чугунно-литейный завод М. С. Коробова.

В несравнимо более привилегированном положении, особенно на фоне немецких погромов в Москве и ее пригородах [9, с. 327-373], находились русские граждане немецкого происхождения, имевшие предприятия и фирмы в Поволжском регионе. К примеру, весьма успешно функционировало Торгово-промышленное товарищество «Братья Шмидт», а один из его совладельцев, несмотря на войну, в 1916 г. умудрился выстроить в центре Саратова роскошную виллу в мавританском стиле. Экономические успехи торгового дома «Андрей Бендер и сыновья», чьи хозяева являлись одними из

русскими властям, начальник жандармского губернского управления охарактеризовал их «типичными людьми, держащими себя обособленно от русских».

* В числе заподозренных в оказании «финансовой помощи» германской армии находились также служащие торгового дома «Э. И. Борель»: Егор и Мария Робертус, Андрей Эйзенх, Федор и Андрей Альтах, Наталия Кем.

* По некоторым данным владелец завода «Сотрудник» О. Э. Беринг отказался сотрудничать с военно-промышленным комитетом Саратовской губернии, заявив, что для производства снарядов у него на предприятии нет необходимого технического оборудования.

сарпиночных монополистов, позволили им еще более расширить свое предприятие, скупив в 1916 г. огромное количество акций бумагопрядильной фабрики «Саратовская мануфактура» в селе Шахматовка [10-11].

В то же время, наряду с политикой заигрывания губернских властей с «немецкой» промышленной верхушкой, достаточно четко просматривалась репрессивная политика в отношении среднего и низшего руководящего звена из представителей немецкого меньшинства.

Так, например, настоящая травля была организована против управляющего цементным заводом Акционерного общества «Железо-Цемент» и «Д.Б. Зейферт» (г. Вольск) поселянина колонии Голый Карамыш Андрея Бауера. Наряду с обвинением его в германофильстве и симпатии к Германии, беспричинном увольнении русскоязычных рабочих и служащих «с целью создать в России чисто германский завод», в вину ему было также вменялось регулярное общение на немецком языке с персоналом, выселение семей военнослужащих нижних чинов с заводских квартир и даже преднамеренное изготовление некачественного цемента для его использования в военном строительстве. Одним из дополнительных аргументов «непопулярности» Андрея Бауера явилась его учеба в Германии, где он получил диплом инженера-механика, а также его участие в революционных событиях 1905-1907 гг.

В одном из анонимных писем, составленных русскими рабочими на имя министра внутренних дел Н. А. Маклакова, в котором они просили забыть их от ярма «немецкого ига», Бауер обвинялся даже в шпионской деятельности против российского государства. В процессе полицейского расследования «враждебной» деятельности управляющего заводом Андрея Бауера было выявлено еще несколько сотрудников немецкого происхождения, также обвиненных в германофильских наклонностях, среди них – старший химик завода Карл Куфельт и заведующий бондарной мастерской Лев Рек. Хотя представительство немцев на заводе было достаточно низким (около 12%) и основное большинство рабочих и служащих составляли именно русские и татарские выходцы, на заводе висел ярлык «немецкого засилья».

Несмотря на явную дживность доносов русскоязычных служащих завода на своего управляющего немца, родившегося в России, женатого на русской дворянке, воспитывавшего своих детей в православной религии, Андрей Бауер был подвергнут тюремному аресту на три месяца за «враждебное отношение к русскому народу». В своем прошении на имя Саратовского губернатора, арестованный Бауер с горечью заметил: «Меня гнетет тот позор, который пал на мою голову вместе с обвинением меня во вражде к русскому народу, с обвинением, граничащим с изменой своему отечеству. Мое несчастье в том, что я ношу немецкую фамилию [...]».

Ходатайство руководства Акционерного общества объединенных заводов «Железо-Цемент» и «Д. Б. Зейферт» о досрочном освобождении инженера Бауера из тюрьмы, как одного из незаменимых специалистов для оборонной промышленности, привело к замене его содержания под стражей выплатой весьма высокого штрафа (трех тысяч рублей) [12, с. 70]. Данное освобождение не прошло незамеченным для российской «общественности». В известной своими нападка на российских немцев газете «Новое время» была

опубликована статья, осуждающая поведение саратовского губернатора, смягчившего наказание явному «врагу народа» [13].

Остается добавить, что в результате дальнейших гонений на руководящий состав немецкого происхождения, а также постоянный контроль со стороны полицейских властей, вынужден был оставить службу не только управляющий заводом Бауер, но и часть его персонала. Если от общего числа служащих, работавших на объединенном заводе «Железо-цемент» и «Д. Б. Зейферт» (г. Вольск), немецкоговорящие граждане к маю 1915 г. составляли почти половину (41%), то к марту 1916 г. их доля достигала только 25%.

По широко распространенному среди русскоязычных крестьян в годы войны мнению немецкие поселенцы Поволжья выражали свое полное сочувствие Германии и своим соотечественникам. Не раз на этой почве между ними возникали мелкие перебранки, взаимные подозрения и упреки. Практически с самого начала войны начинается целая череда крестьянских доносов на немецких поселенцев, как правило, с одной целью – выселить немцев-землевладельцев и сделать их земли более доступными для аренды [3, с. 57].

Иногда к аналогичному методу давления на неугодного соседа прибегали и сами немецкие колонисты. Так из зависти был оговорен своими же земляками Егор Штрек, один из богатых поселенцев колонии Гречинная Лука (Медведицкая волость). В вину ему было поставлено ни много ни мало, как – «выражение сочувствия Германии и восхваление действий враждебных России армий». Только благодаря малочисленности доказательств его вины, дело Егора Штрека было прекращено специальным постановлением саратовского губернатора.

Из-за неосторожного высказывания в ходе дискуссии с русскоязычными крестьянами полицией был задержан поселянин села Новая Скатовка (Саратовский уезд) Андрей Штрауб. В нелояльности Российскому государству был обвинен и подвергнут двухмесячному аресту поселянин Карл Куфельд, работавший на заводе Общества «Железо-Цемент» и «Д.Б. Зейферт» (г. Вольск). Его арест был организован по ложному доносу одного из русских рабочих, пригрозившего «выкурить с завода всех немцев». Даже, несмотря на арест, обвиненный в нелояльности Карл Куфельд, в своем прошении к Саратовскому губернатору заметил, что он был и остается верным подданным и патриотом своей единственной родины – России.

Аналогичному обвинению, как «сторонник победы Германии в войне», незаслуженно подвергся и его коллега по работе поселянин Николаевского уезда Самарской губернии Лев Рек. По навету своих коллег, за распространение «ложных слухов о войне», был уволен с работы и арестован поселянин Усть-Кудатинской волости (Камышинский уезд) Александр Квинт, более 20 лет прослуживший в мануфактурной фирме купца Репникова.

С подачи нескольких сельских старост и старшин Верхозимской волости (Петровский уезд) был обвинен во вредной деятельности по отношению к российскому государству страховой агент Саратовского губернского земства Федор Гольдшмидт. Причем в основе обвинения Гольдшмидта лежало не

только «преклонение перед германским милитаризмом и проявление германофильских наклонностей», но и шпионаж, революционная деятельность и даже попытка убийства одного из граждан «на национальной почве».

Из объяснения самого страхового агента следовало, что данный донос был просто организован местными властями из-за личной неприязни к его персоне. По его собственным словам, с самого начала войны о нем стали распускаться нелепые слухи, которым некоторые крестьяне вполне доверяли, став относиться к нему с особой подозрительностью и враждебностью. «То говорили, что я где-то взорвал мост, – сообщал Гольдшмидт, – то устраивал крушения поездов, то пересылал какие-то планы в Германию [...]. Все басни дополнялись всегда такими подробностями, что я начинал бояться эксцессов [...]».

Не в последнюю очередь особое рвение в обвинении «внутреннего врага» проявляли именно те крестьяне, с которыми Гольдшмидт имел столкновения на служебном поприще, прежде всего в вопросах оценки застрахованного имущества. На одном из сельских сходов Верхозимской волости группа крестьян, недовольных оценкой их сгоревшей собственности, даже составила приговор о немедленном увольнении Гольдшмидта с занимаемой им должности.

Немецкое происхождение страхового агента приводило к такому казусу, что даже в беседе о военных операциях российских войск такие его выражения, как: «мь», «наша армия» и т. п., – собеседники нередко принимали за характеристику именно германской армии [14]. Остается добавить, что наряду с немецкими поселенцами, замеченными в «симпатиях» к Германии, нередко встречались и русские, в открытую критиковавшие российских военачальников и выступавшие за победу германского оружия [6, с.89].

Донысы создавали благодатную почву как для полицейского произвола, позволявшего представителям полицейской власти самим определять меру наказания (просто административные меры, административные меры средней и высшей степени, вплоть до уголовной ответственности и ссылки), так и просто порождали систему доносительства, в основе которой лежали явно меркантильные интересы или ссоры на бытовой почве [15, с. 105-108].

Выявление скрытых «внутренних» врагов находило своих сторонников даже в тесном семейном кругу, чаще всего в смешанных русско-немецких семьях. Так, русская по национальности Анастасия Гомер заявила в полицию о своем, «нелояльном» России муже Карле Гомере. Только в результате проведенного расследования стало ясно, что она просто оклеветала своего мужа после обыденной семейной ссоры [16].

В деле выявления «внутренних» врагов не имели особого значения и возрастные рамки обвиняемых. Так, например, было проведено полицейское расследование в отношении двенадцатилетнего поселенца из села Крестовый Буерак (Усть-Кулалинская волость), ученика 1-го класса Камышинской гимназии, заявившего в беседе с русскими товарищами, что «война окончится, когда наш Царь возьмет вашего Царя в плен [6, с. 89]».

Имели место и прямые факты злоупотребления полицейской властью в отношении немцев-поселян, включая явные случаи вымогательства. В частности, один из приставов Камышинского уезда потребовал деньги у Якова

Лотца, поселянина деревни Голый Карамыш, грозя в случае отказа составить протокол на его отца (за неправильное складирование удобрений). При этом полицейский был уверен, что немецкий житель деревни все равно жаловаться на него не станет [17]. Пожар домовладения Ивана Эйриха в селении Голый Карамыш, проданного ему поселянином Александром Шпетом, рассматривался полицейскими властями ни много ни мало как преднамеренный договор о поджоге с целью получения страховой премии. Только дача денежной взятки одному из полицейских чиновников спасла Эйриха и Шпета от возбуждения уголовного дела и тюрьмы [18].

Правительственные меры в отношении немецкого меньшинства явились своеобразными побудительными мотивами к проявлению собственной инициативы для всех ветвей губернской и уездной администрации, наиболее полно проявившись в области национально-культурного развития немцев Поволжья. Причем и здесь процесс давления на немецкое население был достаточно противоречивым.

Несмотря на то, что волна шовинистических нападков со стороны реакционно настроенной части русского общества привела к закрытию в различных регионах России целого ряда немецких газет [19, с.71-96], процесс издания немецкоязычных газет в Поволжье (1914-1915 гг.) никаких изменений не претерпел. Администрация поволжских губерний, в противовес центру, не стала ограничивать выход немецкой прессы, объясняя свое решение их консервативной направленностью, патристической и лояльной государству тематикой публикаций [20, с. 5-7].

Только к концу 1915 г. были зафиксированы факты закрытия некоторых периодических немецких изданий («Saratowsche Deutsche Volkszeitung», «Friedensbote») в Саратовской губернии. В то же время продолжали выходить такие церковные издания, как, например, «Evangelischer Gemeindebote» или «Der Morgenstern». С 1915 г. планировали издавать свои издания на немецком языке и земские власти, причем, именно финансовые, а не политические проблемы, помешали данной инициативе [7, с. 26].

Наряду с этим были предявлены жесткие меры по отношению к немецкой школе. 12 декабря 1914 г. Совет Министров в очередной раз подтвердил, что русский язык является основным для преподавания в учебных заведениях. На нем должны были вестись все предметы, за исключением родного языка и Закона Божьего [21, с. 124]. В июне 1915 г. последовало распоряжение Министерства народного просвещения о немедленной замене всех учителей немецких школ, недостаточно знающих русский язык, лицами русского происхождения. Причем, в случае невозможности замены преподавательских кадров немецкие учебные заведения должны были быть ликвидированы. Реакция на местах была достаточно оперативной. Так, в Саратовской губернии уже к концу июня 1915 г. были освобождены от работы не только ряд немецких учителей, но и закрыто немецкое училище в г. Царицыне, «вследствии обнаружения германофильства». Прекратили вскоре свое существование по различным причинам и семь школ в Камышинском уезде [22, с. 227].

С началом войны на немецкое меньшинство было возложено и неукоснительное соблюдение 3-ей статьи Свода Законов Российской империи, согласно которой языком административной переписки считался только русский. Причем запрет на использование в делопроизводстве немецкого языка был зафиксирован еще в «Правилах об устройстве и управлении поселений собственников, бывших колонистов» (1871), просто оно не всегда и не всеми выполнялось [7, с. 23-24].

22 декабря 1914 г. министр внутренних дел Н. А. Маклаков издал специальное постановление о запрете использования немецкого языка при составлении общественных приговоров сельских и волостных сходов. Наряду с этим все судопроизводство и дознание в волостных судах должно было вестись только на русском языке [7, с. 24]. Лица, не умевшие подписаться на русском из-за его незнания, автоматически причислялись к неграмотным, а прошения в местные органы власти на «иностранном» языке не принимались к рассмотрению.

Запрещение употребления немецкого языка распространялось и на частную переписку. 14 апреля 1915 г. саратовский губернатор издал обязательное постановление о том, что «воспрещаются во всех городах Саратовской губернии, на улицах и вообще в публичных местах разговоры на немецком языке, имеющие явно демонстративный характер» [6, с. 85]. В июне 1915 г. последовало аналогичное постановление самарского губернатора, воспрещающее всем без исключения обществам и товариществам (потребительским, кредитным, сельскохозяйственным) проводить любые собрания на немецком языке. Причем лица, виновные в нарушении данного постановления, подвергались тюремному заключению на три месяца или денежному штрафу до трех тысяч рублей [21, с. 125].

Неудивительно, что одной из главных форм проявления «нелояльности» колонистов стал именно немецкий язык, а точнее, общение на нем. Большинство представителей уездных властей понимали полную нелепость данных требований для основной массы сельского населения, десятилетиями проживавших в изоляции своих селений. «Несмотря на то, что немцы-колонисты родились и выросли внутри России [...] – наш родной русский язык им совершенно не знаком», – отмечал исправник Аткарского уезда, характеризуя подведомственных ему поселян [23]. По его собственным словам, все попытки заставить их общаться на русском языке закончились плачевно, и он был вынужден признать, что «без немецкого [языка] обойтись трудно» [23]. В качестве примера исправник приводил случай отбора новобранцев медицинской комиссией: «При измерении новобранцам объема груди, даже счет до 20-ти колонисты произносили [только] по-немецки» [23]. Этот пример убедительно показывает, что «злонамеренное игнорирование» русского языка немецкими поселянами-собственниками объяснялось на практике совершенно просто – его элементарным незнанием.

Однако, несмотря на все постановления, и в период военных действий с Германией в немецких колониях продолжали иметь место случаи использования немецкого языка не только при ведении документации, но и при

почтовой переписке. Каких-либо карательных мер или административных санкций в отношении «нарушителей» зафиксировано не было [7, с. 24-25].

В то же время совершенно противоположная ситуация наблюдалась в городах и местах смешанного проживания русских и немцев, где все замеченные в разговоре на немецком языке подвергались задержанию и приводу в полицию, а иногда даже арестам. Так, например, за обычную реплику в трамвае на немецком языке были доставлены в полицейское отделение г. Саратова двое поселян Николаевского уезда (Самарская губерния) Иван Бефорт и Федор Вормсбахер [24]. Причем этим немецкоязычным гражданам весьма повезло, так как их дело, «в связи с недемонстративным характером разговора», по личному распоряжению саратовского полицеймейстера было прекращено [6, с. 85].

Нередко подобные инциденты заканчивались более строгими взысканиями, накладывавшимися на «нарушителей» порядка. В частности, поселянин села Старицы (Новоузенский уезд) Иоганес Дамер, проживавший в г. Камышине, «за демонстративный разговор на немецком языке в публичном месте» был подвергнут в соответствии с постановлением саратовского губернатора (от 6.05.1916 г.) заключению в тюрьму на два месяца [25]. При этом необходимо учитывать, что под «публичным» местом имелась в виду его собственная торговая лавка, где Дамер во время беседы с одним из немецких поселян был подслушан бдительным русским покупателем.

Аналогичный случай произошел с поселянином селения Голый Карамыш (Сосновская волость) Иваном Кляусом, замеченным «в разговоре по-немецки» на им же арендуемой мельнице под Аткарском. В соответствии с ходатайством уездного исправника, поселянина Кляуса ожидал штраф в размере 1.000 рублей или одномесячное заключение в тюрьму. Только отсутствие дополнительных свидетелей данного «преступления» спасло арендатора мельницы от столь сурового наказания [24].

Месячный арест был наложен и на германских подданных Александра Трольге и Эдуарда Клиппшеса, проживавших в Саратове, за «демонстративный разговор» в публичном месте. За это место, как выяснилось в ходе дознания, была принята квартира, которую они же и снимали. Кстати, ретивым борцом за запрещение разговоров на немецком языке, непосредственно подавшим донос в полицейский участок, оказался немецкий поселянин Иван Юнкен.

Порой дело доходило даже до абсурда, как например в случае с поселянином Сосновской волости Андреем Шефером, обвиненным полицейскими властями г. Вольска в «употреблении немецкого языка в письменных приказах». Его оправдание, что, как заведующий хозяйственной частью он был просто вынужден писать по-немецки записки подведомственному ему персоналу, совершенно не понимавшему по-русски, винил с него не сняло [26]. Из письменного доклада помощника начальника Саратовского губернского жандармского управления следовало: «Многие из старших служащих не только продолжают говорить по-немецки на заводе, но даже пишут на немецком языке служебные записки [...] и вообще, от употребления немецкого языка никак не хотят отказаться [26]». Даже заверения одного из подчиненных, что он вообще «по-русски читать и писать не умеет»,

а, следовательно, не мог и знать – исполнять ли ему приказ или нет, также в расчет приняты не были. «Преступление» Андрея Шефера было налицо: полицией было обнаружено и приобщено к делу 39 вещественных доказательств – служебных записок на немецком языке. Несмотря на абсурдность всей ситуации решением властей Вольска Александр Шефер был приговорен к тюремному заключению на три месяца.

Сложно предположить себе дальнейший ход событий в Поволжском регионе, если бы не «подоспевшая вовремя» Февральская революция, отменившая все национальные ограничения и привилегии, и с восторгом встреченная поволжскими немцами. В какой-то мере именно политика нарушения принципа частной собственности, ее незаконного отчуждения, попрание национально-культурных прав и неуважение к правам личности, столь последовательно осуществлявшиеся российским правительством в годы войны, имели для него катастрофические последствия, вызвав к жизни те силы, которые его же и уничтожили [15, с. 105-108].

Первая мировая война стала одним из наиболее сложных и драматических периодов в истории немецких поселенцев Российской империи. Помимо мобилизационных и различных экономических лишений и тягот, им пришлось в полной мере принять на себя шквал шовинистических нападок и обвинений, звучавших со стороны «патриотов» – националистов, поощрявшихся правительством и администрацией на местах. Фактически в период Первой мировой войны немцы Поволжья стали обычными заложниками политической ситуации, когда сомнению была подвергнута не только их лояльность, но и были сделаны попытки свалить на них всю вину за неудачи на фронтах и в тылу. Война лишь обнажила работу по созданию негативного общественного мнения в отношении российских немцев. Им было брошено обвинение в «мирном завоевании» России и в пособничестве ее врагам [27]. Вопрос о лояльности немецких поселенцев был решен и в центре, и на местах весьма однозначно – лояльность отождествлялась с полной ликвидацией этнокультурной самобытности и ассимиляцией с русским народом и по сути означала прямое запрещение всех национальных особенностей развития этноса (употребления родного языка, обучения на родном языке, функционирование немецкоязычных печатных изданий, национально-культурных организаций и т. п.). Отвлечение внимания русскоязычных граждан антинемецкой агитацией давало возможность центральной и местной властям не только сплотить разнородное в социальном плане население страны, придав ему патриотическую направленность, но и обезопасить, в первую очередь, саму власть.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Из доклада члена «Общества 1914 г.» И. Сергеева // Сергеев И. И. Мирное завоевание России немцами. Доклад прочитанный в чрезвычайном общем собрании г.г. членов «Общества 1914 года» 13 марта 1915 года. – Пг., 1915. – С. 5. 2. Хеллман Б. Первая мировая война в лубочной литературе // Россия и Первая мировая война. – СПб., 1999. – С. 302-308; Поршнева О. С. Российский крестьянин в Первой мировой войне (1914 – февраль 1917) // Человек и война (Война как явление культуры): Сб. статей / Под ред. И. В. Нарского, О. Ю. Никоновой. – М., 2001. – С. 196. 3. Посадский А. В. Социально-политические интересы крестьянства и их проявления в 1914-21 гг. (на материалах Саратовского Поволжья). Дисс. ... кан. ист. наук. – Саратов, 1997. – С. 57.

4. Джунковский В.Ф. Воспоминания / Под ред. А. Л. Паниной. Т. 2. – М., 1997. – С. 400.
5. Максимов Е. К. Торговый дом «Э. И. Борель» в Саратове // Сообщения Энгельского краеведческого музея: Немцы в Саратовском Поволжье. Вып. 5. – Саратов, 1997. – С. 26-27.
6. Воронежцев А. В. Немецкие колонисты в Поволжье в годы первой мировой войны (на материалах Саратовской и Самарской губерний) // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871-1941 гг.). – М., 2002.
7. Решетов Д. Г. Немецкие колонии Нижнего Поволжья в годы Первой мировой войны. Машинописный манускрипт. – Саратов, 2000.
8. Семьянинов В. П. Саратовская губерния в годы Первой мировой войны // Социально-экономическое развитие Поволжья в XIX – начале XX века: Сб. статей. – Куйбышев, 1986. – С. 133.
9. Деннингхаус В. Немцы в общественной жизни Москвы: симбиоз и конфликт (1494-1941). – М., 2004. – С. 327-373.
10. История Саратовского края с древнейших времен до 1917 г. / Под ред. В. П. Тотфалушина. – Саратов, 2000. – С. 223-224.
11. Дитч Я. История поволжских немцев-колонистов. – М., 1997. – С. 275-276; Максимов Е. К. Торговый дом «Э. И. Борель» в Саратове // Сообщения Энгельского краеведческого музея: Немцы в Саратовском Поволжье. Вып. 5. – Саратов, 1997. – С. 30.
12. Сергеев А. П. Влияние Первой мировой войны на промышленность Нижнего Поволжья. – С. 70.
13. Полезное назначение // Новое время. – М., 1916. – 21 июля. – № 460.
14. ГАСО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 9592 [Заявление страхового агента Федора Гольдшмидта – полицмейстеру исправнику Петровского уезда, от 27.01.1915]. – Л. 15.
15. Бобылева С. И. Система образования немецких колоний начала XX века и «ликвидационные» законы (на материалах южных губерний России) // Немцы России и СССР: 1901-1941 гг. – М., 2000. – С. 105-108.
16. ГАСО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 9594 [Прошение Анастасия Гомер – приставу 2-го стана Царицынского уезда, от 14.07.1915]. – Л. 13-13 об.
17. ГАСО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 9622 [Протокол исправника Камышинского уезда в отношении дела Я. Лотца, от 19.05.1915]. – Л. 22-23 об.
18. ГАСО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 9622 [Протокол полицмейстера г. Царицына Богородицкого, от 10.5.1915]. – Л. 15-15 об.
19. Черказьянова И. В. Вопрос о судьбе немецкой школы Российской империи в годы Первой мировой войны // Немцы России и СССР: 1901-1941 гг. – М., 2000. – С. 71-96.
20. Löbsack G. Der vereitelte Wolga-Putsch. Ein Zarenspitzel als «Beauftragter Kaiser Wilhelms» // Deutsche Post aus dem Osten. Berlin, 1927. – Bd. 2. – H. 2. – S. 5-7.
21. Вашкау Н. Школа в немецких колониях Поволжья, 1764-1917 гг. / Н.Э. Вашкау; М-во общ. и проф. образования РФ. Волгогр. гос. ун-т. – Волгоград: Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 1998. – 206 с.
22. Long J. W. From Privileged to Dispossessed. The Volga Germans, 1860-1917. – Lincoln; London, 1988. – P. 227.
23. Российский государственный исторический архив (РГИА). – Ф. 1282. – Оп. 2. – Д. 112 [Рапорт исправника Аткарского уезда Зубкова – Главноначальствующему Саратовской губернии, от 8.02.1915]. – Л. 13 об.
24. ГАСО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 9605 [Протокол околоточного надзирателя 3-го участка г. Саратова в отношении немецких поселян И. Бефорта и Ф. Вормсбахера, от 14.04.1915]. – Л. 98-99.
25. ГАСО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 10009 [Постановление Саратовского губернатора в отношении поселянина И. Дамера, от 6.05.1916]. – Л. 2. Ср. Там же [Протокол исправника Камышинского уезда в отношении И. Дамера, без даты]. Л. 8.
26. ГАСО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 9595 [Докладная записка помещика начальника Саратовского губернского жандармского управления в Вольском, Хвалынском и Кузнецком уездах, от 6.09.1915]. – Л. 77 об. – 78 об.
27. Нелипович С. Г. Проблема лояльности российских немцев в конфликтах XX века: историография вопроса и круг источников // Немцы России и СССР: 1901-1941 гг. – М., 2000. – С. 365-379.

УДК 94(437.3) “1914/1918” : 329

Кравчук О.М.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРОГРАМ НАЦІОНАЛЬНИХ ЕЛІТ ЧЕХІЇ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто еволюцію політичних програм найчисельніших спільнот чеських земель – чехів і судетських німців. Програми судетсько-німецьких політиків еволюціонували

від габсбурзької ідеї монархізму до республіканської пангерманської концепції. В аналізі програм чеських політиків показано становлення ідеї розв'язання чеського питання поза межами Австро-Угорщини. Найбільш ґрунтовно цю програму розробив вчений і політик Т.Г. Масарик. Еволюція поглядів Масарика від проімперських переконань до ідеалу національної незалежності втілювалась у його нову чехословацьку державницьку програму.

Ключові слова: Велика війна, Австро-Угорщина, Чехія, Т. Г. Масарик, чеська нація, судетські німці.

В статье рассмотрена эволюция политических программ наибольших общностей чешских земель – чехов и судетских немцев. Программы судетско-немецких политиков эволюционировали от габсбургской идеи монархизма к республиканской пангерманской концепции. В анализе программ чешских политиков показано становление идеи решения чешского вопроса вне рамок Австро-Венгрии. Наиболее основательно эту программу разработал ученый и политик Т.Г. Масарик. Эволюция взглядов Масарика от проимперских убеждений к идеалу национальной независимости воплотились в его новую чехословацкую государственную программу.

Ключевые слова: Великая война, Австро-Венгрия, Чехия, Т. Г. Масарик, чешская нация, судетские немцы.

The article shows the evolution of the political programs of the numerous communities of the Czech lands – the Czechs and the Sudeten Germans. The programs of Sudeten – German politicians were evolved from the idea of Habsburg monarchist to republican Pan-Germanic concept. In the analysis of the programs of Czech politicians is shown the rise of the idea of the decision of the Czech question out of Austria-Hungary. This program was profoundly developed by the scientist and politician T.G. Masaryk. The evolution of Masaryk's view from pro-imperial beliefs to the ideal of national independence is embodied in its new, Czechoslovak state program.

Keywords: The Great War, Austria-Hungary, the Czech, T. G. Masaryk, the Czech Nation, Sudeten Germans.

Перша світова війна, що призвела до глибинної перебудови європейської системи народів і держав» [14, с. 464], стала важливим етапом становлення сучасної політичної карти світу. Особливістю цього процесу у 1914-1918 рр. була спроба покласти національний чинник в основу політичних трансформацій постімперського простору в Європі. Саме це відбито у політичних програмах національних еліт різних країн. Не була винятком і Чехія. Внаслідок історичного розвитку чеських земель сформувалася багатонаціональний склад їх населення. Найчисельнішими національними спільнотами в землях «Корони Св. Вацлава» були чехи та судетські німці. Відносини між ними напередодні Великої війни набули конфліктного характеру. Незважаючи на наявність чималої кількості проєктів розв'язання національних проблем, зокрема, й концепції національно-культурної автономії Бауера-Реннера, ці відносини стали однією з головних проблем Австро-Угорщини. Загострення відносин між політичним представництвом цих спільнот унеможливило повноцінну діяльність представницьких установ, що призвело до розпуску Чеського сейму (липень 1913 р.) і парламенту Ціслеїтанії (березень 1914 р.) імператором Францом Йозефом. Отже фактично було призупинено функціонування парламентського режиму в країні. Уже в той час політики національних спільнот почали схилитись до ідеї відмови від габсбурзької династії. К. Крамарж (лідер Чеської національної партії свободи думки) на основі ідеї панславізму у травні 1914 р. розробив проєкт

«Слов'янської імперії». Її мав очолити російський імператор. До «Слов'янської імперії» мало входити самостійне Чеське королівство у складі Богемії, Моравії, окремих частин австрійської та пруської Сілезії, Лужиці та Словаччини [20, с. 20, 24].

У роки війни ідеї розв'язання чеського питання поза межами Австро-Угорщини стали визначальними. Націоналізм постав як ідеологія, що її провідною функцією на цей час була безкомпромісна критика домодерної імперії. Його вплив зростав внаслідок структурних проблем монархічного державного ладу. Слід було відмовитися від подвійної державної системи і замінити її «організацією, яка б краще відповідала потребам народів». До такого висновку напередодні Першої світової війни дійшов і редактор г. «Таймс» з питань міжнародних відносин Г. Стід [18, с. 24].

Політична історія чеської і німецької спільнот земель «Корони Св. Вацлава» була в центрі уваги багатьох дослідників: чеських (К. Гаян [19], Я. Галандауер [20], П. Махачек [22], В. Олівова [24], Я. Опат [25], Ф. Пероутка [26], Е. Радл [27], М. Сладек [30], Я. Шебек [28] та ін.), радянських (О. Клеванський [4], І. Поп [9], Я. Шмераль [15] та ін.), західних (Й. Брюгель [17], Ф. Сейбт [29], Л. Сорка [31], А. Тейлор [12], Е. Цьолнер [14]), російських (О. Головашина [2], С. Кретінін [5-7], О. Серапионова [11] та ін.), українських (С. Віднянський [1], М. Кірсенко [3], Ю. Поп [10], В. Фісанов [13] та ін.). Зазначені автори насамперед приділяли увагу державотворчим змаганням чехів і словаків у роки Першої світової війни, а також утворенню Чехословаччини. Враховуючи недостатній рівень дослідження теми, її актуальність, автор поставив мету висвітлити еволюцію політичних програм національних еліт Чехії в роки Першої світової війни.

Велику війну представники національних еліт Центральної Європи загалом сприймали як конфлікт між німцями і слов'янами. Німецькі національні партії очікували, що наслідком війни буде реалізація Лінцької програми 1882 р. Особливо це стосується Німецької радикальної партії в Чехії. Пангерманістські настрої були поширені і серед судетсько-німецьких соціал-демократів (лідери – Й. Зелігер, К. Чермак, Л. Чех), які входили до Соціал-демократичної робітничої партії Австрії. 6 серпня 1914 р. Й. Зелігер як активний прибічник підтримки уряду Австро-Угорщини у війні висловив свої проберлінські погляди у статті «Єдина Німеччина» («Свобода») [16, с. 55]. Починаючи з осені 1914 р. були встановлені тісні контакти між представниками німецько-австрійської та німецької соціал-демократичних партій. Соціал-демократи Німеччини вважали метою самовизначення німецького народу і створення Великонімецької республіки [6, с. 21]. Але партійна програма австрійської соціал-демократії щодо вирішення національного питання не змінилася. Її основою було збереження монархії Габсбургів і досягнення згоди між її народами на основі національної автономії [6, с. 15-16].

Слов'янські піддані монархії, у тому числі чехи, без особливого піднесення сприйняли звістку про війну. Однією з форм протесту стали часті переходи чеських підрозділів австро-угорської армії на бік російських і сербських військ [30, с. 22]. Для чеських політиків початок війни означав крах їхньої програми – демократизації Австрії та здобуття автономії в її складі. Із

запровадженням воєнного стану правова держава в Австрії припинила існування. Громадське життя у Чехії було мілітаризоване. Розпочались репресії проти чеських політиків, в державних установах була запроваджена німецька мова, розпочався наступ на чеську культуру і національну ідеологію. Відповіддю чеських політиків стало формування програми розв'язання чеського питання поза межами Австро-Угорщини, обстоювання цієї самостійної держави. Вперше її розробив Т. Г. Масарик – вчений і політик (лідер Чеської народної партії і депутат парламенту Ціслейтанії). Він вважав західну демократію політичним прогресом, а монархічні системи Центральної Європи консервативними пережитками. Масарик дійшов висновку про неможливість реформування Австро-Угорщини. На початку війни він проаналізував потенціал воюючих сторін, передбачив майбутню перемогу Антанти і вирішив зорієнтувати чеську політику на здобуття підтримки демократичних країн Заходу. У розмові з британським спеціалістом з проблем слов'ян Австро-Угорщини Р. Сетоном-Уотсоном 14-29 жовтня 1914 р. в Нідерландах Т. Г. Масарик відзначив, що після поразки Німеччини може бути створене самостійне Чеське королівство у межах чеських земель в їх історичних кордонах і словацьких районів Угорщини [20, с. 32]. Необхідність збереження історичних кордонів Чехії Т. Г. Масарик обґрунтовував складністю територіального розмежування за етнічним принципом і дією економічних чинників. 18 грудня 1914 р. Масарик емігрував з Австро-Угорщини і розпочав боротьбу за створення чехословацької держави.

Також у роки війни одним з варіантів розв'язання чеського питання поза межами Австро-Угорщини був проект «Слов'янської імперії» К. Крамаржа. Але це не був проект самостійної чеської держави, адже вона мала бути частиною великої імперії на чолі з представником династії Романових. Після поразок російських військ і арешту К. Крамаржа австрійцями у 1915 р., цей проект втратив актуальність.

Своєю чергою німецькі праві партії Австрії завершили розробку власної націоналістичної програми. Її підготували праворадикальні політики «Союзу німецьких національних депутатів» у Відні в липні 1915 р. Офіційна назва програми – «Побажання німців Австрії щодо нового державного устрою після закінчення війни». Цей документ, оприлюднений на великодні свята 1916 р., отримав неофіційну назву «Пасхальна програма». Шляхом відокремлення від Ціслейтанії окремих територій і утворення з альпійських і чеських земель (останні передбачалося поділити на чисто німецькі і змішані округи) нової адміністративної одиниці – «Західної Австрії», у структурі населення якої німці здобували абсолютну більшість. Це робило «Західну Австрію» німецькою національною державою. При цьому втрачалась ідея наднаціональної австрійської держави, яка гарантувала вільний розвиток народам Ціслейтанії. Зовнішньополітична складова «Пасхальної програми» передбачала реалізацію ідеї Середньої Європи, метою якої було забезпечення тісного військового, політичного і митного союзу Німеччини та Австро-Угорщини. На позиції «Пасхальної програми» поступово перейшла більшість австрійських правих партій, які діяли й в німецькомовних землях Чехії – Німецька прогресивна партія, Німецька радикальна партія, Німецька аграрна партія, Німецька

робітничка партія (з квітня 1918 р. – Німецька національно-соціалістична робітничка партія), Австрійська християнсько-соціальна партія [28, с. 470-486].

Соціал-демократи Австрії, у тому числі і судетські, не підписали «Пасхальної програми», але продовжували обговорювати пангерманські ідеї. К. Реннер, один з лідерів австрійської соціал-демократичної партії, який походив з німецькомовної родини в Чехії, реалізовував її курс на зближення з німецькими соціал-демократами. У січні 1916 р. у Берліні керівники соціал-демократів Німеччини та Австро-Угорщини провели консультації з питань «антипосу». Від імені своїх делегацій К. Реннер і Г. Кунов підкреслили важливість приєднання Австрії до Німеччини [8, с. 29]. У березні 1916 р. загальноавстрійська конференція соціал-демократії погодилась із необхідністю створення самоврядних країв, що мали стати складовою частиною автономних одиниць [28, с. 485]. Але створення «Серединної Європи» для К. Реннера було лише важливим кроком на шляху перетворення Європи та світу у «всесвітню Швейцарію» [5, с. 29].

Франц Йозеф I розпочав реалізацію програми перебудови імперії в дусі «Пасхальної програми». 10-11 жовтня 1915 р. він змінив державний герб Ціслейтанії. Замість об'єднання під однією короною гербів трьох історичних земель Чехії як символу їх єдності, на новому державному знаку монархії герби чеських земель були роз'єднані. 5 листопада 1916 р. Франц Йозеф оприлюднив акт про надання Галичині особливого державно-правового статусу в імперії.

Чеські депутати розпушеної Імперської ради консолідувалися, щоб попередити реалізацію великонімецької програми. Утворений ними у Відні 19 листопада 1916 р. Чеський союз (парламентська фракція, яка об'єднала депутатів соціал-демократичної, аграрної, національно-соціалістичної, молодочеської, старочеської, народної прогресистської і трьох католицьких партій) декларував свою вірність династії, переконував уряд у тому, що насильницький поділ Богемії при лояльності чехів невігідний імперії.

Імператор Карл I, який вступив на трон після смерті Франца Йозефа 21 листопада 1916 р., прагнув до політичної консолідації та припинення війни. З метою заспокоєння чеських політиків 16 квітня 1917 р. було оголошено про відмову від планів поділу Чехії. Також було декларовано відновлення діяльності парламенту Ціслейтанії, що відкрило можливість відкритої дискусії між політиками національних спільнот Чехії.

30 травня 1917 р. на відкритті парламенту Ціслейтанії голова Чеського союзу (фракція чеських депутатів) Ф. Станек оголосив вимогу «перетворення Габсбурзької імперії на союзню державу вільних і рівноправних національних держав», «об'єднання всіх гілок чехословацької нації в демократичну чеську державу...» [20, с. 83]. Згадка у заяві про історичні кордони Чехії та декларування прагнення чеських політиків до державного об'єднання з Словакією, яка перебувала в складі угорської частини монархії, означала спрямованість чеської програми проти подвійного устрою монархії та планів поділу земель «Корони Св. Вацлава». Усе це вело до її неприйняття Будапештом. Також від імені німецьких партій її відхилив ліберецький депутат, німецький націоналіст Р. Пахер. У червні-липні 1917 р. чеську заяву відхилили урядовці Ціслейтанії. Проте це не зупинило процесу радикалізації чеських

політичних програм. Так, Б. Шмераль разом з іншими чеськими соціал-демократами – А. Немецем і Г. Габрманом – 27 червня 1917 р. на Стокгольмському конгресі II Інтернаціоналу підписав меморандум з вимогою етнічної федералізації Австро-Угорщини і створення у ній держави чехів і словаків [32, с. 614]. Б. Шмераль, як і його однопартієць Р. Бехіне, ставив під сумнів необхідність збереження судетських земель у складі держави чехів і словаків. Водночас на Стокгольмському конгресі II Інтернаціоналу делегати від австрійської соціал-демократії (зокрема, К. Реннер і Е. Елленбоген) виступали за розв'язання національного питання в Австрії шляхом створення національно-культурної автономії [10, с. 34].

Судетські політики продовжували відстоювати стратегію національного поділу чеських земель. Р. Лодгман фон Ауен у липні 1917 р. підготував меморандум Карлу I про необхідність національної реорганізації Австрії на етнічній основі [17, с. 70]. Аналогічні вимоги містила «Програма демократичної національної автономії», ухвалена за пропозицією Й. Зелігера на конференції соціал-демократів Судет 16 вересня 1917 р. в Брюнні (Брно – чеською мовою). Спроба включення німецькомовних земель Чехії до складу Чехословацької держави, зазначив Й. Зелігер, «... викличе потужне повстання всіх німців у Судетських землях...» [6, с. 17].

Близькою до цієї концепції були погляди австромарксиста О. Бауера, родина якого походила з Чехії. Після повернення в 1917 р. з російського полону О. Бауер розробив концепцію Дунайської федерації. Також він працював над підготовкою програми «соціалістичного анілосу» [5, с. 14-15]. У цей же час багатонаціональна соціал-демократія Австрії спробувала актуалізувати програму «етнічної федералізації» імперії. «Національна програма лівих», запропонована у січні 1918 р., мала на меті перетворення Австрії у федерацію 7-ми національних областей: німецької, чеської, польської, української, югославської, італійської, румунської [5, с. 15]. Але праві партії національних спільнот не прийняли до уваги цю пропозицію.

Черговий «обмін думками» між судетськими і чеськими політиками стався на початку 1918 р. 6 січня 1918 р. у Празі було скликано «генеральний сейм депутатів чеських земель», який ухвалив «Трикралову декларацію» з вимогою створення чехословацької держави, «визнаючи в цій державі повні, рівні національні права національним меншинам» і однозначно вимагала встановлення «історичних» кордонів. На думку британського історика А. Тейлора, «ця програма означала реальний розрив чеських капіталістів та інтелектуалів із династією» [12, с. 235].

У відповідь, 21 січня 1918 р. німецькі депутати з чеських земель в Імперській раді (Р. Пахер, Ф. д'Ельверт) розкритикували плани включення більше ніж 3 млн. німців до чеської держави, а «Трикралову декларацію» назвали «спробою їх поневолення. Р. Пахер вимагав створення на німецькомовній території Чехії самостійної коронної землі – провінції Дойчомен (Німецька Богемія). З аналогічними вимогами виступили у квітні-травні 1918 р. діячі Німецької національно-соціалістичної робітничої партії [28, с. 480].

Таким чином, чеські і судетсько-німецькі політичні проекти заперечували один одного. На перший план поступово виходили політичні інтереси націй.

Австрійський уряд Е. Зайдлера схилився до адміністративного поділу Чехії. У її складі 17 травня 1918 р. було утворено 4 німецьких і 7 чеських країв, що відкривало шлях до створення Дойчбемен [22, с. 38].

Протилежність державотворчих програм чехів і судетських німців була настільки очевидною, що до розпаду Австро-Угорщини не було жодного натяку на політичний діалог. Цим пояснюється відсутність представництва етнічних меншин Чехії у реорганізованому 13 липня 1918 р. у Празі Національному комітеті, який виступив за «право самовизначення в самостійній, демократичній чехословацькій державі» [20, с. 361].

У цей час національна політика Австро-Угорщини була непослідовною. З одного боку, 26 вересня 1918 р. прем'єр-міністр М. Гуссарек пропонував чеським політикам автономію. З іншого боку, він продовжив територіальний поділ Чехії і 27 вересня 1918 р. проголосив створення національних секцій у Чеській земській адміністративній комісії. У зв'язку з суперечливістю пропозицій і дій австрійського уряду, а також через відсутність конкретних гарантій і терміну запровадження автономії, Національний комітет у Празі на чолі з К. Крамаржем 29 вересня 1918 р. відхилив віденські ініціативи.

Протистояння чехів і німців досягло апогею в останній місяць існування габсбурзької монархії. Вже 1 жовтня 1918 р. депутати австрійського парламенту В. Адлер, К. Зайтц і Й. Зелігер висловились за негайне укладення миру і перетворення Австро-Угорщини в союз народів на основі принципу права націй на самовизначення. У відповідь 2 жовтня 1918 р. чеський депутат-аграрій Ф. Станек висловився за національне звільнення Чехії.

За проектом О. Бауера парламентська фракція німецько-австрійських соціал-демократів 3 жовтня 1918 р. ухвалила таку резолюцію: «представники німецького робітничого класу... вимагають злиття всіх німецьких областей Австрії в єдину німецько-австрійську державу... На базі цього принципу ми готові обговорювати з представниками чеського і південнослов'янського народів можливість перетворення Австрії на федерацію вільних національних об'єднань» [5, с. 15]. Цю ідею підтримав Й. Зелігер: «Резолюція німецької соціал-демократії... вказує єдиний шлях, яким слід рухатися: шлях до федеративної держави вільних народів. Кожній нації вільна державність! Кожній нації повне самовизначення!» [7, с. 35]. Визнаючи великі перепони у процесі здійснення права судетських німців на самовизначення (етнічне черезсумжжя і економічна нежиттєздатність Німецької Богемії як незалежної держави), Й. Зелігер вважав за можливе еміграцію зайнятого у промисловості населення або включення у велику економічну структуру демократичної Німеччини [7, с. 33-34]. Один з лідерів німців з Чехії у Рейхсраті Р. Пахман 5 жовтня 1918 р. зажадав створення і унезалежнення Дойчбемен від решти чеських земель [3, с. 55]. Крім того, депутат, обраний від німецькомовних районів Моравії, 9 жовтня 1918 р. висловився за злуку цих теренів з майбутньою австро-німецькою державою. 13 жовтня 1918 р. у соціал-демократичній газеті «Arbeiter Zeitung» О. Бауер виклав основні засади німецько-австрійського зближення – створення трьох німецько-австрійських

держав (внутрішньоавстрійської, німецько-богемської та сілезько-моравської) та об'єднання їх з Німеччиною [2, с. 12]. Водночас у другій половині жовтня 1918 р. О. Бауер і Й. Зелігер також висловлювалися за перетворення Австро-Угорщини на «федерацію вільних народів», що можна вважати підтвердженням пріоритету їх орієнтації на користь Дунайської федерації [6, с. 21]. Але, з огляду на процес державного відокремлення націй Австро-Угорщини, австрійські політики дедалі більше віддавали перевагу ідеї приєднання своєї країни до Німеччини у статусі союзної республіки. Право самовизначення для німців Австрії, яке, спираючись на «14 пунктів» В. Вільсона, вимагали німецько-австрійські партії, трансформувалося у вимогу об'єднання з Німеччиною в «єдину великонімецьку республіку». Аналогічних поглядів дотримувалися судетські політики земель «Корони Св. Вацлава», які у «великонімецькій республіці» вбачали майбутнє свого регіону [12, с. 235]. Фактично принцип національного самовизначення став інструментом пропаганди великонімецької ідеї [21, с. 40].

Задля порятунку Австро-Угорщини імператор Карл I спробував використати ідеї австромарксистів (Брюнська програма 1899 р.). У маніфесті 17 жовтня 1918 р. він проголосив територіально-етнічну федералізацію Ціслейтанії. Але це вже не задовольняло національних політиків. Чеські політики не погодилися з двома принципами меморандуму: неприйнятність перетворення угорської половини монархії та розподіл Богемії, Моравії та Сілезії між чеською і німецькою національними державами. 18 жовтня 1918 р. у Вашингтоні Т.Г. Масарик оприлюднив документ «Проголошення незалежності чехословацької нації тимчасовим чехословацьким урядом» (так звана «Вашингтонська декларація незалежності»), де відкидалися австрійські пропозиції. 19 жовтня 1918 р. австрійські пропозиції федералізації відхилив Національний комітет у Празі. У «Вашингтонській декларації незалежності» Масарик виклав головні ідейні основи майбутнього республіканського демократичного устрою Чехословаччини з рівними правами для національних меншин. У цьому вислові відбулась еволюція поглядів Масарика на німецьке питання в Чехії під час Першої світової війни. До її початку Т.Г. Масарик виступав за федералізацію Австрії та забезпечення чеської і німецької національним спільнотам фактичної національно-територіальної автономії. На початку світової війни Т.Г. Масарик стверджував, що кордони вже не мають того стратегічного значення і припускав можливість приєднання деяких німецькомовних територій північно-західної Чехії до Німеччини [21, с. 41]. Також він не виключав проведення плебісциту під міжнародним контролем [31, с. 46]. Але вже у 1918 р. в праці «Нова Європа. Слов'янська точка зору» політик відстоював історичні кордони чеських земель, виступив з концепцією надання національним меншинам в державі чехів і словаків, зокрема, судетським німцям, загальногромадянських прав, припускав можливість ухвалення на мирній конференції міжнародного закону про меншини, створення особливого міжнародного національного третейського трибуналу у Лізі Націй [23, с. 106-109, 152-153].

Нота В. Вільсона від 18 жовтня 1918 р. уряду Австро-Угорщини з умовами миру, опублікована у Відні 20 жовтня, дала імпульс розпаду

монархії. Від підданства Габсбургам почали відмовлятися національні спільноти монархії і першою з них – німецька, разом з вихідцями з Судет. Депутати всіх німецьких виборчих округів Австрії 21 жовтня 1918 р. у Відні, покликаючись на право націй на самовизначення, проголосили себе тимчасовими національними зборами самостійної німецько-австрійської держави [14, с. 477], до якої включалася територія судетських німців [19, с. 22]. 22 жовтня 1918 р. Угорщина відокремилася від монархії Габсбургів. Фактично панівні нації дуалістичної монархії – німецька і угорська почали переводити свої програми у конкретну політичну площину.

Судетські політики налагодили безпосередні контакти з німецькою владою, переважно через німецького посла у Відні Б. фон Веделя. У них брали участь представники Баварії та Саксонії, німецькі військові, які обговорювали можливість окупації Судет у випадку проголошення незалежності чехословацької держави. Про це йшлося на переговорах 22-27 жовтня 1918 р. між австрійською і німецькою делегаціями в Берліні і Дрездені [7, с. 35]. Переговори були перервані після проголошення незалежності Чехословаччини та практичних наслідків не мали.

Перемога Антанти створила головну міжнародну передумову виникнення Чехословацької держави. 28 жовтня 1918 р. в урочисто піднесеній обстановці, викликаній звісткою про воєнну капітуляцію Австро-Угорщини, що сприймалось населенням як звільнення від влади монархії, керівництво Національного комітету на площі Святого Вацлава у Празі проголосило незалежність Чехословаччини. Процес політичної дезінтеграції імперії став незворотнім. Головну причину цього судетсько-німецький історик Й. Брюгель вбачав у небажанні німецької і угорської еліт відмовитися від своїх привілеїв [17, с. 664], тобто надати автономну державність націям обох частин імперії.

Отже, в роки Першої світової війни відбулася еволюція національних програм чеської і судетсько-німецької політичної еліти. Їх основою був відхід від ідей монархізму, посилений поразкою у світовій війні. Національні спільноти Австро-Угорщини вже не пов'язували своє майбутнє з монархією, а йшли до створення власних держав.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Віднянський С.В. Чехословацька республіка / С.В. Віднянський // Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2001. – С. 417-426. 2. Головашина О.В. Перспективи розвитку австрійської державності в оцінці політичної еліти Першої республіки / О.В. Головашина // Інтернет-журнал суспільної прогностики. – Вип. 1. – Тамбов, 2009. – С. 8-28. 3. Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років. Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки / М. Кірсенко – К., 1997. – 335 с. 4. Клеванський А.Х. Крах імперії Габсбургів / А.Х. Клеванський // Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней. – М.: Наука, 1988. – 574 с. – С. 277-293. 5. Кретинин С.В. Нация и социализм: немецкий национальный вопрос и социал-демократия, 1918-1939 гг. / С.В. Кретинин – Воронеж: ВГУ, 2001. – 184 с. 6. Кретинин С.В. Судето-немецкая социал-демократия: страницы политической истории, 1918-1939 гг. / С.В. Кретинин – Воронеж: ВГУ, 1998. – 204 с. 7. Кретинин С.В. Судетские немцы: Народ без родины. 1918-1945 гг. / С.В. Кретинин – Воронеж: Издательство ВГУ, 2000. – 320 с. 8. Папенко Н. Аншлюс в історії австрійсько-німецьких відносин упродовж 1918-1919 рр. / Н. Папенко // Вісник Київського

національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2011. – Вип.108. – С. 28-32.

9. Поп И.И. Проблема новой государственности в Центральной и Юго-Восточной Европе в XX в. / И.И. Поп // К 70-летию образования самостоятельных государств в Центральной и Юго-Восточной Европе. – Вып. II. – 1989. – С. 3-12.

10. Поп Ю.И. Ідейний розвиток чеського робітничого руху в роки Першої світової війни / Ю.І. Поп – Вінниця, 1996. – 96 с.

11. Серапионова Е.П. Чешские земли, чехи и немецкий вопрос (1918-1945 гг.) / Е.П. Серапионова // Славяноведение. – 2000. – № 5. – С. 43-51.

12. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія Астрійської імперії та Австро-Угорщини / А. Дж. П. Тейлор – Львів: ВНТЛ – Класика, 2002. – 268 с.

13. Фісанов В.П. Програє суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни) / В.П. Фісанов – Чернівці, 1999. – 261 с.

14. Цольнер Е. Історія Австрії / Е. Цольнер – Львів: Літопис, 2001. – 717 с.

15. Шмераль Я.Б. Образование Чехословацкой республики в 1918 г. / Я.Б. Шмераль – М.: «Наука», 1967. – 339 с.

16. Broklová E. Politická kultura německých aktivistických stran v Československu. 1918-1938 / E. Broklová – Praha: Karolinum, 1999. – 144 s.

17. Brugel J.W. Češi a Němci 1918-1938 / J.W. Brugel – Praha: Academia, 2006. – 848 s.

18. Cibulka P. Zahraničnopolitická dimenze Masarykovy činnosti na vídeňské říšské radě: záměr o slovanské a neslovanské problémy / P. Cibulka // Vratislav Doubek – Ladislav Hladký – Radomír Vlček a kol., T. G. Masaryk a Slované. – Praha: Historický ústav AV ČR, 2013. – 440 s. – S. 13-25.

19. Gajan K. Německý imperialismus a československo – německé vztahy v letech 1918-1921 / K. Gajan – Praha: Nakladatelství ČAV, 1962. – 284 s.

20. Galandauer J. Vznik Československe republiky 1918. Programy, proekty, perspektivy / J. Galandauer – Praha: Svoboda, 1988. – 347 s.

21. Kárník Z. České země v éře První republiky (1918-1938). – Díl první. – Vznik, budování a zláta léta republiky (1918-1929) / Z. Kárník – Praha: Libri, 2003. – 276 s.

22. Macháček P. Cesta Čechů a Němců ke dnešku / P. Macháček – Praha: Aventinum, 2002. – 152 s.

23. Masaryk T.G. Nová Evropa. Stanovisko slovanské / T.G. Masaryk – Brno: Doplněk, 1994. – 193 s.

24. Olivová V. Dějiny první republiky / V. Olivová – Praha, 2000. – 336 s.

25. Opat J. Národnostní filozofie a politika T.G. Masaryka nejen pro Československo / J. Opat // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha, 1999. – S. 2. – S. 457-468.

26. Peroutka F. Budování státu. I-II (1918-1919) / F. Peroutka – Praha: Academia, 2003. – 868 s.

27. Rádl E. Válka Čechů a Němců / E. Rádl – Praha: Melantrich, 1993. – 296 s.

28. Šebek J. Německé politické strany v českých zemích / J. Šebek // Malíš J., Pavel M a kol. Politické strany. Vvoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu v letech 1861-2004. 1. Díl: 1861-1938. – Brno, 2005. – 1024 s. – S. 467-494.

29. Seibt F. Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy / F. Seibt – Praha: Academia, 1996. – 468 s.

30. Sládek M. Němci v Čechách – Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848-1946 / M. Sládek – Praha: Pragma, 2002. – 208 s.

31. Szarka L. Zmeny v národnostnej politike T.G. Masaryka po roku 1918 / L. Szarka // T.G. Masaryka a střední Evropa – Brno: Masarykova univerzita v Brně, 1994. – S. 44-48.

32. Urban O. Česká společnost 1848-1918 / O. Urban – Praha: Svoboda, 1982. – 696 s.

УДК 94(560) “1914-1919”

Варбанець П.А.

ТУРЕЦЬКЕ СУСПІЛЬСТВО НАПЕРЕДОНІ, ПІД ЧАС ТА ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У статті автор розглядає особливості еволюції турецького суспільства Османської імперії та її правонаступниці, Турецької республіки, у другій половині XIX – першій чверті XX століття. Визначається роль ісламу у суспільному житті, а також значення суспільно-політичних течій вестернізму та націоналізму у процесі створення сучасної національної турецької держави.

Ключові слова: Туреччина, Османська імперія, вестернізація, модернізація, турецький націоналізм, пантюркізм, іслам.

В статье автор рассматривает особенности эволюции турецкого общества Османской империи и ее правопреемницы, Турецкой республики, во второй половине XIX – первой четверти XX столетия. Определяется роль ислама в общественной жизни, а так же значение общественно-политических течений вестернизма и национализма в процессе создания национального турецкого государства.

Ключевые слова: Турция, Османская империя, вестернизация, модернизация, турецкий национализм, пантуркизм, ислам

In the article the author describes the features of the evolution of the Turkish society in the Ottoman Empire and its successor- state, the Turkish Republic, in the second half of XIX – the first quarter of the XX century. It defines the role of Islam in the public life as well as the value of the socio-political currents of nationalism and Westernism in the process of establishing of the national Turkish state.

Keywords: Turkey, the Ottoman Empire, Westernization, modernization, Turkish nationalism, Pan-Turkism, Islam.

Вивчення процесів трансформації суспільств є важливим напрямом з досліджень політичної та соціальної історії країн і народів світу. Актуальність аналізу процесів еволюції турецько-османського суспільства наприкінці XIX – на початку XX століття обумовлюється в першу чергу тим, що саме в ці часи розгортаються процеси його суспільно-політичної модернізації, остаточно формується турецька нація й складаються унікальні особливості турецького соціуму, які й досі впливають на суспільно-політичне життя Турецької республіки. Значний вплив на окреслені процеси мали й події Першої світової війни.

Проблема еволюції турецько-османського суспільства не є новою в історичній науці. Серед західних дослідників особливу увагу їй приділяли прибічники культурно-історичної школи цивілізаційного процесу та теорії модернізації, зокрема А.Тойнбі, Ш.Айзенштадт, Б.Льюїс, М.Шахінлер тощо. Серед російських та вітчизняних авторів цю тематику досліджували історики-тюркологи Л.Фадеева, Л.Креєв, І.Черніков тощо. Серед турецьких вчених окресленій тематиці присвячені праці Н.Беркеса, М.Гейікдаги, М.Хепера, К.Карпат та ін. Проте тема модернізації турецького суспільства і досі залишається актуальною.

При проведенні досліджень з вивчення еволюції ісламських суспільств також вкрай важливо розуміти й складність процесів їх трансформації в цілому, адже спроби модернізації викликають тут суттєві суспільні розколи.

Отже, мета нашого дослідження полягає в аналізі процесів модернізації (вестернізації) турецько-османського суспільства, визначенні ролі ісламу в житті Османської держави та вивченні такого явища як турецький націоналізм, який відіграв значну роль у становленні нової турецької держави. Окрема увага у дослідженні приділена і окресленню впливу подій Першої світової війни на характер тих змін, які відбулися у турецькому суспільстві у післявоєнні роки.

Хронологічні рамки нашого дослідження охоплюють другу половину XIX – першу чверть XX ст., адже саме в ці роки турецько-османське суспільство зазнало найбільш значущих системних змін.

В Османській імперії турецьке населення за своєю релігійною та державницькими ознаками являло собою найбільш лояльний соціальний

елемент та було цементуючою основою імперії. Основними критеріями самоідентифікації турок у ті часи був інститут підданства дому Османів, а також іслам, який відігравав універсальну роль у житті країни і суспільства.

У цілому суспільно-політичний устрій Османської імперії можна охарактеризувати як систему релігійного універсалізму. Ісламські інститути контролювали діяльність усіх владних структур. Релігія легітимізувала владу деспотії – Султанат, який був санкціонований авторитетом Корану. Глава держави – Султан – був одночасно і лідером усіх мусульман-сунітів. Усі мешканці імперії поділялися на релігійні громади «мілleti», які розглядалися як корпоративне ціле і мали власну внутрішню структуру та ієрархію. Тобто на загальному рівні суспільство Османської імперії являло собою конгломерат окремих культур, в якому домінувала ісламська зверхність.

Окреслена система, яка була ефективним явищем у Середні віки, з часом вичерпала свій ресурс. У XIX столітті стає зрозуміло, що європейські країни, які йшли шляхом капіталістичного розвитку, одержували величезні переваги у порівнянні з традиційними країнами Сходу. Занепад Османської імперії виявлявся у постійних втратах територій, повстаннях підкорених народів, падінні боєздатності османського війська, рості зовнішнього боргу, знеціненні грошей, відставанні у технологіях і промисловому виробництві тощо. «Хвора людина Європи» – саме такий ярлик приклеївся до імперії у ці часи.

Внаслідок виклику, що його було кинуте традиційній релігії і суспільству «державою модерну» і західними революціями, у імперії відбувається структурна криза. З метою збереження держави з ініціативи султана та бюрократії в традиційну структуру вносяться зміни – в силу вступає процес модернізації, а фактично – вестернізації, оскільки головною ідеєю філософії XIX ст. було розуміння того, що існує одна світова цивілізація, Західна, а інші мусять або приєднатися до неї, або залишитися на периферії історії.

Процес модернізації Османської імперії у XIX ст. досяг апогею в період реформ «Танзимату», які зводилися до запозичення європейських інститутів і поступової секуляризації держави. Ці перетворення призвели до структурних змін у суспільстві. З'явилася інтелігенція, яка підірвала монополію улемів на духовне і культурне життя мусульманського суспільства, нова бюрократія, люди зі світською освітою.

Внаслідок вказаних перетворень відбувається криза традиційної ідентичності, яку найгостріше відчувають ті, хто має справу з раціональністю наукової думки. Інтелектуали імперії починають усвідомлювати найбільш гострі проблеми свого часу та намагалися будувати теоретичні моделі виходу із кризової ситуації. З'являються власні програми національного відродження і оновлення суспільства. Серед них можна виокремити дві основні:

1) Рух за поширення вестернізації. Прихильники цієї ідеологічної течії виступали за радикальні суспільно-політичні перетворення за західним взірцем. Більше того, за переконанням «вестерністів», західна цивілізація мусила бути прийнята повністю, адже це був предмет не вибору, а виживання. «Або ми вестернізуємося, або будемо знищені», писав «вестерніст» А.Мухтар у 1912 р. [12, с.235-236]. Відомими прибічниками цієї школи були Т.Фікрет (вихід «Давньої історії» якого знаменував одну з перших гострих атак на доктрину

ісламської держави) та доктор А.Джевет (видавець журналу «Ічтіхад» – рупору турецьких «вестерністів»). Саме А.Джевету належить вислів: «Немає іншої цивілізації крім європейської, цивілізація значить європейська цивілізація, і вона мусить бути запозичена повністю, з її трояндами і шипами» [12, с.236]. У цілому, на думку «вестерністів», головною перепоною на шляху соціального прогресу була релігія, місце якої у суспільстві мусила зайняти наука.

2) Піднесення турецького націоналізму. Прихильники цього руху спершу акцентували свою увагу на культурно-історичних питаннях, розгорнувши боротьбу за оновлення турецької мови, звільнення її від арабо-персидських лексичних і синтаксичних запозичень. Великий внесок у цю справу зробили члени Товариства нових османів, які ввели у вжиток поняття «батьківщина» («ватан»), що на думку англійського дослідника Х.Поултона, вже мало націоналістичне забарвлення [13, с.56].

На початку ХХ століття турецький націоналізм перейшов у політичну фазу свого розвитку, коли наукові дослідження трансформувалися в ідеологічні конструкції. У цей час окреслилися дві доктрини: концепції тюркізму і пантюркізму. Різниця між ними, як зауважує турецький дослідник Н. Беркес, полягає у розумінні національності: пантюркісти віддають перевагу расовій специфічності конкретної етнічної групи, в той час як для тюркістів національність уособлює передусім культурну ідентичність соціуму [7, с.344].

Доктрина тюркізму була окреслена зусиллями З.Гьокалла, який виклав свою концепцію у працях «Основи тюркізму», «Турецький Націоналізм і Західна Цивілізація» та ін. Тюркізм він визначає як світський націоналістичний рух, метою якого є оновлення та культурний підйом суспільства. До першочергових завдань тюркізму З.Гьокалл відносив створення і розвиток національної культури: мови, літератури, мистецтва. У практичній сфері до тогочасних функцій тюркізму, згідно з З.Гьокаллом, також входила «розробка національного законодавства, сприяння формуванню громадянської моралі, націоналізація релігії та її очищення від політики» тощо [9, с.305].

В основу концепції пантюркізму були покладені погляди Ю.Акчури, викладені у статті «Три типи політики» (надрукована у 1904 році в Каїрі в газеті «Тюрк»). Згідно з уявленнями Ю.Акчури у майбутньому усі тюрки імперії будуть об'єднані за їх етнічною і релігійною приналежністю, в той час як інші нетурецькі мусульманські групи імперії мають бути асимільовані. У перспективі Ю.Акчура передбачав об'єднання усіх тюрк Азії і Східної Європи, внаслідок чого буде створене велике єдине національне політичне утворення, в якому османське суспільство як найбільш прогресивне буде відігравати важливу роль [6, с.151-169].

Активна інтелектуальна діяльність націоналістів та вестерністів справила значний вплив і на младотурків – ліберальну політичну коаліцію освічених верств населення (інтелігенції та військових), які, починаючи з 1909 р., фактично правили Османською імперією. І хоча, як зауважує турецький вчений М.Гейикдаги, реформи младотурків не могли досягти значного успіху через безперервні війни, які вела імперія, багато з реформ, які були здійснені пізніше, були задумані саме в цей період [8, с. 3].

Окреслена тенденція зростання впливу рухів турецького націоналізму та поглиблення процесів вестернізації імперії була характерна для всього періоду, що ми розглядаємо. Проте напередодні та під час Великої війни вони ще не набули масового поширення. Нові ідеї ініціювалися переважно вузькими колами інтелігенції, нової бюрократії та військових – тих, хто безпосередньо стикався із Західною цивілізацією та мав світську освіту.

Більшість пересічного турецького населення імперії залишалось у межах поглядів традиційного консервативного мусульманського суспільства та не хотіло сприймати нові перетворення. Сучасні ідеї світської держави та націоналізму значно відрізнялися від релігійного ідеалу ісламської громади «умми» та доктрини існування зверхності мусульман над іншими вірами й народами. Тому нові реформи не лише не отримали підтримки мусульманського населення Османської імперії, але й викликали саботаж місцевої влади і криваві зіткнення християн з мусульманами, які не без підстав сприйняли нову доктрину як загрозу традиційним цінностям ісламу [4, с.204].

Результатом зростання ісламських настоїв у суспільстві у цей час стало проведення державою з кінця XIX ст. політики панісламізму як альтернативи європеїзації. Мета цієї політики полягала в об'єднанні усіх мусульман світу для протистояння наступу Заходу. Нова ідеологія закликала до повернення до цінностей і традицій Ісламу, прагнучи відновити єдність серед мусульман всього світу [14, с. 259].

Зі вступом у Першу світову війну існуюча ідеологічна концепція панісламізму доповнилася й ідеями пантюркізму – настав час втілення у життя «національного ідеалу», який було оприлюднено Центральним комітетом партії «Єднання і прогрес» 12 листопада 1914 р. в циркулярному листі до своїх місцевих організацій: «Національний ідеал нашого народу і нашої країни вимагає від нас знищення московського ворога, для того, щоб тим самим досягти природних кордонів, які охоплюють і об'єднують усіх наших родичів. Наші релігійні почуття спонукають нас звільнити світ ісламу від панування невірних» [1, с. 133].

Проте поразка Османської імперії у Першій світовій війні призвела до руйнації панісламистських і пантюркістських планів та формування нових великих ідей, в основу яких було покладено погляди турецьких вестерністів і націоналістів. Причини такої швидкої масової трансформації свідомості полягали у тому, що

По-перше, внаслідок поразки у війні традиційні ісламські державні інститути виявилися дискредитованими в очах турецького населення імперії. Розгром Османської імперії та окупація Стамбулу англійськими військами відокремили султана-халіфа й верхівку духовництва від народу, адже релігійний істеблешмент став на бік окупантів і не мав ніякого плану звільнення країни.

По-друге, внаслідок розвалу імперії та розгортання у Анатолії подій національно-визвольної війни у турецькому суспільстві утворилася нова політична еліта військових – «кемалістів» (прибічників популярного у народі генерала Мустафи Кемалю), які перебрали усю повноту влади у свої руки і не бачили інших альтернатив, крім створення національної світської держави. Головними ідеями кемалістів стають ідея вітчизни як єдиної і неподільної

території і національна ідея. Релігія використовувалася ними як засіб об'єднання турецького народу навколо ідеї національної незалежності і захисту батьківщини [5, с. 49]. Зі Стамбулу акцент своєї діяльності вони переносять у Анатолію, де вже поширювався народний рух.

Саме внаслідок національно-визвольної війни турецького народу протягом 1918-1923 рр. відбуваються значні зміни у суспільно-політичній думці країни. У цей час широкі кола османських інтелектуалів, незалежно від їх колишніх ідеологічних уподобань, швидко переходять на платформу турецького націоналізму. Зокрема, Тунали Хімлі, колишній палкий прибічник концепції османізму, який раніше турецький націоналізм вважав загрозою для імперії, на засіданнях Великої Національної Асамблеї у перші роки існування Турецької республіки принципово відмовлявся розуміти «гібридну» османську мову, вимагаючи перекладу законопроектів турецькою мовою [11, с. 39-58]. Саме в цей час визнані лідери турецького націоналізму – Зія Гьокалп і Юсуф Акчурра, які часто суперечили один одному, доходять згоди: «нація має бути базисом держави» [10]. Вже у 1917 р. Зія Гьокалп декларував: «Моя країна – Туреччина, моя нація – тюркська» [3, с. 36]. Джемаль-паша, один із політичних лідерів младотурків, який за часів Першої Світової війни писав, що «головна мета нашої роботи – справа об'єднання ісламу», свої спогоди завершує словами: «сьогодні, завдяки розпочатому національному руху Мустафи Кемаль-паші турки можуть сподіватися на збереження за собою міста Стамбул і прекрасної Смирни, і, якщо вони оберуть правильний шлях, то забезпечать добробут власного народу в межах його природних кордонів» [2, с. 196].

Отже, весь окреслений період у житті турецького османського суспільства пройшов у боротьбі різних суспільно-політичних течій, боротьбі старого з новим, релігійного і світського начал. Загалом можна виокремити дві основні тенденції. Перша – це поступова еволюція турецького націоналізму та вестернізації Османської імперії. Ця тенденція стала підґрунтям для державницьких реформ Земаля Ататюрка, однак вона поширювалася і ініціювалася лише вузькими колами інтелігенції, нової бюрократії та військових – тих, хто безпосередньо стикався із Західною цивілізацією та мав світську освіту.

Друга тенденція характеризувалася реакцією суспільства на реформи в цілому. Ідеї ісламізму та панісламізму стали альтернативою європеїзації і реакцією традиційного суспільства на процес секуляризації, фінансові негаразди та відсутність швидких результатів від реформ. Тобто виник своєрідний парадокс: спроби реформ і європеїзації держави та суспільства врешті речі сприяли посиленню ісламської колективної ідентичності.

Поразка Османської імперії під час Першої світової війни та розгортання турецького національно-визвольного руху виявилися своєрідним каталізатором тих процесів тривання, які відбувалися у суспільстві. Окреслені події призвели до руйнації старих світоглядних систем та проклали шлях до утвердження нових, заснованих на ідеях світськості та націоналізму. Водночас ця суспільна трансформація відіграла й деструктивну роль у житті турецького суспільства, викликавши у ньому своєрідний розкол на прибічників традиційних ісламських цінностей та прибічників прозахідних реформ. Наслідки цього розколу ми

спостерігаємо і сьогодні у політичній боротьбі в межах сучасної турецької держави.

ВИКОРИСТАНІ ДжЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Г. Аветисян. К вопросу о «кавказском доме» и пантюркистских устремлениях Г. Аветисян // Этнические и региональные конфликты в Евразии: в 3 кн.: Кн. 1. Центральная Азия и Кавказ. / Общ. ред.: А. Малашенко и др. – М.: Весь мир, 1997. – 203 с. 2. Джемаль-Паша. Записки Джемаль-паша: 1913-1919 гг. / Джемаль-Паша // – Тифлис: Издание Закрайкома РКП (6), 1923. – 239 с. 3. Турция между Европой и Азией. Итоги европеизации на исходе XX века. – М.: Ин-т востоковедения РАН, изд-во «Крафт+», 2001. – 536 с. 4. И.Л.Фадеева. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи: османизм-панславизм: XIX – начало XX в. / И.Л. Фадеева // – М.: Издат. Наука, 1985. – 286 с. 5. М. Шахинлер. Кемализм: зарождение, влияние, актуальность / М. Шахинлер / Пер. с франц. – М.: Изд-во «Московский писатель», 1998. – 448 с. 6. Y.Akçura. Üç Tarz-ı Siyaset (Three Policies). / Y.Akçura // Central Asian Monuments. – Translated by David S. Tomas. – Edited by H.B. Paksoy. – Istanbul: Isis Press, 1992. 7. N.Berkes. The Development of Secularism in Turkey. / N.Berkes // – Montreal: McGill University Press, 1964. – 537 p. 8. M.Geyikdağı. Political Parties in Turkey: The Role of Islam. / M.Geyikdağı // – N.Y.: Praeger, 1984. – 177 p. 9. Z.Gökalp. Turkish Nationalism and Western Civilization. / Z.Gökalp / Ed. by Berkes N. – L.: Columbia University Press, 1959. – 336 p. 10. B.Güvenç. Secular Trends and Turkish Identity. [Electronic resource] / B.Güvenç // Perceptions. Journal of International Affairs. – December 1997 – February 1998. – Vol. 2, № 4. – Mode of Access: <http://www.nfa.gov.tr/grupa/percept/default.htm> 11. M.Karaman, B.Aras. The Crisis of Civil Society in Turkey. / M.Karaman, B.Aras // Journal of Economic and Social Research. – Istanbul: Fatih Üniversitesi, 2000. – № 2. 12. B.Lewis. The Emergence of Modern Turkey. / B.Lewis // – 3rd ed. – New York: Oxford University Press, 2002. – 530 p. 13. H.Poulton. Top Hat, Grey Wolf and Crescent. Turkish Nationalism and the Turkish Republic. / H.Poulton // – L.: Hurst, 1997. – 350 p. 14. St.Shaw. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. / St.Shaw // – Vol. 1. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 351 p.

УДК 94(4) “1914/1919” : 325.8 (4-191.2)

Фомін С.С.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ЯК ГОЛОВНИЙ ФАКТОР ВИНИКНЕННЯ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ ТА ПРИСКОРЕННЯ В НИХ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

В статті висвітлюється, що Перша світова війна була тим чинником, який сприяв проголошенню незалежності цілої низки країн Центральної Європи та прискорив процеси їх політичної модернізації та демократизації. Аналізуються причини, які призвели до припинення цих процесів в період до початку Другої світової війни і сприяли встановленню там авторитарних і тоталітарних режимів.

Ключові слова: політична модернізація, соціальна модернізація, авторитарний режим, тоталітарний режим, демократизація, країни Центральної Європи.

В статье изображается, что Первая мировая война была тем фактором, который способствовал провозглашению независимости целого ряда стран Центральной Европы и ускорил процессы их политической модернизации и демократизации. Анализируются причины, которые привели к прекращению этих процессов в период до начала Второй мировой войны и способствовали установлению там авторитарных и тоталитарных режимов.

Ключевые слова: политическая модернизация, социальная модернизация, авторитарный режим, тоталитарный режим, демократизация, страны Центральной Европы.

The article states that the World War I was the factor which helped to proclaim the independence of a number of countries of the Central Europe and accelerated the processes of their political modernization and democratization. The causes which led to interruption of these processes during the period before the World War II and contributed to the establishment of autocratic and totalitarian regimes in these countries were analyzed.

Keywords: political modernization, social modernization, autocratic regime, totalitarian regime, democratization, countries of the Central Europe.

Перша світова війна стала тим чинником, який привів до появи цілої низки нових незалежних європейських країн (Польща, Чехословаччина, Югославія, Фінляндія, країни Балтії). Війна також прискорила процеси політичної і соціальної модернізації держав Центральної Європи, сприяла ліквідації там залишків феодалізму, встановленню в більшості цих країн республіканського устрою. На жаль, процеси політичної і соціальної модернізації в більшості з цих країн, їх демократизації були перервані вже на самому початку їх політичної незалежності. В більшості з цих країн встановилися реакційні авторитарні або тоталітарні режими, ідеологічною основою яких був радикальний націоналізм, шовінізм, фашизм.

Нинішня ситуація в Європі багато в чому нагадує події 20-30 рр. минулого століття. Поразку Німеччини та Австро-Угорщини в Першій світовій війні та відповідні наслідки для всієї Європи і світу можна порівняти з поразкою СРСР в холодній війні та її наслідками для сучасної Європи. Тому дослідження тих політичних процесів, які були результатом Першої світової війни, є актуальним для сьогодення. Мета статті полягає в аналізі тих політичних подій, які були результатом Першої світової війни, а це, насамперед, поява цілої низки нових незалежних країн Європи, нові державні кордони, встановлення автократичних і тоталітарних режимів в багатьох європейських країнах, інші політичні процеси, які призвели до другої світової війни.

В своєму аналізі автор спирався на такі німецькомовні джерела як журнали «Osteuropa» і «Welt Trends», в яких публікується багато матеріалів, присвячених країнам Центральної Європи. Слід також вказати на такі джерела, як дослідження з питань Першої світової війни австрійського історика Х. Хааса, англійського історика Дж. Кігана, російських істориків Н. Яковлева, З. Гершова, А. Уркіна, А. Широкограда, дослідження українського історика і публіциста С. Лозунька.

Поразка в Першій світовій війні Німеччини призвела до революції в цій країні, ліквідації монархії, проголошенню республіки і в той же час – до втрати Німеччиною цілого ряду територій, зокрема, територій, які за умовами Версальського договору відійшли до знов відродженої польської незалежної держави. Що стосується союзника Німеччини – Австро-Угорщини, то ця держава взагалі припинила своє існування. На її території виникли нові держави – Австрія, Угорщина і Чехословаччина. Крім того, окремі частини території колишньої Австро-Угорщини були включені до складу сусідніх держав – до знов відтвореної Польщі, до Румунії, Італії, до нової держави – Королівства сербів, хорватів і словенців (яке пізніше було перейменоване в

Югославію). Величезне значення для створення незалежної Польщі, Фінляндії, Латвії, Литви та Естонії мали Лютнева і Жовтнева революції в Росії. Виникає питання, а було б можливим виникнення всіх цих нових незалежних держав, якби не було Першої світової війни, поразки в ній Німеччини і Австро-Угорщини, революції в Росії, яка також з'явилася прямим наслідком цієї війни? Думається, що це було б неможливо. Безумовно, не можна заперечувати, що і поляки, і чехи, і південні слов'яни, і представники інших народів новостворених держав з різним ступенем інтенсивності прагнули до національної незалежності (поляки були найбільш активні), проте, напередодні Першої світової війни запас міцності державних організмів Німеччини, Росії і навіть Австро-Угорщини (яку, як це переконливо довів австрійський історик Х. Хаас, абсолютно марно вважали імперією, яка нібито знаходилася на межі розпаду [7, с. 45-54]) був достатньо високий, щоб протистояти всім спробам цих народів добитися політичної незалежності. В кращому випадку мова могла б йти лише про надання ним ширшої національно-культурної автономії. І якщо коли-небудь виникло би питання про надання цим народам незалежності, то нові держави були б створені в абсолютно інших, набагато скромніших кордонах. Власне кажучи, саме кордони, в яких були створені ці нові європейські держави, з'явилися одним з найважливіших чинників, який сприяв загостренню політичної ситуації в Європі і, зрештою, призвів до розв'язування Другої світової війни.

Якщо говорити про Польщу, то вже на початку Першої світової війни уряди Німеччини і Австро-Угорщини зробили кроки, спрямовані на те, щоб заручитися лояльністю своїх польських підданих. Усвідомивши неможливість військової перемоги і бажаючи зберегти на своїй стороні ті польські частини (легіони), які билися у складі австрійської і німецької арміях, Німеччина і Австро-Угорщина ініціювали 5 листопада 1916 р. проголошення самостійного Королівства Польського, хоча і не вказали в яких межах існуватиме подібна держава. Проте, з таємної австро-німецької угоди виявлялося, що до складу подібної польської «держави» повинні були входити лише деякі частини Царства Польського, яке входило до складу Росії і було окуповано австро-угорськими і німецькими військами в ході війни. У Королівство Польське передбачалося включити також частину західнобілоруських і західноукраїнських земель [3, 15]. У грудні 1916 р. Австро-Угорщина і Німеччина створили Тимчасову державну раду для управління польськими територіями, які були відібрані у Росії в ході бойових дій. 12 вересня 1917 р. наказом німецького генерал-губернатора у Варшаві Тимчасова державна рада була перетворена в Регентську раду, до складу якої входили три поляки, призначені німецьким урядом. Передбачалося, що Королівство Польське буде повністю залежним від Німеччини, по суті, васальною «державою» [3, с. 19].

Що стосується позиції Росії з польського питання, то російський уряд обіцяв полякам найширшу автономію у складі Росії. Проте, вже 14(27) березня 1917 р. Петроградська Рада, створена в результаті Лютневої революції, проголосила право націй на самовизначення, а 17(30) березня Тимчасовий уряд заявив про необхідність створення незалежної польської держави (правда, не раніше закінчення війни), що мала знаходитися в союзницьких відносинах з

Росією. 15 листопада 1917 р. більшовиками була опублікована «Декларація прав народів Росії», в якій проголошувалися рівність і суверенітет всіх народів Росії, їх право на самовизначення. У розвиток цієї декларації радянський уряд надав незалежність Польщі і Фінляндії.

У свою чергу Великобританія і Франція також сприяли створенню незалежної польської держави. Під їх спонсорством в серпні 1917 р. в Парижі був створений Польський національний комітет, в якому переважали представники партії «національних демократів», очолюваною Р. Дмовським. У Франції була створена «польська армія» з числа поляків-емігрантів, командувачем якої став генерал Ю. Галлер [5, с. 312]. Аналогічним чином, ще раніше, в 1916 р. в Парижі група чеських і словацьких політичних емігрантів створила Чехословацьку національну раду, на чолі якої стали чехи Т. Масарик, Е. Бенеш і словак М. Стефанік. Метою даної ради було створення незалежної Чехословацької держави.

8 січня 1918 р. президент США В. Вільсон звернувся до конгресу з посланням, що містило 14 пунктів мирного врегулювання. Тринадцятий пункт був присвячений Польщі. У ньому, зокрема, підкреслювалося: «Повинна бути створена незалежна польська держава, яка повинна включати території з безперечно польським населенням; Польщі повинен бути забезпечений вільний і надійний доступ до моря, а її політична і економічна незалежність і територіальна цілісність повинні бути гарантовані міжнародним договором» [1, с. 150].

В той же час в питанні, що стосується інших народів Австро-Угорщини, В. Вільсон обмежився закликати надати їм можливість автономного розвитку, що можна інтерпретувати, як можливість збереження цілісності Австро-Угорщини [1, с. 149-150]. Остаточне рішення питання про незалежність Польщі і народів, що входили до складу Австро-Угорщини, відбулося тільки після поразки Німеччини і Австро-Угорщини в Першій світовій війні і революції в Німеччині. Так, поразка Австро-Угорщини у війні призвела до того, що 28 жовтня 1918 р. Чеський національний комітет проголосив створення Чехословацької республіки, а 30 жовтня того ж року Словацька національна рада проголосила об'єднання з чеським народом в єдину державу.

Перша світова війна стала також чинником, який сприяв не тільки отриманню незалежності цілою низкою нових європейських країн, але і сприяв політичній і соціальній модернізації держав Центральної Європи. У більшості цих країн був встановлений республіканський, більш-менш ліберальний, демократичний лад, ліквідовані (з різним ступенем радикальності) залишки феодалізму. По суті, Росія, Німеччина і Австро-Угорщина напередодні Першої світової війни зберігали багато ознак традиційного, консервативного, патріархально-станового ладу. Революції, що відбулися в цих країнах, були викликані в першу чергу різким погіршенням соціально-економічного становища цих країн в результаті війни. Вони зруйнували традиційні устрої, усунули залишки станового ладу, привели до широкої демократизації і модернізації суспільного життя. Відбулася повна зміна політичних еліт. На жаль, процеси демократизації, що почалися, виявилися не довговічними і в більшості центральноєвропейських країн в період між двома світовими війнами

встановилися тоталітарні або авторитарні режими. Головною причиною цього стали ті негативні економічні явища, які спостерігалися в економіці всіх європейських країн після закінчення Першої світової війни, зростання безробіття, масове зубожіння населення. Як відомо, в 1929 р. почалася фінансово-економічна криза в найбільш процвітаючій західній країні – в США, яка, перекинувшись на країни Європи, ще більш погіршила їх економічний стан. У країнах Центральної Європи все це викликало бурхливе зростання як лівого (комуністичного), так і украй правого (радикально-націоналістичного і фашистського) рухів. У цій ситуації крупний капітал підтримував правих екстремістів, які на відміну від лівих, не виступали з гаслами експропріації приватної власності. Зміна демократичних режимів в центральноевропейських країнах на праві авторитарні режими або навіть фашистські диктатури була викликана в першу чергу прагненням подавити достатньо могутній в 20-30 рр. комуністичний рух.

В той же час, в кожній центральноевропейській країні існували і свої особливості, які сприяли встановленню націоналістичних і фашистських диктатур. Так, наприклад, в країнах, що програли Першу світову війну (у Німеччині, Австрії і Угорщині), населення, що голосувало за нацистів і радикальних націоналістів, сподівалося, що таким чином вдасться ліквідувати ті невідгідні і принизливі умови, які були нав'язані цим країнам державами Антанти при укладенні відповідних мирних договорів і які призвели до втрати великих територій, виплати величезних репарацій. Як відомо, Версальський договір призвів до відторгнення від Німеччини на користь Польщі не тільки тих етнічних польських земель, які увійшли до складу Пруссії в результаті розділів Польщі в XVIII і XIX століттях, але і земель, де більшість населення склали німці, зокрема, у Верхній Сілезії. В ході плебісциту, проведеного на цій території 20 березня 1921 р., більшість населення (63%) висловилося за збереження цієї території у складі Німеччини. Проте, в жовтні 1921 р. Верховна рада союзників передала Польщі велику частину території Верхньої Сілезії, на якій знаходилося більша частина всієї промисловості і основна частина вугільних шахт. Так званий «польський коридор», який був створений союзниками для забезпечення виходу Польщі до Балтійського моря, складав завширшки майже 100 км., і відрізував від Німеччини Східну Пруссію, а місто Данциг, більшість населення якого склали німці, було оголошене «вільним містом» під реальним польським контролем [8, с. 474-475].

За Ризьким договором 1921 р. між Польщею і Радянською Росією, значна частина Західної України і Західної Білорусії були включені до складу Польщі. В результаті Сен-Жерменського мирного договору великі території з численним австрійським німецькомовним населенням були передані Чехословаччині (Судети), Італії (Південний Тіроль), Югославії (частина Каринтії). Мирний договір, підписаний в Тріаноні між союзниками і Угорщиною, призвів до відторгнення від Угорщини на користь Чехословаччині, Румунії і Югославії територій з численним угорським населенням (Закарпаття, Трансільванія, Воєводіна) [8, с. 475].

Разом з новими територіями до складу Польщі, Румунії і Чехословаччині було включено і численне місцеве українське, білоруське, німецьке і угорське

населення. Так, наприклад, в населенні Польщі процентна частка українців складала 14,3%, євреїв – 7,0%, білорусів – 5,9%, німців – 4,7% [3, с. 109]. Можливо, якби польський уряд проводив би толерантну політику відносно національних меншин, не прагнув би їх полонізувати, відмовився б від абсолютно непродуктивної ідеї унітарної, етнократичної держави (яка абсолютно неефективна в будь-якій країні, що має багатонаціональний склад населення), хід політичних подій був би іншим. Проте Польща пішла по шляху придушення національних меншин. Так, в Польщі з 1924 р. почав діяти закон про заборону використовувати будь-які мови, окрім польської, в державних і муніципальних установах. Відбувалася масова полонізація учбових закладів, закриття православних храмів. Якщо в 1918 р. в Західній Україні було 3600 українських шкіл, то за роки знаходження у складі Польщі їх число зменшилося в 8 разів – до 461 [3, с. 123-125]. Особливе обурення місцевого українського і білоруського населення викликало так зване «осадництво». Осадниками в Польщі називалися поляки-переселенці, направлені до Західної України і Західної Білорусії. Польські осадники отримували там великі наділи кращих сільськогосподарських земель (від 15 до 40 гектарів на сім'ю) і щедрі грошові субсидії [5, с. 351-352]. На територіях з численним німецьким населенням польські власті також проводили дискримінаційну політику відносно німців, направлену на їх витискування, майже примусову еміграцію до Німеччини. Навіть у Чехословаччині, що зберегла більш-менш демократичні форми правління аж до її окупації нацистською Німеччиною в 1939 р., положення з правами національних меншин не можна назвати повністю демократичним, оскільки спокуса «чехізувати» національні меншини (включаючи і словаків) була достатньо велика.

Все це привело до зростання широких протестних настроїв серед національних меншин і як відповідь на це – репресивні заходи з боку урядів відповідних країн. Репресивні заходи найефективнішим способом можна здійснювати, лише відмовившись від демократичних свобод, шляхом встановлення націоналістичних, диктаторських режимів, що і сталося в більшості центральноєвропейських держав. Так, наприклад, в травні 1926 р. за підтримки армії Ю. Пілсудський здійснив переворот під гаслом «санації» («оздоровлення») суспільно-політичного життя в Польщі. До самої своєї смерті в 1935 р. він залишався диктатором Польщі, хоча офіційно займав лише посаду генерального інспектора озброєних сил. Створений ним реакційний, авторитарний, етнократичний режим зберігався і після його смерті, до початку другої світової війни і німецької окупації Польщі. Авторитарні, націоналістичні режими були встановлені і в інших країнах Центральної Європи: в Румунії, Угорщині, країнах Балтії.

Підводячи підсумки варто зазначити, що Перша світова війна стала тим чинником, який привів до появи цілої низки нових незалежних європейських країн (Польща, Чехословаччина, Югославія, Фінляндія, країни Балтії). Перша світова війна виявилася також чинником, який сприяв політичній і соціальній модернізації держав Центральної Європи, їх демократизації, встановленню в більшості цих країн республіканського устрою. Проте, вже невдовзі в більшості з цих країн встановилися авторитарні або тоталітарні режими, ідеологічно

основою яких був радикальний націоналізм, шовінізм, фашизм. Головною причиною цього слугували ті негативні економічні явища, які спостерігалися в економіці європейських країн після закінчення Першої світової війни, зростання безробіття, масове зубожіння населення, що, в свою чергу, стимулювало поширення радикальних настроїв в широких масах населення. Нацистська партія, яка виступала з лозунгами як соціальної справедливості, так і повернення втрачених територій, скасування наслідків Версальського мирного договору, набула величезної електоральної підтримки серед німецького населення і цілком легально прийшла до влади. Дискримінація німецької меншини в Чехословаччині і в Польщі, а також проблема «польського коридору» стали приводом для нацистської Німеччини для нападу на Чехословаччину і Польщу і зрештою призвели до розв'язування Другої світової війни.

Уроки, які можна винести з історичного досвіду 20–30-х рр., полягають в тому, що однією із важливих умов збереження миру, спокою, забезпечення демократичного розвитку в багатонаціональній державі є стабільна, ефективна економіка, що базується на засадах соціальної справедливості. Іншою, дуже важливою умовою є забезпечення прав національних меншин, включаючи їх права на місцеве самоврядування, офіційний статус їх мов, право на отримання освіти національною мовою тощо. Слід розуміти, що кожному етносу властиве прагнення до духовного та фізичного самозбереження, прагнення зберегти свою мову, культуру, мати можливість самим вирішувати питання свого національного розвитку. Так, наприклад, зараз можна спостерігати зростання націоналізму та сепаратизму в межах достатньо благополучних західноєвропейських країн-членів Євросоюзу. Баски, каталонці, шотландці вимагають проведення референдумів з метою добитися незалежності, фламандські націоналісти не бажають жити в одній державі Бельгії з франкомовними валлонами, на виборах в Європарламент праві націоналістичні партії здобули більше мандатів, ніж будь-коли. Вирішувати проблеми співіснування різних етносів в одній державі можна лише шляхом діалогу і консенсусу. Намагання подавити національні меншини шляхом застосування сили, спроби насильно їх асимілювати призведуть лише до катастрофічних наслідків, як про це свідчить історичний досвід країн Центральної Європи в 20–30 рр. минулого століття.

ВИКОРИСТАНІ ДжЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гершов З.М., Вудро Вильсон./ Зиновий Гершов. – М.: Издательство «Мысль», 1983. – 336 с.
2. Киган Джон. Первая мировая война. / Джон Киган. – М.: «Издательство АСТ», 2004. – 572 с.
3. Лозунько С.В. «Уродливое детище Версаля» из-за которого произошла Вторая мировая война. / С. Лозунько. – К.: Издательство «Довіра», 2011. – 431 с.
4. Уткин А.Н. Первая мировая война. / А. Уткин. – М.: Алгоритм, 2001. – 592 с.
5. Широкопад А.Б. Польша. Непримиримое соседство. / А. Широкопад. – М.: Вече, 2011. – 464 с.
6. Яковлев Николай. 1 августа 1914. / Н. Яковлев. – М.: Издательство «Москвитянин», 1993. – 315 с.
7. Haas Hannes. Der Zerfall des Habsburgerreiches / Hannes Haas // Welt Trends. – 1995. – №6. – S. 45–54.
8. Auszug aus der Geschichte. Allgemeine Geschichte zwischen den Weltkriegen. – Freiburg: Verlag Ploetz, 1993.

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ НА ОКУПОВАНИХ НІМЕЧЧИНОЮ ТА АВСТРО-УГОРЩИНОЮ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1915-1917 РР.

Наприкінці 1915 р. Союз визволення України вдався до організації в таборях полонених вояків-українців парамілітарних осередків («Запорозьких січей»), що спочатку спричинило значний опір з боку більшості полонених, що продовжували зберігати вірність присязі російському цареві. Але попри всі труднощі «Січі» успішно виконали своє головне завдання – виховання національно-свідомого воїна, який зі зброєю в руках був би готовий стати на захист Батьківщини.

У статті аналізується структура, функції та діяльність таборових січових організацій полонених українців на окупованих українських землях у 1915-1917 рр.

Ключові слова: культурно-освітня діяльність, товариство «Січ», полонені, Рахат, вояки-українці, Підляшся.

В конце 1915 г. Союз освобождения Украины приступил к организации в лагерях пленных воинов-украинцев парамилитарных центров («Запорожских сечей»), что поначалу вызвало значительное сопротивление со стороны большинства пленных, которые продолжали сохранять верность присяге русскому царю. Но несмотря на все трудности, «Сечи» успешно выполнили свою главную задачу – воспитание национально сознательного воина, готового стать на защиту Родины.

В статье анализируется структура, функции и деятельность лагерных сечевых организаций украинских пленных на оккупированных украинских землях в 1915-1917 гг.

Ключевые слова: культурно-образовательная деятельность, общество «Сеч», пленные, Рахат, воины-украинцы, Подлясье.

Late 1915 the Union of Liberation of Ukraine began to organize the paramilitary groups («Zaporizhian Sich») in the camps of captive Ukrainian soldiers. At the beginning the majority of prisoners who were faithful to the oath to the Russian Tsar put up resistance to «Siches». But in spite of the difficulties the «Siches» successfully fulfilled their main task – the bringing up of the Ukrainian warrior-patriots ready to defend his Motherland.

In this article the structure, functions and the activities of «Sich» organizations in the camps of the Ukrainian prisoners in the occupied Ukrainian lands in 1915-1917 have been analyzed.

Keywords: cultural and educational activities, the organization «Sich», prisoners, Rashtat, Ukrainian soldiers, Podlissia.

Наприкінці 1915 р. на окупованих Німеччиною та Австро-Угорщиною територіях були створені табори для полонених воїнів-українців. Військове міністерство Німеччини прагнуло сформувати з українських полонених військовий відділ, який би увійшов до складу німецької армії та взяв би участь у боротьбі з Російською імперією. Головним інструментом задля втілення даного задуму мала стати культурно-освітня діяльність, яка б пробудила національно-патріотичні почуття та заклала підвалини формування свідомого громадянина майбутньої Української держави. Адже на той час у середовищі українського воїнства мало хто розумів значення національно-державницьких потреб. У таборах почали створювати культурно-просвітні товариства, які своєю організацією та структурою нагадували Запорізьку Січ. Основним завданням утворених січових товариств було підвищення освітнього рівня,

поширення української культури та національно-патріотичне виховання українських вояків.

Події останнього часу, що відбуваються у нашій державі, ще раз засвідчили, що лише свідомий та патріотично вихований громадянин-військовий може до кінця витримати всі випробування, не піддавшись відчаєві та стати гідною опорою для своєї Батьківщини. Тому актуальним є звернення до досвіду діяльності січових організацій у таборах українських полонених, керівництво яких намагалося закласти підвалини свідомого розуміння державницьких потреб та відстоювання національних інтересів через культурно-освітню діяльність.

Найвагоміший внесок у справу наукового опрацювання даної проблеми становить низка публікацій (у тому числі й монографічного характеру) І. Срібняка, присвячених культурно-освітній діяльності українців царської армії у таборах Німеччини та Австро-Угорщини.

Важливий внесок у дослідження цієї проблеми було здійснено Н. Сидоренко, яка, реконструюючи специфіку видання часопису «Рідне слово» у м. Білій на Підляшші, простежила й перебіг освітньо-організаційної роботи, що проводилася колишніми полоненими українцями у цьому регіоні [6].

Останнім зверненням до даної теми була публікація Л. Кривошеєвої «Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914-1918 рр.)», у якій автор аналізує процеси становлення системи національно-просвітніх закладів у таборах військовополонених українців солдатів російської армії часів Першої світової війни під керівництвом СВУ.

Завданням даної статті є узагальнюючий аналіз функціонування культурно-освітніх січових товариств та закладів, охарактеризувати їх структуру, кількісний склад та значення їхньої діяльності для подальшого формування українських військових частин.

Заходами проводу СВУ починаючи з кінця 1915 р., окремі старшини-українці відряджалися до українських таборів для проведення культурно-освітньої роботи у середовищі полоненого вояцтва. Так, зокрема, до складу табірнього Просвітнього відділу в Раштаті було введено старшин-українців Г. Сиротенка і М. Шаповала. Зрозуміло, що негайне створення у Раштаті воєнізованого українського формування, в якому були б згуртовані національно свідомі українські вояки – готові зі зброєю в руках стати на захист Батьківщини, викликало б значний опір з боку більшості полонених, що продовжували зберігати вірність присязі російському цареві. Тому Берлінський центр СВУ з самого початку своєї діяльності серед полонених зробив наголос на заснуванні у таборах спортивних товариств як цілком аполітичних організацій, але практична реалізація цього проекту була тоді відкладена.

4 грудня 1915 р. О. Скоропис-Йолтуховський знову піднімає це питання, наслідком чого стало заснування у Раштаті товариства «Залізняк» (пізніше – «Запорізька Січ») у складі 70 чол. На початку лютого 1916 р. його було реорганізовано у гімнастичне товариство «Запорізька Січ» [11, с. 117]. 22 квітня на загальних зборах членів товариства було прийнято статут організації, який мав слугувати у майбутньому зразком для всіх січових організацій полонених

вояків-українців. Таким чином виникло «гімнастичне товариство з національним характером і почасти з військовою організацією».

У першому параграфі статуту йшлося, що «найближчим призначенням товариства є плекати гімнастику, спортові забави та створити огневу таборову сторожу в таборі». Другим параграфом статуту була визначена загальна мета товариства – «несення помочі своїй українській громаді у полоні і на рідній землі»; тут також були деталізовані основні напрями діяльності січовиків, а саме:

а) гімнастичні й спортові забави виробляють у січовиків бадьорість духу, побратимство (товариську дружбу), строгий послух для своїх рішень і своєї виборної старшини;

б) несення помочі на випадок пожежі заохочує січовиків до помочі своїм товаришам, своїй громаді, своєму народові в кожній хвилині їх життя та готовності обороняти їх;

в) сторожа (нічна) над порядками в таборі виробляє в січовиків чуйність на все лихо в громадському житті та готовність тому діючі зарадити;

г) і, прибираючи назву «Запорізька Січ», плекати історичні традиції Січі, наслідуючи її внутрішні порядки і принаровнюючи до них новочасні форми руханкових (гімнастичних) організацій, товариство доходить до наміченої цілі [14, арк. 1-3].

У статуті були докладно розписані функції кожної посадової особи та структура кожного відділу «Січі». На чолі полка стояв отаман у ранзі полковника. Він відповідав за муштровий, господарський та санітарний стан дорученого йому полку, а також за духовне й моральне виховання січовиків. До складу штабу полка входили: отаманний писар (ад'ютант) в ранзі сотника або поручника, полковий скарбник, квартирмейстер, отаман обозу та полковий панотець. При штабі полка існувала полкова канцелярія, начальником якої був отаманний писар. Полк складався з 9-ти сотень (кожна – 105 чол.) [14, арк.4-10].

24 квітня 1916 р. відбулися вибори полковника «Січі», яким став полонений офіцер російської армії, українець за походженням поручник М. Шаповал [12, с. 203-205].

План Військового міністерства Німеччини створити на ґрунті «Січі» військовий відділ, який би ввійшов до складу німецької армії призвів до того, що чисельність «Січі» у таборі, яка у червні 1916 р. досягала 600 чол., у грудні зменшилася до 340 чол. Паралельно з виходом з «Січі» випадкових та слабкодушких елементів спостерігався процес влиття до організації нових членів, про що переконливо свідчить лист одного з полонених до полковника раштатської «Січі» М. Шаповала: «Повідомляю пана полковника, що я бажаю записатися у Ваше славне Товариство Січ. Зла мачуха, було, приспала мене і я спав кріпким сном і себе не розумів. Тут далеко від рідного краю на чужині, я зрозумів, що ми є нащадки лицарів-запорожців. Бажаю, щоб славна запорізька Січ запанувала на нашій Неньці-Україні» [8, с. 22].

Загалом же до складу «Запорізької Січі» (або 1-го Запорізького полку ім. Т. Шевченка) впродовж 1916 р. вписалося 974 чол. (з них – 500 селян, 207 ремісників, 217 представників сільської і міської інтелігенції та 45 робітників)

[15]. У 1917 р. процес зростання чисельності «Січі» набув нового імпульсу, що було пов'язано з поваленням царату в Росії [8, с. 24].

Зусиллями старшин-українців саме на основі січової організації у Раштаті було сформовано спеціальний український військовий відділ, що увійшов до складу німецької армії та виконував функції етапного підрозділу на українських землях. Разом з тим, особовий склад відділу розпочав культурно-просвітню працю на Підляшші, Поліссі та Волині, які в 1917 р. перебували під німецькою окупацією [1, с. 48].

21 січня відділ під команду поручника М. Шаповала відбув до Ковеля [5, с. 14]. Проте, внаслідок того, що Ковель перебував у зоні австрійської окупації, спроба розпочати тут культурно-просвітню роботу закінчилася повною невдачею. Впливові польські кола перешкождали діяльності відділу січовиків. Врешті-решт, наприкінці березня відділ М. Шаповала було перебазовано до зони німецької окупації – у м. Біла на Підляшші. Офіційний дозвіл розпочати культурно-освітню роботу надійшов лише наприкінці травня і тільки після цього січовики роз'їхалися по селах.

Культурно-освітню працю січовики розпочали видавництвом часопису й організацією народних шкіл. Вже 3 червня 1917 р. ними була заснована перша українська школа в одному із сіл Кобринського повіту, а 23 червня з'явилося перше число щотижневика української громади в Білій – часопису «Рідне Слово» [6]. Для об'єднання зусиль місцевої української інтелігенції та січовиків була створена «Українська Громада в Білій», на чолі якої стояв полковник раштатської «Січі» поручник М. Шаповал. Робочими органами «Громади» були «Редакційна Колегія» і «Шкільна Рада», які тісно між собою співробітничали. «Громада» нараховувала біля 300 чол. з бюджетом у 3000 нім. мар., що надходили від Берлінського центру СВУ. Зусиллями редакції від червня до грудня 1917 р. з'явилося 28 чисел часопису «Рідне Слово» та «Календар Української Громади в Білій на 1918 р.» [5, с. 13].

До 15 грудня 1917 р. на Підляшші, Поліссі й Волині було засновано 97 народних шкіл, в яких вчилосся 5546 дітей [17, с. 758]. Навчання проводили 110 учителів (59 чол. – цивільних осіб з місцевого українського населення та 51 січовиків й синьожупаників). Окрім цих шкіл, існувало також ще 19 шкіл грамоти, в яких навчалосся ще 200 чол. Деякі з цих шкіл носили імена визначних українських діячів (Б. Хмельницького, І. Мазепи, Т. Шевченка, М. Драгоманова, Б. Гринченка, М. Грушевського) [4, с. 141].

Керувала всією просвітньою роботою «Шкільна Рада» у складі трьох осіб: Д. Олянич (голова), А. Самчук (заступник голови) і Т. Чернигівець (секретар). Найболючішою проблемою було забезпечення шкіл книжками й відповідними приладами. Тому «Шкільна Рада» в липні й листопаді 1917 р. двічі відряджала свого голову Д. Оляничина до Львова та Варшави для закупівлі абеток, чітанок, олівців, крейди та іншого майна. Йому вдалося придбати й великі етнічні мапи «Європейської Росії», на яких потім вже від руки креслилися етнографічні кордони українських земель.

Для фінансової підтримки діючих шкіл було створено «Шкільний Фонд», в якому акумулювалися кошти місцевого населення. Від 28 серпня до 10 грудня 1917 р. на рахунок «Шкільного Фонду» від місцевого населення надійшло

929,52 нім. мар. Крім того, значні кошти надійшли від полонених з трьох українських таборів – загальна сума надходжень на підтримку діяльності українських шкіл становила 4192 нім. мар. [4, с. 141].

18-20 листопада 1917 р. «Шкільна Рада» провела нараду з інспекторами шкіл, де була затверджена програма для шкіл, вирішено видавати свої шкільні підручники та піднесено питання про заснування «Українського Педагогічного Товариства» на Підляшші. На початку лютого 1918 р. «Шкільна Рада» обговорила і справу іспитів для учителів українських шкіл, які мала проводити спеціальна комісія у кожному районі (комендатурі) [10, с. 87].

Січові організації були засновані й в інших українських таборах Німеччини та Австро-Угорщини, проте відзначимо, що вони певною мірою відставали за ступенем розвитку від рашатської «Січі». Так, 2 листопада 1916 р. у Вецлярі було засновано товариство «Січ», завданням якого було «виховати національно свідомих людей, здорових душею і тілом» [3, с. 132].

12 січня 1917 р. у таборі Зальцведель було створено гімнастичне товариство «Запорізька Січ». Чисельність товариства «Січ» дорівнювала 703 чол. [2, с. 76]. Січовики мали свою касу і бібліотеку, окремий барак і спільно відбували гімнастичні вправи чотири рази на тиждень [7, с. 291]. За характером своєї діяльності з січовиками тісно контактувала «Організація старших компаній і бараків» (пізніше – «Товариство старших зальцведельського табору ім. Гетьмана Дорошенка») [28, арк. 26].

У таборі Фрайштадт для національного виховання полонених було створено спортивне товариство «Січ» ім. Гетьмана Петра Дорошенка. У статуті зазначалося, що метою товариства є виховання його членів у свідомих громадян України з розвиненим почуттям необхідності служіння українському народові. Крім того, «Січ» мала «виробляти і зміцнювати розуміння єдності і спільності національних інтересів усіх українців, почуття дисципліни й солідарності. Приучувати січовиків до найбільшої рішучості при виконуванні власних постанов і своїх громадських обов'язків» [13, арк. 1-2]. Статут товариства передбачав, що його членом може бути кожний українець, який визнає самостійність українського народу та який не заплямував себе жодним нечесним вчинком.

Новий поштовх розвитку січового руху дали революційні події лютого-березня 1917 р., внаслідок яких в Україні постала Центральна Рада. Полонені українці пильно стежать за розвитком політичних подій і починають готуватися до участі в обороні української державності. Січовики встановлюють зв'язок з урядом УНР і надсилають Центральній Раді декларацію, в якій висловлюють цілковиту підтримку УЦР, зазначивши, що полонені українці «від початку своєї неволі проводять культурно-національну й політичну роботу в тім напрямі, щоб якнайскоріше освідомити всіх полонених українців і виробити з них найдевішних громадян, здатних до найрішучішої боротьби за Вільну Україну» [38, с. 34].

Оцінюючи діяльність «січей», слід відзначити, що їх члени у несприятливих умовах зробили все можливе, щоб заснувати якомога більше шкіл для українських дітей на окупованих українських землях. І хоча відділ М. Шаповала перебував у складі німецької армії, січовики «віддано та з

самопосвятою працювали лише для тих наших земель і тільки лише для свого українського народу, бо їх тоді стихійно захопили й наскрізь перейняли ідеали національного його визволення» [9, с. 220].

Таким чином, робота полонених старшин-українців у козацьких таборах призвела до активізації діяльності січових організацій й дозволила закласти надійні підвалини для формування у таборах українських військових частин. Разом з тим, старшини-українці зі складу січових відділів виконали величезний обсяг роботи щодо створення мережі початкових народних шкіл на окупованих українських землях.

ВИКОРИСТАНІ ДжЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вістник політики, літератури і життя. – Відень, 1918. – № 1-2. – 196 с.
2. Дубрівний П. Товариство «Січ» ім. гетьмана Петра Дорошенка у таборі Фрайштадт / П. Дубрівний // Союз визволення України у Відні (1914–1918). – Нью-Йорк, 1979. – 80 с.
3. Лисецький П. Як виглядає просвітно-організаційне життя в українських таборах у Вещлярі / П. Лисецький // Вістник політики, літератури й життя. – Відень, 1918. – № 9. – 204 с.
4. Невеселий І. Українське шкільництво на Підляшші, Поліссі й Волині / І. Невеселий // Календар Української Громади в Білій на 1918 рік. – Біла, 1917. – 188 с.
5. Оляничин Д. Спогади про культурно-освітню працю на Підляшші, Поліссі й Волині в 1917 р. / Д. Оляничин // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1937. – № 1. – 56 с.
6. Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч. – Ч.І. Українська таборова періодика часів Першої світової війни / Н. Сидоренко. – К., 2000. – 202 с.
7. Срібняк І.В. Видавнича та просвітня діяльність полонених-українців у таборі Зальцведель (Німеччина) в 1916–1917 рр. / І.В. Срібняк // Центральна Рада і український державотворчий процес (До 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали наукової конференції (20 березня) в 2-х ч. – К., 1997. – Ч. 2. – 344 с.
8. Срібняк І.В. Діяльність Союзу визволення України серед полонених старшин-українців царської армії у таборах Німеччини та Австро-Угорщини (1915–1918 рр.) / І.В. Срібняк. – К., 1996. – 46 с.
9. Срібняк І.В. Культурно-просвітницька і організаційна діяльність Союзу Визволення України у багатонаціональних таборах царської армії в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1917 рр.) / І.В. Срібняк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. III. – К.: Інститут історії НАН України, 2001. – 370 с.
10. Срібняк І.В. Шкільництво в таборах полонених та інтернованих вояків-українців у Європі (1914–1924 рр.) / І.В. Срібняк // Психологія. Роль антропологічного фактора в освітніх технологіях XXI століття. – Полтава, 2002. – 258 с.
11. Терлецький О. Українці в Німеччині 1915–1918: історія української громади в Раштаті / О. Терлецький. – Київ-Ляйпциг, 1919. – 429 с.
12. Тинченко Я. Українське офіцerstvo: шляхи скорботи та забуття (1917–1921 роки) / Я. Тинченко. – К., 1995. – Ч. 1. – 316 с.
13. ЦДАВО України. – Ф. 4404. – Оп. 1. – Спр. 297. Звіт про діяльність товариства «Січ» ім. Гетьмана Петра Дорошенка, б. д. – арк.1-122.
14. ЦДАВО України. – Ф. 4406. – Оп. 1. – Спр. 134. Документи про організацію товариства «Січ», б. д., – Арк.1-223.
15. ЦДАВО України. – Ф. 4406. – Оп. 1. – Спр. 139. Списки січовиків табору Раштат, б. д. – Арк. 1-53.
16. ЦДАВО України. – Ф. 4418. – Оп. 1. – Спр. 105. Протоколи засідань товариства «Запорізька Січ», 9.05, 1916 р. – 9.03, 1917 р. – Арк. 1-49.
17. Шаповал М. Українська культурна праця на Підляшші й Поліссі / М. Шаповал // Вістник СВУ. – 1917. – № 48. – 780 с.

ЦІННІСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСТОРУ: МІЖ ПЕРШОЮ І ДРУГОЮ СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

У статті Перша світова війна осмислюється як вияв конфлікту між двома ціннісними системами, народженими історичним поступом самого європейського світу. Автор з позицій комунікативного підходу простежує розвиток конфлікту ціннісних систем на європейських обшарах, його осмислення тогочасними мислителями й показує, що в ціннісному вимірі Друга світова війна була логічним продовженням Першої. Водночас позитивним здобутком європейського ціннісного конфлікту було усвідомлення згубності корпоративної ціннісної альтернативи вже традиційним для Європи цінностям, і необхідності цілеспрямованого ствердження цінності кожного окремого життя.

Ключові слова: Перша світова війна, європейські цінності, комунікація, індустріальна доба.

В статье Первая мировая война осмысливается как проявление конфликта между двумя ценностными системами, рожденными ходом исторического развития самого европейского мира. Автор с позиций коммуникативного подхода проследживает развитие конфликта ценностных систем на европейских просторах, его осмысление мыслителями того времени и показывает, что в ценностном измерении Вторая мировая война была логическим продолжением Первой. В то же время положительным достижением европейского ценностного конфликта стало осознание пагубности корпоративной ценностной альтернативы уже традиционным для Европы ценностям и необходимости целенаправленного утверждения ценности каждой отдельной жизни.

Ключевые слова: Первая мировая война, европейские ценности, коммуникация, индустриальная эпоха.

In the article The First World War is interpreted as a manifestation of the conflict between two value systems born of the historical development of the European world. The author from the point of communicative approach traces the development of value systems conflict on European scope, its ' interpretation of the thinkers of the time and shows that World War II flows from the WW I in value terms. At the same time, the positive achievements of European values conflict were consciousness, how harmful corporate value alternative is to traditional European values, and necessity to state value of each individual life.

Keywords: First World War, European values, communication, industrial age.

Початок минулого століття був ознаменований істотними системними змінами в структурі і способі функціонування властивих західному світу індустріальних суспільств. Час напередодні Першої світової війни був часом маніфестації переходу координованих (відкритих) суспільних систем до їх субординованої (замкненої) фази. В історичній літературі ці процеси часто й небезпідставно характеризують як кризу індустріальної стадії розвитку. Відповідних трансформацій зазнавали й притаманні Модерному суспільству цінності, що ґрунтували суспільне буття людини.

Становлення індустріального (воно ж за культурно-світоглядними вимірами – Модерне) суспільства небезпідставно датують фактом появи машинного способу виробництва. Виникнення машини як знеособленого (на відміну від позначеного особистістю й індивідуальними смаками й потребами ремісницького) знаряддя виробництва, у якому поєднано фізичну й інтелектуальну працю багатьох людей, докорінно змінило комунікативну

ситуацію не лише в Європі, а й у світі. За своїм визначенням з боку виготовлення змістом машина – тяжке, зрима й цілком відчутне втілення, матеріалізація загальної й абстрактної сили людського роду. Рід як система з появою такого свого втілення наочно постає перед людиною як окрема від неї, однак могутня сила. Виробниче спілкування людини-робітника з машиною родом – ця загально обов'язкова, базова для нового типу суспільства комунікація – накладає свій відбиток на світоглядно-антропологічну спадщину минулих часів, своєю чергою зазнаючи певних обмежень з її боку. У тому спілкуванні-протистоянні з родом в усіх його іпостасях (а за часів індустріалізму, як і в будь-яку іншу історичну добу, представництво роду не обмежено лише знаряддевою діяльністю) людина переживає себе як істоту водночас і замкнено-самодостатню й залежну від системи – аж до повного розчинення в ній.

Як організовано просторово-часовий модус буття особи, яка ввійшла в процес «спілкування» з машиною? За попередніх часів, наприклад, в епоху Відродження, як, утім, і в інші домодерні історико-культурні епохи, виробник сам добрав і припасовував до покладеної собі мети необхідні знаряддя праці, виготовлені здебільшого ним самим. Рід-машина «добирає» собі людину-робітника, першою вимогою до якої є володіння певним набором трудових навичок, потрібних для спілкування саме з цією машиною, а також певні фізичні параметри того ж таки робітника.

Ремісник з власної волі вирішував, що, як і коли йому робити, у якій послідовності, як при цьому розташувати й організувати свої рухи в часі й просторі, керуючись при цьому лише логікою виготовлення речі, її динамічною моделлю-сідосом. Робітникові байдуже, що виготовляється з допомогою даної машини, – у будь-якому разі його дія породжує лише проміжний продукт, є лише однією з багатьох ланок процесу. А розташування тіла робітника в просторі та його зміни в часі жорстко визначені конструкцією й призначенням машини.

Відтак, до речі, услід за Марксом, можемо зробити висновок: у той час як у всі попередні епохи знаряддя праці було додатком до людського тіла й людської дії, в індустріальну добу людина-виробник перетворюється на додаток до машини. Що можна відобразити в такій комунікативно-світоглядній «формулі»: «не я розпоряджаюся машиною, а машина, мій матеріалізований рід, набравши тілесної подобі, розпоряджається мною».

Та ось яку цікаву деталь підмітив той таки Маркс, критикуючи такий комунікативний стан [8]: вироблений з допомогою машини продукт призначений не лише не для власного споживання й навіть не для споживання конкретного іншого, якому б працівник міг особисто віддати виготовлене, отримавши натомість інформаційний (товарний) еквівалент. Цей продукт призначений для анонімної й колективного (суспільного) споживання. Анонімість загалу, персоналізована в машині як виготовленій невідомими «деким», отримує своє логічне завершення в анонімності споживача як загалу. Деперсоналізація, виразно присутня в динамічній комунікаційній моделі, має, таким чином, свій виток і завершення і з боку ініціатора виробничого процесу, і з боку його кінцевої інстанції – споживача. Узагальнення, анонімізація,

деперсоніфікація стають визначальними рисами й сутнісними ознаками буття «людини-біля-станка». Відтак переживання своєї цілковитої залежності й підпорядкованості могутній матеріалізованій і анонімній силі становить в індустріальний час провідну психоемоційну складову переживання людиною свого місця у світі і накладає свій визначний відбиток на чинну для неї систему цінностей.

Однак, знову ж за влучним зауваженням Маркса [8, с. 488-489], машинне виробництво стає унаочненням того вихідного щодо буття людини факту, що воно, людське буття, є за природою своєю буттям суспільним. Виробляючи речі для використання їх анонімним суспільством, перетворюючись на ланку довгого й різноманітного за своїми складниками процесу виробництва, людина справді перебуває вплетеною в суцільну тканину родового буття, перебуває у своїй родовій царині. Та, однак, у тій родовій царині втрачає будь-яку людську подобу, організовуючи свій рух не за власним розсудом, не «по-людськи», а жорстко підпорядковано до матеріальної конструкції роду-машини – рівно так, як беззаперечно й бездумно підпорядковує свої рухи природно-родовій конструкції власного тіла тварина. «У результаті того перевороту, який здійснила машина, – зазначає Альберт Швейцер, – майже всі ми опинилися в таких умовах праці, які занадто сильно регламентують, звужують і роблять вельми напруженим наше трудове життя. ... Всі ми більш-менш схильні до небезпеки перетворитися на людину-річ, замість того щоб стати особистістю. Отже, різноманітний матеріальний і духовний збиток, що наноситься людському життю, – тіньовий бік прогресу пізнання і практики людини» [12]. Людина в машинному виробництві приречена на втрату свободи вибору й, відповідно, власної особистості й особистості. Заснована античністю, легалізована й ціннісно завантажена середньовіччям, легітимізована й оголошена творчою й вільною в добу Відродження, особистість невблаганно знищується самою діяльнісною конструкцією індустріального світу.

За межами самого машинного виробництва народжена ним анонімність і всезагальність буття не зникає. Її репрезентують гроші – цей символічний відповідник зматеріалізованого в машині родового буття – абстрактного й усезагального, гроші – цей матеріально унаочнений носій колективно-системної інформації про абстрактне й усезагальне людське.

У процесі виробництва я, живий і конкретний, відаю свою живу і конкретну працю загалові. Момент закінчення цього реального динамічного процесу трансформації конкретного в абстрактне є моментом мого трансферу до царини символічної, де трансформації продовжуються. За свій конкретний одиничний внесок у загальну суцільну скарбницю я отримую його абстрактний еквівалент у символічній формі грошей. Символічний, а проте – наочний, тілесно відчутний. І в цьому моменті закорінене іншу світоглядну інтенцію індустріальної комунікації – інтенцію, протилежно спрямовану, таку, що живить і проковує ствердження особистісної свободи.

Гроші – цей шматок родової, абстрактної, анонімної й загальної сили – я можу потримати в руках, покласти до кишені. Я можу тримати його в себе довіку і тішитися його наявністю. А можу продовжити процес трансформацій, пустивши в обіг. Закінчивши перебування у гнітючій, ворожій мені, однак

природно моїй родовій царині виробництва, я виходжу в царину споживання, тваринну, власне, царину, оскільки її призначення – задовольняти мої особні, здебільшого тваринні, фізіологічні потреби – в їжі, питві, відпочинку, теплі, безпеці й продовженні роду. Я обмінюю отриманий шматок родової сили на одноосібні задоволення потреб, обмінюю абстрактне й загальне на конкретне й одиничне. І водночас у тваринній своїй подобі, у сфері задоволення одноосібних (тваринних) потреб я дію з власної волі і за власним розсудом. Я волю й я обираю, я – вільна людина.

Цикл обмінів завершено. Що людина – жива, чутлива, вітальна істота може почерпнути з цієї фантазмагорії перетворень? Відчуття трагічної неможливості вирватися з полону родового рабства, по-перше. І, по-друге, потребу вирватися, адже свобода – можлива й необхідна, а вся духовна, світоглядна європейська історія вчить поцінувати і власну свободу і власну особистість. Вони – речі онтологічно виправдані й морально ціннісні. Вони – базові цінності, виплекані історією європейського суспільства і закладені в його підвалини. Отож першим завданням індустріальної людини буде реалізація інтенції ствердження власної суб'єктності, знаходження можливості для власної активності й свободи.

Йдеться, власне, про те, чого не помітив Маркс, міркуючи з приводу парадоксів машинного виробництва. А не помітив він кілька вельми важливих обставин. І перша з них така. Коли я обмінюю належну мені абстрактно-родову силу (гроші) на речі, здатні задовольнити мої особисті потреби, я опиняюся у ситуації безмежності вибору. Єдине обмеження, якого я зазнаю, має кількісну, а не якісну природу: воно полягає не в природі чарівної палички-грошей, а лише в їхній кількості. Якість же загального, яке я міцно тримаю в руках, роблячи свій вибір, стверджує мої необмежені здатності. Я волю. Я вільний. Я можу отримати те, чого прагну.

Я волю, я вільний, я абсолютний суб'єкт. Усе, що не я, – об'єкти прикладення моєї волі й воління. Тим, моєю суб'єктністю в царині споживання, я підтверджую й зміцнюю отримане в спадщину від попередніх часів і посилене Ренесансом переживання власної партикулярності, відчуття природної суб'єктності особи. Моя суб'єктність має лише єдину межу – наявність у руках протиставлених мені об'єктів певної величини такої самої родової сили, що й у мене. Ця обставина перетворює їх на самодостатніх суб'єктів, щодо яких об'єктом стаю вже я. Наявність абстрактно-символічно оформленої й матеріально унаочненої родової сили – грошей не в моїх руках робить невіддатними мені зовнішні «об'єкти» у вигляді Інших. Інші, відсторонюючись від мене захисним бар'єром родової сили, стають непроникними для мого погляду. Наскільки ми співмірні і взаємоперехідні? І чи співмірні взагалі? Ці запитання становитимуть лейтмотив всієї світоглядної думки індустріальної доби.

Відсторонений від мене самим родовим буттям Інший стає чужим і загадковим. Раніше, у часи Відродження, реабілітована і перетворена на чинну силу природа, що тисне на мене у вигляді фізичних потреб, тепер, у вигляді «чужого-іншого», ще й затуляється від мене. Що є інший як об'єкт щодо мене як суб'єкта? Що обмежує мою суб'єктність (свободу) і якими є умови й межі її

збереження й ствердження? Ось провідні, нагальні й болючі, а разом і ціннісно насичені питання в час індустріально оформленого буття.

Індустріальна ситуація – це ситуація, в якій суб'єктний статус людини остаточно перетворюється на бажане й належне – беззаперечну цінність. Водночас ця суб'єктність людини безперервно перебуває під загрозою. Під загрозою з боку Іншого. Інший-Ейдос-рід постає уже не як виключна цінність, надцінність (якою вона маніфестує себе у процесі машинного виробництва), а як протиставлена іншій цінності – особистості. І вже тим – знецінена. Відтепер сакральне як воля й свобода перемістилися до одиначної людини, а рід, що у вигляді машинного виробництва отримав матеріальне тіло, рід статичний і «минулий» постає як загроза динамічному й незв'язаному одиначному. Тож як і чим убезпечити себе від згубної здатності Іншого перетворити мене на пасивний об'єкт? Це питання життя і смерті, вкрай, життєво важливе для індустріальної людини – питання ствердження цінності індивідуальної свободи [9].

Отже особливості комунікативного простору індустріальної доби спричиняють існування і розвиток двох протилежно спрямованих ціннісних інтенцій: підсилення цінності індивідуального, особного та – його ж знецінення. Власне, така їх суперечливість та співмірна потужність не може не відбиватися на екзистенційному самопочутті людини індустріального світу, що стало очевидним наприкінці XIX – початку XX ст.

Утім, уже з другої половини XIX ст. у низку провідних світоглядних, ціннісно навантажених проблем-запитань вчергове втручається системно-комунікативний чинник у вигляді дедалі більшого переструктурування соціальних систем у бік посилення їхньої субординованості. Наприкінці того ж століття й початку наступного ця інтенція стає виразною й відчутною. «На початку ж XX ст., – констатують, наприклад, Г.Б. Поляк і Г.М. Маркова, – логіка соціально-економічного розвитку призвела до ствердження монополістичного режиму в економіці індустріальних країн, що відбулося на внутрішньополітичному кліматі країн (зростання тоталітарних тенденцій, зростання мілітаризації), а також на світових відносинах (посилення боротьби між країнами за ринки, за політичний вплив). Основою цих тенденцій була політика монополій з їх виключно експансіоністським, агресивним характером. При цьому відбувалося зрощування монополій з державою, формування державно-монополістичного капіталізму, що надавало державній політиці усе більш експансіоністський характер [3, с. 191]. За характеристикою Альберта Швейцера, наданою ним європейському суспільству, яким воно було напередодні Першої світової війни, «політичні, релігійні і економічні об'єднання тяжіють нині до такої організаційної структури, яка сприяла б їхній максимальній внутрішній згуртованості, а тим самим і найвищій здатності впливу назовні. Організаційні принципи, дисципліна і все інше, що складає технічний бік будь-якого процесу об'єднання, доводяться до небаченої раніше досконалості. ...Однак тією ж самою мірою всі ці об'єднання перестають діяти як живі організми і все більше уподібнюються вдосконаленим машинам. Їхнє внутрішнє життя бідніє і позбавляється необхідної багатогранності, оскільки особистості неминуче розчиняються в них». У таких умовах людина «здатна

керуватися лише інтересами своєї корпорації», а «свобода мислення вилучена з ужитку, тому що мільйони індивідів відмовляються від права на мислення і в усьому керуються тільки належністю до корпорації. ...Поглинання сучасної людини суспільством ... це, мабуть, найхарактерніша риса її сутності. ... Не тільки між економікою і духовним життям, а й також і між суспільством і індивідом склалася згубна взаємодія» [12]. Особистість, що пригнічується суспільством, поєднана з безмістовним активізмом, «спрагою діяльності» – такі симптоми загальної культурної кризи, що послугувала глибинною причиною війни, відзначає мислитель. Адже «коли суспільство впливає на індивіда сильніше, ніж індивід на суспільство, починається деградація культури, бо в цьому випадку з необхідністю применшується вирішальна величина – духовні й моральні задатки людини. Відбувається деморалізація суспільства, і воно стає нездатним розуміти і вирішувати проблеми, що виникають перед ним. У підсумку рано чи пізно настає катастрофа» [12]. «Наша культура переживає важку кризу, – підсумовує А. Швейцер. – Зазвичай вважають, що ця криза породжена війною. Однак таке твердження хибне. Війна і все, що з нею пов'язане, – лише прояв стану безкультур'я, в якому ми перебуваємо. У державах, що не брали участі у війні і не випробували на собі її безпосереднього впливу, підвалини культури також захиталися – хоча й не настільки виразно, як у тих країнах, що постраждали від наслідків війни, єдиної у своєму роді за масштабами духовного і матеріального збитку [12].

Державно-монополістичний характер суспільних систем означав підсилення централізації і зростання рівня субординованості комунікативних зв'язків як всередині окремих монополій, так і на рівні держав, що сприяло формуванню й поширенню типу цінностей, властивого замкненим суспільствам («закритої моралі» – в термінології А. Бергсона [1], або ж Другої морально-етичної системи – в термінології В. Лефевра [6, 7]). У державно-монополістичній структурі суспільних взаємин загальна інтенція знеособлення особистості й підпорядкування її анонімному загалу, виразно присутня в базовій комунікативній діяльності суспільного життя – у виробничому процесі, – отримує свій розвиток і «задоволення» та підживлює відповідну систему цінностей, для якої конститутивним стрижнем є не одиничне, а загальне, не людина, а спільнота, щодо якої особа є лише її несуттєвим репрезентантом, такою, що її, за висновком А. Бергсона, «приносять у жертву колективу».

Якщо в Першій морально-етичній системі цінність особи, а отже й Іншого та розмаїття, потребує пошуку компромісу в ім'я плекання конститутивної цінності особи (найвищого «добра»), то в Другій, системоутворювальною цінністю виступає єдність спільноти. Потреба її збереження виключає компроміс з будь-чим, що не є її частиною і не відповідає її ціннісним засадам. Отож у першому випадку легітимність Іншого потребує передусім його «не ушкодження» і щодо нього є неприпустимим застосування таких (не моральних) учинків, якими Інший ущемляється або знецінюється. У другому ж Інший – завжди зло, а отже те, що винесене за рамки моральності, зло, що потребує «перетворення на добро» через навернення в Другу ціннісну систему та підпорядкування загалу чи знищення будь-якими засобами. Отже ціннісне кредо Першої морально-ціннісної системи полягає в тому, що навіть

найшляхетніша мета не може досягатися аморальними (такими, що знецінюють людську гідність та життя) засобами у той час, як кредо Другої системи відповідає знайомому нам з тоталітарних часів вислову: «мета виправдовує засоби».

Характеризуючи два типи ціннісних систем, автор згаданої концепції В. Лефевр пише: «У першій етичній системі ...поєднання добра і зла оцінюється як зло, тобто ложка дьогтю псує бочку меду. У другій етичній системі ...поєднання добра і зла оцінюється як добро, тобто ложка меду облагороджує бочку дьогтю» [7, с. 26], а «будь-який компроміс одного макро-суб'єкта з іншим макро-суб'єктом принижує його у власних очах, незалежно від матеріальних благ, які обіцяє цей компроміс» [7, с. 26]. Суспільство з пануванням Другої системи цінностей «не має процедури розв'язання конфліктів, що зберігає гідність його учасників. Конфлікт закінчується або перемогою однієї зі сторін, або ліквідується вищою інстанцією. Якщо такої інстанції немає, навіть незначна суперечність здатна необмежено розростатися, приводячи до соціальних катастроф, у яких гинуть люди» [6, с. 36].

Напередодні Першої світової війни всередині європейської цивілізації потужно й швидко формується альтернативна засадничій для неї система цінностей, яка спричиняє домінування колективістських настроїв (так званий патріотизм) для кожного з європейських акторів та їх експансіоністську налаштованість. «У всіх воюючих країнах згорталася демократія, звужувалася сфера ринкових відносин, поступаючись місцем жорсткому державному регулюванню сфери виробництва і розподілу в його крайній етатистській формі. Ці тенденції суперечили господарським основам західної цивілізації» [3, с. 194], – зазначають уже цитовані Г.Б. Поляк і Г.М. Маркова і висновують: «Перша світова війна продемонструвала кризовий стан цивілізації». Додамо, що Перша світова війна становила, таким чином, перше всесвітнього масштабу зіткнення двох базових ціннісних систем, що жилися з різних типів комунікації, а проте зростали в межах одних і тих самих територіально-адміністративних і політичних утворів. Можна сказати, що Перша світова війна була першою в історії людства «ціннісною» війною («європейська громадянська війна», влучно називає її А. Уткін [10, с. 563]), адже за лаштунками конфлікту навколо «перерозподілу світу», боротьби за джерела виробництва та ринки збуту, виразно вимальовувалося зіткнення ціннісних систем – цінності особи проти цінності загалу.

Культурний простір часів Першої світової та повоєнні часи сповнено філософських рефлексій щодо кризи європейської системи цінностей, кризи культури взагалі, що знайшло своє відображення не лише у фундаментальній праці Освальда Шпенглера «Занепад Європи» (1918 р.), а й у роботах багатьох тогочасних мислителів, що їй передували та її наслідували. «Уже задовго до початку війни, – пише в 1924 році Альфред Вебер (брат всесвітньо відомого автора «Протестантської етики і духу капіталізму» Макса Вебера), характеризуючи ціннісно-культурні джерела європейської кризи напередодні Першої світової, – ясно виявилися глибинні проблеми, породжені цим століттям. Це створена ним самим атмосфера – поруч із високою досконалістю його технічних та інтелектуальних досягнень, інтенсивним становленням нових

можливостей і форм; це проблематика європейського духу ... його найвищої зрілості і повноти – духу, що видавався цілковито незалежним від долі Європи як географічного поняття, життєвий простір якої і створив його» [2].

Посилення панівної потуги корпорацій і, зокрема, такої надкопорації як держава, осмислювалося й як культурний феномен, що засвідчував зростання тиску на особистість, здійснювану з боку загалу. У працях Георга Зіммеля («Філософія грошей» (1900 р.), «Конфлікт сучасної культури» (1918)), Теодора Лессінга («Дослідження з аксіоматики цінностей» (1908)), «Філософія як дія» (1914), «Історія як осмислення безглуздя» (написана в час Першої світової війни і видана лише після її закінчення – 1919), «Європа й Азія» (1919), «Проклята культура» (1921)) знаходить своє посилення започатковане Фідрихом Ніцше критичне, як не сказати войовниче, ставлення до культури як кайданів для життєвих (за Ніцше – «діонісійських») сил і конфлікту нормативно-статичної культури з мінливим буянням динамічного життя, уособлюваного реальною – живою – людиною, зрозумілою, щоправда, й у цей час ще як певна абстракція, такий собі філософський принцип.

Перебуваючи під істотним впливом ідей «творчої еволюції» і «життєвого пориву» А. Бергсона та наслідуючи В. Дільтея з його мисленням культури як застиглого життя, Г. Зіммель в намаганні окреслити контури ціннісного конфлікту епохи та запропонувати шляхи його розв'язання підходить значно ближче до визначення реальних координат протистояння й розвиває діалектику «життя і форми». «Саме життя ... з його бурхливим прагненням вперед, з його мінливістю і диференціацією – єдине джерело сил для всього руху, але саме по собі воно позбавлене форми і лише через оформлення обертається на феномен. Проте ця форма – за самою суттю своєю форма – в момент свого зародження претендує на існування, незалежне від пульсації самого життя. Це більш помітно у сферах чистої духовності, ніж у господарстві, і тому життя відразу стає до неї в приховану опозицію, раптово виявляється в різних областях нашого буття і наших дій. Все це може зрештою обернутися на загальний недуг культури тоді, коли життя відчує чисту форму, як щось нав'язане їй ззовні, і виявить прагнення зруйнувати саму форму як таку, поставити саме себе на її місце, щоб проявити всю повноту власних сил в їх безпосередній чистоті» [4, с. 495-496]. Сама така ситуація, за Г. Зіммелем, складається на початку ХХ століття, коли стихія життя вступає в конфлікт не зі старими, успадкованими формами, а із самим принципом форми. Ствердити цінність живого, рухливого, виявити можливості його звільнення від оков будь-якого корпоративізму – таким вбачає своє завдання Г. Зіммель, водночас, у своїх соціологічних працях, наголошуючи на цінності особистості, яка мірою розвитку суспільства та власного розвитку позбавляється залежності від соціальних форм.

Даючи собі звіт у небезпечності «звільнення життя від форми», а людини – від панування над нею соціальних інститутів і виродження такої свободи в стихійно-волюнтарної суб'єктивності (що й, хоч у вкрай парадоксальному вигляді, відбулося згодом та торувало шлях до Другої світової війни), Г. Зіммель, однак залишається оптимістом і сподівається на те, що полишене на самого себе життя відкриє в собі «індивідуальний закон» (в чому також

відчувається перегук з мотивами ніцшеанства) і, слідуючи йому, виявиться ще більш суворо зв'язаним ним, ніж наданим ззовні загальним законом... Якщо загальний «моральний закон», так само як і право, регулює тільки окремі «дії», дана самим собою належність впливає з тотальності кожного особливого життя, всередині якого окрема дія може володіти цінністю, що робить її несумірною з зовні такою ж дією в контексті іншого життя» [5, с. 532].

Про історичний поступ як піррову перемогу духу над життям в унісон Г. Зіммелю говорить і Т. Лессінг: «Коли ми говоримо про культивування рослин і тварин, про культуру землеробства або тіла, ми завжди маємо на увазі одне і те ж: раціональний догляд і керування, придушення природного і інстинктивного, перемогу духу над життям» [13, с. 11.]. Однак на відміну від попередника, який вбачає в повстанні життя проти культурних форм можливість фундаментального культурного оновлення, та попри власні пошуки раціонального підґрунтя етичних імперативів, Т. Лессінг за ворожими соціально-культурними формами безспідставно вбачає приховане панування ratio, звідки впливає вирок не лише Європейській цивілізації (як у Шпенглера), не лише європейській культурі в її існуючих формах (як у Зіммеля), а й людству взагалі. Під впливом духу розуму, який раціоналізує все, чого торкнеться, механізується й суспільне життя: «Будь-яке суспільство розпадається на незалежні Я тією мірою, якою воно перетворюється на доцільно одержавлений і машиноподібний організований соціальний утвір. Організоване і органічне завжди відрізняються тим, що в штучно створених структурах окремі елементи за певних умов взаємозамінні, в живих же організаціях елементи незамінні» [14, с. 202]. Атомаризація індивідів у машинному виробництві, хоч і містить у собі джерело підсилення переживання власної особистості й особистості, однак, водночас, функціоналізує їх, перетворюючи на не унікальні, взаємозамінні гвинтики. У пошуках альтернативи знеціненню живої людини в лещатах державного монополізму Т. Лессінг звертає свій погляд на Схід, де, як він вважає, людина органічно вписана в суспільне буття.

В окресленому протиборстві вітального й нормативного не лише відчутний присмак виявленого марксизмом протистояння живої людини-виробника і матеріалізованого, змертвілого роду-машини. Вочевидь корелює воно і з ніцшеанським повстанням особистості проти нав'язуваних приписів, а отже – таїть у собі як ствердження цінності одиничного, так і небезпеку можливості такої його абсолютизації, яка, як згодом засвідчила практика тоталітарних режимів СРСР, Німеччини, Італії тощо, є іншим боком суцільного панування соціуму над особою – волонтаризмом. Закорінені в протистоянні виплеканих європейськими простором двох ціннісних систем інтенції з часом «вириваються на свободу» й неприховано заявлять про себе в міжвоєнний час як окремішні й полярні. І їхнє зіткнення, за якого, на відміну від Першої світової війни, вони самі маніфестуватимуться як локалізовані й територіально «прив'язані», визначить розклад сил у Другій світовій.

Варто також звернути увагу, що виплекане Модерном поцінування розуму як сили, спираючись на яку людина здатна не лише опанувати стихію природного й соціального буття, а й знайти беззаперечне підґрунтя моральним

задачам його організації, апріорно сприймуване уявлення про розум як основу моральності, хоч і зберігається у міжвоєнний час, однак Першою світовою поставлене під великий сумнів. Виявлена жажіттями війни очевидна не тотожність розумного й морального, підрив аксіоматичного сприйняття гуманізму як такого, що мірою європейського цивілізаційного поступу набирає сили, спричинили переорієнтацію світоглядної думки на пошук не раціональних засад моральності. «Для того, щоб виникла справжня мораль, розум і серце повинні діяти спільно» [11], – напише у своїй Етиці співчуття (1919 р.) Альберт Швейцер. Він констатує: «Ми живемо в умовах, що характеризуються занепадом культури. І не війна створила цю ситуацію – вона сама є лише її прояв. ... Зараз уже для всіх очевидно, що самознищення культури йде повним ходом» [12]. Жорстке підпорядкування особи загалу, яке набирає силу в державно-монополістично побудованому суспільстві, обмежуючи свободу волі людини, обмежує, таким чином, і її здатність мислити, дедалі більше знищує «здатність людини бути носієм культури, тобто розуміти її і діяти в ім'я її, залежить від того, якою мірою вона є одночасно мислячою й вільною істотою. Мислячою вона повинна бути для того, щоб взагалі бути спроможною виробити і гідним чином висловити розумні ідеали. Вільною вона мусить бути для того, щоб стати здатною поширити свої розумні ідеали на універсум. ... Культура потребує наявності вільних людей, бо лише вони можуть виробити і втілити в життя її принципи» [12]. Протиставлення матеріального й духовного в культурі, на якому мислитель зосереджує свій критичний аналіз причин і наслідків Першої світової війни (кваліфікуючи її як вияв загальної культурної кризи) є радше протиставленням державного етатизму й монополізму та вільної і вже від того – мислячої й етичної людини: «особистості та ідеї підпадають під владу інститутів суспільства, замість того щоб впливати на них і підтримувати в них живий первень. ... Держава, що постійно зміцнює свою організацію, все більш рішуче і всеосяжно владарює над нами. Таким чином, наше особисте буття в усіх відношеннях принижено. Бути особистістю стає для нас все важче» [12].

Державний монополізм як фаза в розвитку індустріального суспільства не лише провокує закорінені в економічних інтересах політичні конфлікти між спільнотами, що перетворилися на корпорації. Він створює сприятливий для їх прояву культурний, чи радше – безкультурний ґрунт: «здатність сучасної людини розуміти значення культури і діяти в її інтересах підірвана, тому що умови, в які вона поставлена, применшують її гідність і травмують її психічно. ... Певна частина людства стала для нас людським матеріалом, речами. Якщо десятиліттями серед нас з усе зростаючою легкістю могли говорити про війни та завоювання, ніби йшлося тільки про зіткнення на шаховій дошці, то це зумовлювалося лише впровадженням загального переконання, що людські долі – це низки цифр, певний статистичний матеріал, не більше. Коли вибухнула війна, для вкоріненої в нас негуманності відкрилося широке поле прояву» [12].

Формування і ствердження протилежної власне європейській системи цінностей, системи, що знецінює особу на користь піднесенню спільноти, запрожує, за висновком А. Швейцера, загибеллю не лише самої європейської

культури, а й «культури всього людства, нинішнього і майбутнього» [12]. Та, однак, висновок Швейцера далекий від песимізму. Розум – має заглибитись у саме життя, «перетворитися на осмислене переживання життя». «Тільки етичний рух може вивести нас зі стану безкультур'я. Етичний же первень здатний зародитися лише в особистості» [12]. Відтак має відбутися ствердження цінності особистості не як окремого абстрактного принципу й водночас – ствердження цінності життя як також окремого принципу, але практичне піднесення на найвищий ціннісний рівень особистості особи як просто живої одиничної істоти.

Перша світова війна наочно знецінила життя практично, як до того воно було вже знецінене соціально-економічно й політично. І тим спростувала цінність життя як абстракції, адже життя завжди конкретне. Воно – не просто принцип, воно завжди – чись. «Дійсність знає тільки буття, що виявляє себе в окремих істотах ... Немає ніякого поняття буття, а є тільки нескінченне буття в нескінченних проявах. І лише завдяки тим явищам, з якими я вступаю в деяке відношення, я встановлюю зв'язок мого буття з нескінченим буттям. Самозречення мого буття заради нескінченного буття є самозречення мого буття заради всіх явищ буття, що потребують моєї участі і яким я можу віддати свої сили» [12]. Лише вольове й щоденне ствердження цінності життя кожної конкретної людини, ба більше – кожної живої істоти, ствердження всупереч законам природи, однак згідно моральним – не природним! – законам людини [11], ствердження саме тому, що воно – життя живої істоти, яка прагне жити і має на це абсолютне право, – ось те нове формулювання засадничої європейської цінності, яке вимальовувалося в пекельному вогні Першої світової війни і вперше було проголошено саме Альбертом Швейцером.

Закони природи й моральні закони – різноспрямовані: закони, які розум відкриває в собі, не збігаються з тими, що правлять світом, людина розходиться з миром, коли знаходить поняття добра. Лише **свідоме** ствердження Першої морально-етичної системи – цілеспрямоване рівняння на неї, «підлаштування» під неї соціальних, політичних і культурних інститутів суспільства спроможне збережувати Європу. А разом з нею – і світ. Адже «добро – те, що служить збереженню й розвитку життя, зло є те, що знищує життя чи перешкоджає йому». І «насправді моральною є людина лише тоді, коли вона кориться внутрішнім бажанням допомагати будь-якому життю, якому вона може допомогти, і утримується від того, щоб заподіяти живому будь-яку шкоду. Вона не запитує, наскільки те чи інше життя заслуговує на її зусилля, вона не запитує також, чи може вона... Вона не боїться, що буде осміяна за сентиментальність. Така доля будь-якої істини, яка завжди є предметом глузувань до того, як її визнають. Колись вважалося дурістю думати, що кольорові люди є дійсно людьми і що з ними слід поводитися, як з усіма людьми. Тепер ця дурість стала істинною. Сьогодні здається не зовсім нормальним визнавати як вимоги розумної етики уважне ставлення до всього живого аж до нижчих форм прояву життя. Але колись дивуватимуться, що людям потрібно було так багато часу, щоб визнати несумісним з етикою безглузде заподіяння шкоди життю. Етика є безмежною відповідальністю за все, що живе» [12].

Отже Перша світова війна як вияв конфлікту між двома морально-етичними і, відповідно, ціннісними системами, кожна з яких була не привнесена ззовні, однак народжена самим європейським світом, перетворилася, таким чином на «європейську громадянську війну» і штовхала до усвідомлення згубності новопосталої державно-монополістичної, корпоративної ціннісної альтернативи вже традиційним для Європи цінностям, серед яких особа посідала визначальне місце. Водночас висвітлила вона й згубність абстрактного розуміння особи як істоти лише розумної, як і абстрактного розуміння життя як знеособленого динамічного потоку.

На жаль, подальший плин європейської історії довів: внаслідок першого зіткнення обидві ціннісні системи були збережені і роззнали не лише розвитку й зміцнення, однак і соціально-територіального розмежування їхніх носіїв. Посилення структурної монополізації окремих соціальних систем призвело до остаточної перемоги в них Другої ціннісної системи, що не могло не провокувати їх принаймні ще одного глобального протистояння. «Які ще кризи і катастрофи, – передчуваючи це, напише А. Швейцер, належить пережити сучасній державі, важко сказати. ... Колись і якимсь чином сучасна держава повинна звільнитися від фінансової потреби і повернутися до нормальної діяльності» [12]. Однак до того як це станеться, мине ще півстоліття. Середина ж минулого століття й буде трагічною маніфестацією ще одного зіткнення ціннісних систем, що, як і попереднє, втягне у свій вир значну частину людства всього світу і буде носити ім'я Другої світової війни. «Тільки мислення, яке стверджує мораль благоговіння перед життям, здатне привести до вічного миру...» [12].

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бергсон А. Два источника морали и религии. Пер. с фр., послесловие и примечания А.Б. Гофмана. – М.: «Канон», 1994. – 384 с.
2. Вебер А. Германия и кризис европейской культуры – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.countries.ru/library/texts/webera.htm>
3. Всемирная история. Учебник для вузов. Под ред. Поляка Г.Б., Марковой А.Н. М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 2000. – 496 с.
4. Зиммель Г. Конфликт современной культуры // Г. Зиммель. Избранное. В 2 т. М., 1996. Т.2. – 607 с.
5. Ландман М. Георг Зиммель: контуры его мышления / Г. Зиммель. Избранное. В 2 т. М., 1996. Т.2. – 607 с. – С. 527-538.
6. Лефевр В. Алгебра совести / Пер. с англ. – М.: Когито-центр, 2003. – 426 с.
7. Лефевр В.А. Стратегические решения и мораль // Рефлексивные процессы и управление. Том.2. – №1. – 2002. – С.24-26.
8. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року // К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1984. – 595 с.
9. Метельова Т.О. Світоглядно-антропологічні основи західноєвропейської філософії: від архаїки до модерну. – Київ: Українська книга, 2003. – 280 с.
10. Уткин А.И. Первая Мировая война. – М.: Алгоритм, 2001. – 592 с.
11. Швейцер А. Этика сострадания. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://put.ucoz.ru/index/0-67>
12. Швейцер А. Культура и этика. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos_Schweitzer/_Index.php
13. Lessing T. Die verfluchte Kultur. – München: C. H. Beck., 1921.
14. Lessing T. Philosophie als Tat. Göttingen: Otto Hapke, 1914. 481 s.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА В НАШОМУ СЬОГОДЕННІ

Збройна агресія Росії проти України 20 лютого 2014 року змушує нас задуматися над тим, що «українське питання», відсутнє з порядку денного при урегулюванні наслідків Першої і Другої світових війн, може стати запалом до вибуху Третьої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна, українське питання, збройна агресія Росії.

Вооруженная агрессия России против Украины 20 февраля 2014 года заставляет нас задуматься над тем, что «украинский вопрос», отодвинутый с повестки дня при урегулировании последствий Первой и Второй мировых войн, может стать запалом к взрыву Третьей мировой войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, украинский вопрос, вооруженная агрессия России.

The Russian armed aggression against Ukraine on February 20, 2014 leads us to believe, that elimination of the “Ukrainian issue” from the agenda while settling the results of the World War I and World War II can now ignite the World War III.

Keywords: The First World War, Ukrainian question, Russian military aggression.

Провідний мислитель XIII століття Фома Аквінський зазначав: «Ось кажуть – є минуле, сучасне та майбутнє. А насправді є лише сучасне минулого та сучасне майбутнього». І в цьому вислові є раціональне зерно – та Велика війна 1914 року, яка відбулася століття тому, на сьогодні існує лише в нашій пам'яті. Але проблема в тім, що вона не відпускає нас, а щонайгірше – ця війна із нашої свідомості проєктується на поточуючу нас сьогоднішню реальність. Ось на цьому моменті й хотілося б загострити увагу.

Свого часу член Британської академії Ерік Хопсбаум увів поняття «короткого XX століття», яке, на його думку, тривало з 1914 по 1991 рік. Дослідник вважав, що початок століттю поклала Перша світова війна, в результаті якої була ліквідована Німецька, Російська, Австро-Угорська й Османська імперії, а кінцем цього століття він пропонував вважати розпад Радянського Союзу. Донедавна ця періодизація не викликала сумнівів, а тим більше – заперечень (сам автор періодизації помер у жовтні 2012 р.).

Однак нинішня криза навколо України змушує нас замислитись над тим, чи ж дійсно розпад СРСР завершився у 1991 році? А чи не був це лише «напіврозпад» – тривалому процесі послідовних етапів «ланцюгової реакції», що й досі продовжується із вкрай невизначеними прогнозами на майбутнє? А звідси й ще одне запитання – а чи не триває й сьогодні не таке вже й «коротке», як виявилося, а, скоріше, «довге» і трагічне криваве XX століття. Принаймні – чи буде йому покладено край в 2014 році, після якого настане мир не лише в Україні, але й у протистоянні Росії й Заходу? І тоді можна буде ввести новий термін: «зміщене XX століття» (російською – «сдвинутое XX столетие»), що простерлося від 1914 до 2014 рр.

Покласти край кривавому XX ст.

Осмислити й описати війну – справжнє випробування для інтелекту й морально-духовних засад дослідника. Тим більше, коли намагешся дотримуватися древньої філософської настанови – оповідати про будь-яке

соціальне явище без гніву, пристрасі та осудження. Гнів – поганий порадник у житті. Недаром вже дві тисячі років тому римський філософ-стоїк і державний діяч Сенека порівнював гнів із тимчасовим божевіллям, оскільки він «так же наглухо закритий для порад і доказів розуму; так же збуджується із найдрібнішого приводу; нездатний відрізнити справедливе й істинне» [1].

Із закликом до упокорення гніву покликався й християнський праведник Феофан Затворник, наголошуючи: «Прагніть смирення, – гнів і осудження відстануть самі по собі». І це при тому, що його ставлення до війни філо в руслі вимог XIX імперського століття і було досить таки далеким від християнського смирення: «Справа війни – бадьоро стояти і завжди бути готовим вступити в бій з ворогом, себе не жаліючи й ворогу не потураючи» [2]. У цих положеннях, як бачимо, уже закладено внутрішню суперечність у справі наукової безпристрасності щодо оцінки феномену війни. Описання війни, як й іншого суспільного процесу, в принципі не може бути абстрактно об'єктивним, а лише суб'єкт-об'єктивним процесом, що неминуче несе в собі відбиток світоглядних засад і моральних імперативів самого дослідника.

Особливо складно стало «без гніву і пристрасі» описувати війну після воїстину кривавого XX століття. З одного боку, люди вже у певній мірі стали сприймати війну як звичне соціальне явище. Ще б пак: за останніх 5,5 тисяч літ людство пережило понад 14,5 тисяч великих і малих війн, втішаючись всього лиш 292 роками мирного життя. Однак, із другого боку, досить таки важко без осудження сприймати той факт, що за період з 1801 по 1913 рр. у війнах було загублено 5,6 млн. людей, а в результаті двох останніх світових війн загинуло, померло від голоду та епідемій ще понад 85 млн., а 48 млн. людей залишилися інвалідами. Не набагато покращилось становище й у другій половині XX ст., коли у світі було розв'язано 150 локальних війн і великих воєнних конфліктів із жертвами понад 25 млн. людей. [3].

В і цьому трагічному меморіалі Перша світова війна відкрила свою «скриньку Пандори» з її жахіттями. Саме ця війна увела в практику жадливий механізм геноциду (вірмени в Туреччині). Вона ж започаткувала застосування зброї масового знищення (хімічної). Що вже говорити про практику масових переселень, що призвело до втрати багатьма людьми своїх прадавніх територій, а деякі нації було зведено до рівня розділених народів. Перша світова війна у соціально-економічній сфері призвела до Великої депресії, а в політико-ідеологічній сфері породила дві тоталітарні ідеології – нацистську й комуністичну. Війна проклала нові, але часто недосконалі державні кордони, що стали міною вповільненої дії. В остаточному підсумку, і це найголовніше, ця війна обумовила своє логічне продовження – Другу світову війну, чи не найжорстокіший руйнівний конфлікт в історії людства, в ході котрого було застосовано й найбільш смертоносну зброю – ядерну.

Після 1945 р. настав сорокарічний період «холодної війни». На щастя, холодна війна не перейшла у фазу загострення, але вона й не закінчилася повноцінним миром після розвалу Берлінської стіни. Виникла атмосфера недомовленості – нібито у світі всі й розуміли, хто переміг в холодній війні, але це ніде не було зафіксовано, що об'єктивно сприяло появі атмосфери реваншу з боку переможеної сторони. А в остаточному підсумку новий світовий порядок

по закінченні холодної війни так і не було оформлено ані повноцінним миром, ані новітнім порядком.

Щоправда в роки холодної війни у світі встановилася біполярна система міжнародних відносин. У тих рідких випадках, коли провідні держави світу усвідомлювали спільний інтерес, досить ефективно діяло міжнародне право й відповідні інститути. Але в інших випадках гра з нульовою сумою перетворювала ці норми й міжнародні організації у засоби досягнення своїх егоїстичних інтересів та проведення різноманітних пропагандистських баталій. В цілому холодна війна не принесла з собою ані справжнього миру, ані справедливості.

І от, через 23 роки після розпаду СРСР, в обстановці нібито й відсутності світової війни, але за умов системної світової кризи, наступає рік 2014, який бумерангом повертає в день сьогоднішній всі за давнині міжнародні проблеми. На наших очах Ірак тріщать по швах а Україна втрачає територіальну цілісність. Подібно до XIX ст. над горизонтом одною хмарою нависає «російське питання» – про перегляд Росією свого місця в Європі (за іронією історії, це питання уже один раз вирішувалося під час Кримської війни 1853-1856 рр.). В цей же час, як і в XIX ст., з порядку денного не сходить «німецьке питання» щодо фактичного лідерства ФРН в Європі. Турбулентний перебіг подій на Близькому Сході нині теж нагадує епоху занепаду Османської імперії, позначену націоналістичним піднесенням доби деколонізації. А тим часом Сполучені Штати, які в роки Першої світової війни зійшли на п'єдестал світового лідера, так і залишаються гегемоном в сучасному світі (Китай від цієї ролі поки що відхрещується). Однак ніхто не здатен аргументовано довести, чи то новий безпорядок у світі стався внаслідок гегемонії США, а чи навпаки – внаслідок ухилення США від покладеної на них відповідальності за дотримання світового порядку?

І в цьому міжнародному пазьянсі та калейдоскопі подій переламним все-таки став факт анексії Криму, коли Європа несподівано для себе зісковзнула в нову геополітичну реальність, виявившись на порозі масштабного конфлікту між Росією і Заходом. Несподіванка полягала в тому, що нездатність Москви в «лихі 1990-ті» роки протистояти встановленню нового європейського порядку після холодної війни була сприйнята на Заході за згоду на такий порядок.

А саму ж нову європейську модель міжнародної поведінки, що виникла в 1989-1991 рр., було трактовано в Європі як завершення існування політичної традиції трьох століть, що базувалася на балансі сил та імперських амбіціях. Перебудова Європи мислилася вже у вигляді розповсюдження західних демократичних інститутів на увесь посткомуністичний простір. Моделлю для об'єднання Європи стало об'єднання Німеччини. Географічні карти вийшли з моди, їх витіснили економічні діаграми, що ілюстрували фінансову і комерційну взаємозалежність країн і зростання добробуту європейських громадян. Тобто, на відміну від урегулювання результатів Першої та Другої світових воєн, коли змінювалися кордони і переселялися мільйони людей, закінчення холодної війни мало на меті зміну самої природи кордонів, задля того, щоб відкрити їх для капіталу, людей, товарів та ідей.

Замість того, щоб перекроювати кордони і тішити свою національну велич, західноєвропейці стали частиною «суспільства споживання», зосередившись на економічному добробуті та справедливому соціальному перерозподілі благ. Подальша економічна та політична інтеграція європейських держав призвела до того, що старомодна політика сили, особливо її найбільш жорсткі прояви, були витіснені із суспільного життя об'єднаної Європи.

Позбувшись необхідності суперничати у воєнній сфері та почувавши себе досить захищеними системою колективної безпеки під егідою Вашингтона, європейці вибудували систему досить унікальну в історії людства. Зберігши значну частину свого суверенітету, ці держави стали розбудовувати свої взаємини, виходячи далеко за межі традиційного міжнародного співробітництва. Ці принципи згодом поширилися на ті посткомуністичні країни, які увійшли до Європейського союзу. Поступово страх європейців один перед одним, що до цього був глибоко укорінений у свідомості, поступився місцем настільки ж глибокій взаємній довірі.

Реінкарнація агресора

Однак анексія Криму Росією поставила європейців перед фактом усвідомити, що політична модель Євросоюзу хоча й гідна захвату, але поки що досить проблематично, чи зможе вона бути успішно розповсюдженою на просторі, який Москва вважає зоною своїх національних інтересів. Тим самим універсалізм Європи було поставлено під сумнів, а європейським політикам довелось задуматися над тим, як протидіяти можливій подальшій російській агресії. Оманливим виявилось й уявлення європейців про те, що російські еліти й більша частина населення уже настільки європеїзовані, що й не здатні вийти за межі євроцентричного світогляду. Попри всепроникаючу корупцію й цинізм, значна частина російської верхівки все ще продовжує сповідувати ідею тріумфального повернення Росії у світову політику в якості одного із центрів сили. Та й більшість її громадян все ще ностальгує про повернення до статусу колишнього СРСР як наддержави. І, насамкінець, європейці не усвідомлювали належним чином, що «кольорові революції» сприймаються в Росії виключно як результат світової антиросійської змови Заходу з метою «змінити культурний код» цієї «благочестивої православної нації». Відомі події «зими незадоволення» в Москві 2011/2012 стали тому ілюстрацією. Контракт Путіна з народом – добробут в обмін на неучасть у політиці – було підірвано.

В цій ситуації національна ідентичність Росії стала визначатися виключно через протиставлення Заходу. Логіка цієї самоідентифікації неухильно вела до того, що для збереження контролю над політичною елітою та задля «націоналізації» бізнесу необхідно було створити ситуацію «оточеної фортеці». А досягти цього можна було, насамперед, захопивши Крим і загрожуючи окупацією всієї України (доречно згадати слова Путіна: «якби я захотів, я міг би взяти Київ протягом двох тижнів»). Подальший розвиток подій в означеному Путіним ключі засвідчував, що наприкінці 2014 р. міжнародна напруженість досягла такого рівня, коли не можна було виключати найрізноманітніших варіантів подій будь-якого рівня, аж до катастрофічних.

Отже, криваве ХХ століття не відпускає нас, нагадуючи, наскільки неправим був Френсіс Фукуяма, провістивши у 1989 р. «кінець історії» і

всезагального входження у світ ліберальних цінностей. Загальний висновок напрашується сам: за багатьма ознаками ми знову повернулися до розвилки (точки біфуркації), коли розпад радянського блоку, а потім і СРСР, лише започаткували пучок альтернативних змін у світі. Складається враження, що продовжене в нашій уяві «зсунуте ХХ століття» не відпустить нас доти, доки ці питання не будуть розв'язані, а надто – доки не буде врешті-решт остаточно вирішене «українське питання». Відсунуте з порядку денного при урегулюванні повосенних проблем після двох світових воєн, що вже відбулися, воно, на превеликий жаль, може стати запалом до вибуху Третьої світової війни.

Що з цього приводу думають по той бік від хутора Михайлівського? Звісно, ми не станемо опускатися до аналізу гідотного нахабства телевізійної «киселівщини». Куди приємніше мати справу з академіком РАН Олексієм Арбатовим: «В Росії і за рубежем набуло поширення відчуття, що українська криза підірвала систему міжнародних відносин, які вибудовувалися після закінчення холодної війни і навіть з більш давніх часів – після завершення Другої світової війни в 1945 році» [4].

Це відчуття російського академіка підкріплюється вражаючими аналогіями. В 1945 р. яблуком розбрату став поділ післявоєнної Європи на «Східну» і «Західну» – між Радянським Союзом і Сполученими Штатами. А в 2014 р. на наших очах теж відбувається боротьба за вплив на пострадянському просторі – на цей раз уже Україна розколюється на «Східну» і «Західну».

І ще одна аналогія: в час розпаду СРСР геополітичний конфлікт набув форми ідеологічного протистояння комунізму і капіталізму. А двадцять років по тому ідеологічне протистояння знову виплило із небуття: відбувається непримиренна боротьба між духовними цінностями російського консерватизму і західним лібералізмом (який в російській пропаганді зводять до одностатевих шлюбів, легалізації наркотиків та проституції, меркантильного індивідуалізму). Ще більш посилюють асоціації небувале піднесення великодержавних настроїв і повзуча (а від того не менш аморальна та згубна) реабілітація сталінізму в Росії.

Все це, на думку Арбатова змушує задуматись: «Важко позбутися враження, що на початку ХХІ ст. з його глобалізацією й інформаційною революцією світ раптом повернувся у першу половину ХХ ст. і навіть ХІХ ст. з їх територіальними загарбаннями і геополітичним суперництвом. Що й казати, світобудова, що нині рушиться, була далеко недосконалою, і в Росії, як і в багатьох інших державах, до неї накопичилося багато претензій. Але не зрозуміло, чи можливим є нове видання холодної війни, чи буде грядуща світобудова ліпша за попередню і в чому, власне, була сутність того, що відбуло в минуле» [4].

Звісна річ, важко сприйняти думку, що, мовляв, ніякої холодної війни нині немає. А саме в цьому нас постійно намагається переконати американський президент Барак Обама, який, з тих чи інших міркувань, не готовий до гострого рівня конфронтації з Росією. Зрештою, як не готові й лідери держав Євросоюзу. Можливо світовій політичній еліті якось і вдасться оминати подальшого загострення відносин з Росією на шляхах її умиротворення. Але щоб там не сталося, для нас в Україні факт залишається

фактом: світ вступив у етап становлення багатопольярних міжнародних відносин із безліччю «центрів сили», а це вже погана ознака.

Саме така ситуація існувала перед Першою світовою війною. Вона несе в собі безліч загроз, недопущення яких вимагає великих зусиль і ретельно обдуманих кроків. Як показує досвід, за умов наростання нестабільності багатопольярна система завжди намагається будь-що віднайти баланс через знаходження нової біполярності. А між тим, навіть зважаючи сьогодні на агресивні дії Росії щодо України, і на реакцію Заходу щодо цих агресивних дій, складається враження, що обидві сторони – і Захід, і Росія – поки що не готові до біполярності. А це загрожує тим, що багатопольярний світ XXI століття стане світом насилля і війн – і як такий не буде стабільним.

Про це засвідчує триваюче нагнітання обстановки. І не лише в силу суб'єктивних факторів – на рівні глав держав і урядів. Фактор невмирущого «homo soveticus» тут теж дається взнаки. Наприклад, що б не думали в Кремлі, слід враховувати й той факт, що 85% населення підтримує урядовий курс, а легіони активістів у політичному класі Росії через ЗМІ відкрито закликають відродити великодержавно-православну Росію сталінського зразка, приєднати Абхазію й Південну Осетію, а після Криму зайняти населені «співвітчизниками» південь і південний схід України (Новоросію), Придністров'я, а при нагоді – Північний Казахстан і частини Балтії. Провідний ідеолог такої філософії Олександр Проханов навіть уже винайшов назву цьому утворенню – «Імперія обрубків».

А раз йдеться про великодержавно-православну Росію, то цілком закономірно в цю кампанію включилися й церковники, коли, за словами протодіякона РПЦ Андрія Кураєва «джихад оголошено», «іде війна священна». Йдеться про проголошену патріархом Кирилом (Гундяєвим) новітню фазу протиборства православ'я та уніатства, коли, мовляв, «уніати й розкольники, отримавши в руки зброю, під виглядом антитерористичної операції стали здійснювати пряму агресію щодо духовенства канонічної Української православної церкви на сході країни» [5].

У підсумку, ситуація по врегулюванню ускладнюється. І навряд чи вирішення української кризи можна буде досягти на переговорах Києва із самозванцями південного сходу, до чого закликає Росія. Судячи з усього, доленосні питання нашого майбутнього не можуть бути вирішені без колективної участі Москви, Брюсселю й Вашингтону. І зведуться вони врешті-решт до досить прозаїчної альтернативи: 1) або Росія і Захід домовляться про якийсь взаємоприйнятний майбутній статус України, а також про характер її відносин із ЄС та Росією за умови збереження територіальної цілісності, або 2) Україна буде розірвана на частини з тяжкими соціальними й політичними наслідками для Європи і всього світу. І тоді навряд чи ситуація обмежиться «холодним миром», бо логіка розпаду української держави неминуче призведе до нового витка «холодної війни» з усіма немінучими наслідками. Аж до загрози вибуху всеохоплюючої світової війни. Саме про це йдеться в книзі відомих істориків Юрія Фельштинського (США) та Михайла Станчева (Україна) у їх книзі «Третья мировая война: Битва за Украину»: «Історія дуже рідко дає нам уроки, на прикладі яких можна чому-небудь навчитися. Сьогодні

ми маємо страву з класичним повторенням передвоєнної європейської ситуації 1938-1939 років. Просто дивуєшся, наскільки все схоже. Поміляються всі. Путін також робить і зробить ще багато помилок. Завдання Путіна – реалізувати себе, втягнувши світ у Третю світову війну. Ми знаємо, чим закінчилися дві попередні війни для Європи: повним розоренням і розрухою. Це стосується і тих хто програв, і переможців. Навіть Великобританія потерпала, і не лише в плані загибелі людей. Після Першої світової війни розпалися континентальні імперії. Після Другої – на Схід і Захід були розчленовані Німеччина і Європа. Обговорюючи небезпеки, пов'язані з Третьою світовою війною, не можна не вказати вірогідність того, що вона стане атомною» [6].

В розпорядженні сучасної Росії атомна зброя є. І це поки що єдиний союзник Росії в покерному блефі, заціяному Володимиром Путіним.

Загальний підсумок великої історіографії Першої світової війни професор воєнних досліджень в Лондонському королівському коледжі Лоуренс Фрідман лаконічно сформулював таким чином: «Війна, що не поклала кінець війнам» [7]. І справді, відомий американський дипломат Джордж Кеннан уже називав у свій час Першу світову війну «великою висхідною катастрофою» XX століття, яка потягла за собою цілу низку трагічних подій. Тим метеликом, від помаху крил якого стався світовий ураган, було вбивство сербським націоналістом Гаврилом Принципом спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда. І парадокс в тому, що й сто років по тому багато істориків, як і раніше вважають, що така руйнівна війна виникла практично із нічого, вони жалкують про нездатність недалекоглядних урядів зрозуміти, до чого призведуть їх дії.

Щоправда, однією із реакцій на цю вселенську катастрофу стала поява системних досліджень міжнародних відносин. Спеціалісти 1920-1930-х рр. сподівалися, що, проаналізувавши причини війни, вони зможуть відшукати надійний засіб не допустити війн в майбутньому. Однак ці зусилля ні до чого не привели: вслід за Першою світовою вибухнула Друга світова, а дослідники та аналітики державних служб, врешті-решт, відмовилися від ідеалістичних моделей досягнення «загального всесвітнього миру» на користь жорсткого реалізму з його домінуючою силою.

У підсумку й до сьогоднішнього дня так і не знайдено консенсусу щодо першопричин Першої світової війни, а також тих корисних уроків, які могли б сьогодні стати в нагоді. Хіба що Друга світова війна наочно довела, що демонічного диктатора нереально зупинити шляхом політики умиротворення. Нині цей висновок є особливо актуальним, коли регіональний авторитарний лідер В. Путін здійснив захват території суміжної держави, а тим часом офіційна Росія пропонує Україні вести переговори з сепаратистським кримінальним режимом так званих ЛНР/ДНР.

Складається враження, що підсумковий урок 1914-го полягає в тому, що ніяких однозначних уроків в принципі не може бути. У разі виникнення війни не може бути єдиновірного шляху її вирішення, оскільки контекст війни щоразу змінюється. Особливо це стосується сучасних «гібридних війн». Адже не випадково український парламент визнав Росію країною-агресором лише 27

січня 2015 року – майже рік після її розв’язання. А сам факт початку воєнної агресії з боку Росії був визначений Верховною Радою України аж у травні 2015 року – такою датою у постанові №2332 було названо 20 лютого 2014 р.

У прийнятому документі Верховна Рада вимагала від Російської Федерації негайно вивести усі військові формування збройних сил РФ і зупинити будь-яку підтримку терористичних організацій на сході України, а також покарати винуватих у підготовці й здійсненні агресії проти України. У разі відмови Російської Федерації покарати винуватих, Україна залишає за собою право звернутися до Міжнародного кримінального суду з клопотанням розпочати розслідування ситуації, яка була викликана збройною агресією РФ проти України й триває уже з 20 лютого 2014 р. У заяві також наголошується, що у разі відмови Російської Федерації від припинення збройної агресії проти України Верховна Рада України закликає міжнародне співтовариство до ужорсточення санкцій стосовно РФ як держави-агресора і прискорення надання Україні розширеної фінансової допомоги й постачання зброї, враховуючи, що протидіючи російській збройній агресії, Україна стала на захист об’єднаної демократичної Європи і всього вільного світу.

Розгляд проблем сучасної України через призму досвіду Першої світової війни доводить, що той самий шлях вирішення конфлікту в одному випадку, в іншому може стати приводом до розширення агресії; а дії, що стримують у собі агресію за одних обставин, за інших її провокують. Однак, Лоуренс Фрідман вважає, що «вибір завжди існує, і краща порада, яку можна подати державам, проаналізувавши події 1914 р., – робити вибір обдумано: чітко визначити ключові інтереси, зібрати максимум інформації, вивчити можливості мирного урегулювання і скептично ставитися до планів військових» [7]. Тут досить згадати як легковажно ставилися військові в 1914 р. до попереджень цивільних промисловців на той предмет, що сильна оборона приведе до тривалої війни.

Врешті-решт, гіркий досвід привів до того, що після закінчення Першої світової війни, її учасники усвідомили необхідність прагнути миру. Вони обіцяли роззброїтися і закликали створити нову міжнародну організацію, яка б забезпечила гарантії політичної незалежності і територіальної цілісності як великих, так і малих держав. І не варто глузувати з нібито ідеалістичних прагнень 1920-х років до миру лише на тій підставі, що їх, мовляв, перекреслила практика Другої світової війни. Ці прагнення миру і співробітництва повернулися після розгрому гітлеризму в практику політиків – канцлера ФРН Конрада Аденауера і французького дипломата Жана Моне. З точки зору їх подальшого співробітництва на ниві об’єднання Європи, початок Першої світової війни не став висхідною точкою катастрофи століття. Катастрофу в більшій мірі обумовили пізніші рішення в ході і по завершенню Великої війни: рішучість обох воюючих сторін продовжувати війну, їх відмова від пошуку дипломатичних шляхів урегулювання, надто суворе покарання Німеччини державами-переможцями, а затим і негідна політика умирювання Адольфа Гітлера.

Із цих уроків нині слід робити адекватні висновки.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сенека Л.А. О гневе. Книга I. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/antlitrt/t.htm?a=1354021917>
2. Святитель Феофан Затворник. Письма – Как бороться против гордости, гнева и осуждения. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/feof_zatv/pisma5/txt05.html
3. Война. Словари и энциклопедии на Академке. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://human.esology.academic.ru/1372/%D0%92%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B0>
4. Арбатов А. Крушение миропорядка. / Россия в глобальной политике. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://globalaffairs.ru/print/number/Krushenie-miroporoyadka-16918>
5. Русская православная церковь. Святейший патриарх Кирилл призвал Предстоятелей поместных церквей возвысить голос в защиту православных христиан востока Украины. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://mospat.ru/ru/2014/08/14/news106782/print/>
6. Фельштинский Ю., Станчев М. Третья Мировая: Битва за Украину. – К., 2015.- С. 317.
7. Фридман Л. Война, не покончившая с войнами. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/print/book/Voina-ne-pokonchivshaya-s-voinami-17431>

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

РОЗДІЛ ІІІ

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» ТА ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 329:94(4) “1914/1919”

Гусєв В.І.

УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ)

Автор аналізує програмні документи українських політичних партій на західноукраїнських землях та Наддніпрянщині з часу їх заснування наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., напередодні й в період Великої війни, відстежує вироблення лідерами цих партій принципових позицій щодо національного державотворення – від національно-територіальної автономії у межах Австро-Угорщини або Росії до самостійництва. Акцентовується увага на особливостях та відмінностях в їхній діяльності у процесі розв’язання цієї проблеми на Наддніпрянщині та Надністріччині.

Ключові слова: радикали, націонал-демократи, соціал-демократи, національно-територіальна автономія, культурно-національна автономія, Український парламентський клуб, сейм.

Автор анализирует программные документы украинских политических партий на западноукраинских землях и Надднепрянщине со времени их основания в конце ХІХ – в начале ХХ ст., накануне и в период Великой войны. Автор отслеживает разработку лидерами этих партий принципиальных позиций относительно национального государственного строительства – от национально-территориальной автономии в пределах Австро-Венгрии или России до полной государственной самостоятельности. Акцентируется внимание на определенных особенностях и отличиях в их деятельности на западноукраинских землях и Надднепрянщине.

Ключевые слова: радикалы, национал-демократы, социал-демократы, национально-территориальная автономия, культурно-национальная автономия, Украинский парламентский клуб, сейм.

The author analyzes the program documents of Ukrainian political parties in the West Ukrainian lands and over Dnieper lands from the time of its foundation at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century, on the eve and during the Great War. The author also monitors the fundamental points concerning the establishment of the state – from the national and territorial autonomy within the borders of Austria-Hungary or Russia to full state independence – that were elaborated by party leaders. The author specifies the particularities and distinctions of their activities in solving this problem in the Dnieper Ukraine (Naddnipyrianshchyna) and in the Dniester Ukraine.

Keywords: radicals, national-democrats, social-democrats, independents, national-territorial autonomy, cultural-national autonomy, Ukrainian parliamentary club, Sejm.

На сьогодні збереження незалежної, єдиної, демократичної України, визначення її місця в міжнародній співдружності залишається надзвичайно актуальним питанням і є предметом гострого обговорення в українському суспільстві, є одним з центрів уваги для світової спільноти. Варто зауважити, що не кожному громадянину нашої держави достеменно відомо як, коли і за

яких обставин закладалися основи національного державотворення, які політичні партії й громадські організації працювали над розв'язанням зазначеної проблеми та пропонували практично здійснити принципи положення своїх напрацювань.

Кінець XIX – початок XX ст. на українських землях у складі Австро-Угорщини та Росії ознаменувався значним поживленням суспільно-політичного життя. Якісні зміни в ньому можна охарактеризувати як відхід національно свідомої інтелігенції та молоді від культурництва і просвітництва громад на Наддніпрянщині та народовського руху на Наддністріянщині 60-х – 80-х рр. XIX ст., перехід до радикалізму, обґрунтування свого світосприйняття на основі соціалістичних ідеалів та розв'язання національного питання – на політичних засадах. До радикалізації молодих галичан підштовхували ще й висока дисципліна німців і чехів та політика «органічної» праці поляків, спрямована на зміцнення їхньої спільноти в Галичині, а наддніпрянців – русифікаторська політика російського самодержавства.

У такій обстановці на західноукраїнських землях наприкінці XIX ст. почали закладатися політичні партії (у 1890 р. – Русько-українська радикальна партія (УРП), у 1899 р. – Українська національно-демократична партія (УНДП), Українська соціал-демократична партія (УСДП). На початку XX ст. на Наддніпрянщині у 1900 р. утворилась Революційна українська партія (РУП), Українська соціалістична партія (УСП), у 1902 р. – Українська народна партія (УНП), у 1905 р. – Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська демократично-радикальна партія (УДРП).

Українські політичні партії у своїх програмних документах виробляли принципи положення щодо проблеми національного державотворення. В якості найближчої перспективи пропонувалась боротьба за національно-територіальну автономію у складі Російської або Австро-Угорської імперій, а як стратегічне завдання – державна самостійність України. І. Франко вважав, що «хоча цей ідеал за тогочасних умов міг здаватися за межами реальності, все ж таки національно-патріотичні сили мали вживати всіх сил і засобів, щоб наближатися до нього».

Розроблення українськими політичними партіями принципів засад щодо майбутнього статусу Української держави (самостійної чи у вигляді національно-територіальної автономії у складі Австро-Угорщини або Росії) набрала особливого розмаху напередодні Першої світової війни. Так, УРП послідовно відстоювала ідею самостійності українського народу. У 1910 р. її друкований орган «Громадський голос» заявляв: «Не Відень, не Петербург, а саме Україна, окрема й незалежна». Там же зазначалося: «ми хочемо, щоб український народ здобув собі якнайскоріше самостійність, або мав свою власну державу».

Частина українських соціал-демократів Наддніпрянщини еволюціонувала у бік самостійництва з австрофільською орієнтацією. Так, Д. Донцов остаточно розпрощався з ідеєю української автономії у рамках Росії. У брошурі «Модерне москвофільство» він закликав «відкинути теорію аполітично-культурно-сентиментального українства і розстатись з російським провансальством» [4, с. 8-10]. У своєму виступі «Сучасне політичне положення нації і наші

завдання» на Другому з'їзді українського студентства у Львові у липні 1913 р. він заявив, що «всяка поразка Росії, всяке відірвання хоч кавалка української території Австрією приведе до консолідації, до скріплення українського елемента в Австрії і в Росії і наблизить час остаточного визволення нашого краю» [7, с. 120].

Разом з тим, певний резонанс серед української громадськості мала відозва – «Універсал до народу українського усїєї соборної України», видана М. Міхновським, в якій автор засудив лицемірну політику Австро-Угорщини стосовно українців Галичини й Буковини напередодні війни, утиски українців Наддніпрянщини з боку російського царату й експансіонізм Німецької імперії: «Стоячи на ґрунті єдності й мобілізації українських земель», «Універсал українських самостійників» закликав до «об'єднання західноукраїнських земель до підросійських, щоб здобути незалежність» [2, с. 37].

Свою точку зору щодо майбутньої України в разі збройної сутички Австро-Угорщини і Росії оприлюднив виконком УСДП Галичини і Буковини у відозві «До українських пролетарів», у якій однозначно заявив, що для «розгрому російського самодержавства, одвічного ворога пролетаріату і тюрми всіх народів, які населяють Російську імперію, українське робітництво «кожного ворога самодержавства зустрине як свого союзника» [3, с. 32].

На міжпартійній нараді, скликаній наприкінці 1912 р. лідерами УНДП, УРП і УСДП, український депутат австрійського парламенту С. Дністрянський доводив, що майбутня війна створить реальний ґрунт для відторгнення України від Росії, наслідком чого буде поява «Українського королівства» під скіпетром Габсбургів. Нарada прийняла заяву, в якій зазначалося, що «з огляду на добро і будучність українського народу на вилазок оружного конфлікту між Австро-Угорщиною і Росією, ціла українська суспільність одногiдно і рiшуче стане на сторону Австро-Угорщини проти Російської імперії, як найбільшого ворога України» [5, с. 721].

Така позиція українських політичних партій щодо учасників майбутнього військового зіткнення, Австро-Угорщини і Росії, та ставлення до них була відома керівним колам Дунайської імперії та Німеччини. Так, міністр закордонних справ Австро-Угорщини Л. Бертольд схвально зустрів меморандум Українського парламентського клубу, в якому наголошувалося, що відкриття українського університету і проведення виборчої реформи в Галичині може забезпечити лояльність українців імперії в разі війни з Росією. Далі Є. Олесницький, депутат парламенту від УНДП, натякнув міністру, що обіцянки полякам поновити їх державність будуть негативно сприйняті рутенами, які «рiшуче можуть повернути проти Австрії» [2, с. 45].

В умовах «Великої війни» українській політичній еліті потрібно було ще раз визначити своє ставлення до Австро-Угорщини, Німеччини та Росії в разі їх перемоги, від яких залежала б майбутня доля української державності: 2 серпня 1914 р. представники УНДП, УРП та УСДП створили Головну українську раду (ГУР) на чолі з К. Левицьким, яка звернулась до галичан з маніфестом, у якому закликала їх одностайно виступати проти Російської імперії. У заключній частині маніфесту зазначалося: «Побіда австро-угорської монархії буде нашою

побідою. І чим більше буде поразення Росії, тим більше виб'є година визволення України» [3].

У спеціальному меморандумі ГУР до німецького уряду містилося прохання обмежити польський вплив на українські території, допомогти коштами та зброєю задля організації українського легіону, що було схвалено зустрінуто Вільгельмом II. У зверненні до населення ГУР оприлюднило свій доволі конкретний образ відірваної від Росії України «з Донщиною, Кубанщиною та берегами Чорного моря» із своїм урядом і обраним усім народом парламентом.

У перші дні війни точка зору українських політичних партій Наддніпрянини була оприлюднена С.Петлюрою у декларації «Війна і українці», опублікована в «Украинской жизни» у Москві. Автор запевняв російський уряд, що українці виконують свій обов'язок громадян Росії перед державою «в цей тяжкий час до кінця», але висловлював сподівання, що народності Росії зможуть розраховувати на надання їм відповідних прав, «а толерантне ставлення Росії до українців Австрії сприятиме виправленню історичної помилки – з'єднанню всіх частин України» [9, с. 74].

У такому ж патріотичному дусі київська газета «Рада» в передовій статті закликала українців боронити Російську державу від ворога. «Ми боронимо наші хати, наші тихії гаї», – так закінчувався цей матеріал, який мав виключно оборонний характер.

На відміну від цих заяв українські есери у відозвах до населення у зв'язку з початком війни проявили опозиційність до російського уряду. «Самостійна, не від кого незалежна Україна, Україна без хлопа і пана, як казали наші славні предки – козаки – ось наша ціль», – зазначалось в одній із прокламацій Головної ради УПСР [8, с. 78]. Щодо статусу майбутньої української держави у есерів були дві орієнтації – від всесвітньої федерації і національно-персональної автономії до самостійної української республіки для задоволення національних потреб народу.

У травні 1915 р. в умовах наступу австрійських військ на Південно-Західному фронті ГУР реорганізувалася в Загальну українську раду (ЗУР) з тим, щоб представляти інтереси не лише українських політичних партій Галичини, а й Буковини та Наддніпрянини. У своїй декларації «До всіх народів цивілізованого світу» ЗУР наголошувала на негайному «визволенні українського народу, який найжорсткіше пригноблюється і з якого царизм забрав найелементарніші з прав народів». Було заявлено про боротьбу за вільну і самостійну Україну.

Для західних українців передбачалася національно-територіальна автономія у складі Дунайської імперії, а культурно-національна автономія була гарантована і українцям на тих територіях, де вони в меншості, і всім меншинам на українській автономній території. Звертаючись до світової громадськості, Рада наголошувала, що визволення України «необхідне в інтересах людської цивілізації, демократії і волі» [7, с. 141].

У вересні 1916 р. у зверненні «До всіх культурних народів світу» ЗУР протестувала проти російської окупації Галичини і Буковини та проти переслідування українців царатом, які «віносять свою справу перед суд

цивілізованого світу». «Хай буде вільний кожен народ, але хай же й український народ... не буде прогноєм для чужих культур пануючих над ним народів... хочемо бути самостійним господарем своєї землі... мати повну спроможність розвивати свої духовні сили й матеріальні багатства свого краю та для людства» [10, с. 224-226].

4 серпня 1914 р. частина членів УСДРП, очолювана А. Жуком і В. Дорошенком, Д. Донцовим разом з М. Меленевським і О. Скорописом-Йолтуховським, які емігрували з Росії, у Львові заснували Союз визволення України (СВУ). 25 серпня 1914 р. ним було оприлюднено звернення «До громадської думки Європи», в якому зазначалося, що «лише свободна Україна, зв'язана з тридержавним союзом, могла б через свою далеку територію від Карпат аж до Дону і Чорного моря творити заборолу для Європи проти Росії, яке раз на все зробило б нешкідливою експансію царизму, та увіковічила б слов'янський світ від впливу панславізму» [1, № 1, с. 2]. Звертаючись до цивілізованого світу, автори заявляли, що українська справа водночас є справою європейської демократії.

Ще три відозви СВУ, спрямовані проти «московського панславізму», – до румунського, турецького, болгарського народів, як і звернення «До громадської думки Європи» були передані до дипломатичних представництв згаданих держав у Відні та розіслані політикам Німеччини та Австро-Угорщини і нейтральних країн. За свідченням А. Жука, це був «перший дипломатичний виступ СВУ».

5 жовтня 1914 р. політична платформа СВУ була опублікована у «Віснику Союзу визволення України». У ній акцентувалася увага на тому, що «об'єктивна історична конечність вимагає, аби між Західною Європою і Московщиною постала самостійна Українська держава...». Наголошувалося, що СВУ як центральна загальнонаціональна організація «взяла на себе репрезентацію... національно-політичних, соціально-економічних інтересів українського народу в Росії», а їх реалізація пов'язувалася з поразкою царату у війні. У разі приєднання до Австро-Угорщини частини підросійських українських земель СВУ відстоював ідею утворення з усіх територій, заселених українцями, окремого автономного краю Дунайської імперії.

Перебуваючи у Відні, СВУ отримував від австрійського уряду чималі кошти, «що надавалися йому як допомога без визначення певних умов, які Союз використовував для розгортання своєї діяльності. Так, були відкриті бюро у великих містах багатьох європейських країн: в Женеві, Лозанні, Стокгольмі, Берліні, Відні, Лондоні, Ризі, Софії, Стамбулі, а також представництво у США. З метою пропаганди своїх поглядів серед міжнародної спільноти СВУ видавав свої органи – «Вісник Союзу визволення України», тижневики і місячники німецькою, французькою мовами. Особливе значення для популяризації у світі «українського питання» мали брошури М. Грушевського «Українське питання у його історичному розвитку» німецькою мовою, С. Рудницького «Україна і українці» – італійською, збірка «Царська Росія – гнобителька народів» – турецькою. Усього СВУ видав близько 80 агітаційно-пропагандистських книжок і брошур 12 мовами.

СВУ приділяв велику увагу роботі серед військовополонених українців із російської армії, яких було десятки і сотні тисяч у Німеччині та Австро-Угорщині. Була досягнута домовленість про доступ діячів Союзу до таборів, де їх утримували, і організацію окремих для полонених українців із російської армії. Усього Союз опікувався долею 80 тис. осіб. В українських таборах проводилась культурно-освітня робота представниками української інтелігенції Галичини. Вони організовували школи, театри, хори, видавали українські часописи, які пробуджували національну свідомість українців.

У пошуках міжнародної підтримки СВУ як воюючої сторони проти Росії його діячі відвідали Румунію, Болгарію і Туреччину, що тимчасово зберігали нейтралітет. Особливий успіх чекав емісарів СВУ в Туреччині. 24 листопада 1914 р. у стамбульській пресі була надрукована декларація міністра внутрішніх справ М. Талаат-паші з українського питання, в якій наголошувалося, що османський уряд після розгрому Росії допоможе українцям створити незалежну державу, а СВУ визнавався загальнонаціональним представницьким органом українського народу, що живе в підросійській Україні. [1, №5-6, с. 3].

Проте в середовищі СВУ відбувалися процеси, які не сприяли його авторитету у боротьбі за українську державність. З листопада 1914 р. Союз перебував у смузі глибокої кризи. Під час головування у ньому М. Залізняка для отримання грошей від австрійської влади він виразно хитнувся в бік авантюризм, змовницько-терористичних методів діяльності, зокрема в Україні. Дорого обійшлася австрійському та турецькому урядам ініціатива М. Меленевського щодо турецько-українського десанту на Кубанщину та Одещину для організації повстання кубанських козаків і чорноморських матросів, яка так і не увінчалась успіхом. У результаті уряди Австро-Угорщини та Німеччини формально припинили контакти з СВУ, залишивши за собою можливість відновити їх, якщо у цьому виникне потреба у відповідний час.

Проте завдяки діяльності СВУ у період Першої світової війни український рух вийшов на етап осмислення його складових у загальноєвропейському, міжнародному масштабах й предметного обговорення ідеї самостійної України. Ідею «Великої України» вже не можна назвати вигадкою «мазепинців», які спекулювали на цьому, заробляючи у великих держав політичні бонуси. Самостійницький ідеал дістав оформлену модель практичної реалізації, як її уявляли лідери українських партій, звичайно із урахуванням інтересів держав Четверного блоку. СВУ вдалося згуртувати навколо нього національних діячів Наддністрянщини і Наддніпрянщини, які стали активними учасниками Української революції 1917-1920 рр.

Західноукраїнські політичні партії усе ще сподівались, що правлячі кола Австро-Угорщини та Німеччини зможуть розв'язати українське питання з урахуванням їх побажань. Проте 5 листопада 1916 р. австрійський цісар та німецький кайзер оприлюднили документ про утворення найближчим часом Польської держави, розширення автономії Галичини, але без поділу на українську та польську частини. На знак протесту 8 листопада 1916 р. ЗУР склала свої повноваження і заявила про саморозпуск, а її наступницею стала Українська парламентська презентація.

Не справдилися надії української політичної еліти на обіцянки нового австрійського цісаря Карла I вирішити справу на користь українського народу. Як показали наступні події, вони були лише політичною грою, популістською декларативністю. Західноукраїнські політики переконувалися, що незалежність можна здобути лише зі зброєю в руках.

Своє розуміння українського питання наприкінці 1916 р. оприлюднила Рада ТУП у декларації «Наша позиція». У ній зазначалося, що «ми боронимося і боремося за демократичну Україну, гарантовану такою федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних цінностей і політичних прав українського народу». Йшлося також про «партнерські відносини з недержавними націями Росії, її громадянами, які поділяють наше основне домагання – автономно-федеративного устрою державної організації на демократичних підставах» [6, с. 32].

Отже наприкінці XIX – на початку XX ст. в Австро-Угорщині та в Росії утворилися українські політичні партії, які діяли у неоднакових умовах. Їх спектр був досить широким і включав різні напрями: радикальний, національно-радикальний та ліберально-демократичний, зокрема, у розв'язанні проблем державотворення. Прихильники цих напрямів, зважаючи на активну участь партій у суспільно-політичному житті обох імперій, зазнавали певної еволюції напередодні і у період Першої світової війни і до повалення самодержавства в Росії залежали від проінованих шляхів досягнення програмових завдань, від пошуку внутрішніх та зовнішніх партнерів.

Подальші події на українських землях Австро-Угорської імперії та Росії показали, наскільки були обґрунтованими і реальними шляхи розв'язання національного державотворення та їх практичне здійснення.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вісник Союзу визволення України. – 1914. – №1. – С.2.; 1914. – №5-6. – С. 3.
2. В.І. Головченко, В.Ф. Солдатенко. Українське питання в роки Першої світової війни. – К., 2009. – С. 37.
3. Діло. – 1914. – 3 серпня.
4. Донцов О. Московський модернізм. – К., 1913. – С. 8-10.
5. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. – Львів, 1927. – Ч. 2. – С. 721.
6. Логоцький О. Сторінки минулого. Ч. 3. – Варшава, 1934. – С. 302.
7. Новітня історія України. 1900–2000. – К., 2002. – С. 141.
8. Павко А. Між романтизмом і реалізмом // Пам'ять століть. – 2000. – №4. – С. 78.
9. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмні і довідкові матеріали // Упорядник В.Ф. Шевченко та ін. – К., Консалтинг; Фенікс, 1993. – С. 8.
10. Українська суспільно-політична думка в XX столітті. Документи і матеріали. Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т. 1. – С. 224-226.

УДК 329:94(4)“1914/1919”

Зайцева З.І.

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті встановлено, що за кілька років до початку Першої світової війни українці, як й інші народи багатонаціональних імперій, стали на шлях, який вів до створення незалежної держави. Розглянуто два основні взаємовиключні варіанти вирішення

національної проблеми на тлі геополітичних змін у Європі, які очікувались внаслідок Першої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна, українське питання, суспільно-політичні організації.

В статті встановлено, що за декілька років до початку Першої світової війни українці, як і інші народи багатонаціональних імперій, стали на шлях, який веде до створення незалежного державства. Розглянуто два основні взамоєксклюзивні варіанти рішення національної проблеми на фоні геополітичних змін в Європі, очікуваних внаслідок закінчення Першої світової війни.

Ключевые слова: Первая мировая война, украинский вопрос, общественно-политические организации.

In this article it is proved that several years before the outbreak of the First World War the Ukrainians as well as other nations of the multinational empires took path towards the independent state. The author observed the two main mutually exclusive options for solving the national problem as a result of a geopolitical changes in Europe that were expected after the end of the war.

Keywords: the First World War, Ukrainian question, socio-political organizations.

Українці на початку Першої світової війни належали до тих народів, які не мали своєї держави й тому були позбавлені можливості відстоювати власні національні інтереси засобами, адекватними подіям, що розгорнулися у світі. Втягнені у війну на боці двох імперій, вони воювали за чужі інтереси. Ця парадоксальна ситуація загострила давню проблему територіальної єдності і примусила різні групи української інтелігенції інтенсивніше шукати її практично-політичного розв'язання.

За останнє десятиліття тема українського виміру Першої світової війни привернула значно більше увагу дослідників, ніж це мало місце у попереднє десятиліття. Історіографічний аналіз теми з виокремленням сучасних дослідницьких тенденцій поданий у відповідному нарисі першого тому книги «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна», яка підсумовує дослідження українських істориків [2; 8-60]. Деякі аспекти висвітлені у публікаціях російських [3; 8; 9; 10;] та англійських авторів [12; 16; та ін.].

Метою даної статті є висвітлення діяльності представників української інтелігенції, громадських організацій, які формували і декларували політичні цілі українства у початковий період глобального воєнного конфлікту. Йдеться про з'ясування питання, яким чином загальне «патріотичне» державно-імперське піднесення перших місяців війни, що мало місце у Росії та Австро-Угорщині і в яке втягнулося також національно свідоме українство, обернулося невдовзі якщо не консолідацією нації, то принаймні консолідацією її інтелігенції.

Україна не була суб'єктом системи міжнародних відносин. У політичному процесі її презентувала низка громадських діячів та створені ними інституції. Оскільки в українському політикумі по обидві сторони Збруча у початковий період війни не лише збереглися, а й інтенсифікувалися довоєнні міжнаціональні конфлікти, доцільно бодай у стислій формі окреслити периметр українського політичного життя напередодні глобального світового конфлікту.

Партійно-політична структуризація західноукраїнського суспільства склалася на тлі реформування унітарної монархічної системи у федеративно-

конституційну з елементами регіональної автономії. Австрійська монархія як спадкоємиця традицій римської правової системи не без тиску значно сильнішої національно-політичної опозиції пішла на лібералізацію політичного устрою, що створило сприятливі умови для національно-культурного розвитку. Напередодні світової війни у Галичині та Буковині, які входили до Ціслейтанської частини Австро-Угорщини, політичне керівництво українським рухом здійснювало кілька партій різного спрямування – від соціально-радикального і соціал-демократичного (лідери С. Вітик та М. Ганкевич у Галичині, М. Огородник, О. Безпалко Т. Галіп на Буковині) до клерикального (О. Барвінський, В. Студинський). Галицькі москвофіли утворили Народну партію, яка видавала газети «Галичанин» та «Слово»; на Буковині вони об'єдналися у Народну Раду. Усі ці політичні течії мали своїх представників у віденському парламенті. Однак найвпливовішою і кількісно більш репрезентованою у місцевих представницьких інституціях та віденському парламенті була націонал-демократична течія. У Галичині її представники утворили Українську націонал-демократичну партію (УНДП), лідером якої був К. Левицький. На Буковині національні інтереси місцевих українців представляла також народовська течія, однак через низку причин вона не перетворилася на партію центристського типу на кшталт галицької УНДП. Лідерами народовців тут були депутати віденського парламенту та буковинського ландтагу професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький та барон М. Василько. У 1911-1913 рр. народовська течія Буковини переживала кризу і через суперництво її лідерів поділилася на дві партії – Національно-демократичну (М. Василько) та Народну (С. Смаль-Стоцький), які, однак, були не чисельними і до початку війни не створили мережі організацій.

Політику народовців двох провінцій часто критикували радикали. Їх депутатам закидали амбіційність, користолюбство, невідповідність виборцям. УНДП, на відміну від партій соціалістичного спрямування, які вимагали вдосконалення земельного законодавства, скасування непрямих податків, уведення єдиного прогресивного податку, практично не піднімала гострих соціальних питань, відкидала страйки як методи боротьби, зосереджувалася на парламентських формах діяльності. Спільним пунктом усіх західноукраїнських партій була вимога поділу Галичини на дві політико-адміністративні одиниці, відкриття українського університету у Львові, демократизація виборчої системи, збільшення кількості українських гімназій і шкіл. Особливу роль у формуванні платформи національних вимог українства і практичній діяльності відіграла група українських інтелігентів, які за фахом були переважно журналістами, викладачами гімназій та університетів, юристами. Останні й дали назву «адвокатський» передвоєнному періоду національного руху. Провінційну палітру українських партій у Галичині та Буковині доповнювали польські, єврейські та німецькі загальноавстрійські партії і політичні об'єднання різного ідеологічного спрямування. Створені за національною ознакою, вони відповідно поповнювали свій склад, організовували власну пресу, генерували пакет національних інтересів.

Західні українці до початку світової війни набули відносно більшого досвіду партійно-парламентської діяльності, ніж східні. Однак це не стосується Карпатської Русі, де після судових процесів 1980-х рр. над москвофілами і посилення мадяризації, національно-політичний рух був загальмований.

Цілком зрозуміло, що жодна з українських партій до війни не декларувала соборність України як практично-політичне завдання. Усі вони так само, як, між-іншим, і русофільсько-москвофільські організації діяли у легальному полі і демонстрували свою лояльність. Головна мета українських діячів у Галичині полягала у тому, щоб відмежуватися від поляків, у Буковині – протистояти румунам. Зовнішньополітичні інтереси імперії спричиняли в обох випадках антиросійську спрямованість українських політиків. Феномен послідовного австрофільства зумовлювався як суспільно-політичними обставинами міжнародних антагонізмів на регіонально-крайовому рівні, що робило австрійський уряд «третейським суддею» у цих протистояннях, так й історичними. На початок війни Галичина у складі імперії Габсбургів перебувала з 1772 р., тобто 142 роки, а Буковина – з 1774 р., себто 140 років. Перебування в австрійській частині двоєдиної монархії надавало галичанам і буковинцям усі переваги відносно ліберального законодавства щодо розвитку освіти і культури, створення різних інститутів соціального і політичного призначення, які можна трактувати як елементи громадянського суспільства. Необхідно визнати, що в Австро-Угорській імперії недомінуючі етнічні групи мали кращі умови для свого розвитку, ніж деінде у інших країнах Європи.

У підросійській Україні національний рух не набув широкої публічності. В умовах переслідування й напівлегальності його генерували неформальні гуртки, окремі політичні групи, партії, організації, які часто не контактували між собою. Партії українського спрямування не були стійкими утвореннями з тенденцією до зростання складу, наявністю своєї преси й відповідного впливу на широку суспільність. Не вдаючись до аналізу партійної ситуації у підросійській Україні, обмежимося наступною порівняльною характеристикою. У партійному спектрі Галичини і Буковини переважали правоцентристські австрофільські сили і слабшою виглядала репрезентація лівих, що контрастувало із Наддніпрянською Україною, де більшу політичну активність виявляли партії соціалістичного спрямування, які всіляко наголошували на «українському питанні».

Українське політичне життя в західному регіоні було більш структурованим. Інтереси українців декларувалися під час виборчих кампаній до сеймів та нижньої палати парламенту. З 1861 р., тобто з часу, коли австрійський парламент у Відні почав діяти на нових конституційних засадах і до 1918 р. у верхній палаті рейхсрату українців представляли 10 пожиттєвих членів, 6 греко-католицьких митрополитів, лідер УНДП Юліан Романчук, керівник Християнсько-суспільної партії Олександр Барвінський, професор Празького університету Іван Горбачевський і буковинський землевласник Владислав Федорович. А.Ю. Романчук з 1910 р. був віце-президентом рейхсрату. За результатами останніх передвоєнних виборів (1911 р.) українці в австрійському парламенті (рейхсраті) мали 29 депутатів, з них 24 від Галичини і 5 від Буковини. На рівні партійного представництва перевага належала

націонал-демократам, які отримали 21 мандат. Радикали отримали 5 місць, соціал-демократи – 1, москвофіли – 2. За соціально-професійною належністю їхній склад можна визначити таким чином: 11 адвокатів та журналістів, 6 професорів університетів і викладачів гімназій, 3 судді, 2 землевласники – М. Василько та А. Лукашевич, 2 селянина, 3 парохи (священники). 16 липня 1911 р. з представників від націонал-демократичної і радикальної партій та послів від Буковини був сформований Український парламентський союз під проводом К. Левицького. Депутатський корпус складався з депутатів місцевих представницьких органів – галицького сейму та буковинського ландтагу і депутатів австрійського парламенту у Відні. Українці Карпатської Русі, що входила до Угорщини (землі Транслейтанії), не мали власного представництва в угорському парламенті.

З початком війни партійна і парламентська діяльність зазнали обмежень, посилилася цензура, була призупинена партійна діяльність. 25 липня 1914 р., тобто за три дні до оголошення війни Сербії, діяльність рейхсрату була припинена без його формального розпуску, а 18 серпня парламентарі були позбавлені депутатської недоторканості. Сесії австрійського парламенту не скликалися до 30 травня 1917 р., проте депутатські об'єднання (клуби) збереглися як самостійні утворення. За ініціативою депутатів у Львові 1 серпня на основі багатопартійного представництва була утворена Головна українська рада (ГУР), яка оприлюднила відому заяву-виступ до українського народу. У Чернівцях аналогічну декларацію випустив Союз українських парламентарних і сеймових послів Буковини. Репрезентуючи українську суспільну думку, політики декларували максимальну відданість Габсбургам, закликали до одностайності українців у боротьбі з Росією, падіння якої трактувалося як головна заповідь вільної України.

Зміст цих та інших заяв не був випадковим, адже ще за кілька років до початку війни задля узгодження позицій різних політичних груп проводилися зустрічі і наради. Позаяк імовірність військового конфлікту на теренах Європи була дуже високою. За три роки до його початку наближені до урядових кіл періодичні видання накресливали такий сценарій: невдовзі між Австро-Угорщиною і Росією почнеться війна, в результаті якої територія включно по Дніпро і Прип'ять відійде до імперії Габсбургів і представник династії коронуватиметься у Києві в католицькому соборі св. Миколая. Цей посыл сприйняли українські політичні сили як Галичини так і Наддніпрянської України і почали розробляти моделі українського облаштування. 4-6 березня 1911 р. у Львові східноукраїнські політемігранти публіцисти А. Жук, Л. Юркевич, В. Степанківський та запрошені волинський шляхтич, історик В. Липинський і галицький журналіст, редактор віденського видання «Ukrainische Rundschau» В. Кушнір, який мав тісні контакти з австрійськими політичними діячами, обговорюючи питання національно-політичної орієнтації в умовах прогнозованого збройного конфлікту. Надзвичайно актуальним завданням було визнано об'єднання українських політичних сил, спільною ідеєю яких мав бути постулат державної самостійності України.

Невдовзі хитка коаліція з представників різних політичних сил, утворена на львівській нараді, розпалася, проте розгорнулася широка маніфестація ідей,

згідно з якою українська державність може постати лише шляхом воєнної поразки Росії. Помітною постаттю у пропаганді був публіцист Д. Донцов, який з 1908 р. мешкав у Львові. Тут він остаточно розпрощався з ідеєю української автономії у межах Росії. Переорієнтація всього українського національного руху на Відень обґрунтовувалася ним еволюцією національної політики Австро-Угорщини, яка стає «новим центром слов'янської гравітації». Не обмежуючись існуючими кордонами, розширюючи свою територію коштом Придніпрянської України, Австро-Угорщина, на його думку, могла б стати центром федерації слов'янських народів. Східній Галичині Д. Донцов, відводив роль «атракційного осередку для цілої України».

Реалістичних рис цьому проекту надавала циркуляція ідеї про перетворення держави на федерацію кількох королівств (Австрія, Угорщина, Польща, Чехія, Об'єднання південних слов'ян). У разі такої ревізії дуалістичної системи та в результаті приєднання частини підросійської України могло б утворитися «Велике князівство Україна» на чолі з Вільгельмом Габсбургом, який увійшов в історію як Василь Вишиваний [12;15].

Проте стратегія опори на Австро-Угорщину не сприймалася більшістю східноукраїнських діячів. Після того, як певна розгубленість запанувала у ліберально-демократичному таборі Наддніпрянщини, а саме по збігу десяти днів від початку війни, публічну артикуляцію східноукраїнської позиції взяв на себе С. Петлюра, тодішній редактор журналу «Украинская жизнь», що виходив у Москві. Він опублікував маніфест «Війна і українці», який декларував відмежування підросійських українців від проавстрійської орієнтації, заявляв про їхню рішучість до кінця виконати свій громадянський обов'язок перед Росією. Водночас він висловлював сподівання на національно-культурні поступки українському народові в подолання історичної роз'єднаності України. На основі цієї заяви деякі історики називають «Украинскую жизнь» проурядовим виданням, а С. Петлюру зрадником [7, с. 56], з чим важко погодитися. Адже аналогічну за змістом статтю опублікувала щоденна київська газета «Рада», проте лояльний тон не завадив владі наступного дня закрити газету, а невдовзі цілком заборонити українмовний друк.

Українські прогресисти, які гуртувалися у Товаристві українських поступовців (ТУП), ще напередодні війни, знаючи про гучні антиросійські маніфестації у Галичині, вважали хибним австрійське спрямування проектів українського державотворення й не погоджувалися виконувати функції «австрійських емісарів». Очільник українських прогресистів М. Грушевський відмежовувався від організацій, які виникли з початком війни (ГУР та СВУ). Він спростовував їхнє право позиціонувати себе як загальнонаціональні інститути, які правомочні виступати від імені усієї нації. Відповідна офіційна ухвала ТУП, яка опротестовувала спроби СВУ представляти на міжнародній арені інтереси всієї України й видавати свої постулати за позицію всього українства, була оприлюднена лише наприкінці 1914 р.

М. Грушевський ще у довоєнний час був рішучим противником орієнтації на Габсбургів і не вірив, як відзначали А. Жук, В. Липинський та ін., у перемогі Австро-Угорщини у разі конфлікту з Росією. У серії публіцистичних статей він послідовно критикував керівництво УНДП за нерішучу політику, через що, між

іншим, отримав дезінтеграційне збурення влітку 1913 р. у керованому ним НТШ, що змусило його відмовитися від подальшого головування у товаристві.

Оперативно відгукуючись на вбивство спадкоємця престолу Франца-Фердинанда статтею «Сараєвська трагедія» (під статтею істориком поставлена дата 26 червня за новим стилем), історик публічно піддав сумніву надії галицько-українських політиків на вирішення найближчим часом української справи Австро-Угорщиною і засудив їх спроби зорієнтувати підросійських українців на австрофільські позиції. Сподівання на вирішення українського питання, пов'язувані громадською думкою з іменем Франца-Фердинанда (у галицьких колах циркулювала думка про його українофільство), стверджував автор, були не більше як мрія, як сон, а зі смертю престолонаслідника мусять цілком розвіятися [5, с. 478]. Екземпляр Літературно-наукового вісника із цієї статтею конфіскувала австрійська цензура, а проти Грушевського як професора Львівського імператорського університету прокуратурою було розпочато дисциплінарне розслідування.

Антиавстрійських позицій дотримувався також С. Єфремов та інші представники старшого покоління інтелігенції, які у дусі формулювань М. Драгоманова – перспективи вирішення українського питання пов'язували з демократизацію і децентралізацію Росії. Прикметно, що від австрофільства ще напередодні війни відмежовувався М. Міхновський. Очолована ним Українська народна партія розповсюдила «Універсал до народу українського усюї соборної України», де Австрія і Німеччина оцінювалися як вкрай ворожі сили українству та слов'янським народам узагалі. Відозва застерігала, що перемога Дунайської монархії у можливій війні з імперією Романових може призвести до захоплення австрійцями Поділля і Волині та відновлення давнього супротивника української нації – Речі Посполитої під протекцією Габсбургів. Оптимальне збирання українських земель в одну державу окреслювалося як приєднання Галичини, Угорської України і Буковини до російської України. «Таким чином розв'яжеться раз назавжди питання: українсько-австрійське, українсько-угорське, українсько-польське; лишається єдине питання: українсько-російське, яке розв'язано буде легко» [4, с. 37].

В умовах війни найбільшу активність розвинули представники австрофільського проекту, прихильниками якого були, як вже зазначалося, не лише західноукраїнські політики, сконцентровані в ГУР, перетвореній на початку травня 1915 р. на Загальну українську раду (ЗУР), а й східноукраїнські політичні емігранти, зосереджені ще у довоєнний період у Львові. З початком війни від дискусій вони перейшли до дій і 4 серпня 1914 р. заснували Союз визволення України.

У сучасних публікаціях є розбіжності щодо осіб, які брали участь у першому зібранні, а також розбіжності щодо місця його проведення. Група українських поліемігрантів, що посідали керівні позиції в УСДРП, зібралася, за однією з версій, в одній з кав'ярень Львова, за іншою – в Академічному домі – гуртожитку, побудованому на кошти Є. Чикаленка для українських студентів Львівського університету. Певну ясність щодо осіб-засновників вносить А. Жук, спогади якого стали доступні історикам відносно недавно. Крім себе, серед засновників СВУ він називає Д. Донцова, В. Дорошенка,

О. Назарієва та М. Залізняка. Останній у засіданні участі не брав через відсутність у Львові. Назарієв, невдоволений, що не одержав посаду в організації, другого дня вийшов з Союзу. За кілька днів членами Союзу, за порадою австрійського консула у Львові Е. Урбаса, стали Мар'ян Меленевський і Олександр Скоропис-Йолтуховський, які прибули з Лондона. Отже, підсумовує А. Жук, засновниками СВУ було шість осіб: Жук, Дорошенко, Залізник, Донцов, Скоропис-Йолтуховський, Меленевський [6, с. 215-216]. Головою Союзу обрали Д. Донцова, однак у вересні він вийшов з організації. Його заступив М. Залізник. У зв'язку із російською окупацією Львова керівництво СВУ перемістилося до Відня і, користуючись технічними можливостями австрійського МЗС, відкрило свої представницькі бюро у столицях і великих містах багатьох європейських країн: по два у Швейцарії – Лозанні і Женеві, у Стокгольмі, по одному в Берліні, Лондоні, Римі, Софії й Стамбулі. У низці брошур і листівок СВУ наголошувалося, що українська справа – це водночас справа європейської демократії, а Україна як нова держава потрібна Європі у якості бар'єру між східною і західною цивілізаціями, обмежувач імперських амбіцій Росії в Європі.

Восени 1914 р. СВУ зазнало гострої кризи, коли стало відомо, що М. Залізник уводив в оману, інформуючи австрійське МЗС про витрату коштів начебто на фінансування організації заворушень у підросійській Україні [2, 87-88]. Хоча аудит фінансів СВУ, проведений комісією у складі українських депутатів, не виявив порушень, Залізник поступився посадою А. Жуку. До того ж австрійські посадовці змінили статус СВУ на території Австро-Угорщини. Члени Союзу ставали приватними особами без права на захист з боку українських депутатів. Керівний центр організації перемістився до Берліна. Пряму підтримку СВУ з боку Відня було припинено у січні 1915 р., коли австро-угорська армія продовжувала зазнавати поразку за поразкою. Послаблення контактів з австрійськими дієвцями зумовлювалося також тим, що дії СВУ суперечили інтересам Австро-Угорщини, яка не бажала виникнення орієнтованої на Німеччину української держави.

Опинившись переважно під патронатом Німеччини, члени СВУ зосередилися на агітаційній роботі серед полонених українців російської армії. Зауважимо, що впродовж війни у німецьких таборах утримувалося майже 1.5 млн., в австрійських – 1.3 млн. солдатів і офіцерів російської армії. Для порівняння: у російському полоні було 1.3 млн. австро-угорських полонених і 140 тис солдатів і офіцерів німецької армії [8, с. 226-227]. Велику кількість військовополонених саме на Східному фронті дослідники пояснюють як багатонаціональним характером австро-угорської та російської армій і відповідно наявністю в них національних меншин, яким властива низька боєздатність, схильність до добровільної здачі, так і характером війни на цьому фронті. Агітаційну і військово-організаційну роботу в таборах полонених вели країни всіх воюючих блоків. Військове міністерство Німеччини залучило у цю сферу СВУ. У 1914-1915 рр. у Фрайштадті, Дунасердагелі (Австро-Угорщина), Рештадті, Вецлярі і Зальцвелелі (Німеччина) зусиллями членів СВУ створено спеціалізовані табори для полонених з України. Агітація велася з огляду на довоєнні очікування і стереотипи щодо антиросійських настроїв українців. У

таборах використовувалася як риторика про німецьку вищість, стимулювалося усвідомлення національної особистості, у тому числі – відмінності українців від росіян та поляків. Однак ця риторика була малоєфективною. Більш результативним виявився відбір за критерієм походження з України. З огляду на низьку національну свідомість полонених солдат-українців їх мотивували кращими умовами утримання і харчування, організацією дозвілля, просвітницькими програмами, організацією курсів для неписьменних, хорів, оркестрів, малювальних шкіл. Здібному до музики українцю Масловському, який утримувався у таборі Вецляр, було дозволено раз на тиждень брати уроки у Франкфурті-на-Майні. У зв'язку з його вступом до консерваторії в Лейпцигу його перевели до табору в Хемніку. Варто зазначити, що тодішні табори для військовополонених, в яких також використовувалася праця на противника, істотно відрізнялися від таборів Другої світової. Уряди намагалися дотримуватись норм цивілізованості, виявляли поважне ставлення до воєнної еліти (офіцери утримувалися окремо від солдатської маси), допускався вихід полонених за межі таборів.

Об'єктом особливої уваги з боку діячів СВУ були полонені офіцери українського походження. Ті з них, хто висловлював симпатії українству, переводилися в уже існуючі українські (солдатські) табори для ведення з ними культурно-просвітницької роботи. Проте до лютневої революції у Росії це були лише поодинокі випадки. Переважна більшість полонених офіцерів – українців уникали можливості долучитися до «української справи» як з огляду на складену присягу на вірність російській державі, так і через імовірність репресій проти їхніх родин з боку імперської влади. Настрої змінилися після звістки про зречення Миколи II. Так, українці «офіцерського» табору з тюремним режимом Терезієнштадт, у якому утримувалися полонені, що були піймані при спробі втечі з полону, вітали революцію в Росії. У своєму зверненні вони висловили віру, що «перетворення Росії у вільну федеративну республіку [в якій] і український народ, ціла українська земля дістане запоручення повної самоуправи» [13, с. 45]. В умовах, коли полонені вже не були пов'язані з присягою Російській імперії, діячі СВУ отримали кращі умови для своєї агітаційної діяльності. Було вирішено зосередити усіх офіцерів-українців у Йозефштадті. Йшлося не лише про національно свідомих українців, а й усіх народжених в Україні. На початку червня 1917 р. з табору Терезієнштадт до Йозефштадта переведено 20 офіцерів-українців і стільки ж ще через місяць. Сюди ж почали прибувати українці з «офіцерських» таборів, розташованих у містечках Гарт, Браунау, Мархтрєнк, Кляйн-Мюнхєн, Молінг, Мост (Брюкс), Райхєнберг, Вєєнбург [13, с. 44]. У таборах уже з 1915 р. формувалися гімнастичні союзи «Запорозької Січі», згодом перетворені на полк імені Тараса Шевченка з власною формою і відзнаками. Вони таємно переправлялися в окуповані області, а згодом поповнили ряди українського війська у якості «сірожуваної» дивізії. Питання про кількість та мотиви завербованих полонених українців є недостатньо з'ясованим. За німецькими джерелами наводяться такі дані: зі 700 тис. лише 2 тис., були готовими воювати на боці Центральних держав [8, с. 86]. Ця кількість співвідносна з першим контингентом Січових стрільців, які виступали окремими «акторами» у війні.

СВУ сконцентрував значні сили української інтелігенції. До його діяльності приєдналися кілька десятків представників галицької і буковинської інтелігенції. Серед них були видатні діячі науки, культури, мистецтва, зокрема мистецтвознавець М. Голубець, поети Б. Лепкий, П. Карманський, історик І. Крип'якевич, митець М. Новаківський, літературознавець М. Возняк, професор української філології Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький та його син Роман. Співпрацювали з Союзом професор Празького університету І. Пулой, географ С. Рудницький та історик, тодішній голова НТШ С. Томашівський. Останні обидва – доценти Львівського університету. За увесь час існування СВУ нараховував понад 250 членів, співробітників і активу з числа військовополонених українців, утримуваних в таборах.

Для усіх, хто бажав працювати для української справи, СВУ став притягальним центром. Р. Смаль-Стоцький, на той час студент, по збігу десятків років згадував, як він, відступаючи з австрійською частиною з Чернівців восени 1914 р., прибув до Відня й прямо з вокзалу рушив до кав'ярні Райхсрат, де зустрів земляка В. Сімовича (філолог, викладач Чернівецького університету – ЗЗІ), який одразу відвів його до СВУ, що розміщувався на Йозефштрассе, 79. Керівництво організації направило Романа Смаль-Стоцького представником СВУ до Мюнхена, де він навчався до початку війни. Також він вів роботу серед полонених у Рештадті, Вецлярі, Зальцведелі. У таборі Зальцведеля головою Просвітнього відділу СВУ був З. Кузеля – випускник Віденського університету і колишній бібліотекар Чернівецького університету. Як досвідченому публіцисту йому доручили видання інформаційного часопису «Вільне слово» [1, с. 64]. Просвітницьку роботу тут вели також В. Сімович, В. Левицький, О. Семенів, П. Бендзя, П. Мороз і звільнений з полону син Є. Чикаленка – Петро.

СВУ розгорнув широку видавничу діяльність. За три роки (1914-1917) було випущено близько ста брошур дванадцятьма європейськими мовами. З українознавчої тематики виходило вісім видань п'ятьма мовами – «Вісник Союзу Визволення України» (з 1918 р. – «Вісник політики, літератури й життя»), «Ukrainisches Korrespondenzblatt» («Український вісник»), «Ukrainische Nachrichten» («Українські вісті») і «Ukrainische Rundschau» («Український огляд») у Відні, «Ukránia» («Україна») в Будапешті, «La Revue ukrainienne», «L'Ukraine» і «The Ukraine» в Лозанні. Видання різнилися за змістом і орієнтацією на певну аудиторію. «Вісник СВУ», «Український вісник» і «Українські вісті» мали подібні структури, які включали розділи аналітики, пропаганди, інформаційних матеріалів. Вони виходили щотижня. «Україна» і «Український огляд» з'являлися відповідно два рази і раз на місяць і розраховувалися на інтелігенцію. Для нейтральних країн виходили аналогічні за назвою і змістом швейцарські видання.

Попри чималу інформаційну та дипломатичну діяльність СВУ не зміг зделати організаційну роздробленість українських політичних сил і домогтися реалізації конкретних планів українського державотворення. Проблему ускладнювала суперечливість австрійських і німецьких інтересів в українському питанні. Австро-Угорщина не бажала втрачати свої території заради соборної України, а Німеччина, даючи кошти СВУ, мала свої інтереси

щодо підросійської України як у плані ідей Міттельєвропи, так і ті, що виникали у ході війни. Уже на самому її початку під час наступальних операцій російської армії К. Левицький наприкінці серпня 1914 р. був викликаний до Берліна, де мав зустрічі з заступником держсекретаря МЗС Німеччини Ціммерманом і Гуттон-Чапським. Консультації велися про «можливість повстання на Україні» [14, с. 113].

Запевняючи галицьких українців у неминучості створення українського коронного краю, австрійські керманічі усе ж вели подвійну гру. Після поетапних обіцянок як галицьким українцям, так і полякам, австрійський імператор восени 1916 р. погодився з планом німецького кайзера відновити польську державу у політичній формі королівства, зберігши при цьому територіально неподільну Галичину у складі Австро-Угорщини, де українці отримали б статус національної меншини, доводячи при цьому, що мають власну культуру. Це означало, що Габсбурги продовжували дотримуватися свого старого принципу укладання компромісів з історичними націями, які мали значний шляхетський клас і традиційно претендували на самоврядування. Українці не входили до цієї категорії.

Австрійські та німецькі політики використовували український національний рух для досягнення власних воєнних і геополітичних цілей. Прибічники як австрійської, так і проросійської орієнтації не мали необхідної політичної ваги. І ті й ті на початку війни піддавалися ідеологічним впливам загальноімперських політичних сил. Усвідомлення українською інтелігенцією неспроможності власними силами і акціями зламати існуючу конструкцію відносин зумовило розрахунок на дію зовнішньополітичних чинників. Вони також посіли чільне місце у планах національного державотворення, що їх розробляли діячі інших народів Центральної і Південно-Східної Європи, зокрема, діячі польського, чеського та інших національних рухів.

Брак спільної беззаперечної імперської ідентичності українців зумовив пошуки базового союзника для досягнення власного, бодай територіально-адміністративного усамостійнення. На початку війни дискурс української державності не вийшов за межі старої ідеї федералізації імперії. З крахом Російської монархії, утворенням Центральної Ради, територіального розмежування за Брестським миром українська політична суб'єктність набрала інституціонального оформлення.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бичек С. Життя і діяльність українського громадського діяча Зенона Кузеля (до 130-ї річниці від дня народження) // Студії архівної справи та документознавства / Держ. арх. служба України, УНДІАСД; ред. С.Г. Кулешов. – К. – 2012. – Т. 20. – С. 63-67.
2. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна / Упоряд. О. Реєнт. – К. – 2013. – 784 с.
3. Война и общество в XIX веке: Кн. 1. Война и общество накануне и в период Первой мировой войны / Отв. ред. С.В. Листиков. – М. – 2008. – 611 с.
4. Головки В.І., Солдатенков В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни: Монографія. – К., 2009. – 448 с.
5. Грушевський М. Сараявська трагедія // Твори: у 50 т./ Гол. ред. П. Сохань /Серія: Суспільно-політичні твори (1907-1917). – Л., 2005. – Т. 2. – С. 472-478.
6. Жук А. Матеріали до біографії (автобіографія, спогади, листування) // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 177-240.
7. Лисенко О.В. Соціально-економічні й національні причини втрати боєздатності російською армією під час Першої світової війни та її наслідки для України / Відп. ред. О. Реєнт. – К. – 2013. – 108 с.

8. Нагорна О. «Гости кайзера» и «политическая декорация»: солдаты и офицеры многонациональных империй в лагерях военнопленных Первой мировой войны // *Ab Imperio*. – 2010. – № 4. – С. 226-245. 9. Нагорная О.С. «Другой военный опыт»: Российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914-1922). – М., 2010. – 440 с. 10. Пашаева Н.М. Очерки истории русского движения в Галичине XIX–XX вв.– М., 2001.– 201 с. 11. Первая мировая война: Пролог XX века. – М., 1999. – 698 с. 12. Снайдер Т. Червоний князь: монографія. – К., 2011. – 296 с. 13. Срібняк І. Український гурток у таборі полонених офіцерів російської армії Терезієнштадт в Австро-Угорщині (1916, червень 1917 рр.) // Пам'ятки: археогр. щорічник. – Т.12. – К., 2011. – С. 42– 45. 14. Теодорович І.М. Розробка правительствами Германии программы завоеваний на Востоке в 1914-1915 гг. / Первая мировая война (1914-1918). – М.– С. 108-120. 15. Терещенко Ю., Остапко Т. Український патріот із династії Габсбургів: Науково-документальне видання / Видання друге, доповнене / Ю.Терещенко, Т.Осташко. – К., 2011. – 408 с. 16. Хаген М. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини у першій половині XX ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 122-131.

УДК 329.7 : 94(4) “1914/1916”

Кобута Л.П.

ВОЛОДИМИР ЛЕВИНСЬКИЙ ПРО ПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛІСТІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ У 1914-1916 РОКАХ

В статті розглядаються політичні погляди одного з провідних діячів Української соціал-демократичної партії Галичини Володимира Левинського на політичні розбіжності в українському соціалістичному таборі під час Першої світової війни. Акцентовано увагу на оцінці В. Левинським діяльності українських політичних партій та груп, характеристики методів їх діяльності.

Ключові слова: В. Левинський, Перша світова війна, національне визволення, соціалізм, український рух.

В статье рассматриваются политические взгляды одного из ведущих лидеров Украинской социал-демократической партии Галичины Владимира Левинского на политические разногласия в украинском социалистическом лагере во время Первой мировой войны. Акцентировано внимание на оценках В. Левинским деятельности украинских политических партий и групп, характеристике методов их деятельности.

Ключевые слова: В. Левинский, Первая мировая война, национальное освобождение, социализм, украинское движение.

In the article the author observes the political views of Volodymyr Levynsky, as one of the leading figures of the Ukrainian Social-Democratic Party of Halychyna, on the political differences in the Ukrainian socialist camp during the World War I. V. Levynsk's evaluation of the activity reasons of the Ukrainian political parties and groups as well as characteristics of their methods is emphasized here.

Keywords: V.Levynsky, the First World War, national liberation, socialism, Ukrainian movement.

У рік відзначення століття з часу початку Першої світової війни зростає наукова зацікавленість у вивченні ідейних надбань і підходів представників національного політикуму, що брали на себе місію розв'язання національного питання в складних геополітичних умовах. Володимир Левинський (1880-1953 рр.) належав до кола тих українських політичних діячів, які на початку

XX століття намагалися витворити нові форми партійної діяльності в українському соціалістичному русі. Активний лідер і теоретик «молодого крила» в Українській соціал-демократичній партії Галичини і Буковини (УСДП), член закордонного комітету Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) в Галичині, редактор київського легального журналу «Дзвін» (1913-1914 рр.), він спрямовував свою діяльність та творчість на популяризацію соціалістичних ідей серед української громадськості. Його робота у Києві була перервана початком Першої світової війни і він як підданий Австро-Угорської монархії у серпні 1914 року змушений був покинути Наддніпрянську Україну, виїхав до Австрії, а невдовзі перебрався до Швейцарії, де й провів воєнні роки. Перебуваючи в еміграції, В. Левинський уважно відстежував суспільно-політичні процеси та тенденції розвитку українського політичного руху у воюючих між собою імперіях, доклав чимало зусиль для осмислення завдань та шляхів здійснення соціального й національного визволення українців.

Окрім аспекти діяльності В. Левинського знайшли свою оцінку у працях сучасних українських дослідників О. Босака, В. Головченка, А. Голуба, О. Жерноклеєва, Г. Касьянова, Л. Нагорної, М. Олексюка, А. Павка, І. Патера, А. Портнова, С. Телешуна та ін. Водночас його позиції та погляди у період Першої світової війни тлумачаться певною мірою схематично. Тож мета статті – окреслити відношення В. Левинського до процесів, що відбувалися в українському політичному середовищі у воєнний час, звернути увагу на ідейні розбіжності у тогочасному українському соціалістичному русі.

Особисто В. Левинський не вважав війну способом розв'язання політичних конфліктів між народами, був принциповим її противником. Про це свідчила його участь у Базельському конгресі II Інтернаціоналу восени 1912 року, на якому він від імені українських соціалістів виголосив відозву проти початку першої Балканської війни до учасників конгресу. У документі засуджувалася пропагована ймовірність розв'язання «великої» війни між Австрією і Росією, виходячи не лише з принципових засад соціал-демократії, але й з національних інтересів українського народу, який перебував під гнітом цих держав. Отже результати війни для нього могли мати особливо негативні наслідки [14, арк. 42зв.]

На відміну від однозначної проавстрійської орієнтації багатьох представників українських політичних партій Галичини у можливому військовому конфлікті двох імперій В. Левинський не поділяв їхніх сподівань на австрійську допомогу на користь української справи. Показовою у цьому питанні була його позиція у публічній дискусії на сторінках «Дзвону» з Д. Донцовим, який виступив у 1913 році з ідеями політичного сепаратизму і відокремлення України від Росії. Він закликав український наддніпрянський політикум до орієнтації на зовнішню допомогу та ніби-то сприятливі умови для слов'янства від Австро-Угорщини [1, с. 17].

На протигагу австрофільським симпатіям Д. Донцова, В. Левинський визначав політику Відня як імперіалістичну і не поділяв надій свого опонента на перспективу серйозної підтримки австрійським урядом самостійницьких прагнень українців. Погоджуючись з тезою, що військова поразка російського

царизму призвела б до демократизації суспільного життя в Росії, він усе ж не вважав це визначальною умовою розвитку українського руху за соціальне і національне визволення [4, с. 259].

Початок війни ускладнив національно-політичну ситуацію для українців, розвівши їх по військових таборах ворогуючих між собою держав і висунув на перший план питання про ставлення до цієї обставини перед соціалістами воюючих країн. Українські політичні партії Галичини висловили підтримку правлячому режиму Габсбургів, утворивши у Львові 1 серпня 1914 року Головну українську раду (ГУР). В оприлюдненому маніфесті галицькі політики закликали стати одноставно проти російського ворога, «перемога над яким пришвидшить визволення України» [11, с. 487-488]. Політичною метою ГУР було створення на визволеній від Росії території вільної української держави та перетворення українських земель на автономну національно-територіальну одиницю в складі Австро-Угорської імперії. Серед підписантів маніфесту був і лідер УСДП М. Ганкевич, а галицькі соціал-демократи взяли активну участь в діяльності та акціях ГУР [2, с. 124].

Про підтримку австрійського уряду у війні з Росією заявила і група наддніпрянських соціалістів-емігрантів, утворивши у Львові Союз визволення України (СВУ). Серед засновників Союзу були члени УСДРП В. Дорошенко, Д. Донцов, А. Жук, О. Назаріів, члени колишньої Української соціал-демократичної спілки («Спілки») М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський. Союз створювався як позапартійна політична репрезентація національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії, яка основним завданням проголосила державну самостійність і соборність України, що мала утворитися на руїнах розгромленої російської імперії [16, с. 74]. Таким чином, основні українські політичні сили на західноукраїнських землях чітко проголосили свою підтримку офіційному Відню, обґрунтовуючи таку сильну платформу потребою в реалізації головної мети – національно-державного визволення.

Значно стриманішою була поведінка українських політичних сил Наддніпрянщини, які не визначилися з політичною позицією у своїх політичних середовищах. Тільки С. Петлюра в журналі «Украинская жизнь» заявив про необхідність виконання українцями перед російською державою свого громадського і патріотичного обов'язку, із сподіванням у майбутньому отримати вирішення українського питання у прийнятних для українців формах [17, с. 184-187], за що отримав чималу порцію критики з боку колег-соціалістів за угодовство і надмірну лояльність по відношенню до царського режиму. Сам С. Петлюра досить скептично оцінював можливості реалізації планів і прагнень галицьких та українських емігрантських політиків, поширення їхніх політичних ідей серед наддніпрянських українців, вважаючи, що: «Ті гасла, ті кличі, з якими виступили галицькі українці під цю добу, не могли стати популярними в російській Україні. Не тільки через те, що реально вони неможливі до переведення, але й через те, що розуміння національних ідеалів в російській Україні полягає в іншій площині, які само собою вимагають інших методів запровадження» [17, с. 188].

Так само В. Левинський скептично сприймав політичні плани галицького політикуму, хоч і залишався противником перемоги російського царизму. Принциповим для нього питанням стало ставлення до ідейної позиції українських політичних сил під час війни. Якщо поведінка представників галицьких політичних партій була для нього зрозумілою і загалом прийнятною, то діяльність СБУ, а також інших українських емігрантських груп під керівництвом М. Залізняка чи В. Степанківського викликала серйозний негативізм [3, с. 13]. Восени 1914 року В. Левинський та його близький товариш, лідер УСДРП Л. Юркевич через віденську газету «Arbeiter Zeitung» намагалися висловити своє обурення програмою та діяльністю «Союзу», заявляючи, що як соціал-демократи вони не хочуть мати нічого з цією організацією, однак редактор газети відмовився це робити, і навіть погрожував їм можливим арештом [8, арк. 7].

Особиста неприязна позиція В. Левинського до Союзу мала не стільки світоглядний, скільки морально-етичний характер, і, можливо, була зумовлена емоційно-психологічними чинниками сприйняття ним окремих моментів діяльності організації та її представників. В. Левинський принципово вважав неприпустимою будь-яку корисливу співпрацю соціалістів з буржуазним урядом: «Я вважав злочином для українського соціал-демократа вести на ділі агентурну працю австрійського уряду хоч і не без своїх користей, того уряду, що зараз на початку війни велів тисячі невинних українців порозганяти в різні тюрми і табори... Справжній український соціаліст міг, на мою думку, робити в Австрії тільки свою соціалістичну роботу» [3, с. 15-16].

Моральні фактори та ідейна позиція переважили у діях В. Левинського кон'юнктуру та користолюбство. У листі до М. Ганкевича він висловлював неприйняття користолюбства окремих членів СБУ та інших груп, вказуючи: «Як соціальний демократ я ніяк не можу погодитися з тим, що за гроші правительства якої-небудь держави можна вести пропаганду, в данім випадку українську. Се не доктринерство. Ніхто не дає нікому грошей задурно... О скільки б краще стояла тепер українська справа в Австрії і поза нею, коли би українська політика спочивала в руках чистих і незалежних. Тим більше негативно мушу ставитися до тих людей, що в теперішній момент так трагічний для нас, роблять з політики гешефт і надуживають її для особистих інтересів і цілей, хоч сей інтерес стараються прикривати плащем служби народови». [12, арк. 112-113]. Негативізм супроти СБУ стосувався не стільки мети і завдань організації, скільки поведінки конкретних членів Союзу. У тому ж листі В. Левинський оцінював роботу СБУ з поміж усіх українських політичних організацій найвище, відзначаючи, що Союз «дав доволі позитивної праці і коли ви і інші люди в ньому працюють, то вибрали менше зло, яке в даний момент і при існуючих умовах могли вибрати» [12, арк. 113].

Визначаючи загальну проукраїнську спрямованість політичної платформи СБУ, В. Левинський звертався до М. Ганкевича (як впливового в українському політичному середовищі діяча) з порадою більше впливати на його діяльність, щоб піднести авторитет усієї української справи. Він писав: «Ви, а так само інші наші люди як Старосольський, маючи вплив на Союз, повинні більше

контролювати його діяльність в змислі ідейному і матеріальному» [12, арк. 115].

Зрештою, В. Левинський підкреслено унікав зв'язків не тільки з СВУ, але й з частиною його активних членів [5, с. 36]. Він усіляко намагався зберегти моральні критерії, відмовляючись від співпраці з різними політичними групами і важко переживаючи розрив з колишніми політичними соратниками. Це значно ускладнювало його повсякденне життя, але, як писав він В. Старосодьському: «Кажда з груп, що зверталася до мене, хотіла мати мене своїм. На ті то люті часи за миску сочевиці продавати свою душу. Але я свою ніяк не міг продати. Зробив тоді маленький компроміс і свою шаную» [13, арк. 7]. Останнє стосувалося роботи в близькому до СВУ франкомовному журналі «La Revue Ukrainienne», де він обіймав посаду адміністратора, але не бажаючи бути втягнутим в боротьбу між різними українськими угрупованнями «не помістив в часописі ні одного рядка» [8, арк. 18].

Дистанціювався В. Левинський і від свого найближчого товариша Л. Юркевича, з яким у нього виник ідейний конфлікт з приводу поглядів на можливість вирішення справи українського визволення внаслідок війни. Аналізуючи пізніше суть принципової дискусії, В. Левинський пояснював, що Л. Юркевич не бажав військового розгрому Росії, оскільки був переконаний, що після перемоги демократизація в Російській державі відбудеться дуже швидко і це зумовить надання Україні статусу автономії. Сам же В. Левинський, який до війни теж мав певні ілюзії щодо революційної демократизації Росії, усвідомивши сутність реальної політики російського режиму в окупованій Галичині, займав іншу позицію. Він зазначав, що «бажав собі в цій війні тільки погрому Росії, бо вважав, що лежить він як в інтересах міжнародного соціалізму, так і в інтересах визволення поневолених царатом народів, в першій мірі українського, котрий він (царат – Л.К.) засудив на національну смерть» [3, с. 14]. На його думку, наслідком поразки Росії мала бути загальна революція, яка повторила б розвиток подій великої французької 1789 р. та європейської революції 1848 року [3, с. 14].

Ця позиція базувалася на переконанні, що боротьба за демократію не може асоціюватися лише з домаганням національно-політичної свободи, не поєднуючи її з повним переліком соціальних і ліберальних прагнень різних соціальних верств і класів. Але таке розуміння В. Левинським невідворотності загальнодемократичних перетворень як необхідної умови для здійснення національних і соціальних трансформацій в комплексі дратувало Л. Юркевича, який закидав своєму опоненту загравання з «міщанськими» партіями та «сліпу» віру у щирість ліберальних політиків. Він бажав залишатися на позиції непохитного соціаліста, для якого принциповим було зривання буржуазної облуди з об'єднанок будь-яких політичних сил, що не сповідували його підходи, і в якості наочних прикладів адресував докори на адресу того ж таки СВУ [15, арк. 58-59].

В. Левинський категорично відмовився працювати в ініційованому Л. Юркевичем часописі «Боротьба», що відзначився різкими нападками на діяльність СВУ. З цього приводу він навіть опублікував в журналі «Украинская жизнь» заяву, в якій обґрунтовував власну позицію неприйняття курсу

політичної поведінки Л. Юркевича, заявляючи, що не хоче мати нічого спільного ані з ним, ані з його газетою [6]. Не погоджуючись з позицією Л. Юркевича, В. Левинський визначав мотиваційний принцип своєї поведінки як небажання «прати домашні бруди на інтернаціональному ґрунті з особистої злости» [8, арк. 20].

Критично оцінював В. Левинський і пошук Л. Юркевичем підтримки в російському соціалістичному русі. Характеризуючи ставлення представників російського політикуму до української справи у часи світової війни, В. Левинський підкреслював загальну ворожість та неприйнятність більшістю російських революційних кіл прагнення українців домогтися розширення національних прав. Він беззапідставно наголошував, що війна «здерла маску з великоруських демократів і революціонерів... та показала в повній наготі їх дотеперішнє лицемірство і ідейне обличчє» [10, с. 63].

Окремо він виділяв «засадничо прихильну» позицію В. Леніна щодо українства, добачаючи певні «українофільські» підходи лідера російських більшовиків у низці статей з національного питання, написаних напередодні та в перші місяці війни. В. Левинський позитивно сприйняв ленінські слова на захист національних прав поневолених народів Росії (у тому числі й українського), висловлені у статті «Про національну гордість великоросів», підкреслюючи, що «се перший смілий голос великоруського соціалдемократа, який топче ногами принцип неподільності Росії, як держави Великоросів і стоїть на становищі великоруської державності» [10, с. 69]. Своєю реакцією на зроблені В. Леніним заяви В. Левинський висловив у листі до Л. Юркевича у січні 1915 року, в якому зазначав, що «Ленін в «Соціал-демократе» своєю позицією пішов проти загалу рос. с.-д., що меншовики нам українцям, і національному в глибині душі не симпатичні, що Леніна треба піддержати» [18, с. 170].

Він надіслав до редакції редактованого В. Леніним часопису «Соціал-демократ» свою статтю «Україна і війна», в якій акцентував увагу на її загарбницькому характері по відношенню до України, на необхідності соціалістів різних країн засудити імперіалістичні плани своїх урядів [9].

З позицій історизму можна зрозуміти логіку сприймання В. Левинським декларативних заяв більшовицького лідера. Адже в часи світової війни, коли не тільки представники російських, але й більшості європейських соціал-демократичних партій заявляли свою яскраво виражену патріотичну (на підтримку власних урядів) і шовіністичну (щодо народів ворожих країн) позицію, ленінські підходи видавалися цілком дисонансними такому загальному соціал-патріотичному настрою. Більше того, окремі з них В. Левинський цілком підтримував, як, наприклад, тезу про послідовне відстоювання «інтернаціональними соціалістами» поразки власної країни в імперіалістичній війні: «Я погоджував це становище зі своїм, бо українці не мали своєї батьківщини, а мені зовсім не залежало на побіді Австрії, а тільки... щоб Росія в цій війні розгромлено» [3, с. 15].

Але глибоко проаналізувавши реальну сутність ленінських підходів з національного питання, особливо про право націй на самовизначення, В. Левинський дійшов висновку, що В. Ленін розглядав право на політичну самостійність, на вільне відділення поневоленого народу не як процес здобуття

незалежності, а тільки як свободу агітації поневоленої нації за своє відділення від пануючої держави. [7, с. 137-139].

Отже, в роки Першої світової війни В. Левинський, у цілому підтримуючи національно-державницькі домагання українських політичних сил, негативно оцінював співробітництво українських соціалістів з урядом Австро-Угорщини. Уникаючи можливості бути втягнутим у політичні протистояння між різними українськими політичними групами, він відмовився від участі в їхній практичній діяльності. Критерієм такої поведінки визначав моральні чинники, вважаючи, що будь-яка співпраця українських організацій з правлячими колами воюючих держав ставить у пряму залежність український політичний рух від позиції цих урядів і унеможлиблює перспективу досягнення українцями головної мети – соціального і національного визволення.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання / Д. Донцов. – Львів, 1913. 2. Жерноклеєв О.С. Українська соціал-демократія в Галичині. Нарис історії (1899-1918). Вид. 2-ге, доп. / О. Жерноклеєв – К., 2000. 3. Левинський В. Лев Юркевич / В. Левинський. – Львів, 1927. 4. Левинський В. Марксизм в костюмі імперіалізму / В. Левинський // Дзвін. – 1914. – Кн. 3. – С.249-262. 5. Левинський В. Мої спомини про Леніна / В. Левинський // Вільна Україна. – 1968. – № 58. – С. 34-44. 6. Левинський В. Письмо до редакції журналу «Украинская жизнь» / В. Левинський // Шляхи. – 1915. – № 2. – С. 79-80. 7. Левинський В. Соціалістичний Інтернаціонал і поневолені народи / В. Левинський. – Київ-Відень, 1920. 8. Левинський В. Спогади «В брудах світової війни» (Про перебування в Швейцарії під час Першої світової війни). Рукопис. / Центральний державний історичний архів у Львові (далі: ЦДАЛ). – Ф.387. – Оп.1. – Спр.12а. – Арк.1-32. 9. Левинський В. (Український соціал-демократ.) Україна і війна / В. Левинський. // Соціал-демократ. – 1915. – № 38. 10. Левинський В. Царська Росія і українська справа / В. Левинський. – Монреал, 1917. 11. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1914-1918. Т. II / К. Левицький. – Львів, 1929. 12. Лист Левинського В. до Ганкевича М. / ЦДАЛ. – Ф. 387. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.112-115. 13. Лист Левинського В. до Старосольського В. 16.04.1916. ЦДАЛ. – Ф. 360. – Оп.1. – Спр.522. – Арк.1. 14. Лист Левинського В. до Юркевича Л. 1912 р. / ЦДАЛ. – Ф. 387. – Оп.1. – Спр.59. – Арк. 42-42 зв. 15. Лист Рибалки Л. (Юркевича Л.) до В. Левинського. 24.02.1915 р. / ЦДАЛ. – Ф. 387. – Оп.1. – Спр.59. – Арк. 58-62. 16. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І.Патер / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000. 17. Симон Петлюра: Статті, листи, документи / С. Петлюра / Центр. ком. вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці. – Нью-Йорк, 1956. – Т.1. 18. Юрченко О. Ліві з УСДРП / О.Юрченко // Вітчизна. – 1970. – №10. – С.160-171.

УДК 94(477.83) “1916-1917”

Лозинська І.Г.

ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ У ГАЛИЧИНІ В 1916 – 1917 РР.

У статті на основі архівних матеріалів висвітлюється утворення та діяльність генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини та обласного комісаріату Галичини на Буковині у Галичині в 1916-1917 рр. Досліджено питання організації управління Галичиною, охарактеризовано основні напрями діяльності російської адміністрації.

Ключові слова: Перша світова війна, воєнне генерал-губернаторство, Галичина, Росія, Австро-Угорщина, окупація.

В статті на основі архівних матеріалів освещается создание и деятельность генерал-губернаторства областей Австро-Венгрии и областного комиссариата Галичины и Буковины в Галиции в 1916-1917 гг. Исследованы вопросы организации управления Галиции, охарактеризованы основные направления деятельности российской администрации.

Ключевые слова: Первая мировая война, военное генерал-губернаторство, Галиция, Россия, Австро-Венгрия, оккупация.

On the basis of archival materials the author describes the formation and activity in Galichina of General Government areas of Austria-Hungary occupied by the law of war and the Regional Commissariat of Galichina and Bukovina in 1916-1917. The problems of managing Galichina and the main activities of the Russian administration are analyzed here.

Keywords: First World War, the military Governor-General, Galichina, Russia, Austria-Hungary, the occupation.

У рік 100-річчя з дня початку Першої світової війни проблеми впливу цієї події на подальший розвиток Європи і світу знаходять своє відображення у дедалі більшій кількості вітчизняних та зарубіжних досліджень. Такий інтерес до драматичних подій початку ХХ ст. зумовлений тим, що вони визначили головні тенденції історичного розвитку європейської цивілізації, а саме: радикальний перерозподіл світу, падіння імперій і поява нових держав, творення нових геополітичних центрів, що було викликано перебігом воєнної ситуації у Європі та її наслідками.

Обов'язковою складовою ґрунтового вивчення феномену Першої світової війни, що дозволяє скласти комплексне уявлення про цю глобальну подію світової історії, є політика російської окупаційної адміністрації у Східній Галичині у 1914-1917 рр. Вивчення діяльності органів російської влади у Галичині обумовлено необхідністю з'ясування змісту та принципів її побудови, в роки російської окупації. Питання є складним і з погляду його висвітлення та оцінок, як в українській, так і в зарубіжній історіографії, передовсім в російській.

Так само у полі уваги перебуватиме аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Тема «Східна Галичина в роки Першої світової війни» неодноразово була об'єктом наукових досліджень, але належить до тих, що досі комплексно не вивчалися. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлені у численних академічних наукових виданнях, а також у багатьох спеціальних статтях. Проте уважне ознайомлення з наявною літературою переконує, що сьогодні вона розроблена недостатньо і фрагментарно, особливо, коли йдеться про період 1916-1917 рр.

Сучасні українські історики О. Реєнт [10, 11], М. Литвин [5], І. Патер [9], М. Кугузяк [4], О. Мазур [8] в опублікованих працях загалом об'єктивно відтворили картину суспільно-політичних та соціально-економічних процесів у Східній Галичині в 1914-1917 рр.

Серед сучасних досліджень окремих аспектів довоєнного часу і періоду Першої світової війни виділяються праці В.С. Сідака [13], де висвітлюється протиставлення австрійських і російських спецслужб, розглядається

організаційна структура військових розвідок, оперативно-пошукова діяльність спецслужб.

Про воєнні дії 1916-1917 рр. в історії України написано мало, в основному в узагальнюючих працях та в дослідженнях про січових стрільців. Так, у статті О. Троханяк [14] показано хід воєнних дій у 1917 р. і братання наддніпрянських та галицьких українців на теренах Галичини в час виникнення Української Центральної Ради. Окремі сюжети періоду 1916-1917 рр. знайшли своє відображення у дослідженнях В. Любченка [6, 7].

Зважаючи на актуальність та недостатнє висвітлення проблеми, на основі широкого кола архівних та інших джерел ми поставили за мету з'ясувати характер та зміст діяльності російської окупаційної влади у 1916-1917 рр., у період повторного зайняття Галичини російською армією, окреслити зміст і специфіку роботи російських адміністративних органів.

Положення про управління окупованими територіями Австро-Угорщини, затвержене в серпні 1914 р., викликало численні нарікання ще в 1914-1915 рр. Незадоволення організаційною сферою управління Східною Галичиною поглиблювалося численними прорахунками місцевої цивільної і військової адміністрації. Найбільші помилки попереднього періоду: низький освітній і моральний рівень місцевих чиновників, реформаторські заходи в освіті і віросповіданні – зумовлювали необхідність оптимальної організації галицького управління. Це питання почало розроблятися в 1915 р., після відступу російських військ із Галичини.

Робота комісії, зміни принципів управління у Східній Галичині у випадку повторного вступу російських військ на її територію привернула увагу державних і громадських діячів як в Російській імперії, так і за її межами. Про необхідність нових принципів в організації управління Галичиною на початку 1916 р. багато писала російська періодична преса. «Ми віримо, що на цей раз не будуть повторені ті помилки галицького управління, які були зроблені в 1914-1915 рр.», – писала газета «Киевлянин» [3]. Говорячи про передбачуване введення російського управління у Східній Галичині, «Речь» також відзначала необхідність зміни принципів основ керівництва цієї території [12].

Комісією були внесені окремі зміни до «Положення про управління тимчасово окупованими областями Австро-Угорщини», прийняті рішення з питань мовної і конфесійної політики в краї. Урядовою мовою в Галичині і далі вважалася російська, а одночасно з цим генерал-губернатор міг допустити живання «місцевих мов, якщо визнає це доцільним» [1].

Успіхи російських військ на Західному фронті влітку 1916 р. привели до того, що Східна Галичина знову була зайнята російськими військами. Повторний вступ російських військ на цю територію в 1916 р. не був вже таким ефективним як влітку-восени 1914 р. Вже ніхто не говорив про довгоочікуване возз'єднання єдиного народу, про возз'єднання Русі. Чиновник російського МЗС при Ставці Верховного головнокомандувача писав із Бердичева 9 липня 1916 р.: «Сумну картину являє зайнята нами частина Галичини, сліди боїв... Настрій населення мені не сподобався. Від попереднього раболіпства і, нібито, симпатій, жодного сліду, скоріше проглядається щось близьке до озлоблення і співчуття австрійцям». І підсумував: «Побувавши тепер на ділянках, близьких

до позиції, я переконався, що від попередньої Галичини (у першу окупацію) і сліду не залишилось» [II].

Навесні 1916 р. вирішено було повернутися до питання про способи управління Галичиною. Крім питань, пов'язаних з організацією і виробленням принципів управління Галичиною, на початку літа 1916 р. слід було вирішити кадрові питання. Першим генерал-губернатором в Галичині був граф Г.О. Бобринський, діяльність якого викликала численні і різноманітні нарікання. З цього приводу цілком визначено висловився сам імператор. 10 червня 1916 р. генерал Алексеев телеграфував генералу Брусилову: «Государ імператор у випадку повторного зайняття частини Галичини не вважає за можливе призначити генерал-губернатора гр. Бобринського, маючи на увазі необхідність особи твердого характеру, не схильного піддаватися сторонньому впливу» [III].

Кандидатуру на пост генерал-губернатора паралельно обговорювали у Міністерстві закордонних справ і у Ставці. У кінцевому підсумку питання про те, хто посяде пост генерал-губернатора Східної Галичини, було вирішено влітку 1916 р. у Ставці Верховного головнокомандувача. О.О. Брусилов висунув кандидатуру генерал-ад'ютанта Ф.Ф. Трепова. Зі своєю пропозицією Брусилов звернувся безпосередньо до імператора і вона було прийнята. 3 липня 1916 р. Трепов прибув до Ставки [IV].

Таким чином, військова влада влітку 1916 р. вирішила питання організації управління Східною Галичиною. Основні принципи рішення належали О.О. Брусилову. Незалежно від роботи комісії з вироблення нового положення про управління Галичиною, ним були сформульовані основні підходи до діяльності російських властей у Галичині. Брусилов вважав, що завдання управління тимчасово окупованими територіями Австро-Угорщини у час війни має вичерпуватися заходами з організації сприяння військам і підтримкою порядку в тилу і повністю контролюватися військовою владою [V].

Військова влада, яка почала відігравати роль лідера в управлінні Східною Галичиною в 1916 р., дотримувалася того, що необхідно «уникати всякої політичної тенденції при управлінні краєм» [VI]. О.О. Брусилов вважав, що в умовах, які склалися в Східній Галичині в 1916 р. можливим є лише суто військове управління, без релігійної, шкільної політики, інших питань, які були важливими в 1914-1915 рр., що все населення мусить бути рівним, «без різниці національності і релігії» [VII]. Такий підхід, мовляв, мав був виключити всякі прояви націоналізму на території Східної Галичини.

Новий генерал-губернатор зайнятих російськими військами областей Австро-Угорщини, генерал-ад'ютант Трепов приступив до виконання своїх обов'язків, керуючись саме цими принципами. Проблеми, що стояли перед ним як генерал-губернатором, були, в цілому, такими самими як і в попередній період: організація життя цивільного населення – освіта, суд, постачання продуктів (адже врожай 1915 р., в основному, загинув), попередження епідемій.

Восени 1916 р. генерал-губернатор Трепов вирішив відкрити школи в Галичині і ввести викладання за раніше прийнятими програмами. Єдине обмеження було накладено на викладання німецької і єврейської мов. Цим розпорядженням ліквідовувалося попереднє обмеження на викладання

українською і польською мовами, і вже не робилося спроб відразу створити в Галичині російську школу. Але це розпорядження викликало активний протест Міністерства закордонних справ.

У міністерстві вважали, що організація викладання у школах Галичини є питанням першочергової значення, оскільки це тісно пов'язано із «загальним питанням про українство і відношення до нього російського уряду» [VIII]. Важливість цієї проблеми, на думку Міністерства закордонних справ, поглиблювалося тим, що той чи той напрям розвитку освіти у Галичині, що його визначила російська влада, рано чи пізно справить вплив на громадську думку в малоросійських губерніях і може мати наслідки політичного характеру.

Особливим питанням організації освіти стало забезпечення її кадровим потенціалом. До певної міри використовувалися місцеві кадри, але росіяни особливо турбувало питання, щоби серед них не було євреїв [IX].

Навчальний процес у 1916 р. повинен був здійснюватися у Галичині на основі «Тимчасового положення про роботу учбової частини». Один з напрямів стосувався роботи притулків, які відкривалися як «захоронки», «охоронки», в основному при монастирях і благодійних організаціях [X].

Як і в період першої окупації російськими військами важливим залишалось релігійне життя.

У 1916 р. у Росії було прийнято «Порядок повернення православних священників із Росії в Галичину». У цьому циркулярі було визначено три категорії священників для Галичини: 1) священники, які є «галицько-руськими уродженцями» і вже стали православними священниками; 2) православні священники російські піддані; 3) греко-католицькі священники.

Воєнний генерал-губернатор розробив програму підтримки православних священників, які відправлялися в Галичину. Функцію опіки та створення належних умов для їх діяльності мали здійснювати начальники повітів і поліцмейстери. Вони зобов'язані були надавати священникам допомогу, для полегшення їх «приватного життя» [XI].

Релігійна політика окупаційної влади здійснювалась шляхом заходів, які уживав воєнний генерал-губернатор, а також Представник протопресвітера воєнного і морського духовенства.

У період другої окупації Галичини російськими військами значно розширилася діяльність громадських організацій, які займалися допомогою населенню, що зазнало шкоди від воєнних дій.

Найважливішим питанням у політиці галицької адміністрації у 1916 р. було не шкільне і не конфесійне, як раніше. Перше місце відводилось наданню допомоги місцевому населенню, геть розореному війною. Російська влада відновила постачання продуктів, посівного матеріалу; були спроби налагодити постачання з Росії.

В умовах другої окупації Галичини росіяни активно використовували місцевий людський потенціал, особливо на «окопних роботах». Селяни до виконання цих робіт долучалися разом з возами. За порушення наказу було встановлено штраф у розмірі 15 руб. [XII].

У період другої окупації Галичини особливе значення надавалось роботі залізничного транспорту. На усій території генерал-губернаторства були

призначені коменданти залізничних станцій. До їхніх функцій, окрім питань, пов'язаних із залізничним рухом, входили і питання розвантаження вантажів, грузових валок. [XIII].

4 січня 1917 р. Воєнний генерал-губернатор зайнятих по праву війни областей Австро-Угорщини видав наказ, згідно з яким урядники і війти повинні були інформувати полкове керівництво, воєнні шпиталі чи просто громадські організації про появу хвороб з метою запобігти епідеміям і поширенню захворюваності [XIV].

Початок 1917 року викликав зміни у Російській державі та на фронті. Вони стали відчутними і на захоплених російськими військами територіях.

Нові умови на фронті та окупованих територіях були викликані Лютневою революцією 1917 р. у Росії та утворенням Тимчасового уряду. Вже 12 березня 1917 р. було видано відповідне розпорядження про перетворенню військової поліції на міліцію [XV].

Після Лютневої революції найодіозніші постаті російської окупаційної влади, що реалізовували політику царату в Галичині та на Буковині, в тому числі генерал-губернатор Ф. Трепов, змушені були залишити свої посади. Частина російських урядовців, поліцейських і жандармів (загалом понад 600 чиновників), які себе особливо дискредитували під час перебування на окупованих теренах, було відправлено разом із сім'ями назад до імперії [1, с. 259].

Крайовим керівником (з правами генерал-губернатора) у березні 1917 р. Тимчасовий уряд призначив Д. Дорошенка – відомого українського діяча. У службових відносинах він повністю підпорядковувався командувачу Південно-західного фронту О. Брусилу і був представником військового відомства. Д. Дорошенко подав О. Брусилу проєкт відозви до населення Галичини і Буковини, в якому наголошувалося на збереженні новою владою всіх форм устрою прифронтового краю та інтересів російської армії, дотриманні всіх розпоряджень воєнного часу, необхідності скасування всіх обмежень національного і релігійного життя. Натомість влада втілюватиме в життя краю принципи нової, вільної Росії, позаяк це не суперечитиме інтересам російської армії, котра воює тепер за право і свободу. Хоча Брусилів повністю схвалив цей проєкт, проте тут же дав таємну інструкцію буковинському москвофілові А. Геровському проводити у Чернівцях широку агітацію проти Дорошенківського проєкту [2, с. 110-111].

Крайовий комісар насамперед почав звільняти колишніх царських повітових начальників та їхніх помічників і замінювати їх українськими діячами. З поваленням самодержавства на окупованих землях Галичини і Буковини настанала велика плутанина і безладдя. Повсюдно створювалися ради солдатських депутатів, які не мали щонайменшої уяви про край і про свої обов'язки. Цивільна влада окупованих областей рахувалася з місцевим населенням і не робила нічого такого, що б суперечило нормам демократії. Утворювалися різноманітні українські комітети, які пропагували українську національну ідею і приєднання західноукраїнських земель до Наддніпрянщини. На Буковині у багатьох містах і селах дозволили відкрити греко-католицькі церкви [9, с. 404].

З дозволу крайового комісара Д. Дорошенка та за ініціативи українських організацій 1917 р. у Тернополі відбувся з'їзд представників усіх повітів, захоплених російським військом. На порядок денний було поставлено найзлюбоденніші питання, що торкалися всієї окупованої території. Утім накреслених справ не довелося втілювати у життя, бо вже за тиждень австро-німецькі війська прорвали фронт і російська армія змушена була залишити Східну Галичину і Буковину й відійти на старий російсько-австрійський кордон. Наприкінці липня 1917 р. управління крайового комісара Галичини і Буковини було евакуйоване до Києва і за кілька тижнів ліквідовано.

Зрозуміло, що за кілька місяців (травень, червень, липень) фактичного існування нової адміністрації в Галичині та на Буковині за постійного поглиблення розкладу і деморалізації російської армії, що закінчилося руїнами для краю, «відворотом» улітку 1917 р., не можна було зробити для змученого населення чогось такого, що радикально змінило б на краще його становище, для цього просто не вистачило часу [2, с. 122].

Повторний вступ російських військ на територію Галичини 1916 р. вже не був таким ефективним як улітку-восени 1914 р. Улітку 1916 р. військова влада вирішила питання організації управління Галичиною, які належали, головним чином, до компетенції О.О. Брусилова. Завдання управління тимчасово окупованими територіями Австро-Угорщини в час війни вичерпувалися заходами з організації сприяння військам і підтримкою порядку в тилу і цілком контролювалися військовою владою. У період (липень 1916-лютий 1917 рр.) інститути окупаційної влади діяли під назвою «Генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни» на чолі з Ф.Ф. Треповим, політика якого цілковито була спрямована на забезпечення потреб російської армії та фронту. Доведено, що в умовах військового часу російська окупаційна влада в галузі соціально-економічної політики намагалася стабілізувати ситуацію в сільському господарстві, промисловості, транспортній, продовольчій, фінансовій та інших сферах.

У період діяльності російського Тимчасового уряду на окупованих територіях було створено «Обласний комісаріат Галичини та Буковини» на чолі з Д. Дорошенком, який займався переважно соціально-економічними проблемами.

Перспективним для дослідження залишаються демографічні процеси, які відбувалися в період Першої світової війни, питання соціального становища цивільного населення, діяльності тилових підрозділів і допоміжних частин.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

I. Архів зовнішньої політики Російської імперії (м. Москва, Російська Федерація). (Далі – ЗІПІ). – Ф.135. – Оп.474. – Спр.159. – Арк. 278. **II.** АЗПІРІ. – Ф.135. – Оп.474. – Спр.191. – Арк. 47 – 47 зв. **III.** Російський державний військово-історичний архів (м. Москва, Російська Федерація). (Далі РДВІА). – Ф. 2005. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк.5. **IV.** РДВІА. – Ф. 2005. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк.22. **V.** АЗПІРІ. – Ф.135. – Оп.474. – Спр.159. – Арк. 47. **VI.** АЗПІРІ. – Ф.135. – Оп.474. – Спр.195 – Арк. 48. **VII.** АЗПІРІ. – Ф.135. – Оп.474. – Спр.191. – Арк. 48. **VIII.** АЗПІРІ. – Ф.135. – Оп.474. – Спр.136. – Арк. 2. **IX.** Державний архів Івано-Франківської області. (Далі – ДАІФО) – Ф.15. – Оп.1. – Спр. 97. – Арк.5 зв. **X.** ДАІФО. – Ф.15. – Оп.1. – Спр. 97. – Арк.3 зв. **XI.** ДАІФО. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.38. – Арк. 5 зв. **XII.** ДАІФО. – Ф.618. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 1. **XIII.** ДАІФО. – Ф.612. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.

45. XIV. ДАІФО. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 10. XV. ДАІФО. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.97. – Арк. 110. 1. Буковина. Історичний нарис. – Чернівці, 1998. – 465 с. 2. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). – Мюнхен, 1969. – 243 с. 3. Києвлянин. – 1916. – № 177. 4. Кугутяк М. Радикальна партія в Східній Галичині. / М. Кугутяк // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С.55-63. 5. Литвин М. Україна у Першій світовій війні: сучасна російська історіографія проблеми./ М.Литвин // Військово-науковий вісник. – Вип. – 2005. – С. 153-167. 6. Любченко В.Б. Обласний комісаріат Галичини і Буковини (1917-1918 рр.) / В.Б.Любченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – Вип. 8. – С. 50-72. 7. Любченко В.Б. Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (1916-1917 рр.) / В.Б. Любченко. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIX. – К.: Інститут історії України, 2011. – С.345-368. 8. Мазур О. Наслідки війни для села Східної Галичини./ О. Мазур // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції (14-15 травня 1998 р.). – К., 1998. – С. 101-108. 9. Патер І.Г. Статус окупованих територій Галичини і Буковини в 1914-1917 рр. / І.Г. Патер // Історія державної служби в Україні: у 5 т. – Т. –1. – К., 2009. – С. 379-409. 10. Реснт О. Україна в першій світовій війні: Сучасні науково-методичні акценти. /О. Реснт // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.:Інститут історії України НАН України, 2007. – №16. – С.88-103. 11. Реснт О., Янишин Б. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз./ О. Реснт, Б. Янишин // Український історичний журнал. – № 4. – 2004. – С. 3-31. 12. Речь. – 1916. – № 211. 13. Сідак В.С. Діяльність спецслужб Австро-Угорщини й Німеччини на українських землях Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / В.С. Сідак // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С.84-93; Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр. (невідомі сторінки історії)/ В.С. Сідак – К.: Альтернатива, 1998. – 320 с. 14. Троханяк О.С. Події Першої світової війни 1917 р. в Галичині та братання українців/ О.С. Троханяк. // Наукові праці. Історія : науково-методичний журнал. – Миколаїв : Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – №108. – С. 36-39.

УДК 329.7: 94 (4) “1914/1919”

Щербін Л.В.

СТАВЛЕННЯ ПАВЛА МІЛЮКОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано позицію лідера Конституційно-демократичної партії Павла Мілюкова щодо українського питання під час Першої світової війни. Охарактеризовано його зовнішньополітичну концепцію погляди на національну проблему українців у контексті парламентської та партійної діяльності. Також розглянуто еволюцію ставлення відомого громадсько-політичного діяча від проантантівських поглядів до німецькофільських у 1918 р. у зв'язку з тим, що частина членів Партії народної свободи на чолі з П. Мілюковим розглядали Українську Державу як можливість для відновлення і визволення єдиної і неделимої Росії.

Ключові слова: Перша світова війна, Павло Мілюков, кадати, українське питання, автономія.

Проанализировано позицию лидера Конституционно-демократической партии Павла Милюкова в отношении украинского вопроса во время Первой мировой войны. Охарактеризовано его внешнеполитическую концепцию, взгляды на национальную проблему украинцев в контексте парламентской и партийной деятельности. Также рассмотрена эволюция взглядов известного общественно-политического деятеля от проантантовских до немецкофильских в 1918 г. в связи с тем, что часть членов Партии народной свободы во главе с П. Милюковым рассматривали Украинское Государство как возможность для восстановления и освобождения единой и неделимой России

Ключевые слова: Первая мировая война, Павел Милоков, кадеты, украинский вопрос, автономия.

The position of the Constitutional Democratic Party leader Pavel Milyukov on the Ukrainian question during World War I is analyzed in this article. His foreign policy concept, views on Ukrainian national problem in the context of parliamentary and party activities are characterized here. It is also scrutinized the evolution of the views of a famous public figure from proautanta to progerman in 1918 because a part of the Party of People's Freedom members headed by Milyukov considered the Ukrainian State as an opportunity for future renewal and liberation of a united and indivisible Russia.

Keywords: World War I, Paul Milyukov, Cadets, Ukrainian question, autonomy.

Перша світова війна стала прологом бурхливого ХХ століття, започаткувавши ланцюгову реакцію змін не тільки глобального масштабу, а й внутрішньодержавного, які яскраво проявилися в такій багатонаціональній країні, як Російська імперія. Національні питання набули особливого значення. Ставлення до українського питання під час Великої війни для Павла Мілюкова – лідера російських кадетів – стало одним із серйозних випробувань, займало значне місце у його діяльності.

Мета статті – висвітлити ставлення до українського питання лідера Конституційно-демократичної партії Павла Мілюкова під час Першої світової війни.

В історіографії ставлення П. Мілюкова до українського питання під час подій 1914-1918 рр. вже висвітлювалось у контексті позиції партії щодо національних питань, вимог українців та подій Української революції 1917-1918 рр. [2; 4; 13; 24; 32-34]. Проте ряд аспектів ще й досі залишаються не до кінця з'ясованими. Спробуємо заповнити ці прогалини.

Першу світову війну Конституційно-демократична партія визначала як оборонну, справедливу, народну. Позиція партії до війни відображалась у відозві від 22 липня 1914 р., редакційних статтях «Речи», деклараціях ЦК, виступах лідерів. У відозві «До однодумців» від 22 липня 1914 р. зазначалося: «Яким би не було наше ставлення до внутрішньої політики уряду, наш перший обов'язок зберегти нашу країну єдиною і нероздільною» [31, с. 5]. На засіданні ІV Думи 26 липня 1914 р. П. Мілюков оголосив декларацію ЦК і кадетської фракції, у якій визначив необхідність зосередити всі сили на захисті й визволенні держави [31, с. 2].

У доповіді про становище великих і малих народностей лідер партії акцентував увагу на тому, що «ми воюємо для того, щоб забезпечити права малих народностей, аби покінчити з пануванням сильного над слабким» [34, с. 30]. У контексті визвольної місії Росії П. Мілюков окреслював у своїй статті «Территориальные приобретения России» приєднання Галичини й Угорської Русі до російської держави як об'єднання російського народу [30, с. 49]. Він також розглядав як наслідок війни звільнення й об'єднання Польщі в етнографічних кордонах, що безпосередньо стосувалось української проблеми, адже вирішувало конфлікт між Східною і Західною Галичиною.

Упродовж вересня 1914 р. у кадетському офіційно «Речь» з'явився цикл статей П. Мілюкова про становище національностей в Австро-Угорській імперії [15-18; 22], у яких він схвально ставився до урядової риторики про визволення

Росією всіх народів клаптикової імперії [17, с. 2-3], характеризував польсько-українські відносини як боротьбу двох П'ємонтів – українського й польського [18, с. 2], простежував еволюцію українського національно-визвольного руху від клерикалізму до культивування австрійською владою наприкінці XVIII ст. місцевої мови.

П. Мілюков на засіданні ЦК 5 жовтня 1914 р. стверджував, що партія кадетів уже має узгоджене ставлення до українського питання. Він негативно оцінив акти насильства й русифікації у Східній Галичині: «Приєднаний півний край з трьома мільйонами жителів, який мав широкі політичні права, в цьому краї відбувається неймовірно: вилучаються книги українською мовою, закриваються усі товариства – культурні й освітні, ліквідується все те, чого домоглися українці від поляків тривалою боротьбою за свої національні права, і таким чином створюється ґрунт для нової боротьби, але вже не проти поляків, а проти русифікаторського націоналістичного курсу нашої бюрократії... може виникнути питання, для чого росіяни взяли Львів, якщо замість свободи вони несуть туди гноблення» [10, л. 24 об.].

9 листопада 1914 р. П. Мілюков відмежувався від радикальних виступів Струве у своїй статті «Украинский вопрос и П.Б. Струве». Лідер кадетів писав: «Не будемо говорити, що в цих міркуваннях П.Б. Струве виявив таку саме прірву незнання про справжнє становище українського руху в Галиції, як він виявив прірву нерозуміння у загальній постановці національних питань. Вважати, що український рух у Галиції навмисно вигадано, аби завдати неприємності Росії, означає просто не знати історії багатолітньої українсько-польської боротьби» [23, с. 2].

На засіданні ЦК 7 грудня 1914 р. П. Струве зарахував М. Грушевського до прихильників австрійської орієнтації. Це заперечив П. Мілюков, який класифікував арешт М. Грушевського як політичну помилку, підкреслював відмінності у поглядах М. Грушевського й Д. Донцова [10, л. 94-94 об.].

На засіданні Центрального комітету 31 січня 1915 р. представники Київського комітету Д. Григорович-Барський, С. Іванов, В. Уляницький звертали увагу на необхідність розробки національного питання. Метою участі київських кадетів було обговорення питання про політику російської влади в Галичині щодо місцевого українського населення і репресій проти українців на Наддніпрянщині. Українські кадати повідомили про утворення Київським комітетом комісії (20 осіб), завданнями якої є розробка органічного статуту для Галичини, захист і збереження прав галичан.

Проте лідер кадетів П. Мілюков зайняв обережну позицію, назвавши питання, які піднімалися київською делегацією, надто широкими й складними. Не маючи причин для заперечення проекту Київського комітету, але й не прагнучи дати офіційне партійне благословення, він дав дипломатичну відповідь: «Нехай працюють, пишуть, складають, присилають, але заздальгідь обіцяти, що представлено отримає санкцію партії і буде внесене у вигляді законопроекту до Державної Думи – неможливо» [10, л. 130 об.]. Для Галичини він вважав придатною тільки формулу культурного самовизначення, відкидаючи ідею збереження політичних прав, тим більше київський проект підпорядкованої автономії.

Висвітлюючи національні проблеми на черговому засіданні ЦК, П. Мілюков 23 лютого 1915 р. відкинув можливість збереження статус-кво Галичини, хоча й указав на трагічність наслідків націоналістичної русифікаторської політики адміністрації у цьому краї. Такі переслідування українства були сприятливими для поширення проавстрійських настроїв [9, л. 16].

8 травня 1915 р. П. Мілюков поділився із членами ЦК враженнями про перебування в Києві. Він сказав, що мав розмову з «місцевими українськими елементами» і переконався в їхніх зростаючих настроях невдоволення. Лідер кадетів, сподіваючись пом'якшити ситуацію напередодні партійної конференції, попросив українських кадетів підготувати заяву про українське питання [10, л. 155 об.–156].

На партійній конференції 6-8 червня 1915 р. М. Василенко у своєму виступі наголосив на репресіях російської адміністрації в Галичині, що спричинили вороже ставлення галичан: «Колишні довірливі і доброзичливі відносини до нас галичан на наших очах сильно стали змінюватися» [29, с. 99]. Однак П. Мілюков визнав постановку українського питання в такому обсязі неможливою. На його думку, проблему можна вирішувати тільки в контексті переслідувань культури в українських губерніях Росії, а вимоги збереження прав місцевого населення Галичини є передчасними.

Наслідком поразок російської армії влітку 1915 р. стало критичніше ставлення кадетів до внутрішньої політики уряду. У думському виступі П. Мілюкова 19 липня 1915 р. відбувся перехід від патріотичного піднесення до патріотичної тривоги [29, с. 23]. Джерелом помилок, на його думку, було ненормальне відношення між суспільними силами і владою, недовіра до народу з боку влади, втягування армії у громадянські чвари. Політику влади щодо окремих народів він вважав порушенням внутрішнього спокою, оскільки гра на темних націоналістичних інстинктах має звичним засобом цієї боротьби – антисемітизмом, боротьбою проти іногородців і іновірців отримала небувалий простір під прикриттям потреб військового часу [31, с. 7]. Серед народів, які зазнали переслідувань під час війни, П. Мілюков згадав і українців Галичини, для управління якими були послані ковідки російського провінційного чиновництва. Результатом їх діяльності стало те, що вони «відштовхнули від нас споріднене з нами українське населення, вони спробували затьмарити осяяний образ великої визвольної війни, вони посягнули на ідеал майбутньої самостійності малих народів, який надихав нас і наших союзників», – підкреслював П. Мілюков [31, с. 7]. Така пафосна промова, не проілюстрована реальними фактами урядової політики в Галичині, викликала здивування й обурення в С. Петлюри. У листі до лідера кадетів від 22 липня 1915 р. він стверджував, що таким переслідуванням, які переживають українці, не піддався жоден народ Росії. С. Петлюра зазначав, що українці сподівалися, що прийнята на конференції резолюція з українського питання буде втілена в життя, що «... Ви знайдете можливість і для себе обов'язок приділити увагу становищу українського слова... і висунути свій голос на захист зневажених прав, вимагаючи відновлення для цього слова хоча б в умовах існування, в яких воно знаходилось до війни» [8, л. 1].

Основним аргументом П. Мілюкова на захист української преси в думському виступі від 25 серпня 1915 р. були особливості політичного часу, коли «частина українського населення переходить під владу наших ворогів, а за кордоном з'являється нова, вільна українська література, – і, зрозуміло, які тенденції вона розвиває» [5, стб. 1069]. Він висловлював занепокоєння з приводу того, що «тутешня малоруська преса, яка виступала із патріотичними заявами, організовувала місцеве населення в дусі боротьби з ворогом – ця преса знищена і жодного спротиву цій зарубіжній літературі через ідейне спілкування з читачем чинити не може» [5, стб. 1069]. П. Мілюков одержав лист від селян – українців Київської губернії, які, дізнавшись з газет про його виступ, висловлювали йому свою вдячність. Запевняли, що «український народ у масі глибоко любить свою Батьківщину Росію і буде захищати її до останньої краплі крові. Нехай же і Росія не буде по відношенню до нас мачухою: наша відданість доведена на ділі» [7, л. 2-2 об.].

25 грудня 1916 р. петроградські українці П. Стебницький і О. Лотоцький у листі до П. Мілюкова теж акцентували увагу на актуальності українського питання. Приводом стала програмна стаття кадетського лідера під назвою «Завдання війни», у якій вони не знайшли ставлення П. Мілюкова до української проблеми. «Російські прогресивні партії не можуть заперечити, що саме для Росії це питання має надзвичайно важливе значення, будучи досі темною плямою у внутрішніх національних відносинах держави й ґрунтом для грубої націоналістичних ексцесів заради російської єдності, які вже встигли підірвати довіру до красивої легенди про визвольний характер війни», – підкреслювалось у листі [6, л. 1 об.]. Вони сподівалися на подальшу увагу Конституційно-демократичної партії до української проблеми, оскільки ім'я Мілюкова українці асоціюють із широким поглядом на національні питання взагалі й справедливим ставленням до спеціальних запитів і потреб нашого народу [6, л. 1 об.-2].

Події Лютневої революції, повалення самодержавства змусили Конституційно-демократичну партію внести корективи до своєї програми й, зокрема, змінити пункти, що стосувалися національного питання. Втім зміни не містили вимог автономного устрою України, як на те сподівались кадети-українофіли й українці, враховуючи піднесення національно-визвольного руху, який уже не обмежувався лише культурними вимогами, а висував гасло політичної автономії. На VII з'їзді партії 25-28 березня 1917 р. було визнано, що Росія має бути демократичною парламентською республікою [26, с. 349].

В умовах зростання національно-визвольного руху, у тому числі українського, на просторах Російської імперії 9-12 травня 1917 р. відбувся VIII з'їзд Конституційно-демократичної партії, на якому значна увага приділялась національному питанню. Вирішення національного питання звелось партією до розширення місцевого самоврядування, тобто провінціальної автономії, і заперечення політичної автономії. VII і VIII з'їзди партії Мілюков за значенням прирівнював до організаційних з'їздів 1905 р. і 1906 р., тому що вони визначили ставлення кадетів до поворотних історичних моментів [21, с. 1].

Факт утворення Центральної Ради, проголошення I Універсалу негативно оцінювалися кадетами як події передчасні, незаконні, небезпечні для цілісності

Росії. Характерну для лібералів риторичку про рівність прав націй на культурно-національне самовизначення було замінено закликами до збереження єдності й неподільності Росії. Негативно був сприйнятий і II Універсал, реакцією на який став вихід міністрів-кадетів із Тимчасового уряду.

У своїх спогадах П. Мілюков писав, що для них, як для кадетів, склалася конфліктна ситуація з національного питання. На його думку, деякі народи, насамперед Фінляндія та Україна, прагнули скористатися російською смутою для повного відокремлення від Росії. «Фанатики українського руху на чолі з професором Грушевським обрали шлях фактичного захоплення головних позицій. Цим шляхом, користуючись необізнаністю російської влади з питанням, українські політики домоглися значних досягнень, наділяючи свої місцеві установи державними правами. Але документ зраджував інтереси Росії і, крім того, був юридично неграмотним» [19, с. 630-631].

Доповідачем з проблеми автономії України на IX з'їзді Партії народної свободи 23-28 липня 1917 р. був П. Мілюков. У пресі був опублікований скорочений, пом'якшений, варіант його промови, а архівна справа містить увесь текст доповіді, висловлювання про українське питання якої набагато різкіші. П. Мілюков підкреслив, що такі самочинні відокремлення від Росії до рішення Установчих зборів в явочному порядку не є правильним вирішенням національного питання, тому позиція України викликала протести у середовищі кадетів [11, с. 3]. Проте вимоги життя змусили ЦК партії піти дещо далі своєї загальної програми з національного питання і висунути питання про обласну автономію України. Центральний комітет постановив із цього питання створити спеціальну комісію для розроблення законопроекту обласної автономії України до скликання Установчих зборів. (На цьому опублікований у пресі виклад виступу закінчується – Щ.Л.).

Архівне джерело містить продовження доповіді лідера кадетів. Він заявив, що «наші товариші й ЦК, який схвалив їх спосіб дій, вважали, що в усякому випадку вирішувати українське питання таким чином, як воно було вирішене, тобто шляхом санкції явочним порядком утворених установ невизначеної компетенції, установ, які захопили невизначену територію і перебували у невизначених відносинах із центральними установами й вимагали санкції тільки для того, щоб викликати такий самий явочний розвиток, що цей спосіб вирішення одного з найбільших національних питань Росії навряд чи правильний, що він може у разі, якщо таким способом явочного порядку будуть вирішувати свої національні питання інші національності держави, спричинити до вирішення шляхом доконаних фактів такого питання, яке може бути вирішене тільки Установчими Зборами одночасно для всієї Росії» [27, л. 1].

Після жовтневої революції і подій в Україні навесні 1918 р. знову відбувається зміна ставлення П. Мілюкова до українського питання. Лідер кадетів підтримав рішення і нові орієнтири українських кадетів. У своєму листі від 28 травня 1918 р. у Головний комітет кадетської партії в Україні П. Мілюков вітав державну самостійність областей, які звільнилися від більшовизму, вбачаючи в цьому оптимальний шлях відродження російської державності (від окраїн – до центру). Тому, на відміну від більшості своїх

однопартійців у Москві, які засудили входження кадетів до кабінету гетьмана, П. Мілюков не розглядав цей крок як відхід від принципової лінії партії.

Наприкінці травня 1918 р. П. Мілюков інкогніто прибув до Києва з документами на ім'я професора Іванова [28, с. 103]. Його приїзд став важливою подією для українських кадетів. Лідер, пропагуючи свої нові зовнішньополітичні орієнтири, спрямовані на Німеччину, проводив бесіди, зустрічі й наради з представниками Головного комітету та уряду. Він став своєрідним сірим кардиналом.

В. Вернадський у щоденнику, ділячись враженнями про спілкування з П. Мілюковим, зазначав, що той боїться зміцнення Української Держави, зверхньо ставиться до української культури [3, с. 105]. Лідер кадетів мав намір після відновлення Росії в колишніх розмірах дати Україні мінімум. Підтвердженням цього було несприйняття ним ідеї приєднання до України південноукраїнських територій [3, с. 103].

У газетних інтерв'ю П. Мілюков класифікував свою орієнтацію як російську, а не німецькофільську чи германофобську. В оновленій Росії він допускав прагнення до автономії окремих областей [1, с. 2].

П. Мілюков не погоджувався із забороною ЦК вступати кадетам в угоди з німцями й запрошувати їх для створення влади та встановлення порядку. Адже «хід подій поставив цілу половину Росії у неможливість керуватися цими паперовими директивами» [14, с. 3].

Конкретніше місце України у планах П. Мілюкова вималювалося під час його переговорів з Гаазе. Під час бесіди П. Мілюков заявив, що для нього головна мета – об'єднання Росії. Щодо становища України, то відомий ліберал не зміг би змиритися з існуванням нової монархії в Україні і не хотів би нічого подібного до німецького Бундесрату, не хотів Україні давати військо, дипломатичне представництво, владу над податками й залізницями. Його лякала сама можливість підпорядкування України Росії на зразок подвійної Австро-Угорщини, оскільки Україна не повинна претендувати на особливий характер представництва в імперії [12, с. 178].

На думку П. Мілюкова, єдність Росії передбачала повністю відновлення її старих кордонів. Справою честі він вважав підтримувати надалі незалежність Польщі, однак Литву й Білорусію передбачав повернути до лона єдиної Росії [12, с. 181]. 27 червня він зустрівся з Муммом, німецьким послом у Києві і знову підкреслив необхідність визволення Москви. Проте через наявність розходжень у поглядах між П. Мілюковим і керівниками Добровольчої армії, які не погоджувалися зраджувати Антанту, план його був приречений на провал.

Таким чином, Павло Мілюков під час війни зайняв щодо України досить виважену й обережну позицію, яка не виходила за межі програмної вимоги національно-культурної автономії, негативно оцінивши при цьому переслідування українців та української культури російською адміністрацією. Він був прихильником концепції культурно-національної автономії і відкидав можливість політичної самостійності України.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Беседа с П. Милоковым // Киевская мысль. – 1918. – 19 октября. – С. 2. 2. Брейяр С. Портрет Милокова / С. Брейяр // Отечественная история. – 1993. – № 3. – С. 155-162. 3. Вернадский В.И. Дневники 1917-1921 (октябрь 1917-январь 1920) / В.И. Вернадский. – К.: Наукова думка, 1994. – 270 с. 4. Верстюк В. Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії / В.Ф. Верстюк, В.М. Горобець, О.П. Толочко. – К., 2004. – 504 с. 5. Государственная Дума. Стенографический отчет. IV Сөзүв. Сессия IV. – С. Пб., 1916. – 2380 стб. 6. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф. 579. – Оп. 1. – Д. 1912. – 2 л. 7. ГАРФ. – Ф. 579. – Оп. 1. – Д. 1937. – 2 л. 8. ГАРФ. – Ф. 579. – Оп. 1. – Д. 1891. – 1 л. 9. ГАРФ. – Ф. 523. – Оп. 2. – Д. 22. – 26 л. 10. ГАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Д. 32. – 225 л. 11. Девятый всероссийский съезд партии народной свободы // Речь. – 1917. – 27 июля. – С. 3. 12. Дневник П.Н. Милокова. (Переговоры с немцами в 1918 году) // Новый мир. – 1961. – Кн. 66. – С. 173-203. 13. Думова Н.Г. Драма русского либерализма / Н.Г. Думова // Родина. – 1990. – № 10. – С. 18-23. 14. Записка П.Н. Милокова // Киевская мысль. – 1918. – 2 августа. – С. 3. 15. Милоков П. «Польский Пьемонт» / П. Милоков // Речь. – 1914. – 15 сентября. – С. 2-3. 16. Милоков П. «Соединенные штаты Австрии» / П. Милоков // Речь. – 1914. – 4 сентября. – С. 2, 3. 17. Милоков П. «Украинский Пьемонт» / П. Милоков // Речь. – 1914. – 19 сентября. – С. 2. 18. Милоков П. Конфликт народностей в Галиции / П. Милоков // Речь. – 1914. – 30 сентября. – С. 2-3. 19. Милоков П.Н. Воспоминания / П.Н. Милоков. – М., 2001. – 638 с. 20. Милоков П.Н. История второй русской революции / П.Н. Милоков. – Мн.: Харвест, 2002. – 752 с. 21. Милоков П.Н. Итоги VIII съезда партии Народной Свободы / П.Н. Милоков // Вестник партии народной свободы. – 1917. – № 2. – С. 1. 22. Милоков П. Поляки в Австрии / П. Милоков // Речь. – 1914. – 7 сентября. – С. 2. 23. Милоков П. Украинский вопрос и П.Б. Струве / П. Милоков // Речь. – 1914. – 9 ноября. – С. 2. 24. Михутина И.В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / И.В. Михутина. – М., 2003. – 288 с. 25. Отдел рукописей Российской Государственной библиотеки. – Ф. 225, картон 8. – Д. 61. – 4 л. 26. Протоколы Центрального Комитета и заграничных групп конституционно-демократической партии.: в 6 т. – М., 1998. – Т. 3 : Протоколы Центрального Комитета конституционно-демократической партии. 1915-1920 гг. – 590 с. 27. Речь П.Н. Милокова на совещании представителей провинциальных отделов кадетской партии с изложениями точки ЦК по украинскому вопросу // ГАРФ. – Ф. 579; Милоков П.Н. – Оп. 1. – Д. 745. – 4 л. 28. Стрельський Г. Секретна місія П. Милокова / Г. Стрельський // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 103-105. 29. Съезды и конференции конституционно-демократической партии : в 3 т. – М., 2000. – Т. 3. – Кн. 1 : 1915-1917 гг. – 831 с. 30. Чего ждет Россия от войны : сб. статей. – Б.м., б.г. – 228 с. 31. Четвертая Государственная Дума. Фракция народной свободы. «Военные» сессии. 26 июля 1914 года по 3 сентября 1915 года. – Пг., 1916. – 214 с. 32. Шелохаев В.В. Либералы и массы в годы первой мировой войны / В.В. Шелохаев // Вопросы истории. – 1996. – № 7. – С. 130-136. 33. Шелохаев В.В. Разработка кадетами национального вопроса в годы первой мировой войны / В.В. Шелохаев // Первая мировая война: пролог XX века. – М.: Наука, 1998. – С. 355-366. 34. Шелохаев В.В. Российские либералы в годы первой мировой войны / В.В. Шелохаев // Вопросы истории. – 1993. – № 8. – С. 27-39.

УДК 94(470.62):355.233 “1914/1915”

Задунайський В.В.

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВО-ПРИКЛАДНОЇ ПІДГОТОВКИ КУБАНСЬКИХ ПЛАСТУНІВ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ ІV ПЛАСТУНСЬКОЇ БРИГАДИ)

У Кубанському козацькому війську завдяки українським традиціям зберігалась потужна піхота – 18 батальйонів пластунів. З початком Першої світової війни відбулась

повна мобілізація козаків, що дозволило утворити додатково 6 батальйонів пластунів, які перебували у складі IV Кубанської пластунської бригади. Керівництво бригади й батальйонів під час перебування в тилу проводили постійні навчання козаків. Особливу увагу було приділено військовій тактиці, стрільбі та багнетному бою. Наполегливі військово-прикладні заняття істотно підняли рівень боєздатності кубанських пластунів.

Ключові слова: Кубанське козацтво, IV Кубанська пластунська бригада, пластуни, батальйон, військова підготовка, тактика, стрільба, багнетний бій.

В Кубанском казачьем войске благодаря украинским традициям сохранялась мощная пехота – 18 батальонов пластунов. С началом Первой мировой войны произошла полная мобилизация казаков, что позволило образовать дополнительно 6 батальонов пластунов, которые находились в составе IV Кубанской пластунской бригады. Руководство бригады и батальонов во время пребывания в тылу проводили постоянные обучения казаков. Особое внимание было уделено военной тактике, стрельбе и штыковому бою. Настойчивые военно-прикладные занятия существенно подняли уровень боеспособности кубанских пластунов.

Ключевые слова: Кубанское казачество, IV Кубанская пластунская бригада, пластуны, батальон, военная подготовка, тактика, стрельба, штыковой бой.

The powerful infantry – 18 battalions remained in the Kuban Cossack army thanks to the Ukrainian traditions. With the outbreak of the First World War the total mobilization of Cossacks helped to form an additional 6 platoons of infantry who were the part of 4 Kuban infantry brigades. The chiefs of the brigades and the battalions organized permanent training of the Cossacks during their stay in the rear. Special attention was paid to military tactics, shooting and bayonet combat. Persistent military activities significantly raised the level of combat readiness of the Kuban platoons.

Keywords: the Kuban Cossacks, infantry, 4 Kuban infantry brigade, battalion, military training, tactics, shooting, bayonet combat.

У роки Першої світової війни українці воювали по різні сторони фронту, але більшість з них перебувала у лавах Російської армії. При цьому, попри значну уніфікацію військової системи та засади несення військової служби, мали місце й певні особливості військового життя частини українців. Передусім маємо на увазі козаків Кубанського козацького війська, серед яких більшість мала українське коріння.

Ведучи мову про особливості військової системи Кубанського козацтва, відзначимо її відмінність не лише від регулярної Російської армії, але й від решти козацьких військ Російської імперії. Однією з таких відмінностей було існування напередодні Першої світової війни потужної козацької піхоти, що зберігала українську назву – пластуни [1, с. 100].

До речі, з початком війни відбулась мобілізація не лише козаків служилого розряду (включно з пільговиками), але й молодого поповнення та частини запасу. Наголосимо, що в усіх формуваннях, а особливо тих, які тільки-но утворились, досить важливим було підвищення індивідуальної та колективної боєздатності. З огляду на це виникає потреба усебічного дослідження особливостей цієї підготовки козаків-пластунів Кубанського козацького війська, що дозволить виявити не лише особливості військової системи нащадків українських козаків, але й проаналізувати основні параметри боєздатності цієї категорії козаків.

Дослідження зазначеної тематики сприятиме не лише вивченню маловідомої сторінки історії українських козацьких формувань (Кубанське

козацтво до початку ХХ ст. зберегло безперервність традицій Українського Війська), але й глибшому розумінню багатовимірної військової системи Російської імперії. Видається слушним і додатковий аналіз багатовимірного військового протистояння у роки Першої світової війни.

Попри актуальність зазначеної тематики вона поки що належною мірою не опрацьована в історіографії. Так, вітчизняні дослідники приділяють увагу переважно загальному огляду історії Кубанського козацтва [2, 3]. Має місце й аналіз особливостей соціальної ідентичності українців Кубані в роки Першої світової війни та революційних потрясінь [4]. Окремі аспекти військової системи та участі кубанських козаків у Першій світовій війні висвітлила група дослідників Краснодарського Краю на чолі з А. Авраменком [5]. Частина російських учених досліджує озброєння та загальні форми військового вишколу Кубанського козацького війська у мирний час [6, 7, 8]. Досить цікавою є розробка Ю. Кириченка, у котрій висвітлено історію окремих кубанських козацьких формувань, що виникли за участі козаків станиці Уманської Кубанського козацтва [9].

Автор цієї статті теж приділив увагу військовим основам буття козаків Кубані, але особливості бойової підготовки козаків-пластунів під час Першої світової війни досі не аналізував [1; 10; 11; 12; 13; 14].

Отже, як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії досі не було здійснено дослідження особливостей військово-прикладної підготовки козаків-пластунів Кубанського козацького війська під час Першої світової війни, що й обумовило наше звернення до цієї проблематики.

Таким чином, метою представленої статті є дослідження змісту військово-прикладної підготовки козаків-пластунів Кубанського козацтва під час Першої світової війни на прикладі ІV Кубанської пластунської бригади. Усе це забезпечить певну новизну сприйняття особливостей військової підготовки кубанських козаків у роки згаданої війни.

Для досягнення необхідної достовірності положень представленої розробки нами було використано матеріали, почерпнуті в Державному архіві Краснодарського Краю Російської федерації (далі ДАКК – Авт.), що стосуються функціонування відповідних формувань Кубанського козацького війська в роки Першої світової війни. Підкреслимо, що згадані матеріали уперше вводяться у науковий обіг.

Переходячи до безпосереднього розгляду анонсованої проблеми, звернемо увагу на потужність військового складу Кубанського козацького війська. Напередодні Першої світової війни у його складі нараховувалось 33 полки кавалерії, 18 батальйонів пластунів, 15 кінно-артилерійських батареї та кілька кавалерійських дивізіонів, сотень і команд [1, с. 97].

Відразу наголошу, що у строю постійно перебувала лише третина з наведених частин і підрозділів, бо згідно з тогочасними нормами військова служба козаків тривала у службовому розряді 12 років і поділялась на 3 черги (лише козаки І черги упродовж 4 років постійно несли службу у стройових частинах, а козаки ІІ і ІІІ черг тільки час від часу закликались на короточасні навчання) [1, с. 84]. В умовах війни козаки ІІ і ІІІ черги відразу спрямовувались на фронт.

З початком Першої світової війни усі 18 батальйонів пластунів Кубанського козацького війська було мобілізовано й вони перебували на фронті у складі I-ї, II-ї та III-ї Кубанських пластунських бригад. Попри це вже наприкінці 1914 р. було сформовано ще 6 батальйонів, які й увійшли до IV Кубанської пластунської бригади [15, с. 1-17].

Пояснити цей факт можна тим, що в умовах війни на військову службу розпочався заклик низки пільгових категорій козаків (у тому числі й тих, хто увесь час перебував поза стройовими частинами й проходив періодичний вишкіл у станицях та окружних вишкільних козацьких таборах). Поряд із тим козаків, які відслужили встановлений час у частинах тієї чи тієї черги, через військовий стан залишали на військовій службі. Певний надлишок особового складу з'явився й через заклик на строкову службу козаків підготовчого розряду.

Перераховані причини й обумовили утворення IV-ї Кубанської пластунської бригади, до складу якої входили 19, 20, 21, 22, 23 та 24 пластунські батальйони [15, с. 17-20]. Чисельність кожного з батальйонів коливалась у межах 1300 бійців і офіцерів. До речі, наведена кількість кубанських батальйонів проіснувала до середини березня 1915 р., коли 23 і 24 батальйони було розформовано, а їх особовий склад використано для доукомплектування інших батальйонів [15, с. 88-90].

Окремо звернімо увагу на те, що за прикладом Кубанського козацтва й відповідно до нових потреб військового протистояння почалось утворення козацької піхоти і в інших козацьких військах Російської імперії. Внаслідок цих процесів було утворено 1 та 2 Терські піхотні батальйони, які 11 серпня 1915 р. було включено до складу IV-ї Кубанської пластунської бригади [15, с. 149].

Згадану бригаду, враховуючи як обставини її виникнення, так і ситуацію на фронтах, не було залучено до бойових операцій відразу. За таких обставин упродовж кількох місяців мало місце вдосконалення військових навичок особовим складом формування. Так, з грудня 1914 р. – до середини квітня 1915 р. IV-а Кубанська пластунська бригада під командуванням генерал-майора М. Мудрого перебувала у Закавказзі (штаб знаходився у м.Тифліс) поза театром бойових дій [15, с. 1].

Після короткого огляду обставин виникнення згаданої бригади, перейдемо до безпосереднього аналізу змісту й форм військово-прикладної підготовки козаків-пластунів цього формування, що відбувалась наприкінці 1914 – на початку 1915 рр. Підставою для відповідного огляду стали плани і звіти про щоденні та щотижневі заняття козаків, які проводились у кожному батальйоні за погодженням з командуванням бригади.

Відразу наголосимо, що зазначені заняття відбувалися згідно з положеннями офіційних військових статутів Російської армії («Стройового статуту», «Польового статуту», «Настанов до бою» тощо) [16, с. 6]. Поряд із тим зберігались можливості й для збереження окремих військово-прикладних козацьких традицій.

Для уявлення про зміст щоденної бойової підготовки козаків зупинимось на вишкільній підготовці 23 Кубанського пластунського батальйону впродовж 10 січня 1914 р. Так, о 7.00 розпочиналась комплексна гімнастика, що складалась з

низки вільних вправ [16, с. 19]. Відзначимо, що цей вид вишколу мав не військово-прикладний характер, а забезпечував належну фізичну підготовку для суто військових навчань.

Вже після згаданої гімнастики та сніданку розпочинались військово-прикладні заняття. З 9.00 – до 9.30 козаки відпрацьовували навички підготовки до влучної стрільби [16, с. 19]. Логічним продовженням такої підготовки було навчання основам багнетного бою. Цей вид бойового вишколу мав важливе значення у тогочасній концепції атакуючих дій, що мусили завершуватись багнетним зіткненням. Опанування багнетного бою мало проводитись спершу окремо, згодом відбувалось поєднання пересування, стрільби і багнетної атаки. Для відпрацювання відповідних навичок виділялось 30 хвилин (з 9.00 – до 9.30) [16, с. 19]. Не менш важливим був і вишкіл з опанування прийомів бойового переміщення на місцевості. Особливу увагу в цей день було приділено опануванню навичок розсипного строю. На нашу думку, ця підготовка була вагомим як для здійснення атакуючих дій, так і під час відступу під вогнем противника. Свідченням актуальності зазначеного вишколу було виділення на нього досить значного обсягу часу – півтори години (з 9.30 – до 11.00) [16, с. 20].

Після обіду та короткого відпочинку пластуни знову проходили військово-прикладний вишкіл. Тут головна увага приділялась відпрацюванню бойових дій у складі окремого підрозділу. Так, з 14.00 – до 16.00 відбувались заняття пластунів на рівні тактичних дій взводу та сотні [16, с. 20]. Відповідний вишкіл був наближений до реального бойового зіткнення, за винятком використання стрільби по противнику. Денне військове навчання козаків завершувалось відпрацюванням системи прицілювання, на яке відводилось близько години часу (з 16.00 – до 17.00) [16, с. 20].

Наведений розклад бойової підготовки козаків 23 Кубанського пластунського батальйону засвідчив достатню змістовність та військово-прикладну націленість відповідного вишколу впродовж дня.

Задля комплексного аналізу підготовки варто проаналізувати зміст вишколу впродовж тривалішого періоду. З цією метою розглянемо плани й звіти з вишколу козаків 20 Кубанського пластунського батальйону в січні-лютому 1915 р. Так, упродовж 5 тижнів козаки навчались 171 годину [16, с. 15-19]. Інакше кажучи, упродовж дня (за винятком свят, неділь та частково субот) козаки приділяли вишколу 7 годин, що засвідчувало досить значну інтенсивність їх військово-прикладної підготовки.

Аналіз співвідношення годин між різними типами вишколу дав підстави стверджувати, що найбільша увага приділялась вдосконаленню військової тактики на рівні взводу й сотні. На це навчання відводилось 84 години (майже 50 % часу від загального обсягу). Серед основних прийомів відпрацьовувались різні типи дій: наступ, відступ, маневр з відстані 400 кроків [16, с. 15-16]. Здійснювали наступальні й оборонні дії різними типами строю (від колон на марші – до розсипного строю).

Відзначимо й факт приділення 23 годин на опанування навичок володіння багнетом [16, с. 16-17]. Майже щодня пластуни відпрацьовували прийоми багнетного бою як індивідуально, так і в парі з партнером. При цьому під час

парних навчань відбувались і заняття з фехтування на багнетах. Такий підхід підтверджував наявність підстав для ведення мови про існування передумов для виникнення та існування козацького бойового мистецтва як мистецтва бою за допомогою холодної зброї.

Майже рівнозначну кількість часу було приділено й відпрацюванню навичок стрільби з рушниці (передбачалось 22 години) [16, с. 16-19]. Наведена кількість часу є меншою від тієї, що приділялась для багнетного бою. Пояснити це можна не лише обмеженою кількістю набоїв для стрільб, але й збереженням попередніх установок на пріоритетність багнетного бою під час атаки на позиції противника, що вже суперечило реаліям збройного протистояння під час Першої світової війни.

Досить значну кількість часу було приділено й покращенню загальної фізичної підготовки (гімнастика) та вивченню основних військових нормативних актів (Статутів та настанов) [16, с. 17-18]. На ці два види навчання виділялось разом 36 годин, що було досить логічним і відповідало потребам у покращенні фізичної форми бійців та обізнаності з основними нормативами військового права в Російській армії.

На повторення пройденого матеріалу відводилося 6 годин [16, с. 19].

Поданий аналіз розподілу часу на основні напрями військово-прикладного вишколу пластунів засвідчує пріоритетність військово-тактичних навчань, що мали стати основою для майбутніх дій козаків на полі бою. Такий підхід видається цілком виправданим. Водночас дещо перебільшеною видається увага до багнетного бою, що могло свідчити про збереження попередніх пріоритетів бойової підготовки та обмеженості наявних запасів набоїв для довшого відпрацювання навичок стрільби.

Наголосимо, що подібні підходи помічаємо у розкладі занять усіх батальйонів IV Кубанської пластунської бригади до часу їх відправлення на Турецький фронт у квітні 1915 р. Зокрема, з 6 – по 11 квітня 1915 р. в 19 Кубанському пластунському батальйоні відбувались комплексні заняття зі стрільби, багнетного бою, тактики на рівні сотні й батальйону, караульної служби, вивчення статутів тощо [16, с. 76].

Підсумовуючи огляд особливостей військово-прикладної підготовки козаків IV Кубанської пластунської бригади наголосимо на такому:

1. військове командування козацьких формувань використовувало будь-яку нагоду для підвищення боєздатності козаків-пластунів;
 2. основним осередком військово-прикладної підготовки стали батальйони, які мали вигляд окремої бойової частини, але діяли згідно з вказівками командування бригади;
 3. бойова підготовка була насиченою й тривала до 7 годин на день;
 4. основна увага приділялась найвагомішим аспектам військово-прикладної підготовки, що стосувалась відпрацювання військово-тактичних дій підрозділів та володінню особистою зброєю;
- слід також виділити вишкіл з багнетного бою, що для козаків-пластунів став підставою для утворення специфічного військово-прикладного бойового мистецтва;

6. у вишкoлі пластунів помічається й певний недолік – збереження незначної переваги багнетного бою над стрілецькою підготовкою, що вже не відповідало новим реаліям військових зіткнень;

7. військова підготовка була уніфікованою, але й за таких умов зберігалась можливість для збереження певних військово-козацьких традицій;

8. добрий військово-прикладний вишкіл став підставою для успішних дій не лише IV Кубанської пластунської бригади, але для усіх відповідних утворень.

Таким чином, під час Першої світової війни козаки-пластуни Кубанського козацького війська за сприятливих обставин постійно вдосконалювали свій особистий та колективний рівень боєздатності. Свідченням цього був змістовний військово-прикладний вишкіл козаків IV Кубанської пластунської бригади в кінці 1914 – на початку 1915 рр.

До речі, після згаданого військово-прикладного навчання вже 19 квітня 1915 р. IV Кубанська пластунська бригада вирушила у напрямку містечка Джульби для підсилення угруповання генерал-лейтенанта Ф. Чернозубова [15, с. 148]. Згодом відбулось і перше бойове зіткнення бригади з турецькими формуваннями – участь у бойовій операції під керівництвом генерал-майора Ф. Назарбекова наприкінці квітня 1915 р. під селищем, що завершилась 9 червня 1915 р. значним успіхом російських військ [15, с. 148]. Значний внесок у ці перемоги зробили й козаки IV-ї Кубанської пластунської бригади.

Представлена розробка розкрила лише один із аспектів військової підготовки козацьких формувань у роки Першої світової війни, що має стимулювати подальше опрацювання цієї тематики представниками вітчизняної та зарубіжної історіографії.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XX ст. // В. Задунайський. – Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.
2. Маленко Л. Кубаньське козацтво / Л. Маленко // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф.Г. Турченко; Відпов. Ред. С.Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С. 322-327.
3. Щербина Ф. Історія Кубанського Казачього Войска: у 2 т. / Ф. Щербина. – Краснодар: Советская Кубань, 1992.
4. Білий Д.Д. Українці в Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей / Д.Д. Білий. – Львів-Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – 543 с.
5. Авраменко А.М. Козацьке військо на Кубані / А.М. Авраменко, Б.С. Фролов, В.К. Чумаченко // Історія Українського Козацтва. Нариси: у 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 364-414.
6. Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860-1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус / А. Малукало. – Краснодар: «Кубанькино», 2003. – 216 с.
7. Фролов Б.Е. Оружие кубанских казаков / Б.Е. Фролов. – Краснодар: Традиция, 2009. – 128 с.
8. Шахторин А.А. Подготовка казаков Кубанского казачьего войска во второй половине XIX – начале XX веков / А.А. Шахторин. – Краснодар: КВВАУЛ, 2008. – 212 с.
9. Кириченко Ю. Пластунские батальоны и станица Уманская (Ленинградская). [Електронний ресурс]. / Ю. Кириченко. – Режим доступа: http://samlib.ru/k/kirichenko_j_p/publicistika.shtml
10. Задунайський В. Рушниця у бойовій системі кубанських козаків (початок XX ст.) // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В. Добров. – Донецьк, 2009. – № 2. – С. 58-64.
11. Задунайський В. Шашка і кинджал у бойовому навчанні кубанських козаків (кінець XIX – початок XX ст.) // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. Вип. 6. / Укл. А.М. Авраменко. – Краснодар-Київ: ЕДВІ, 2012. – С. 249-

258. **12.** Задунайський В. Запровадження гімнастики в станичних школах Кубанського козацтва на початку ХХ ст. // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В. Добров. – Донецьк, 2012. – № 1. – С. 302-309. **13.** Задунайський В. Вишкіл в учбових командах полків І черги Кубанського козацького війська на початку ХХ ст. (на прикладі І Полтавського Кошового Отамана Сидора Білого полку) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету/ Гол. ред. Ф.Г. Турченко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. 32. – С. 175-179. **14.** Задунайський В. «Запровадження цивільного управління козаків» (1903/1912) – важливе джерело з історії козацької верстви початку ХХ ст. – Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць / Відпов. ред. О.М. Титова. – Вип. 22. – Ч. II. – Київ - Нікополь, 2013. – С. 143-148. **15.** ДАКК. – Ф. 443. – Оп. 1. – Спр. 1. – 122 арк. **16.** ДАКК. – Ф. 443. – Оп. 1. – Спр. 22. – 147 арк.

УДК 94(477) + 327.5

Малиновський Б.В.

ПОВНОВАЖЕННЯ АВСТРО-УГОРСЬКОГО КОМАНДУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УНР (ЛЮТИЙ-КВІТЕНЬ 1918 Р.)

В статті розглядається питання про правовий статус австро-угорських військ на території УНР. Автор визначає, якими повноваженнями користувались представники австро-угорської військової адміністрації на території УНР, яким чином ці повноваження були формалізовані, доходючи висновку, що діяльність австро-угорських військ не була регламентована ні міждержавними угодами, ні законодавством УНР, а в своїх діях командири підрозділів підпорядковувались розпорядженням військового і політичного керівництва Австро-Угорщини, діючи згідно з власними уявленнями про межі своєї компетенції.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Австро-Угорщина, Центральні держави, військова присутність, повноваження.

В статье рассматривается вопрос о правовом статусе австро-венгерских войск на территории УНР. Автор определяет, какими полномочиями пользовались представители австро-венгерской военной администрации на территории УНР и каким образом эти полномочия были формализованы, доказывая, что деятельность австро-венгерских войск не была регламентирована ни межгосударственными соглашениями, ни законодательством УНР, а в своих действиях командиры подразделений подчинялись распоряжениям военного и политического руководства Австро-Венгрии, действуя согласно собственным представлениям про границы своей компетенции.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, Австро-Венгрия, Центральные державы, военное присутствие, полномочия.

The author determines what powers enjoyed representatives of the Austro-Hungarian military administration in the territory of the UPR and how these powers were formalized. It was concluded that the activities of the Austro-Hungarian troops were not regulated by international agreements or legislation of UPR, and in their actions commanders subordinated to resolutions of military and political leadership of Austria-Hungary, acting in accordance with their own ideas about the limits of their competence.

Keywords: Ukrainian People's Republic, Austro-Hungary, Central States, military presence, mandates.

Подіям заключного етапу Першої світової війни присвячено значну кількість наукових робіт. Проте не всі аспекти теми вивчені ґрунтовно. Зокрема, малодослідженими є питання, пов'язані з перебуванням в Україні у 1918 р. австро-угорських та німецьких військ. Головну увагу істориків

привертає політика Австро-Угорщини і Німеччини щодо України у цей час. Власне діяльність військ, що виступали інструментом цієї політики, розглядається лише у кількох працях [4, 17]. Мета нашої розвідки – визначити, якими повноваженнями користувались на території УНР представники австро-угорської військової адміністрації і яким чином ці повноваження були закріплені.

28 лютого 1918 р. австро-угорські війська розпочали наступальну бойову операцію в Україні. Пізно ввечері того дня після 62-кілометрового маршу та нетривалого бою штурмовий батальйон 30-ї піхотної дивізії під командуванням ротмістра Мареша зайняв Проскурів. Подальший наступ австро-угорських частин розгортався в межах Волинської, Подольської, Херсонської і Катеринославської губерній. У березні 1918 р. було окуповано Одесу, Херсон, Миколаїв, у квітні – Катеринослав. У той же час в інших регіонах України вели наступ військові підрозділи Німеччини [13, с. 268-283].

Війська Центральних держав діяли в Україні як союзники армії УНР у боротьбі проти збройних формувань радянських республік. Юридичною підставою для втручання у конфлікт стало прохання уряду УНР про військову допомогу. Переговори про введення в Україну німецьких та/або австро-угорських військ розпочались у Бресті за ініціативи української сторони після підписання 9 лютого 1918 р. мирного договору між УНР та Центральними державами. На засіданнях 12 і 13 лютого 1918 р. уряд УНР вирішив доручити своїм представникам у Бресті припинити попередні консультації і прямо просити про надання військової допомоги. 15 лютого 1918 р. член мирної делегації УНР в Бресті М. Любимський підписав відозву «До німецького народу», а наступного дня – відозву «До народів Австро-Угорщини» [2, с. 83-101]. Обидва звернення містили заклик допомогти Україні захистити свою незалежність і визначали форму цієї допомоги – дії німецьких військ проти радянських сил уздовж кордону між УНР та Росією, утворення частин з українців, які потрапили у чолон до Австро-Угорщини під час Першої світової війни, відправлення в Україну частин, що складались з українців-австро-угорських підданих [3, с. 106-107].

18 лютого 1918 р. український дипломат О. Севрюк та представник австро-угорського МЗС Ф. Візнер підписали протокол переговорів, що фіксував зобов'язання Центральних держав задовольнити прохання керівництва УНР про військову підтримку і обіцянку австро-угорської сторони вивести свої війська з України, «як тільки правительтво Ради заявить про се своє бажання». Протокол від 18 лютого 1918 р., на відміну від відозви від 16 лютого, в якій йшлося про частини, сформовані з українців – військовополонених та австро-угорських підданих, припускав (принаймні, не заперечував) вступ на українську територію («в область Української Народної Республіки») власне австро-угорських частин («австро-угорських військових сил») [6, с. 156].

Жодних міждержавних нормативних документів щодо статусу військ Центральних держав в Україні делегація УНР не підписувала. П. Христюк, на той час міністр внутрішніх справ УНР, підкреслював це у своїй праці з історії української революції: «Не було нічого зроблено для того, щоб оформити німецьку «допомогу» в якійсь договір чи умову» [8, с. 140].

Утім, просуваючись територією України, військові підрозділи Центральних держав до початку травня 1918 р. зайняли її усю. Доки передові частини відтісняли противника до кордонів з Росією, у них у тилу в містах й інших населених пунктах розміщувались гарнізони. На час закінчення кампанії уся територія УНР була охоплена мережею іноземних залог. Станом на середину травня 1918 р. Австро-Угорщина мала в межах УНР (як зазначалось, на Волині, Поділлі та Півдні) три корпуси (XXV, XVII, XII), що складались з сімох піхотних та чотирьох кавалерійських дивізій [11, с. 380].

З офіційних заяв Української Центральної Ради, уряду УНР і представників військового керівництва Центральних держав стосовно ролі союзних збройних сил в Україні випливало, що, крім ведення бойових дій проти радянських військ, австро-угорські та німецькі підрозділи на теренах УНР мали певний час виконувати ще й правоохоронні функції. У заяві голови Ради Народних Міністрів УНР В. Голубовича зазначалось, що німецька військова влада мала право брати під варту порушників закону. Представники австро-угорського командування декларували намір не лише затримувати громадян УНР, але й піддавати їх покаранню [10, с. 7]. Так, у Херсоні генерал Гауссер на зустрічі з членами міської думи 3 квітня 1918 р. заявив, що порушники поставатимуть перед австро-угорським військовим судом [9, л. 2].

Завдання перед військами Центральних держав в Україні ставило їхнє верховне командування, окреслюючи таким чином сферу їхньої компетенції. Свої військові підрозділи на теренах УНР державне і військове керівництво Австро-Угорщини намагалось використовувати як знаряддя здійснення власної політики в Україні. Зокрема, війська були залучені до вирішення аграрної проблеми згідно з інтересами Австро-Угорщини. 12 березня 1918 р. на прохання міністра закордонних справ Австро-Угорщини О. Черніна шеф генерального штабу австро-угорських збройних сил А. Арц фон Штрауссенбург видав наказ, який зобов'язував австро-угорські частини в Україні надавати підтримку великим землевласникам «у справі відбудови господарств». Розпорядження залишалось чинним кілька тижнів, поки у Відні не вирішили, що Австро-Угорщині варто в Україні шукати прихильності селян, а не поміщиків. На початку квітня 1918 р. військам, навпаки, було наказано «триматись якнайдалі від аграрно-політичних тенденцій [...] в Україні», стеретися, «щоб у селян не склалося враження, нібито армія має на меті повернути поміщиків» [14, с. 319, 331]. Також на австро-угорські війська їхнім командуванням було покладено здійснення заходів, пов'язаних з організацією вивозу продовольства з України до Австро-Угорщини [16, с. 370-379].

У розв'язанні питань, щодо яких не було вказівок і наказів військового керівництва, командири австро-угорських залог в УНР керувались власним розсудом. Про німецькі війська у березні 1918 р. учасник подій писав, що «вони зовсім не отримують ясных директив», внаслідок чого «кожний штаб і кожний офіцер робить і змушений робити політику на свій манер» [1, с. 294]. Це було слухням і стосовно представників австро-угорської військової влади. Так, наказавши затримати громадянина УНР, що вчинив правопорушення, командир австро-угорського підрозділу мав обирати один з кількох можливих варіантів своїх наступних дій: поводитись із затриманим як з військовополоненим,

передати його українським правоохоронним органам, наважитись судити цю особу власним судом, покарати її взагалі без усяких формальних процедур або, нарешті, тримати під вартою без судового розгляду і покарання. Командування австро-угорських військ в Україні 23 квітня 1918 р. повідомляло своєму керівництву: «Розпорядження верховного командування щодо здійснення правосуддя на Україні не отримані. Українські громадяни, які ображають насильницькими діями зі зброєю в руках осіб імператорських збройних сил, розстрілюються відразу ж на місці. При вчиненні інших вчинків, залежно від їх характеру, з арештованими поводяться як з військовополоненими або їх передають в український орган влади» [5, с. 379].

Отримуючи з місць повідомлення про свавілля австро-угорських військ, навіть про вчинені ними страти українських громадян, керівні органи УНР мушили повернутись до питання про нормативне врегулювання діяльності цих військ в Україні.

Спочатку проблему намагались вирішити кардинально – домогтись від австро-угорської сторони виведення її військ з України. На засіданні Ради Народних Міністрів УНР 9 березня 1918 р. голова уряду В. Голубович порушив це питання, пропонуючи визначити, «чи потрібно, аби було забране з території України австрійське військо, і як це зробити». Відповідь М. Левицький, один з членів делегації УНР на переговорах у Бресті, висловив думку про необхідність залишити в межах УНР лише ті частини австро-угорської армії, що складались з українців («аби з складу австрійського війська було забрано німців, мадярів і поляків, позаяк ми просили стрільців-українців») [6, с. 188].

22 березня 1918 р. керівник дипломатичного представництва Німеччини в Україні А. Мумм надіслав до Берліну доповідь про свою розмову з членами уряду УНР М. Любинським (у той час – голова МЗС УНР) та М. Сидоренком, що була присвячена розробці нормативного документу про статус і повноваження німецьких військ в Україні. Щодо військ Австро-Угорщини, то українські посадовці інформували Мумма про намір свого уряду вимагати негайного відкликання цих сил з України, оскільки «прохання до Австро-Угорщини про військову допомогу припускало лише залучення частин з українців [у тексті – рутенів], тоді як у дійсності війська, які прийшли на українську землю, репрезентують різні національності, серед яких поляки і угорці, які ніколи не були тут популярними» [15, с. 122, 124]. У той же день голова уряду УНР мав розмову з представником німецького головного командування М. Штольценбергом, який підтримав намір українського керівництва вимагати від уряду Австро-Угорщини виводу її військ з України [7, с. 147].

Одноразом керівництво УНР вирішило підтвердити, що війська Центральних держав не мали жодних повноважень у сфері внутрішніх справ України. 23 березня 1918 р. міністр судових справ УНР М. Ткаченко видав циркуляр про заборону українським посадовим особам «допомагати в чим-небудь» австро-угорським та німецьким військовим властям, що зважились піддавати власному суду громадян УНР. Українські посадовці були «всіма силами повинні того не допускати, повідомляючи про кожний такий випадок військової німецької та австрійської власті вищим органам влади Української

Республіки», які, своєю чергою, мали «вимагати від Уряду Німецького та Австро-Угорського покарання винних німецьких військових та австрійських властей». Урядовці УНР, які порушували цю заборону, усувались з посади і підлягали покаранню. У документі наголошувалось: «всім належить твердо пам'ятати закони, обов'язуючі в Українській Республіці, що ніякі чужі суди не мають сили в Республіці. Німецькі та австрійські військові суди мають силу лише до своїх вояків, що перебувають в війську німецькому чи австрійському. Для покарання злочинців-мешканців республіки, згідно військовому стану, існують військові революційні суди при українських військових комендантах, до яких судів німецькі та австрійські власті і мають представляти злочинців мешканців Республіки. Отже, засудження німецькими та австрійськими судами мешканців Української Республіки являються втручанням в законну судову власть і через те є вчинком беззаконним». Справи засуджених австро-угорськими та німецькими військовими судами українських громадян слід було негайно передати до українських судів, безпідставно затриманих – звільнити [9, л. 1].

Зрештою ідея усунути австро-угорські війська з території УНР її урядом так і не була реалізована. Українське керівництво зосередилось на іншому варіанті вирішення проблеми – підготовці укладенні спеціальної міждержавної угоди, яка б визначала умови іноземної військової присутності в Україні. Обговорюючи у квітні 1918 р. проект міждержавної фінансової угоди, українська сторона пропонувала німецьким партнерам поєднати цю угоду з військовою конвенцією, але врешті-решт дозволила себе переконати у тому, що це було б недоречно. Господарську угоду представники Німеччини, Австро-Угорщини та УНР підписали 23 квітня 1918 р., залишивши питання про військову конвенцію відкритим [12, с. 106-107].

Отже, діяльність австро-угорських військ (як і німецьких) в УНР не була регламентована ні міждержавними угодами, ні законодавством УНР. У своїх діях командири підрозділів підпорядковувались розпорядженням військового і політичного керівництва Австро-Угорщини, у більшості випадків діяли згідно з власними уявленнями про межі своєї компетенції. Не визначені чітко повноваження військової адміністрації, крім вирішення власне бойових задач, передбачали здійснення заходів з охорони порядку у місцях дислокації військ.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Доклад начальника операционного отделения германского Восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 года // Архив русской революции. – М. : Терра ; Политиздат, 1991. – Т. 1. – С. 288-294. 2. Малиновский Б.В. Военная помощь Центральных держав Украине (переговоры в Бресте, февраль 1918 г.) / Б.В. Малиновский // Вопросы германской истории. – Днепропетровск: РИО ДНУ, 2006. – С. 83-101. 3. Нагаевский И. История Украинской державы двадцатого столетия / И. Нагаевский. – К. : Украинский письменник, 1993. – 416 с. 4. Окупація України 1918 року: Історичний контекст, стан дослідження, економічні та соціальні наслідки. – Чернівці : Зелена Буковина, 2009. – 205 с. 5. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) / О.В. Тимошук. – Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 462 с. 6. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. – К. : Наукова думка, 1997. – Т. 2. : 10 грудня 1917 – 29 квітня 1918 р. – 424 с. 7. Федюшин О. Украинская революция 1917 – 1918 / О. Федюшин. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 334 с. 8. Христюк П.О. Замітки і матеріали до історії

української революції 1917-1920 / П.О. Христюк. – Відень, 1921. – Т. 2. **9.** Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2207. – Оп. 1. – Спр. 308. **10.** Чого прийшли німці на Україну? Офіційні повідомлення, думки, розмови. – К., 1918. – 16 с. **11.** Bihl W. Die oesterreich-ungarische Dienststellen in der Ukraine 1918 / W. Bihl // Mitteilungen des Oesterreichischen Staatsarchivs. – 1967. – № 20. – S. 379-388. **12.** Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 (unter besonderer Beruecksichtigung der Wirtschaftsfragen) / P. Borowsky. – Luebek ; Hamburg : Mathiesen Verlag, 1970. – 311 s. **13.** Dragoni A. Die oesterreich-ungarische Operationen zur Besetzung Ukraine 1918 / A. Dragoni // Militaerwissenschaftliche und technische Mitteilungen. – 1928. – № 59. – S. 267-288. **14.** Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergruende / Hg. v. Th. Hornykiewisz. – Philadelphia, 1967. – Bd. 2. – 484 s. **15.** Kamenetsky I. The Ukrainian Central Rada and the German and Austrian Troops foollowing the Peace of Brest-Litovsk / I. Kamenetsky // Український історик. – 1982/1983. – № 3/4, 1. – С. 119-127. **16.** Krauss A. Die Besetzung der Ukraine 1918 / A. Krauss, F. Klingenbrunner // Militaerverwaltung in den von oesterreich-ungarischen Truppen besetzen Gebieten. – Wien, 1928. – S. 359-390. **17.** Mędrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku / W. Mędrzecki. – Warszawa : «DiG», 2000. – 330 s.

Державна установа «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА ПАМ'ЯТІ»

РОЗДІЛ IV

ВЕЛИКА ВІЙНА У СПОГАДАХ, ЛІТЕРАТУРІ, ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

УДК 316.774: 327 “1914/1918”

Зернецька О.В.

ВПЛИВ КОМУНІКАЦІЙ НА РЕКОНФІГУРАЦІЮ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НАПЕРЕДОДНІ, ПІД ЧАС ТА ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Впервые в историчній та політичній науках системно досліджується вплив традиційних та нових засобів комунікації (телеграф, телефон, радіо) на міжнародне політичне життя, на хід війни та на реконфігурацію системи міжнародних відносин напередодні, під час та після Першої світової війни. Здійснюється комплексний аналіз застосування засобів комунікації країнами-учасниками цієї війни задля досягнення стратегічних і тактичних міжнародно-політичних цілей.

Ключові слова: Перша світова війна, система міжнародних відносин, традиційні та нові (телеграф, телефон, радіо) комунікації, стратегічні і тактичні міжнародно-політичні цілі.

Впервые в исторической и политической науках системно исследуется влияние традиционных и новых средств коммуникации (телеграф, телефон, радио) на международную политическую жизнь, развитие военных действий и на реконфигурацию системы международных отношений перед, во время и после Первой мировой войны. Проводится комплексный анализ использования средств коммуникации странами-участниками этой войны для достижения стратегических и тактических международно-политических целей.

Ключевые слова: Первая мировая война, система международных отношений, традиционные и новые (телеграф, телефон, радио) коммуникации, стратегические и тактические международно-политические цели.

For the first time in historical and political sciences the impact of the traditional and the new means of communication (telegraph, telephone, radio) on the international political life and on the reconfiguration of the international relations system before, during and after the World War I was systematically detected. A complex analysis of these means usage for achieving tactical and strategic purposes by the countries – main participants of this war was conducted here.

Keywords: the World War I, international relations system reconfiguration, traditional and new (telegraph, telephone, radio) communications, tactical and strategic purposes.

Роль використання традиційних та нових комунікацій (телеграф, телефон, радіо) та їх вплив на міжнародне політичне життя, на хід війни та на реконфігурацію системи міжнародних відносин під час Першої світової війни – важлива проблема, яка досі не знайшла системного вивчення у політичній та історичній науках, хоча її значення важко переоцінити. Більш того, саме в липні 1914 р. використання телеграфу поступово стало частиною міжнародного життя та дипломатичною практикою. Деякі вчені, зокрема С. Керн, відзначали що в конфлікті, який передував початку Першої світової війни, телеграфний збій призвів до драматичного й видовищного провалу дипломатії, в якому помилки телеграфного зв'язку були такими, що посилалися перехресні

неузгоджені повідомлення, відбувалися затримки, несподівані сюрпризи та отримання повідомлень у непередбачений для цього час. Навіть те, що не тільки голови держав, а й увесь світ моментально дізнався про події у Сараєво, що призвели до розв'язання Першої світової війни, відбулося завдяки телеграфному та телефонному зв'язку. Й тільки після цього новини потрапили до газет, які уособлювали чи не найбільш поширений різновид масової комунікації тих часів.

До та під час Першої світової війни науки, яка б вивчала роль, функції, ефекти мас-медіа (преси, листівок, радіо) ще не було. Тим більше не існувало інтересу соціальних наук до телекомунікацій (телеграфу, телефону, радіо), що передають на далеку відстань зашифроване у значки Морзе слово, або окремі слова, або голос, який вимовляв слова або окремі цифри, з яких склалися повідомлення, накази та шифрограми. Комунікації були прерогативою інтересу технічних наук, а з розгортанням воєнних дій, – стратегів і тактиків тих держав, які вели війну.

За іронією долі після закінчення Першої світової війни увагу дослідників (соціологів і психологів) – першими серед них були американські вчені, такі, як Дж. Ласуелл [21], В. Ліппманн [23], – привернула саме масова комунікація. У 20-х рр. XX ст. у США почалося вивчення ролі газет і листівок як дієвих засобів пропаганди у світовій війні [1]. Ми ж зосередимося на ролі та впливах саме комунікацій, вивчаючи їх розвиток та використання різними державами світу – учасниками Першої світової війни, завдяки яким значною мірою залежали їх успіхи або поразки у ході війни – комунікацій, які активно використовувались у процесі військових дій, що, врешті-решт призвело до реконфігурації системи міжнародних відносин.

Розв'язання наукових завдань, які не ставилися на науковий порядок денний раніше, вимагає від сумлінного дослідника вивчити не лише останні дослідження і публікації, а якомога більшу їх частину, починаючи від дати подій, які аналізуються. Аби знайти зернятка фактів, які нам стануть у пригоді, ми вивчали воєнні мемуари 1920-х – 1950 рр. (В. Ніколаї [4], М. Гоффманн, [17]), наукові монографії з історії (Є. Людвіг [3], И. Ростонов [5], Б. Тачмен [29]), соціології (В. Ліппманн [23], Л. Рокель [26]), військових наук (Н. Стоун [27], А.І. Уткін [7]), комунікології Дж. Ласуелл [21], технічну та геополітичну літературу, присвячену розвитку комунікації початку XIX-го – першої третини XX ст. (Р.Б. Кілоовіч [20], П.Дж. Хагілл [18], Д. Шарле [8], Вайт Т. [30]), науково-популярні видання (А. Кларк [2]), періодики США, Великої Британії, Німеччини, Росії, Франції, Білорусі, публікації на тему Першої світової війни, що вийшли у XXI ст. (Журбіна Н. [1], Олейников А.В. [5], М. Беннет [12]), а також матеріали національних музеїв техніки Великої Британії, музею радіо Каліфорнії, Меморіалу індіанців племені чокто [11].

Ми проаналізували їх, аби довести, що наша постановка питання про роль комунікацій у Першій світовій війні має безперечну новизну в сучасних історичній та політичній науках. Є важливе твердження, висловлене відомим американським ученим-міжнародником, професором школи міжнародних відносин та одночасно школи комунікаційних досліджень Південно-Каліфорнійського університету Дж.Д. Аронсоном про те, що «вчені в галузі

міжнародних відносин... дуже довго ігнорували фундаментальну роль комунікацій. За контрастом комунікації тепер в авангарді глобалізації та міжнародних відносин» [14].

Формулювання цілей статті: системно дослідити вплив комунікацій (телеграф, телефон, радіо) на реконфігурацію системи міжнародних відносин до, під час та після Першої світової війни. Це потребує розв'язання таких завдань:

- на міждисциплінарному рівні дослідити розвиток телеграфного, телефонного та радіозв'язку до, під час та після Першої світової війни;
- виявити та системно проаналізувати факти, які свідчать про вплив означених комунікацій на хід війни та на міжнародне політичне життя;
- концептуалізувати теоретичні положення та висновки про вплив комунікацій на реконфігурацію системи міжнародних відносин;
- зробити узагальнюючий висновок про досліджуваний історичний період як про перший період глобалізації комунікацій в історії людства та його важливість для подальших процесів глобалізації в світі.

Виклад основних матеріалів дослідження. Наша гіпотеза полягає у тому, що гегемонія держав, які становили, так би мовити, серцевину світової системи протягом другої половини XIX ст. – початку XX ст., спиралася великою мірою на глобальні телекомунікаційні технології. Вперше в історії людства винахід телеграфу дав змогу людству отримати «миттєву комунікацію на далекі відстані». Використання телеграфу дещо потьманило, коли було винайдено й вдосконалено радіо, яке стало популярне, потім з'явився телефон, що став найшвидшим шляхом комунікації від людини до людини» [18].

Системно розглянемо комунікації у порядку їх виникнення.

Винахід телеграфу вперше в історії людства ефективно відділив телекомунікації від транспортних засобів комунікації. Адже до цього передача інформації була пов'язана із доступними у ту чи ту епоху існуючими засобами пересування. Це могли бути кур'єри-бігуни, кур'єри на конях, передача повідомлень кораблями тощо. Електромагнітний телеграф був запатентований С. Морзе у США 1837 р. Телеграфні апарати, які раніше за Морзе винайшли Шиллінг, Гаусс-Вебер, Кук-Вітстон, належать до електромагнітних апаратів стрілочного типу, в той час, як апарат Морзе був електромеханічним. Великою заслугою Морзе є винахід телеграфного коду, в якому букви алфавіту були представлені комбінацією коротких и довгих сигналів – «крапок» і «тире» (код Морзе). Комерційна експлуатація електричного телеграфу вперше розпочата в Лондоні 1837 р. У Росії роботи П.Л. Шиллінга продовжив Б.С. Якобі, який побудував 1839 р. друкарський телеграфний апарат, а пізніше, 1850 р., – телеграфний апарат, який друкував літери [9].

Передвела Велика Британія, оскільки на той час вона мала монополію на володіння глобальною телекомунікаційною системою, яка бурхливо розвивалася. В основі її був телеграфний зв'язок та морські підводні кабелі, включаючи трансатлантичний та транстихоокеанський, які зв'язували Британську Імперію з її колоніями та іншими країнами.

Якщо 1843 р. було передано перше телеграфне повідомлення азбукою Морзе [18], [12], то 1858 р. здійснена перша спроба прокладання

трансатлантичного кабелю між Великою Британією та США. Визначною подією був обмін телеграмами між британською Королевою Вікторією та п'ятнадцятим президентом США Джеймсом Бьюкененом. Цей обмін телеграмами на найвищому офіційному рівні можна назвати першою пов'язаною з телеграфним зв'язком подією міжнародного значення, що започаткувала новий формат дипломатичних зносин між головами держав.

Трансатлантичний телеграфний зв'язок проіснував два тижні, за цей період було отримано 732 телеграфних повідомлення. Потім кабель був пошкоджений. Нова, вдала спроба його прокладання відбулася через два роки. Цей кабель існує й досі з необхідними технологічними інноваціями. Про історію прокладання трансатлантичного кабелю написав захопливу науково-популярну книжку «Голос через океан» відомий американський фантаст Артур Кларк [2]. Потім був прокладений кабель до Африки, що дало змогу 1870 р. встановити прямий телеграфний зв'язок Лондон–Бомбей (через релейну станцію в Єгипті та на Мальті). Тобто, в останній третині XIX ст. Британія мала ще й транс-тихоокеанський телеграфний кабель і могла вільно здійснювати зв'язок з усіма своїми колоніями. Вона перша усвідомила економічний потенціал телеграфного зв'язку й до кінця XIX ст. контролювала більшість глобальної телеграфної мережі.

Рівень домінування у сфері телеграфного зв'язку Великої Британії у цей час був величезним не тільки у сфері економіки. Контрольовані Британською Імперією кабелі надавали її зовнішньополітичному відомству – Foreign and Commonwealth Office – величезні переваги у проведенні своєї зовнішньої політики. Це знаходить підтвердження у тому, що іншим країнам доводилося користуватися послугами британської телеграфної глобальної мережі для своїх комерційних, офіційних та дипломатичних комунікацій. Прикладами, коли саме контроль над телеграфним зв'язком надав геополітичні переваги Британії у її боротьбі із Францією за колонії в Африці, був фінал воєнного конфлікту, відомого як криза у Фашоді (Джібуті). Британська перемога у цій кризі була великою мірою забезпечена тим, що британський командувач військами Кітченер у своїй штаб-квартирі був забезпечений свіжою інформацією завдяки телеграфній комунікації, так само, як і Лондон, який знав, що відбувається у Фашоді, тоді як французький командувач не мав такої змоги. До того ж Кітченер, маючи монополію на телеграфні комунікації, вдався до передачі фальшивої інформації французькому штабу щодо несприятливих позицій їхніх військ у Фашоді й у кінцевому підсумку став переможцем. На цьому прикладі ми бачимо, що геополітичний перерозподіл світу ще до початку Першої світової війни відбувався зокрема і за допомогою телеграфу.

Інші країни – Франція і Німеччина, доволі пізно усвідомили, як важливо мати глобальну телеграфну мережу, а також, які масштаби британського домінування у цій сфері. Франція лише після серії поразок (у Тонкіні, Сіамі та Фашоді) взялася за будівництво глобальної телеграфної мережі. Німеччина теж із великим запізненням почала розбудову своєї телеграфної кабельної мережі. Одна із причин такої неквапливості у тому, що вона пізно стала колоніальною державою. Тому в неї не було стимулу розвивати телеграфний зв'язок, коли вона ще не мала колоній. Але вона, як і Франція, прагнула бути глобальним

гравцем. Тому Німеччина споруджує власну підводну телеграфну комунікаційну мережу через Азорські острови. Водночас німецька дипломатія доволі швидко зрозуміла, як використовувати переваги нового комунікаційного засобу – телеграфу у хитросплетіннях дипломатичної гри світового масштабу. Найбільш наочними прикладами використання телеграм у міжнародних відносинах є «Емська депеша» та «Телеграма Крюгера».

«Емська депеша» – фальсифікована й опублікована Бісмарком телеграма короля Вільгельма I від 12 липня 1870 р., яка стала приводом для початку франко-пруської війни 1870-1871 рр. Її образливий для Франції текст був переданий Бісмарком пресі й усім пруським місіям за кордоном і наступного дня став відомим у Парижі. Як і очікував Бісмарк, Наполеон III негайно оголосив Прусії війну, яка закінчилася розгромом Франції [10]. Інший випадок – «телеграма Крюгеру», яка була надіслана 3 січня 1896 р. Кайзером Вільгельмом II на адресу Стефануса Йоганеса Паулуса Крюгера – президента Трансваалю, в якій Вільгельм II вітає Крюгера з перемогою при вторгненні у Трансвааль солдатів Лендера Джеймсона (британського офіцера, який здійснив спробу захопити Трансвааль, – «рейд Джеймсона»). Телеграма викликала величезні незгоди у стосунках між Британією та Німеччиною напередодні Бурської війни. Телеграф давав змогу маніпулювати інформацією міжнародно-політичного характеру і використовувати її для провокування війни або міжнародних конфліктів. У даних випадках комунікація відіграла неабияку роль у зміні геополітичної карти світу.

У США від початку до середини XIX ст. головним засобом комунікації була пошта. Розвиток телеграфного зв'язку в країні почався з середини століття [20]. Він мав велике значення під час Громадянської війни в США (1861-1865 рр.), коли армії мали телеграфні підрозділи, які прокладали кабелі та передавали повідомлення.

У Росії був телеграфний зв'язок у межах країни, але для Першої світової війни такий зв'язок був недостатнім. «Існували... окремі телеграфні частини й підрозділи, проте вони були слабо підготовані, без досвіду» [5]. «Відсутність у російських військ телеграфу та будь-якого сигнального зв'язку призводила до того, що Жилинський зв'язувався із Самсоновим дивовижним способом. Ад'ютант раз на день на автомобілі відвозив його телеграми на Центральний поштамт Варшави, а потім знову вирушав за відповіддю за сотню кілометрів від штаб-квартири Жилинського» [27, с. 63]. У війні мізків німці перевершили росіян, відгадавши російський військовий шифр, що дало їм змогу читати таємні російські телеграми. «Росіяни були у системах шифрування найлегковажнішими і це часто завдавало велику шкоду їх воєнним інтересам» [4].

У період Першої світової війни яскраво виявляється протиборство супротивників у так званій «телеграфній війні». Майже всі воюючі сторони мали свої підводні комерційні мережі кабелів, які під час війни перейшли під повний державний контроль. Однією з головних стратегічних цілей у цій війні було пошкодження або повне зруйнування міжнародних телефонних станцій. Британія розпочала телеграфну війну 4 серпня 1914 р., перерізавши німецький підводний кабель, який проходив від острова Боркум, що входить до складу

Фризських островів (Німеччина) у Північному морі, до іспанського острова Тенерифе у Південній Атлантиці. Позаяк повз цей острів проходили британські кораблі, що йшли до колоній Британської імперії у Західній та Південній Африці, тодішній Перший лорд Адміралтейства Вінстон Черчилль видав наказ перерізати комунікації противника. Далі британцями був порізаний на частини німецький підводний кабель, який пролягав по дну Ла-Маншу. В такий спосіб було зруйновано багато інших німецьких підводних комунікацій.

Свій удар у відповідь Німеччина завдала 7 вересня 1914 р., коли її крейсери «Нюрнберг» та «Лейпциг», задля камуфляжу підняли французькі прапори, підійшли до маленького острова Феннінг у Тихому океані, на якому була побудована телеграфна станція. Вона з'єднувала три британські підводні телеграфні кабелі: один шов від Канади до цього острова, а інші два – до Австралії та Нової Зеландії. Німецький десант з крейсерів зруйнував станцію та перерізав кабелі. Друга німецька атака, яку здійснив корабель «Емден», відбулася 14 листопада 1914 р. на телеграфну станцію на маленькому острові Кокос, яка з'єднувала Австралію та Південну Африку. Підводний телеграфний кабель та частина устаткування станції були пошкоджені, хоча й сам «Емден» був виведений з ладу. Війна проти глобального зв'язку противників (зруйнування кабелів та станцій) призводила і до послаблення воєнної потужності держав-учасниць, і до зміни конфігурації колоніальних володінь цих імперій, що вело до реконфігурації їх володінь в різних частинах світу.

Втягнення США у війну відбулося також завдяки телеграмі – знаменитій «телеграмі Циммермана» – секретній інструкції від 16 січня 1917 р., яку відправив міністр закордонних справ Німеччини Циммерман німецькому посланнику в Мексиці фон Екхардту з директивою запропонувати мексиканському уряду укласти з Німеччиною воєнний союз проти США. Депеша Циммермана була перехоплена й розшифрована британським криптографічним відділом розвідки «Кімната № 40» й передана Президенту США. Її опублікували в американській пресі. Конгрес США оголосив війну Німеччині [29]. Завдяки сприятливій британській розвідці, яка перехопила цю телеграму, розшифрувала її та передала до США в такий спосіб, щоб у її істеблінменту не виникло підозр, що телеграмний трафік, який йде по трансатлантичному кабелю, відстежується Британією. Остання провела блискучу міжнародну операцію з утягування США у війну.

Наступним кроком розвитку комунікацій став телефон. Він був винаходом італійця Антоніо Меуччі (1849 р.), вдосконалений французом Шарлем Бурсеєм (1854 р.), а запатентований в США як пристрій для розмов на далекій відстані винахідником Александром Гремом Беллом (1876 р.). Телефон став швидко поширюватися як і в США, де 1880 р. 49 тис. телефонів було в експлуатації, так і в Європі. У жовтні 1898 р. Ежен Дюкрете провів перший сеанс телефонного зв'язку між Ейфелевою вежею і Пантеоном, відстань між якими дорівнює 4 км. 1903 р. [28]. Коли війна розпочалася комерційні телефонні компанії у більшості країн-учасниць були взяті під управління державою. Так сталося в США, де телефонна компанія Белла була націоналізована з червня 1918 р. до липня 1919 р.

Польові телефони були вперше використані під час Першої світової війни. Вони були великим кроком уперед у воєнній тактичній комунікації. Телефони широко використовувалися, тому що радіоприймачі були важкими, великими, дорогими, їх було мало, вони залежали від погодних умов і могли використовуватись тільки для передачі телеграфних кодів замість голосової комунікації. Коли відстань артилерійського вогню збільшувалася, телефон був особливо корисний для артилерії, але телефонні дроти часто пошкоджувалися під час обстрілів [12]. Другою небезпекою було підслуховування та перехоплення повідомлень. Британці, які були свідомі цього, використовували звукові перешкоди, як от звук мінометного вогню, аби захистити свої телефонні перемовини. Аби не дати змогу супротивникам розшифрувати секретну воєнну інформацію, американці вдалися до використання мови індіанців племені чокто. Через дискримінаційну політику США «1917 р. індіанці племені чокто не були громадянами Сполучених Штатів» [11]. Але вони пішли добровольцями на цю війну. За племінними документами 19 членів племені чокто стали передавачами закодованих повідомлень мовами чокто. Німці не могли їх розшифрувати, адже вони говорили 26-ма мовами і діалектами, і тільки чотири з них мали писемність. Це внесок корінного народу Америки у перемогу у Першій світовій війні. 1924 р. індіанцям племені чокто було дозволено брати участь у голосуванні на виборах [11]. У такий спосіб хоробрі солдати племені чокто вибороли своєму народу одне із основних громадянських прав, і це є одним із проявів впливу комунікацій на реконфігурацію системи громадянських прав у США, на їх більш демократичне та гуманне ставлення до корінних народів Америки.

Наприкінці XIX ст. виникло радіо. Винахід радіозв'язку та радіо належить Олександрові Попову. 7 травня (25 квітня за старим стилем) 1895 р. він зробив доповідь на зібранні Російського фізико-хімічного товариства в Петербурзі та продемонстрував для своїх приладів зв'язку. Цей факт засвідчує що він був першим, але в інших країнах називають ще прізвища Марконі [30], Тесла та ін.

Перед початком бойових дій Росія мала по «одній радіороті (8 радіостанцій) при штабах армій й по 1 технічному засобу у кожній кінній дивізії. Найкращий радіозв'язок й радіорозвідка була в Австро-Угорщині» [5]. Вражаюча прямодушність відкритих повідомлень по радіо про те, що збирається або не збирається робити Ренненкампф, зробили хоробру російську армію жертвою своїх вождів» [27], – пише Н. Стоун. «Завдяки повідомленням по радіо клером, тобто, відкритим текстом, – пише М. Гоффманн, – ми знали силу російських військ й точну роль кожної із російських частин [17, с. 62]. У серпні 1914 р. німецька розвідка слухала повідомлення штаб-квартири російських військ у Польщі, які передавалися по радіо клером. Дивно, але не було жодної спроби зашифрувати їх. Письменник Солженіцин говорив, що російське військове керівництво дещо наївно покладалося на передачу повідомлень пізно вночі, коли, як вони вважали, німці лягають спати і не слухають повідомлень. Зібрані німецькою розвідкою російські радіоповідомлення були внеском у перемогу Німеччини під Танненбергом. «У битві під Равою Руською 9 вересня 1914 р. був найкривавішим днем. Й тут мав

місце ідіотизм відкритого виходу в ефір, який вказував австрійцям напрям руху російських армій» [6, с. 72]. Німецький генерал Вальтер Ніколаї у своїх мемуарах підтверджує: «Абсолютно новим явищем у світі було радіо, яке давало змогу кожному втягнутому у війну перехоплювати повідомлення. Тому вони були завжди шифрованими. За винятком росіян, усі інші ворожі держави вели полювання на перехоплення повідомлень супротивників та за шифрами не тільки в країнах противників і в повітрі, але й у нейтральних країнах. Вони здобувалися за великі гроші. Судові вироки, які виносилися за крадіжку політичних телеграм для розвідки, виносилися і у Голландії, і у Швейцарії. Наслідком того, що німецька розвідка була обмежена тільки невеликою кількістю осіб Генерального штабу, було те, що сил вистачало тільки для власного шифрування телеграм й не було змоги залучити науковців. Цим пояснюється та обставина, що політичні повідомлення мали змогу неодноразово ставати відомими супротивнику» [4, с. 199-200]. Австрійці інтегрували свої служби перехоплення в їхньому криптографічному департаменті Канцелярії з початку війни. Вони регулярно перехоплювали й розшифровували російський трафік протягом усієї війни [15, 14]. Бельгійці змушені були зруйнувати головну станцію міжнародних комунікацій, яка стояла поблизу Брюсселю, аби вона не потрапила до рук німецької армії, що наближалася.

Німеччина передбачала, що у разі початку війни її підводні кабелі будуть пошкоджені противником. Тому вона заздалегідь розпочала будівництво потужних радіостанцій, які відіграли у цій війні стратегічну роль. Вони були побудовані у всіх німецьких колоніях, навіть найменших. Німецьким комерційним компаніям була дана настанова відкривати свої філії у нейтральних країнах та встановлювати там великі радіопередавачі та радіоприймачі. Головною країною, де це було зроблено, стали США. Telefunken звів там ряд станцій (він також постачав армії США радіоапаратуру). Справді, коли на початку війни Велика Британія швидко вивела з ладу німецькі підводні кабелі, Німеччина здійснювала комунікацію через свої потужні радіостанції, а у ті країни, де її станцій не було (наприклад, у Мексиці та південній Америці), вона пересилала отримані радіоповідомлення вже як телеграми, користуючись американським міжнародним кабельним зв'язком, й контент цих повідомлень ніким не перевірявся.

Воєнна важливість радіо стала моментально зрозумілою з початком війни. На фронтах німці сповіщали про цілі, куди скидати бомби з літаків, коли в хід пішли гази, давали радіосигнал «гази», вели свої цепеліни по радіо у потрібному напрямі. Одного разу французи перехопили німецькі радіосигнали і завдяки радіо грі повернули назад їхні цепеліни, що прямували до Африки зі зброєю та продуктами і вже подолали відстань від Болгарії до Єгипту. Британія була також майстринею із «запуску» дезінформації.

Найперша воєнна операція, яку провели австралійські війська у Першій світовій війні, була висадка їх волонтерів на острові Нова Гвінея задля того, щоб зруйнувати німецьку радіостанцію. Австралійці та японці швидко окупували ці території у Тихому Океані – колонії, які до того належали Німеччині. Коли зруйнували радіостанцію в Дзиньтао, німецька радіомережа на

Сході почала швидко зменшуватися. Станції у німецьких колоніях протрималися дещо довше. Мабуть, через те, що Британія, Франція та Бельгія мали різні цілі у їх знищенні. Британія передусім дбала про просування у домінуванні своєї радіомережі, тоді як Франція та Бельгія були зацікавлені у придбанні нових колоніальних територій та керувалися помстою за поразку попередньої війни. Німеччина найдовше протрималася на Північному Заході Африки, де німецькі радіокомунікації не тільки ними підтримувалися до середини 1915 р., але й були використані німцями для координації їхнього опору проти об'єднаних британо-південноафриканських сил, які атакували німців з Півдня та португальського вторгнення на півночі. Найдовше проіснувала німецька станція у Східній Африці, хоча рейд британців через озеро Вікторія 21-23 липня 1915 р. зруйнував радіопередавач та вежу в Тігхе. Тільки в середині 1916 р. останній німецький радіопередавач був подавлений. І навіть після цього німці вели партизанську війну в Африці, використовуючи переносні радіопередавачі і приймали повідомлення з Німеччини, коли їм вдавалося знайти джерело електричної енергії та встановити тимчасову вежу. Вони працювали до закінчення війни у листопаді 1918 р. Радіовійна мала яскраво виражений імперіалістичний характер. Боротьба за колонії в Африці, Океанії, Азії змінювала тогочасну геополітичну карту світу. В результаті Німеччина взяла участь у загарбанні колоній доволі пізно – у середині 80-х років XIX сторіччя. Але це не завадило їй придбати доволі значні володіння в Африці, Азії і Океанії.

Програвши Першу Світову війну, Німеччина втратила свої заморські володіння. Того і Камерун були розділені між Великою Британією і Францією. Танганьїка дісталася Великій Британії, Руанда і Бурунді – Бельгії. Намібія відійшла Південноафриканському Союзу. Циндао захоплений Японією, Нова Гвінея – Австралією. Каролінські, Маріанські і Маршаллові острови, Палау відішли Японії, Західне Самоа – Новій Зеландії. Країна Науру отримала статус мандатної території Ліги націй та була передана під спільне управління Великої Британії, Австралії та Нової Зеландії.

Франція була активним учасником радіовійни. Передумови для цього були закладені ще перед початком Першої світової. У Франції свою роль у радіовійні під час Першої світової війни відіграла збудована інженером Густавом Ейфелем Ейфелева вежа. Г. Ейфель підтримує за свій рахунок проект капітана Ферре, піонера в галузі бездротового телеграфу (радіо), без фінансування з боку армії. На той час у французькій армії вважалося, що оптичні сигнали та поштові голуби надійніші за технологічні новинки. Водночас радіо ще знаходилося у зародковому стані, але експерименти з ним Ферре були успішними, особливо коли він установлює антену на верхівці Ейфелевої вежі. Так сталося, що вежу попервах залишили для військових цілей. Адже ця вежа є найвищою точкою у районі Парижу. З 1906 р. на вежі розміщено радіостанцію на постійній основі. 1 січня 1910 р. Ейфель подовжує оренду вежі на термін сімдесят років. У перші тижні війни радіопередавач, що містився на вежі, глушив Німецькі радіо комунікації. Це серйозно перешкодило німецькому наступові на Париж та сприяло перемозі сил у першій битві на Марні [22]. У 1914 році радіоперехоплення дало змогу генералу Гальєну

організувати контрнаступ на Марні. Передавач TSF був французьким стратегічним ресурсом Першої світової війни. Коли приймалися повідомлення з фронту, велися операції з дезінформації ворога, наприклад, такі, що перешкоджали нападу Німеччини на Марні або такі, що вирішальним чином уможливили арешт шпигунки Мата Харі [28].

Усі головні учасники воєнних дій розвивали систему шифрів та дешифрувань, прослуховували один одного, намагаючись «зламати» шифри. Були розгорнуті мережі станцій перехоплення й, мабуть найбільш досконалою була французька мережа. Вона включала у себе високі вежі «на чолі» з Ейфелевою, по яку вже йшлося). Франція створила спеціальну військову частину, «8-й підрозділ передавачів» під проводом Картьє Штаб-квартирою була Ейфелева вежа. По суті так зароджувалась електронна розвідка. Британія створила відповідну систему тільки 1916 р. на чолі з капітаном Г. Дж. Раундом. Вона була дуже ефективною у відстеженні пересувань німецького флоту. Деякі із цих станцій, відповідно переоснащені, використовувалися під час Другої світової війни.

Подальший розвиток цих та інших комунікацій у XX–XXI ст. – більш відомий дослідникам, але ще чекає на комплексний аналіз з боку теорії міжнародних відносин.

Системно дослідивши на міждисциплінарному рівні вплив телеграфу, телефону, радіо на реконфігурацію системи міжнародних відносин до, під час та після Першої світової війни, можна дійти висновку про безперечний вплив означених воєнно-політичних комунікацій не лише на хід війни, у ході якої вони відіграли активну роль як нові тактичні та стратегічні воєнні ресурси. Вперше у військовій практиці застосовувалися передача повідомлень телеграфом, телефоном і радіо, перехоплення ворожих повідомлень, злам шифрів та розшифровка, дезінформація ворога тощо, що увійшло у воєнну науку та практику під назвами «телеграфна війна» та «телефонна війна». Війна проти глобального зв'язку противників призводила й до зміни конфігурацій колоніальних володінь цих імперій, що вело до реконфігурації колоніальних володінь Великої Британії, Німеччини і Франції у різних частинах світу. Великий вплив комунікації мали на міжнародне політичне життя, зокрема, активно використовувались у дипломатії. Ще до початку Першої світової війни телеграми стали не тільки новим форматом міжнародних відносин між головами держав, але й знаряддям дипломатичних ігор, які мали такі серйозні наслідки, як розв'язання франко-пруської війни та загострення британо-німецьких взаємин перед Англо-Бурською війною. Яскравим свідченням впливу телеграфу на початок Першої світової війни були затягування та відстрочки з передачею відомостей про події у Сараєво. Та й самі події стали відомі народам світу саме завдяки їх передачі телеграфом та телефоном із Сараєва до національних газет. Перехоплення та відповідна робота британської розвідки з телеграмою Циммермана призвели до вступу США у війну 6 квітня 1917 р. Проведене дослідження дало змогу концептуалізувати теоретичні положення та висновки про безперечний вплив комунікацій на реконфігурацію системи міжнародних відносин у цей період, про зміну політичної карти Європи і, реконфігурацію колоніальних володінь основних учасників війни, й

на зміну світового порядку в цілому. Це підводить нас до узагальнюючого висновку про досліджуваний історичний період як про перший період глобалізації комунікацій в історії людства та його зв'язок із сучасними глобалізаційними процесами.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Журбина Н.Е. Роль прессы в процессе перемены общественно-политического климата в Германии накануне Первой мировой войны / Н.Е.Журбина // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.М. Герцена. – Вып. 77. – 2008. – С. 37-41.
2. Кларк А. Голос через океан / А.Кларк. – Москва: Наука, 1971.
3. Людвиг Э. Последний Гогенцоллерн (Вильгельм II). – М.: Московский рабочий, 1991. – 236 с.
4. Николаи В. Тайные силы. Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время Первой мировой войны и в настоящее время / В.Николаи (Сборник). – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – 676 с.
5. Олейников А.В. Радиоразведка и подслушивание телефонных переговоров на русском фронте в Первую мировую войну / А.В.Олейников // Военно-исторический журнал, 2013. – № 3, № 4.
6. Ростунов И.И. Генерал Брусилев / И.И. Ростунов. – Москва: Воениздат, 1964. – С. 11.
7. Уткин А.И. Забытая трагедия. Россия в Первой мировой войне / А.И. Уткин – Смоленск: Русич, 2000.
8. Шарле Д. Подводные кабельные магистрали связи / Д.Шарле. – М.: Наука, 1971.
9. Электрический телеграф. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84>
10. Эмская депеша. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.libsearch.ru/jc_mskaya_depesha/
11. Allen P. Choctaw Indian Code Talkers of World War I / P. Allen // [Elektronik resource]. – Mode of Access: <http://www.choctawnation.com/history/people/code-talkers/code-talkers-of-ww1/>
12. Bennett A. War and Technology Gallery / A.Bennett // [Elektronik resource]. – Mode of Access: <http://www.bbc.co.uk/history/ww1/worldwars/war>
13. The BRICS Internet Cable // [Elektronik resource]. – Mode of Access: <http://www.globalresearch.co/>
14. Cowhey P.F. and Aronson J.D. / Transforming Global Information and Communication Markets: The Political Economy of Innovation. – Cambridge MA: The MIT Press, 2009.
15. Flicke W.F. War Secrets in the Ether / W. F.Flicke – New York, National Security Agency, 1954.
16. Destruction of the Brussels Radio Station / H.M. De Gallaix, // Radio Amateur News, 1919.
17. Hoffmann M. War Diaries and Other Papers / M.Hoffmann. – London, 1929, Vol. 1. – P. 62.
18. Hugill P.J. Global Communications since 1844: Geopolitics and Technology / P.J.Hugill / Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1999.
19. Imagining the Internet // [Elektronik resource]. – Mode of Access: <http://www.elon.edu/e-web/predictions/150/1870.html>
20. Lasswell H. Propaganda Technique in the World War (1927; Reprinted with a new introduction, 1971)
21. Letcher P. Eccentric Franc / P. Letcher. – Bradt Travel Guides, 2003. – P. 105.
22. Lincoln B.L. Passage Through Armageddon/ The Russians in War and Revolution 1914-1919
23. B.L. Lincoln. / The Russians in War and Revolution 1914-1919. – New York, 1986.
23. Lippmann W. Public Opinion /W. Lippmann. – New York, Alien and Unwin, 1922.
24. Kielbowicz R.B. Modernization, Communication Policy, and the Geopolitics of News, 1820-1860 / R.B.Kielbowicz // Critical Studies in Mass Communication. – Vol. 3. – No. 1. – 1986. – P. 321-330.
25. Robinson R. Electronic Warfare in WW1/ Robert Robinson // [Elektronik resource]. – Mode of Access: <http://www.samfoundation.ca/Electronic%20Warfare%20In%20WWI.pdf>
26. Rouquelle L. La propaganda germanique aus Etas-Unis / L. Rouquelle – Paris, 1916.
27. Stone N. The Eastern Front, 1914-1917 / N.Stone/ – London, 1975. – P. 63.
28. Tour Eiffel: histoire, construction, description, utilisation // [Elektronik resource]. – Mode d'assess: http://www.tly-abbara.com/voyages_personnels/france/paris/flash/tour_Eiffel.html
29. Tuchman B. The Zimmerman Telegram / B.Tuchman. – New York, Macmillan, – 1958.
30. White T. Early Radio History / T. White // [Elektronik resource]. – Mode of Access: <http://earlyradiohistory.us/sec013.htm>

ІНФОРМАЦІЙНІ ВІЙНИ ЯК СУТНІСТЬ ХОЛОДНИХ І ПРЕДТЕЧА ГАРЯЧИХ ВОЄН

На основі інноваційної глобальносистемної методології концептуально представлені результати міждисциплінарних авторських теоретичних досліджень з проблем впливу, значення та функціонування інформаційного ресурсу у різних сферах діяльності. Саме в цьому зв'язку показана трансінформаційна сутність міжнародних відносин, в тому числі об'єктивна закономірність використання інформаційних знань як пріоритетного чинника у вишкленні так званих «гарячих» та «холодних» воєн.

Ключові слова: «гарячі» та «холодні» війни, глобальносистемна методологія, ідеально-інформаційні знання, дезінформація.

На основе инновационной глобальносистемной методологии концептуально представлены результаты междисциплинарных авторских теоретических исследований по проблемам влияния, значения и функционирования информационного ресурса в различных сферах деятельности. Именно в этой связи показана трансинформационная сущность международных отношений, в том числе объективная закономерность использования информационных знаний как приоритетного фактора в явлениях возникновения так называемых «горячих» и «холодных» войн.

Ключевые слова: дезинформационные «горячие» и «холодные» войны, глобально-системная методология, идеально-информационные знания, дезинформация.

In this article, based on an innovative global system methodology the results conceptually show of the author's interdisciplinary theoretical studies on the problems of an impact, meaning and functioning of information resources in various fields of activities. The transformation essence of international relations is shown exactly in this sense, including that in the context of information objective knowledge utilization in the origin of so-called cold and hot wars.

Keywords: globally systemic, transinformational, crisis, civilization, disinformation, essence, international relations.

Кожна розмова про «війну» на побутовому чи фаховому рівні, а тим більше на науково-методологічному, і навіть на суто теоретичному, засвідчує про можливість або й наявність кризового стану у певній сфері нашого життя. Ми добре знаємо, що у сфері спорту, науки та й в усіх процесах творчої діяльності людини природно панує змагальність та конкуренція, яка спочатку має, так би мовити, здоровий і позитивний, навіть демократизаційний характер, згодом набираючи більш-менш непомірного і взаємовиловничого потенціалу. Ми також уже свідомі того, що взаємна боротьба може переходити із латентної форми у відкриту вербальну дезорієнтаційну ворожнечу на усіх рівнях, починаючи із міжособових конфліктів, а ж до так званих ідеологічних війн у світовому масштабі і начебто двополосному вимірі. «Гарячі» це або «холодні» війни, їх виникнення і взаємозв'язки – ми можемо певним чином зрозуміти тільки сутнісно та глибинно досліджуючи ці феномени з глобальносистемної точки зору як найбільш сучасної в методологічному визначенні.

Отже, з повсякденного життя ми також добре бачимо, що далеко не завжди суто конкурентний спосіб творчої діяльності проходить кваліфіковано і компетентно, й приносить лише очікувані позитивні результати. І цей факт важко спростувати, а ще важче науково відслідкувати та пояснити. Відтак, тут

ми маємо повне право використати інноваційно розроблену автором глобальносистемну методологію, яка адекватно враховує саме глобальну структуру фундаментальних найвпливовіших чинників світового процесу. Зрештою нами буде всебічно представлена ця структура. Але вже тут зафіксуємо, що в результаті наших тривалих досліджень чітко визначена ця глобальносистемна структура в складі: «людина, екосфера та інформатизація світу» з усіма її взаємозв'язками та механізмами.

Також чітко зафіксуємо, що без будь-якого сумніву кожна людська дія, (в тому числі – воєнізована), є транспсихічною (вірніше: трансінтелектуальною), отже транспсихоінформаційною. Це головним чином тому, що людина як суб'єкт здобуває ідеальні по своїй суті інформаційні знання у взаємодії з об'єктом – навколишнім середовищем (екосфера) та використовує їх для формування і реалізації цілей також шляхом ідеально інформаційного моделювання.

Відтак, результати дій завжди принципово будуть залежати від рівня достовірності використаного інформаційного ресурсу. Тому, зважаючи на змістовну цінність інформації, також попереднім чином – повсюдно вже названі інформаційні війни ми назвемо дезінформаційними. Отже, недостовірною інформацією як недосконалими знаннями застелений шлях до збройних конфліктів, «гарячих» чи «холодних», але завжди трансінформаційних. Якщо коротко, то нам потрібно добре усвідомити, що феномен інформації в нашому житті проявляється неоднозначно щодо суто людських потреб, тобто як позитивно, так і негативно, скажімо як ніж чи інше знаряддя діяльності. Відтак зрозуміємо, що інформація – це двогострий меч.

Вельми динамічно актуалізовані тенденції новоісторичного сьогодення яскраво демонструють імперативний наступ так названих глобалізаційних процесів. Відтак, якщо по-можливості адекватно розглядати найважливіші події у сучасному житті держав і народів, то без усякого сумніву потрібно це робити, передусім, з урахуванням чітко виявлених реалій і тенденцій світового й національного розвитку, але, мабуть, уже за відповідними до часу глобалізаційно-цивілізаційним підходом і всесвітньо-історичними вимірами. Таким чином, беручи до уваги вище зазначені імперативні чинники сучасного розвитку і зважаючи насамперед на динаміку подій ХХ та початку ХХІ ст., спробуємо науково усвідомити вплив найголовніших чинників на життєво найважливіші події цього часу не тільки по горизонталі, а й по вертикалі, тобто глобальносистемно.

Найбільш сумними періодами цього часу безумовно були міжнародні конфлікти із застосуванням різного виду зброї і технологій. Якщо ж глобальносистемним чином розглядати проблематику «гарячих» та «холодних» воєн, починаючи, зокрема, з періоду світових воєн, то почнемо з того, що Перша світова війна вибухнула майже неочікувано, здавалось би, з якогось незначного приводу. Як також стверджують деякі дослідники, найголовнішою причиною цієї «гарячої» війни були особливо загострені протиріччя у відносинах між Німеччиною та Росією, які тривалий час напружувались німцями під гаслом «Drang nach Osten».

Тут можна, звісно, віднайти найближчі аргументи щодо конкретності захисту обопільних національних інтересів, але, як відомо, накопичувались ці протиріччя в немалому часі й не без спроби владнати їх вербально-дипломатичним, тобто інформаційним шляхом. Однак, уже навіть в процесі цих спроб ситуація дещо напружувалась, поступово переходячи в більш холодні стосунки поміж державами, які сповідували ті або інші ситуативні концептуальні підходи. В такому разі може бути доречним вислів – Істина на небесах, а сила в аргументах. Якщо сюди ще додати світогляд, рівень компетентності, здоров'я і моралі політиків – виконавчих суб'єктів у цих спробах, то міра похолодання і кризова напруженість у міжнародних відносинах виявляться достатніми для вибуху навіть світового воєнного збройного конфлікту.

Відтак, необхідність розглядати ці питання на сучасному науково-методологічному рівні спрямовує наші роздуми до більш глибинного усвідомлення сутності власне глобалізаційних та цивілізаційних процесів. Така ситуація вельми активно стимулювала, і навіть примушувала, наші дослідження поставити на рейки сучасно відповідної теорії й методології перебігу процесів соціально-економічного і загальносвітового розвитку.

Досить тривалий час міждисциплінарного наукового пошуку привів нас не тільки до розуміння можливості ефективно проводити дослідження системно цілісних процесів соціального і цивілізаційного розвитку, а й відповідно до сучасних потреб реалізації цих процесів в умовах сьогодення. Іншими словами, реалії і тенденції сучасного світового розвитку об'єктивно надають дослідникам змогу не тільки уже в котрий раз зафіксувати кризовий стан справ майже в усіх сферах життя на нашій планеті. Головна можливість – це глибинніше, і в глобальносистемному вимірі розглянути ситуацію, яка склалася не тільки в усьому планетарному просторі, а й всезагально, тобто з урахуванням об'єктивних природно-космічних закономірностей історичного перебігу усіх речовинних, енергетичних, гуманітарних, політичних, соціокультурних, технологічно-економічних та й загалом – цивілізаційних процесів.

Якщо не тільки прагматично, а й фундаментально, тобто глобально та системно підходити до проблем, так чи інакше пов'язаних з сучасною кризою загальносвітового виміру, то передусім зафіксуємо найреальнішу картину соціально опосередкованого світу взагалі. І цю реальність треба розглядати як таку, що починаючи з доісторичних часів, сучасне багатомільйонне людство зі своїми потребами об'єктивно не може змінити, а тим більше відмінити найглибинніші основи свого існування. Нагадаємо, що такими основами завжди були, є і будуть матеріально-енергетична першооснова та єдина інформаційно-цільова основа соціокультурної діяльності в природних межах екосфери [3, 5].

Таким чином, використовуваний автором в цій роботі термін «глобальносистемний» означає адекватну відображеність та місце об'єкта нашого дослідження у всезагальній світовій структурі на природно й соціально закономірному плані. Ще раз зафіксуємо, що цю структуру цілком закономірно складають: людина (людство) як суб'єкт активності в соціальній формі світового розвитку та речовинно-енергетичний світ як єдиний об'єкт і

ресурсна першооснова в глобальній системі всеохоплюючої взаємодії, але в трансінформаційному взаємозв'язку [5].

Тобто, природно закономірна глобальність світового процесу як така зобов'язує суб'єкта враховувати в усіх системах активнотворчої діяльності сутність людини та природно-екологічні можливості. Такий, фактично глобальний підхід демонстрували вже навіть класики «марксизму». Однак у реальності виявилось, що *homo sapiens* і *homo socialis* сприймає світ не тільки безпосередньо, а й трансінформаційно, тобто з використанням історично накопичуваного ресурсу інформаційних знань як ідеально-абстрактного, але глобального і природно єдиного орієнтиру щодо ефективності праці та системно безпечної діяльності в об'єктивно непорушній сфері законів природи. Тут також доречно буде згадати класичне: «від живого споглядання – до абстрактного мислення, а від нього – до практики» [4, 5].

Для прикладу, дуже войовничі твердження матеріалістів про те, що все почалося і залежить від матерії хоч і були фундаментальними, але ієрархічно помилковими щодо суб'єкт – об'єктних відносин загалом. Адже в системах соціально-економічної праці, як процесах принципово цілеспрямованих, саме мета діяльності, що сутнісно формується на основі ідеального інформаційного ресурсу, законно стає ієрархічно первинною, отже, пріоритетно вирішальною щодо ефективності і безпеки розвитку. Як наслідок такої помилки можна вказати на парадокс «наявного товарного дефіциту» та на суто дезінформаційні підстави начебто загадкового саморозвалу «антиідеалістичної» всесоюзної наддержави, яка так безоглядно сповідувала саме матеріалістичну ідеологію [5].

З глобальносистемної точки зору вище ми розглянули лише деякі початкові моменти в напрямку суто цивілізаційного визначення проблем сучасного світового розвитку. Головним чином, ми тут почали розуміти, що людське життя як соціально опосередкована форма процесу всесвітнього розвитку природно і глобально закономірно базується на основі речовинно – енергетичних ресурсів та на генетично, методологічно й праксеологічно єдиній основі інформаційних знань – специфічного ідеального ресурсу розвитку, отже загалом – цивілізаційного поступу.

Але суть ідеальне й абстрактне, тобто суть трансінформаційне, опосередкування соціалізованого світу надає людині можливість саморозвитку не тільки як його невіддільної частини, а й як активнотворчої особистості та синергетично діючого суб'єкта в сфері об'єктивно існуючого речовинно-енергетичного середовища. Ідеальний же інформаційний ресурс практично функціонує в соціально-економічній сфері власне як мірило реальності, тобто як глобально орієнтуючі, універсальні знання про світові процеси. Цей ресурс історичним шляхом накопичується та без усяких обмежень може використовуватись в кожній системі оперативної і стратегічної діяльності. Будучи єдиним і повноважним представником об'єктивно існуючого світу, саме таким законним чином інформаційні знання стверджують свою пріоритетно стратегічну роль і свій глобально впливовий статус в світовому, особистісному і соціально-економічному житті. Саме так у функціональній структурі кожного трудового процесу з'являються прямий, зворотній та (по-сучасному) – глобальносистемний самоуправлінський зв'язок.

Отже, будучи абсолютно ідеальним феноменом – ресурсом, інформаційні знання принципово здатні, уже без традиційних перешкод та обмежень, поширюватись теоретично і, власне, практично використовуватись максимально швидкісними електромагнітно-технологічними носіями, наприклад, в сучасних Інтернет мережах або пристроях зв'язку. Окрім того, феномен інформації, як ідеальний об'єкт – ресурс інтелектуальної праці, практично не чинить майже ніякого опору, то порівняно з ринковим обміном натуральним товаром в сфері соціального життя, він як еквівалент товару і змісту (в тому числі грошей) є економічно вигідним. І ця функція інформаційних знань повинна бути визнана однією з найголовніших в повному механізмі цивілізаційного процесу, і найбільш конкретно – в механізмі політично-економічної діяльності [3, 5].

Відтак, якщо ми визначасмо ідеально-інформаційний ресурс стратегічно пріоритетним в усій ієрархії чинників соціально-економічного процесу, і саме за глобальносистемним виміром, то це практично означає, що власне усі сфери соціального життя закономірно потребують високоякісних, відповідних до своїх конкретних цілей, достовірних інформаційних знань. Гуманітарну сферу, попри деяку легковажність сучасного суб'єкта щодо розуміння глобально вирішального впливу інформаційних знань на соціально-економічний розвиток, фактично треба вважати «альфою і омегою» ефективності активнотворчої праці і управління політекономічними системами. І це, насамперед, переконливо свідчить про глобальносистемний статус інформації в сфері людського життя не тільки на пріоритетному стратегічному плані, а й в плані оперативного управління діяльністю протягом повного цілеспрямованого процесу досягнення трудового результату. Сумно, але це стосується і процесів організації воєнних дій.

Таким чином, усі без винятку здатності, переваги і негаразди соціокультурного життя та розвитку глобально заглиблені в сутність трансінформаційного представництва об'єктивно існуючого природно закономірного світу. Тому, сучасний цивілізаційний процес можна представити глобальносистемною формулою так: «об'єктивно існуючий матеріально-енергетичний світ – соціум – науково-освітня сфера – інформаційні знання – творчий інтелект – інновації – високі технології – виробництво – духовно та матеріально досконале життя».

Скажемо, що, на превеликий жаль, не все здійснюється однозначно позитивно в житті людства. Хоч насправді – усі без винятку системи соціокультурної й економічної діяльності принципово повинні бути лише цілеспрямованими та доцільними. Однак в реальності, ідеальний інформаційно-цільовий ресурс, як природно єдиний гарант та орієнтир успішного розвитку лише глобально – початково відкриває людині можливості ефективної діяльності, соціокультурного вдосконалення та цивілізаційного поступу. І саме тому життя сьогодні чітко вказує на найголовніші можливості сучасності – науку, право, духовність.

Але фактично незаперечним явищем в реальному житті людей ХХ-ХХІ ст. постали системні кризи майже в усіх сферах діяльності та розвитку, в т.ч. войовничого характеру. Все частіше різні науковці згадують саме про кризу

глобальносистемного виміру. Та про що ж йдеться у цих згадках? Нажаль, мова, здебільшого, йде лише про планетарно-світовий вимір.

З точки зору видатного глобаліста сучасності академіка В.І. Вернадського наука, як соціально найефективніший інститут дослідження природно обумовлених процесів, виникла з релігії та філософії. Якщо спиратись на біблійні тексти, то, мабуть, найпершим кризогенним моментом у сфері буття людей, слід визнати, так названий, «першогоріх» як подію спожиття «плоду від дерева пізнання». Подальша філософська думка, окрім хіба що вульгарно матеріалістичної, принципово не заперечувала цього «релігійно-історичного факту» [1, 5].

Однак, тут варто звернути особливу увагу саме на гріховну сутність цього факту – розділення об'єктивно єдиного світу на «дещо добре та дещо зле» в самому процесі пізнання. Тому, що це і є первинний чинник глобальної дезінтеграції природно цілісного світу у людській свідомості. І саме в цій дивній події людство фактично отримало трансінформаційний метод – шлях світогляду, життєвої діяльності і розвитку. Доречно тут зауважити також, що реалії і тенденції сучасного світового розвитку не тільки не заперечують, а й вочевидь переконливо підтверджують факти людського поступу саме цим шляхом. Адже вони вже втілені у високих технологіях, революційній інформатизації світу і реальному переході розвинених країн в стан надінтенсивної розбудови трансінформаційного чи ноосферного буття.

На жаль, «першогоріховний кризогенний переділ світу» супутно викликав «ієрархічний ланцюг» дезінформаційно-дезінтеграційних ефектів в усіх сферах соціально-економічної діяльності, а також в політично-військовій сфері, тобто в глобальносистемному вимірі і в усьому цивілізаційному просторі. Сучасні підходи до проблем розбудови інформаційного суспільства, отже, до проблем наукового і практичного пізнання явищ, властивостей і закономірностей перебігу природних процесів в об'єктивно існуючому речовинно-енергетичному середовищі не мають відповідної до реального стану та потреб людства всебічно виваженої, тобто сучасної глобальносистемної методології. Тому історично нагромаджені інформаційні ресурси сьогодні здебільшого уявляють собою фактично не систематизовані масиви різних, не зовсім доброякісних повідомлень або незакінчених результатів досліджень, недообґрунтованих ідей, думок і немало іншої по-суті дезінформації. І дивно, що ці, м'яко кажучи, парадокси панують на історично найвідповідальнішому етапі революційної інформатизації та розбудови глобального інформаційно-ноосферного життя.

Варто зазначити, що усякі війни є лише глобально системним наслідком в такій ситуації. Отже, загалом зафіксуємо, що єдиною рушійною силою в усіх так званих трансінформаційних процесах, включно у войовничих діях, є її (людини) свідомо компетентна психічна енергія, і головне – воля. Тобто, це сила психоінформаційних імпульсів людини.

Специфічний «конвеєр» соціально-економічного життя людей і всезагального цивілізаційного процесу, насамперед свідчить про обмеженість здатностей одної людини. І саме тому, закономірно природно формуються соціальні відносини у різних за ключовими параметрами людей як

індивідуальних суб'єктів діяльності в по-суті єдиному за цільовими параметрами всесвітньо-історичному процесі. Отже, в принципі, кожен суб'єкт, кожен рівень освіти та фахової підготовки, кожен показник психічного і морального здоров'я кожного учасника трудового процесу мають бути доцільно узгодженими та спрямованими до поставленої мети. Але це лише «ідеальний варіант», якого в принципі також не буває. Завжди, на будь-якому етапі праці неминуче існують так звані «спроби та помилки», постійні уточнення цільових планів, добірка ресурсів, в т.ч. кадрових та інформаційних, творча доробка програм і нових технологічних рішень тощо. І все це внаслідок дефіциту високоякісних (достовірних) знань, якщо мова йде саме про соціалізований принцип людської праці. А що вже й вести мову про надскладні проекти, або національні програми, або міжнародну співпрацю – суцільний поділ та відповідна проблематичність.

Сьогоднішнє життя людства здається надпроблематичним. І це головним чином тому, що надінтенсивно виявились такі феномени як «інформаційний вибух» й інформаційно-технологічна революція саме в сфері соціально-економічної діяльності і розвитку. І начебто сучасна наука високорозвинена, і інформаційних ресурсів в світі чимало, але рівень і тиск проблем катастрофічно зростає. Про це переконливо свідчить не лише тематика всесвітніх форумів з проблем глобального розвитку, а й виступи антиглобалістів, які по-своєму законно переймаються конкретикою свого регіонального, національного та особистісного життя як в економічному, так і в екологічному просторі. Саме тому ми, я маю на увазі усіх поінформованих оптимістів, так наполегливо підкреслюємо реальність і катастрофічність глобальносистемної кризи трансінформаційної цивілізації. Адже сучасне людство, варто це визнати, живе, вірніше існує під постійною загрозою воєнного дамоклова меча.

Відтак, об'єктивно необхідна потреба життєзабезпечення людини та суспільства обумовлює не тільки їхню активну творчу працю – прямий трансінформаційний зв'язок глобальної системи, а й імперативно виявлену необхідність уважно відслідковувати соціально-економічну, екологічну та безпекову ефективність своєї діяльності – зворотній трансінформаційний зв'язок цієї системи. Однак, оскільки як прямим, так і зворотнім зв'язком мікропроцесуально (психоінформаційно) принципово може керувати лише людина, то доля усіх соціокультурних і економічних процесів опиняється виключно в її руках. Тобто, ефективність усякої людської діяльності залежить, насамперед, від наявності якісного інформаційного ресурсу, компетентності та здоров'я людини.

Але доля людства склалася так, що усі негаразди, особливо на сучасному етапі розвитку, не тільки продовжують «першогорішувну» інерцію буття, а й додають новітні наслідки, навіть катастрофічні та глобальні. Тому ми тут ще раз згадаємо основні (вузлові) моменти розділення підвалів життя і виникнення глобальносистемних дезінформаційних ефектів в усіх соціокультурних та економічних процесах. Відтак, за своєю глибинною сутністю та функцією цей важіль є неоднозначною транс-психо-інформаційною силою щодо потреб і інтересів людей [6].

Оскільки інформаційні чинники і психіка людини існують та функціонують безпосередньо [5, 6], то теорія і практика в дослідженнях інформаційних процесів фактично співпадають. Такий діалектичний взаємозв'язок цих чинників в умовах недостатньої правосвідомості громадян та аморальності в суспільстві надає їм можливості не тільки зловживання інформаційними ресурсами, а й небезпечно маніпулювати загальним соціально-психологічним простором. А перманентний процес віртуалізації життя, тобто інтенсивний процес відчуження людей від живої реальності, отже від природи та достовірної інформації, може призвести, та вже й призводить, хоч і дещо приховано, до катастрофічної кризи глобальносистемного виміру. Нам потрібно чітко усвідомити, що інформація – найнебезпечніша зброя ХХІ століття.

Автор щиро вважає, що завдяки використанню представлених у цій роботі концептуальних роздумів закономірно з'являться нові думки і можливості подолання трансінформаційних за своєю глибинною сутністю «холодних» чи «гарячих» глобальних за масштабами кризових явищ у житті сучасного людства.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вернадский В.И. О науке. Т.1. – Дубна, «Феникс», 1997. – 576 с. 2. Булгаков С.Н. Философия хозяйства. – М.: Наука, 1990. – 412 с. 3. Скаленко О.К. Глобальносистемний вимір національних інтересів України // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Вип.15. – К., 2009. – С.377-384 4. Павленко Ю.В., Пахомов Ю.М., Крымский С.В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К.: БМДП, 1998. – 432 с. 5. Скаленко А.К. Глобальные резервы роста. – К.: Интеллект, 2002. – 428 с. 6. Скаленко А.К. Трансформационная глобалистика мира ХХІ // Альманах ЦОН МГУ – № 2(74). – 2011. – С. 40-56.

УДК 94(100) “1914/1919” (477+470+571)

Солошенко В.В.

РОЛЬ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ У КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ)

У статті проаналізовано проблему відтворення та збереження колективної пам'яті про Першу світову війну в країнах Східної Європи. З'ясовано якою була Перша світова війна в пам'яті російського та українського народів, які уроки повинні винести нинішні покоління, щоб унеможливити подібну катастрофу в майбутньому.

Ключові слова: Перша світова війна, Східна Європа, Україна, Росія, відтворення, колективна пам'ять.

В статье проанализирована проблема реконструкции и сохранения коллективной памяти о Первой мировой войне в странах Восточной Европы. Выяснено какой была Первая мировая война в памяти российского и украинского народов, какие уроки должны вынести нынешние поколения с тем, чтобы исключить подобную катастрофу в будущем.

Ключевые слова: Первая мировая война, Восточная Европа, Украина, Россия, реконструкция, коллективная память.

The article tackles the problem of reproduction and preservation of the collective memory about the World War I in the region of Eastern Europe. It was cleared out as the real memory of the World War I for it has been carved in the Ukrainian people's mentality. All the foregoing lessons must be learnt to exclude the similar catastrophe in the future.

Keywords: The World War I, Eastern Europe's states collective historic memory, a reconstruction of memory in Ukraine, a reconstruction of memory in Russia.

Різні аспекти Першої світової війни висвітлювалися в роботах російських та українських істориків Ф. Нотовича, О. Вільшанської, В. Віноградова, О. Реєнта, В. Смоля, однак Перша світова війна та пам'ять про неї в радянській, українській та російській історіографії залишається недостатньо дослідженою проблемою [1].

У 70-х роках ХХ століття істориками української діаспори було проаналізовано матеріали австрійських архівів та опубліковано збірник документів, присвячених українській справі 1914-1922 рр., також існувала низка робіт, присвячених січовим стрільцям.

На відміну від пострадянських істориків, соціологів західні дослідники чимало уваги приділяли темі Великої війни. Центральними у європейських студіях була історія пам'яті про Першу світову війну, національний та людський чинник в історії. Основну увагу європейські дослідники почали звертати на ментальність, уявлення, сприйняття, громадську думку, різні складові суспільного організму періоду 1914-1918 рр. [2].

Політика пам'яті є однією із складових діяльності кожного суспільства. Історична пам'ять включає в себе колективні, соціальні, політичні та інші складові одночасно. Минулого року відзначалося сторіччя від початку участі України та Росії у Першій світовій війні – війні, яку сучасники називають Великою Світовою війною або Великою війною. Варто підкреслити, що до другої половини ХХ століття ця війна вважалася «забутою війною» і наші співвітчизники і сьогодні знають про неї доволі мало.

У колективній пам'яті східноєвропейських країн, в Україні та Росії зокрема, пам'ять про Першу світову війну була перекручена за допомогою ідеологічної інтерпретації та майже стерта із пам'яті поколінь. Історичні джерела дозволяють простежити історикам та соціологам – як ставилися різні верстви населення до Великої війни. Останнім часом до цієї теми повертається все більше дослідників, політиків та дипломатів.

Говорячи про царську Росію, підкреслю, що збереглося чимало джерел, які красномовно свідчать про відношення різних верств населення до війни, а також збереглася солідна наукова література. У сучасній РФ до числа вагомих напрацювань слід віднести й нинішні плани та розробки російських дослідників. У їх числі двотомна енциклопедія «Росія в Першій світовій війні» і великий енциклопедичний словник «Перша світова війна», які побачили світ у 2014 р. Міністерство оборони Росії ініціювало підготовку «шеститомника» з історії цієї «невідомої» для багатьох сучасників війни. Останній проект планують завершити до 2018 р., тобто до 100-річчя закінчення Першої світової війни.

Як слушно зазначають вітчизняні історики, «Характер і природа розпочатої у серпні 1914 р. всесвітньої бойні відзначались не захистом «рідної землі, священних рубежів вітчизни», не турботою про спасіння культурних цінностей і цивілізацій, а інтересами імперіалістичної експансії у формі захоплення, розподілу, переділу чужої землі або встановлення сфер впливів...» [2].

Якою ж була Перша світова війна в пам'яті російського та українського населення? Також варто виокремити відмінності в Україні та Росії у спогадах, настроях та досвіді саме на її початку. Багато на що проливають світло спогади населення України про Першу світову війну, про німецьку та австрійську армії. Згідно Брест-Литовському договору армія окупантів вивозила з України зерно, скот, вони не грабували населення України так відверто, як це робила Радянська влада та армія.

В якості позитивного прикладу варто згадати постать Павла Скоропадського, який був царським генералом, гетьманом України, він вів боротьбу за Україну, довгий час жив у Берліні. Це доводить нам той факт, що пам'ять про Першу світову війну в Україні була не настільки негативною, як про Другу світову війну.

У дослідженнях різних соціальних аспектів історії Першої світової війни в Росії та Україні можна спостерігати справжній бум. Як слушно стверджував академік Національної академії наук України М. Попович, це була війна, якої ніхто не хотів і ніхто не передбачав, конфлікт світового масштабу, і звісно, велика помилка, яка комусь належала.

Українські землі, які входили у цей час до складу Російської та Австрійської імперій, були ареною боротьби ворогуючих коаліцій. Звичайно, що інтереси та прагнення українського народу не враховувалися.

Перша світова війна та її далекосяжні наслідки окреслили, за баченням багатьох філософів та політиків, цивілізаційний розкол. В першу чергу, це стосувалося Європейського континенту [7].

Війна завжди пов'язана зі змінами як в усьому суспільстві, так і в житті кожного громадянина. Особливо відчутними ці зміни були в містах. Уривки з газетних статей тих часів, архівні матеріали та спогади учасників дають нам можливість через відтворення деталей повсякденного життя показати реальність та відтворити спосіб життя українського та російського суспільства під час Першої світової війни.

Початок війни позначився дивовижною єдністю суспільства, незважаючи на національну та соціальну приналежність, навіть, не зважаючи на політичні погляди. Це виражалось багатьма численними особистими пожертвуваннями та публічними засобами, у формі публічної підтримки родин, члени яких були учасниками війни. Людей переповнювало самовизнання своєї національної приналежності, бажання бути разом зі своєю країною і навіть устремління до самопожертвування [4].

Побуває ще така оцінка й навіть серед істориків, яка зводиться до визнання патріотичного підйому, що охопив усю країну – від царюючої династії до селян. При цьому посилаються на такі факти як припинення страйків, успішна мобілізація, добровольчий запис у діючу армію, великі жертви на рахунок оборони, досить помітна участь населення у військових позиках держави й інші. Більше того, багато з ура-патріотів намагалися подати цю війну – другою вітчизняною війною! (Слідом за війною 1812 р. з навалюю Наполеона.) А проурядові політики стверджували, що війна затьмарила все інше, усі поточні проблеми внутрішнього життя, що під першим враженням війни про них навіть не можна думати чи говорити. Звичайно, що це було так

лише певною мірою в перші місяці воєнних дій на тлі вдалих операцій російської армії – скажімо, узяття м. Гумбіннена, тобто вступу російських військ у межі тогочасної Німеччини.

Показово і те, що з початком війни у вищих колах проявом патріотизму стало намагання уникати розкошів і помірність у всьому. Модним було відмовитися від моди. На шпальтах газет та в журналах публікували фото принцес, фрейлін двору, вбраних в одяг сестер милосердя. За таких умов недоречними видавалися бальні сукні, дорогоцінні прикраси та хутра. Слід зазначити, що ідея відмовитися від дорогих і модних нарядів не була вітчизняним витвором. Подібна кампанія на офіційному рівні проводилась і в інших державах-учасниках війни. Наприклад, підпис під одним англійським плакатом із зображенням розкішно вбраної дами зазначає, що ті, хто купує такий одяг, допомагає німцям, оскільки для пошиття цього костюма корабель мусив бути навантажений дорогим крамом, замість чогось корисного й необхідного [4].

Так, у спогадах Віри Миколаївни дружини генерала П.К. Ренненкампа, командувача у той час 1-ою армією, які написані в 1930-ті і опубліковані тільки у наш час, можна знайти характерне сприйняття подій. Віра Миколаївна була опікункою і членом правління місцевого відділення суспільства Червоного Хреста і з початком Першої світової війни активно брала участь в організації допомоги пораненим, у створенні шпиталів і забезпеченні їх сестрами милосердя. У спогадах вона детально пише і про те, що їй самій вдалося зробити на цій ниві: про те, як вона заснувала Комітет допомоги сім'ям покликаних в армію запасних нижніх чинів, майстерні з пошиття білизни для фронту, як брала участь у формуванні легкого автомобільного загону Євангельського суспільства Червоного хреста, яке вивозило поранених з поля бою.

В одній з Петербурзьких газет через місяць після початку воєнних дій відзначалося: «Внутрішні чвари» зникли. Їх немає. Їх немає в столиці й у селі, їх немає на фабриках, у суспільних установах, у Думі, серед депутатів різних національностей. Усі злилися в одному почутті, в одному пориві – дати відсіч зазіханню на цілісність, честь і гідність батьківщини. Ліві суспільні шари простягнули руку уряду. Росія стала перед ворогом однією великою людиною, яка носить одне велике ім'я: росіянин...»

Але чи все було так однозначно? Аналіз документів, спогадів учасників Першої світової війни з боку Російської імперії (як і інших країн-учасниць) дають підстави говорити про істотну еволюцію свідомості мільйонів громадян. Уже перші місяці воєнних дій досить протверезне діяли як на свідомість багатомільйонних мас, учасників війни, так і на різні політичні сили й течії. Про це свідчить уважний аналіз практики проведення мобілізації, настрою в столицях і глибинці Росії, відношення різних політичних сил до війни. Так, про мобілізацію є такі архівні дані, які спростовують багато існуючих вистав.

Свій протест і небажання воювати багато ратників і ополченці, що підлягали явці для від'їзду й наступного виконання повинності, виразили тим, що взагалі не з'явилися до огляду на призивні ділянки. Усього, за даними керівництва Казанського військового округу, на збірні пункти на кінець серпня

1914 р. не з'явилося без поважних причин 22 700 людей. Крім того, заявили себе хворими 173 809 людей, або 28,4% усіх, що мали бути призваними у ті часи по цьому округу. Тобто архівні дані дозволяють стверджувати, що багато робітників і селян або зовсім не з'явилися на збірні пункти, або під приводом хвороби намагалися відсторонитися від виконання військової повинності.

Нерідко прибулі на призивні ділянки призовники виражали свій протест проти війни в більш активних формах: бунтах, погромах і т.п. Найбільший розмах виступи із числа мобілізованих на військову службу прийняли в східній частині Європейської Росії та Поволжя.

Однак, не дивлячись на загальну хвилю масового патріотизму та поширений лозунг «Війна до переможного кінця!», в низці суспільства пробивалися і поодинокі паростки антивійськових настроїв [5, 153].

Спогади сучасників дають можливість відтворити події, які тоді відбувалися, відчутти спосіб життя та світосприйняття населення. Окрім указаних питань сприйняття початку воєнних дій та прагнень уникнути військової повинності слід вказати й на іншу складову тогочасного перебігу подій. Показово, що від самого початку війни офіційна пропаганда формувала і образ ворога-німця.

У східноєвропейській культурі пам'яті Першої світової війни, незважаючи навіть на великі втрати, є війною забутою. У Радянському Союзі цю війну затьмарили спочатку революція 1917 р., громадянська війна та великі втрати під час Другої світової війни. Велика війна вважалася війною російських, так званих імперіалістів та старої еліти.

Варто підкреслити, що для не суверенних держав Східної Європи пам'ять про жертви Першої світової війни є особливо складною, оскільки вихідці з них представляли різні держави і під час війни повинні були навіть воювати один проти одного. Зважаючи на це в Україні, як і в Росії не згадують про солдат цієї війни, як, наприклад, в Австралії, Новій Зеландії або Канаді, а згадують про героїв більш пізніх війн за незалежність або громадянські війни за створення відповідних державних утворень.

Протягом ХХ століття в багатьох країнах уже під час війни відбувалася перша кодифікація пам'яті про події війни, існувала різна кон'юнктура спогадів про Першу світову війну, які мали національні спільні риси та особливості.

Вже під час війни було заплановано спорудження пам'ятників загиблим солдатам, опубліковані солдатські листи, розповіді та романи, присвячені військовим подіям. Література та кінематограф слугували потужною пропагандою. Ще під час війни збиралися листи та фото для того, щоб надати спогадам музейного оформлення. Але у цьому зв'язку варто взяти до уваги наступне – ставлення до війни змінювалося у ході самої ж війни. Спочатку було захоплення патріотичні настрої, пізніше – гнів, обурення та розчарування. Варто підкреслити, що у спогадах, які були опубліковані в Радянському Союзі, події, що відбувалися під час війни, їх зображення, мало відоме радянське забарвлення та тлумачення.

Велика частина населення, зокрема, інтелігенції виявляла широку лояльність по відношенню до уряду. Більшість мешканців міст переповнювало відчуття захоплення, самосвідомості, громадянської відповідальності, а також

бажання бути єдиним зі своєю країною, урядом та навіть почуття готовності до самопожертви.

Європейський вплив був відчутним і на вулицях Києва, проходив так заний «День білих квітів». Так само, як і в інших великих містах Європи, у Києві дами та дівчата у сірих платтях, білих фартухах з червоним хрестом на грудях продавали прапорці та квіти на підтримку родин мобілізованих та поранених солдат. 16 липня 1914 р. було оголошено спочатку часткову мобілізацію, а 17 липня 1914 р. – загальну мобілізацію. Служити в армії добровольцем вважалося питанням честі. Преса висвітлювала значні успіхи мобілізаційної кампанії. Наприклад, в Києві її було проведено достроково, раніше запланованого терміну. Для молоді та учнів, це була можливість проявити свій характер – здобути справжнє визнання та зазнати пригод. Тому непоодинокими були випадки втечі дітей на фронт, які під впливом призовної кампанії та патріотичних настроїв вирушали на фронт. Про таких втікачів писали газети, їх розшукували батьки та евакуювали з фронту. Дух патріотизму переповнював населення країн, хоча, звичайно, були й такі громадяни, які ухилялися від воєнної служби. Так на початок серпня 1914 р. 173 809 осіб записалося хворими.

Як відомо, українські землі, які входили у той час до складу Російської та Австрійської імперій, стали об'єктом зіткнення ворогуючих коаліцій. При цьому інтереси українського народу не враховувалися. Підтвердилося сказане І. Франком ще у 1889 р. – «На шахівниці політики Європи українці не є навіть нікчемною пішечкою». Галичина перетворилася на центральне поле битви габсбурзької армії, Львів та Перемишль створювали свої найпотужніші укріплення.

Загарбання українських земель було невід'ємною частиною агресивних планів Росії, Німеччини та Австро-Угорщини. Остання претендувала на розширення своїх володінь за рахунок Волині та Поділля, Німеччина зазіхала на іншу територію України, а також Прибалтику, Білорусію, Кавказ з метою виходу до Ірану, Середньої Азії та Індійського океану. Росія намагалася просунути кордони імперії до Карпат, здійснюючи свою давню політику збирання «руських земель». Після вступу у війну Туреччини розроблявся план захоплення Північного Причорномор'я і встановлення турецького контролю над Чорним морем.

З початком війни українські землі перетворилися на арену воєнних дій, а самі українці змушені були воювати за чужі інтереси і брати участь у нав'язаному братовбивчому протистоянні. За різними оцінками, на боці Австро-Угорщини воювало від 250 до 300 тис., а в російській армії – від 3,5 до 4,5 млн. етнічних українців. Величезні людські втрати спричинили в повоєнній Україні негативні демографічні зрушення, поглиблені революційними подіями, інтервенцією, отаманщиною, неминучими за таких обставин міграційними процесами [2].

Учені різних наукових інституцій повинні враховувати той факт, що колективна пам'ять має властивість трансформуватися протягом часу.

Важливим, на нашу думку, є також питання щодо ролі церкви у процесі вибудови політики колективної пам'яті у Східній Європі. Важливо зазначити,

що в європейських країнах під час богослужіння щонеділі згадували загиблих. В Росії, як і в Україні, про них було на довгий час забуто.

Однією з перешкод у формуванні колективної пам'яті Східноєвропейських країн було те, що Перша світова війна не залишила загально визнаних несуперечливих героїв. Так, багато учасників Великої війни потім служили у Білій гвардії, через що їх вважали запеклими ворогами радянської влади. Національна історія виявляється, таким чином, одним із стрижнів і основ патріотизму. Аналіз причин зростаючого інтересу до війни 1914-1918 рр. з боку російських політичних еліт дозволив, у тому числі відмітити ряд труднощів, пов'язаних із спробами її включення в колективну пам'ять. Вітчизняна історія і, зокрема, військова її область відіграють ключову роль в обґрунтуванні патріотизму.

За винятком Калінінградської області більшість могил, воїнів, полеглих в Першій світовій війні, знаходяться поза межами Російської Федерації, поблизу полів битв, розташованих на території Східної Європи або, – у разі солдатів експедиційних корпусів і військовополонених – в Південній і Західній Європі.

Як слушно підкреслюють австрійські дослідники Забіне Гарінг та Гельмут Кузьмік з університету Карла і Франца (м. Грац, Республіка Австрія) – з багатьох поглядів Перша світова війна в цій частині Європи є «забутою війною»; поля битв у Польщі, Україні, на Балканах, в Ізонцо або в Альпах не настільки добре відвідуються сучасниками, як поля битв Західного фронту Франції та Фландрії. Також не існує відповідної символічної відповіді, подібної до урочистої похмуро-піднесеної атмосфери британської Поминальної неділі з її червоними та білими паперовими маками. Лише тут, в Ізонцо, військові кладовища доглядаються, подібно до того, як це робиться з безкінечними військовими кладовищами англійських, французьких та німецьких солдат на Заході [8, с. 14-15].

Перед організаторами комеморацій стоїть наступна проблема: як матеріалізувати і укорінити пам'ять у просторі, де не відбувалося боїв та інших форм насильства, які зазвичай складають фундамент місць пам'яті про війну (досить згадати, наприклад, кладовища і військові меморіали, якими усіяні східні області Франції) [6].

Починаючи з 2016 р. Росія відзначає 1 серпня «День пам'яті російських воїнів, загиблих у Першій світовій війні 1914-1918 рр.»; діє оргкомітет з підготовки заходів, пов'язаних з 100-річчям Першої світової війни; було прийнято рішення спорудити ряд пам'ятників на згадку про загиблих воїнів і відкрити в Царському селі перший музей, присвячений історії цієї війни. Заходи, пов'язані із столітньою річницею Першої світової війни, фігурують серед пріоритетних напрямів діяльності більшості державних установ культури, від Міністерства культури до Російського історичного суспільства (РІС) і Російського військово-історичного суспільства (РВІС). Програми загальнонаціонального рівня доповнюються ініціативами регіональної влади, приватних фондів, університетів, громадських і наукових установ.

Звертаючись до досвіду Великобританії у цьому питанні, слід констатувати, що в останні п'ять років значимість і розмах таких церемоній в цій країні зростають. Так, в останні роки щорічно 11 листопада в 11.00 в усіх

громадських місцях, у всіх державних установах оголошуються 3 хвилини мовчання в пам'ять про жертви цієї війни.

Більшовицька влада анулювала Брестський мирний договір та проігнорувала міжнародні угоди й домовленості Версальської системи. Саме тому широка кампанія 1920-1930-х рр. у країнах Західної Європи з облаштування цвинтарів, спорудження пам'ятників і меморіалів на пам'ять про воєнні події й загиблих, оминула СРСР. І лише наприкінці 1980-х рр. почав відроджуватися інтерес до подій Великої війни. Редакція часопису «Пам'ятки України» започаткувала акцію «Забуті могили», під час якої українськими, німецькими та австрійськими громадськими організаціями були розшукані й упорядковані сотні поховань наших співвітчизників та іноземних воїнів.

Як слушно зазначає професор, член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт, після проголошення незалежності України у Галичині, на Закарпатті, Буковині, Волині силами громадськості та за підтримки органів місцевої влади були відремонтовані та відновлені десятки цвинтарів і поховань незалежно від причетності померлих до будь-якої з ворогуючих сторін, їх віросповідання та політичної прихильності. Серед упорядкованих у той період слід назвати великі інтернаціональні кладовища на Буковині в с. Звенятич і м. Чернівці, де на кінець Першої світової війни було поховано відповідно 11 830 та 14 950 вояків німецької, австро-угорської й російської армій. Значну роботу також було здійснено у справі збереження та охорони поховань українських січових стрільців, вшанування пам'яті про них. Зокрема в 1990 р. на місці бойового хрещення легіону на горі Маківці було встановлено пам'ятний знак на честь події 1915 р., а в 1994 р. у Львові відновлено Янівський цвинтар та збудовано меморіал УСС і воїнів УГА [2].

Лише зараз ми вшануємо цю дату та згадуємо про цю велику подію, яка з багатьох поглядів визначила та переформатувала вектори міжнародних відносин ХХ століття.

У російських та українських родинях здебільшого відсутні матеріальні сліди цієї війни. В Росії, як і в Україні майже немає музеїв та практично відсутні пам'ятники, які присвячені загиблим у війні 1914-1918 рр. Майже відсутні будинки, музеї, в яких зберігаються документи та фотодокументи, речі, які нагадують сучасникам про Першу світову війну. Молода генерація знає лише тихе відлуння тієї Великої війни, уявлення та збереження колективної пам'яті – історичної версії складеного колективного міфу. Незважаючи на розбіжності індивідуального та колективного досвіду пам'яті, колективна пам'ять постійно підтримується і знаходить у нових поколіннях своїх adeptів.

Натомість майже у кожному місті та селищі є місця пам'яті, монументи на честь воїнів-визволителів, які загинули під час Другої Світової війни та Великої Вітчизняної війни. У кожній міській та сільській школі є великі дошки пошани з фотографіями загиблих та написом «Вони захищали нашу Вітчизну».

Пам'ять про Велику війну була колективно стерта у Східній Європі, не існувало пам'ятних місць: цвинтарів, пам'ятників, музеїв. Такі місця або не було споруджено, або ж вони були занедбані, або зруйновані радянською владою. Лише у 2004 р. у Москві було споруджено пам'ятний монумент, у той час він став головним в Росії місцем пам'яті про Першу світову війну.

Підкреслимо, що до 1 серпня 2014 р. на Поклонній горі у Москві, у парку Перемоги було споруджено пам'ятник «Героям Першої світової війни». Виходячи з цього варто констатувати, що спогади про Першу світову війну були введені до наративної конструкції Великої Вітчизняної війни.

Як слушно висловили своє переконання австрійські дослідники Забіне Гарінг та Гельмут Кузьмікс у тому, що Перша світова війна була «доленосною» для тих багатьох подій, які відбулися після її завершення, а також потужно вплинула на сприйняття того, що відбулося до її початку, і ці події постали перед нами в новому світлі [8, 9].

Історики та інші фахівці, а також пересічні громадяни, які з різних причин реконструюють пам'ять про війну та насилля, навіть після зміни багатьох генерацій роблять свій внесок у, так званій, «вум пам'яті». Безперечно, по всьому світу існує велика кількість доповідей, книг, фільмів, відеоматеріалів та пам'ятних місць, які нагадують про війни та насилля минулого. Однак, колективна пам'ять, однозначно, завжди залишається селективною – чи то з посиланнями, чи то без них [8].

Перша світова війна в історичному контексті вчить нас та унаочнює, як могутня держава через конфлікти та непорозуміння у суспільстві може зникнути з мапи. Колективна пам'ять про Першу світову війну нагадує нам про небезпеку, яку несуть в собі конфлікти та про сили, які мають намір це використати. Справедливим є твердження – чим гостріші та непримиренні дебати про теперішнє та майбутнє, тим болючіше загоюються «рани» минулих років.

Історики повинні відтворити історичну справедливість, винести певні уроки з минулого, воскресити історичну пам'ять про події тих часів, гідно передавати її наступним поколінням – це наш обов'язок, обов'язок перед загиблими та Батьківщиною.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Нотович Ф.И. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. – С. 484; Виноградов В.Н. Румыния в годы первой мировой войны. – С. 32.; Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування. – К., 2002. – Ч. 2.- С. 202.; 2. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. /За заг. ред. В.А. Смоляя. – К.: ТОВ «Видавництво» «КЛІО», 2013. – 784 с.; 3. Remembering the First World War. Edited by Bart Ziino. – New York 2015, Routledge Taylor&Francis Group. – S.7.; 4. Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. – УЖ. – 2004. – № 4. – С. 67.; 5. В. Деннингхаус Революция, реформа и война: немцы Поволжья в период заката Российской империи. / Под ред. проф. А.А. Германа. – Саратов.: Изд-во «Наука», 2008. – С. 155. 6. Э. Кустова. В поисках забытой войны: Первая мировая война в российской исторической политике и памяти. Записка Аналитического центра Обсерво, №7, октябрь 2014. – 22 с.; Образы России и Франции и память о Первой мировой войне в современном общественном сознании наших стран. Круглый стол в Институте демократии и сотрудничества. Париж, 7 ноября 2008 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/table/obrazy_rossii_i_francii_i_pamat_o_pervoj_mirovoj_vojne_v_sovremennom_obshestvennom_soznanii_nashih_stran_2009-01-30.htm; 7. A. Kudrjatschenko Geopolitische Konzeptionen der Umgestaltung Europas und die Entstehung der ukrainischen Staaten Ukrainische Volksrepublik (UNR) und Westukrainische Volksrepublik (ZUNR) Zerfalls-, Separations- und Souveränisierungsprozesse in Ostmittel- und Osteuropa 1914-1921. Hg. von Alfred Eisfeld und Konrad Maier. – Wiesbaden 2014. – S. 97.; 8. Helmut Kuzmics, Sabine A. Haring Emotion, Habitus und Erster Weltkrieg

УДК 94(4) “1914/1919”: 008 (436)

Sabine A. Haring

DER ERSTE WELTKRIEG IN ÖSTERREICHISCHEN ERINNERUNGSKULTUREN*

Der vorliegende Aufsatz befasst sich mit unterschiedlichen österreichischen Erinnerungsnarrativen an den Ersten Weltkrieg, die vor dem Hintergrund jeweils aktueller Zwangslagen und Opportunitäten entstanden sind und die nur als sozialer, intergenerationaler Prozess von Aufnahme und Weitergabe aufgefasst werden können. Die Analyse der Erinnerungen wird durch das Heranziehen unterschiedlicher Quellen nachgezeichnet, und in einen breiteren nationalen und internationalen Kontext eingeordnet.

Schlüsselwörter: Erster Weltkrieg, Erinnerung, Gedächtnis, Emotionen, Österreich, Regimentsgeschichten, Tagebücher, Autobiographien

У статті висвітлені різні нарративи, які відображають пам'ять про Першу світову війну в Австрії. Вони виникли всупереч скрутному становищу і можуть розглядатися лише як соціальний, міжгенераційний процес запису та подальшої передачі інформації. Аналіз спогадів підсилюється через залучення різних джерел та отримав широке висвітлення завдяки врахуванню національного та міжнародного контексту.

Ключові слова: Перша світова війна, трагедія, пам'ять, емоції, Австрія, полкові історії, щоденники, автобіографії.

В статье освещены различные нарративы, которые отражают память о Первой мировой войне в Австрии. Они возникли вопреки тяжелому положению и могут рассматриваться только как социальный, межпоколенческий процесс записи и дальнейшей передачи информации. Анализ воспоминаний усиливается посредством привлечения различных источников и получил широкое освещение благодаря принятию во внимание национального и международного контекста.

Ключевые слова: Первая мировая война, воспоминания, память, эмоции, Австрия, полковые истории, дневники, автобиографии.

This article deals with different narratives of commemoration regarding the First World War in Austria, which emerged against the background of their different constraints and opportunities. The complete process can only be grasped as a social, inter-generational process of recording and passing on. The analysis of memories is traced by examining different sources and is integrated in a broader national and international context.

Key words: First World War, Commemoration, Memory, Emotions, Austria, Regimental Histories, Diaries, Autobiographies

I. Vorbemerkung

Im Gedenkjahr 2014 waren die Beiträge zu Genese, Verlauf und Wirkungsgeschichte des von George Kennan als „Urkatastrophe des 20. Jahrhunderts“ bezeichneten Ersten Weltkriegs kaum mehr überblickbar [1].

* Der vorliegende Aufsatz stellt eine überarbeitete und ergänzte Kurzfassung der „Einleitung“ des von Helmut Kuzmics und mir verfassten Buches „*Emotion Habitus und Erster Weltkrieg*“ (2013) sowie des von mir in dem von Bart Ziino herausgegebenen Bandes „*Remembering the First World War*“ (2015) veröffentlichten Aufsatzes: „Between the topos of a ‚forgotten war‘ and the current memory boom: Remembering the First World War in Austria“, dar.

Zahlreiche wissenschaftliche und populärwissenschaftliche Neuerscheinungen sowie Neuauflagen bereits publizierter Werke erweiterten unser Wissen über den Ersten Weltkrieg ebenso wie die in alle großen – in unserem Fall – österreichischen Tageszeitungen [2] erschienenen Reportagen zu Front und Hinterland zwischen 1914 und 1918 oder die in diversen Fernsehkanälen gezeigten Dokumentationen und historischen Filme [3].

Seit dem Ende des Ersten Weltkriegs sind mittlerweile fast 100 Jahre vergangen, also etwa vier bis fünf Generationen. Die Rekonstruktion der Kriegserinnerungen von Soldaten, Offizieren und Zivilisten (1914-1918) ist in jeder Generation – vor dem Hintergrund jeweils aktueller Zwangslagen und Opportunitäten – verschieden erfolgt und kann in ihrer Vollständigkeit nur als sozialer, intergenerationeller Prozess von Aufnahme und Weitergabe aufgefasst werden. Wenn man aus dem, was heute an kollektiver Erinnerung präsent ist, auf die Bedeutung des Ersten Weltkriegs für die Selbstverortung der Gegenwart rückschließen will, kann man sich massiv täuschen: Für das *gegenwärtige Österreich* ist dieser Krieg fast so vergessen wie der Napoleonische (vielleicht sogar mehr, denn zumindest die Tiroler erinnern sich an 1809 recht deutlich), was aber nicht heißt, dass er real bedeutungslos geworden ist. Die kollektiven Erinnerungen an 1914-18 zu beachten, bedeutet, sie als vier Generationen überspannenden Prozess zu rekonstruieren (vgl. Haring/Kuzmics 2013: 15-16).

II. Kontext, Zeit und Erinnerung

Unsere Beziehung zur Vergangenheit – sowohl aus einer individuellen als auch aus einer kollektiven Perspektive – verändert sich im Laufe der Zeit. Zum Erinnern gehört schon rein begrifflich die Zeit: „Zeit und Identität“, so Aleida Assmann, „greifen aktiv in den Gedächtnisprozess ein, wodurch es unweigerlich zu einer Verschiebung zwischen Einlagerung und Rückholung kommt.“ (Assmann 2001: 15) Auf den individuellen Gedächtnisprozess wirken darüber hinaus sowohl das kommunikative als auch das kulturelle Gedächtnis. Erstgenanntes umfasst die Alltagskommunikation, also das, was in sozialen Interaktionen – in Familien, am Stammtisch, in der Dorfgemeinschaft – über drei bis vier Generationen relativ „ungeformt“, „beliebig“ und „unorganisiert“ vermittelt wird. (Vgl. Assmann 1988.) Man denke in diesem Zusammenhang beispielsweise an Vermittlungsprozesse zwischen Eltern und Kindern bzw. Großeltern. Die Kriegskinder des Ersten Weltkriegs sind die Eltern der u.a. von der Forschergruppe w2k (=weltkrieg2kindheiten) untersuchten Kriegskinder des Zweiten Weltkriegs, die bewusst und unbewusst ihre Kriegserinnerungen an ihre Kinder weitergaben [4]. Um den Interdependenzcharakter dieses Austausches zu unterstreichen, plädierte Völter dafür, statt von Weitergabe vielmehr von „wechselseitiger Herstellung von Generationenerfahrungen in fortlaufenden Interaktionen“ zu sprechen (vgl. Völter 2009: 105). Wie unter anderem die Studie *Opa war kein Nazi* für Westdeutschland zeigte, existiert auf der Ebene der alltäglichen Erinnerung ein anderes Bild des nationalsozialistischen Deutschland als im gegenwärtigen kulturellen Gedächtnis (vgl. Welzer 2009: 76).

Zweitgenanntes, das kulturelle Gedächtnis, ist nach Jan Assmann erstens durch „Identitätskonkretheit“ oder Gruppenbezogenheit (klare Definition des Eigenen und des Fremden), zweitens durch „Rekonstruktivität“ – im Modus des Archivs und im

Modus der Aktualität –, drittens durch Geformtheit (schriftlich, bildlich, rituell), viertens durch „Organisiertheit“ im Sinne der institutionellen Absicherung von Kommunikation und einer Spezialisierung der Träger des kulturellen Gedächtnisses, fünftens durch Verbindlichkeit mit klaren Relevanzstrukturen und sechstens durch Reflexivität [5] gekennzeichnet. (Vgl. Assmann 1988.) Zentrale Medien des kulturellen Gedächtnisses sind nach wie vor der „Kanon der Klassiker“, das „Museum“ und das „Denkmal“ (vgl. Assmann 2001: 21 f.). Kanonisierte Texte und Autoren werden aus der Vielzahl publizierter Texte herausgehoben und zur Wiederholungslektüre bestimmt. Dazu gehört die Etablierung eines Autors und Textes als „Klassiker“, dessen „Wert“ für die *scientific community* feststeht und dessen „Zeitlosigkeit“ gerühmt wird. In den Bildungsinstitutionen werden kanonisierte Texte von Generation zu Generation weitergegeben und immer wieder neu diskutiert und reflektiert. Im Museum werden „Erinnerungen“ in unterschiedlichsten Formen gesammelt (Magazinbestände) und in geordneter, systematisierter Form dem Publikum präsentiert. Im Denkmal wiederum werden bestimmte Ereignisse vergegenwärtigt: Personen, Taten oder auch Ideen sollen entweder in „heroischer Form“ verewigt werden oder in „traumatisierender Form“ die „Wunde einer Erinnerung offen halten“. (Vgl. ebd.: 22-26, Zitat 26.) „In ihrer kollektiven Überlieferung wird eine Gesellschaft sichtbar: für sich und für andere“, so Jan Assmann; „welche Vergangenheit sie darin sichtbar werden und in der Wertperspektive ihrer identifikatorischen Aneignung hervortreten lässt, sagt etwas aus über das, was sie ist und worauf sie hinauswill.“ (Assmann 1988: 14) Beliebigkeit ist damit nicht gemeint: Das kulturelle Gedächtnis ist an unverrückbare Erinnerungsfiguren und Wissensbestände gebunden (vgl. Hois/Karoshi/Munz/Stachel/Suppanz/Uhl 2004: 218).

Für die unter bestimmten kulturellen Rahmenbedingungen ablaufende „Konstruktion“ von individuellen und kollektiven Identitäten spielen „Orte des Gedächtnisses“ eine bedeutsame Rolle. Ritualisiertes Sich-Erinnern in Form von sinnstiftenden Mythen, in Form von Feiern und Festen anlässlich bestimmter historischer Ereignisse oder in Form der Tradierung von kollektiven Erlebnissen in der Schule fungiert als „Gedächtnisort“ einer Gesellschaft, der eine Identifikations- und Orientierungsfunktion ausübt (vgl. Csáky/Stachel 2001: 11 f.). Sogenannte Speicher des Gedächtnisses sind, wie Csáky und Stachel in gleichnamigen Sammelbänden festgehalten haben, Archive, Bibliotheken und Museen und in einem „übertragenen Sinne“ (vgl. ebd.: 11) auch Tagebücher oder „neue Medien“ (zum Beispiel das Internet). Dabei sind Emotionen „ursächlich daran beteiligt“, „Erinnerungen aus den Gedächtnisspeichern zu mobilisieren“ (Wassmann 2002: 14) oder auch nicht. Bei schwer traumatisierten Menschen werden bisweilen Erinnerungen „gelöscht“. Denn Traumata können von der Art sein, dass sie gar nicht erzählt werden oder wenn, dann nur mit größter Mühe und speziellen Methoden rekonstruiert werden können. So zeigten neurophysiologische Untersuchungen von Vietnamveteranen, dass fortgesetzter extremer Stress, wie er in Situationen der größten Gefahr oftmals auftritt, den Hippocampus, der zentral für die Gedächtniskonsolidierung (die Überführung von Gedächtnisinhalten aus dem Kurzzeit- in das Langzeitgedächtnis) ist, beschädigen kann: Deshalb hinterlässt das „Trauma eine emotionale und oft auch eine somatische Spur [...], aber keine

Erinnerung an das, was geschehen ist.“ (Welzer 2009: 90) In den Berichten werden häufig die äußeren Ereignisse festgehalten, der traumatische Kern der Erfahrung jedoch nicht (vgl. Bohleber 2009: 108). Folgt man Laub und Auerhahn, so „liegt es in der Natur des Traumas, sich der kognitiv-affektiven Aneignung zu entziehen, weil es die Fähigkeit des Menschen, es zu organisieren, überfordert und beschädigt. Gegen das nachträgliche Wissen um das Trauma richtet der Traumatisierte eine Abwehr auf, weil es die wieder etablierte, wenn auch fragile psychische Integrität bedroht“ (Laub/Auerhahn nach Bohleber 2009: 109).

III. Kriegserinnerungen in der Zwischenkriegszeit

Betrachtet man das kollektive Gedächtnis deutschsprachiger Österreicher und Österreicherinnen in der Zwischenkriegszeit, so zeigen sich, wie Helmut Kuzmics und ich in dem Buch *„Emotion, Habitus und Erster Weltkrieg“* herausarbeiteten, verschiedene Erzählungen (vgl. Haring/Kuzmics 2013): die Narrative der „Heldengeschichte“ (Narrativ 1), der „Trauer des Untergangs“ (Narrativ 2) und der „grausame[n] Dummheit der Herrschenden“ (Narrativ 3) (vgl. ebd.: 22).

Der verlorene Krieg bedeutete für Österreich zugleich auch den Untergang des multi-ethnischen Habsburgerreiches, dessen alte Eliten eine Schwächung oder gar den Verlust ihrer Macht erfuhren, während neue politische und sozio-ökonomische Eliten an Macht gewannen. In den meisten Nachfolgestaaten der Monarchie hatte sich die innere Machtverteilung zwischen Klassen und/oder Ständen durch den Krieg massiv verschoben. Eine soziologische Analyse kollektiver Erinnerung an den Krieg muss daher neben der Ebene der Spannungen zwischen (national-)staatlichen „Überlebenseinheiten“ im Eliaschen Sinne (Verflechtung in Staatenkonkurrenz) auch jene innerhalb dieser Einheiten (Klassenschichtung) einbeziehen: Schon allein daraus resultieren sehr verschiedene und oft gegensätzliche Erzählungen in der kollektiven Erinnerung (vgl. ebd.: 20-21).

Norbert Elias hat in seinen *Studien über die Deutschen* zwei Arten der deutschen Verarbeitung des Kriegserlebnisses unterschieden: kriegsbejahende und kriegsverneinende Literatur. Für die erstere steht das bekannteste Werk von Ernst Jünger *In Stahlgewittern. Ein Kriegstagebuch*, für die zweite Erich Maria Remarques *Im Westen nichts Neues* [6]. Hinter beiden Reaktionsformen auf den Krieg stünden, so Elias, auch die verschiedenen Schicksale, welche Angehörige des wilhelminischen Establishments mit ihrem spezifischen Ehrenkodex einerseits und die Mitglieder machtschwacher Außenseitergruppen (etwa Arbeiter oder Juden) andererseits in der totalen Kriegsniederlage erfahren hätten. Während die ersteren – Hof, Adel, die Gesellschaft der Satisfaktionsfähigen, die auch bürgerliche Reserveoffiziere einschloss – einen „traumatischen Schock“ erlebten, als sie mit der schweren, unerwarteten Niederlage – „wie ein Läufer, der mit voller Wucht gegen eine Mauer prallt“ (Elias 1989: 240) – fertig werden mussten, waren die letzteren nach dem Fall des alten Régimes zumindest im Inneren um einiges mächtiger als zuvor. Ähnlich komplexe Gemengelage der kollektiven Erinnerung an den „Großen Krieg“ gab es in allen Nachfolge- und früheren Feindstaaten der Monarchie (vgl. Haring/Kuzmics 2013: 21).

Mit dem Tod Kaiser Franz Josephs, der Niederlage im Krieg und dem Zerfall der Habsburgermonarchie schien, folgt man der Argumentation von Laurence Cole, zunächst auch der dynastische Kult rund um die Habsburger verschwunden zu sein.

Doch lassen sich, wie Cole festhält, im Hinblick auf den Habsburger-Mythos zwischen 1918 und 1945 drei Phasen unterscheiden: „(1) eine aggressive Phase der Entzauberung zwischen 1918 und 1927, die auch von staatlichem Druck begleitet wurde; (2) eine Periode der Nostalgie und Rehabilitation zuerst in der Gesellschaft, dann auf Regierungsebene, etwa von 1927 bis 1938; (3) offene staatliche Unterdrückung des politischen Legitimus und des Habsburger-Mythos in der NS-Zeit von 1938 bis 1945.“ (Cole 2004: 476) Während der Ersten Phase wurde der Habsburger-Mythos stark entzaubert. Weite Kreise sowohl der österreichischen Bevölkerung als auch der Regierung betonten die Distanz zum alten Regime und wünschten sich eine engere Beziehung zu Deutschland. Nur eine kleine politische Bewegung – die in sich heterogene Gruppe der Monarchisten – berief sich weiterhin auf das Habsburgische Erbe. Nachdem der österreichische Staat eine gewisse, wenn auch fragile Konsolidierung erreicht hatte, veränderte sich die öffentliche Erinnerungskultur allmählich. Diese zweite Phase zwischen 1927 und 1938 beschreibt Cole als Phase der Sehnsucht *nach* und Rehabilitation *der* Habsburgischen Traditionen; zunächst innerhalb der Gesellschaft und später auch innerhalb der Regierung: „Härtere soziale und politische Kämpfe nährten auf der einen Seite die wachsende Attraktivität des Habsburger-Mythos als ein Idyll – die Verkörperung eines konfliktfreien Utopia. Auf der anderen Seite strebte die autoritäre Regierung eine Revision der Rolle der Habsburger in der österreichischen Geschichte an. Sie versuchte dem Staat ein stärkeres ‚Österreich‘-Profil zu geben. Motiviert wurde sie dabei vom doppelten Wunsch der historischen Legitimierung des Ständestaates und der Distanzierung vom ‚barbarischen Säkularismus‘ NS-Deutschlands.“ (ebd.: 479). Die dritte Phase begann nach Cole mit dem „Anschluss“ an Deutschland 1938. Für die Periode zwischen 1938 und 1945 lässt sich eine „radikale Änderung des österreichischen Umgangs mit der Vergangenheit beobachten, was die direkte Unterdrückung des historischen Gedächtnisses der Habsburger mit einschloss (ebd.: 483).

Doch zurück in die unmittelbare Nachkriegszeit: Die mitunter bis zum Pazifismus reichende Kriegsmüdigkeit und die Verurteilung des Krieges, welche die Zeit von 1918 bis Anfang der 1920er Jahre gekennzeichnet hatten, wurden in Österreich, wie Verena Moritz festhält, von einer mit Beginn der 1920er Jahre einsetzenden „konservativen Wende“ abgelöst, die ehemaligen k.u.k. Offizieren einen unverhältnismäßigen Stellenwert in der Ausdeutung des Kriegserlebnisses zugestanden habe: „Diese blieben auf eine Sinngebung des verlorenen Krieges fixiert, die sich zudem für politisch-weltanschaulich aufgeladene Botschaften eignete. Die Kluft zwischen Offizieren und Soldaten, die gleich nach Kriegsende grell zutage trat, wurde nach und nach gewissermaßen abgeschwächt. Die schließlich auch seitens einfacher Soldaten gezeigte Akzeptanz einer Überhöhung des Krieges, einer ‚Lobpreisung‘ der ‚patriotischen Gesinnung‘ und einer Überbetonung der Kameradschaft, wie sie von den ehemaligen k.u.k. Offizieren propagiert wurde, bewerten HistorikerInnen aber nicht unbedingt als Ausdruck einer unumschränkten Zustimmung, sondern als Bekenntnis zum Wunsch nach einer Form der Anerkennung der im Krieg erbrachten ‚Leistungen‘ und ‚Opfer‘.“ (Moritz 2013: 35)

Bald nach dem Krieg, zum Teil noch währenddessen, waren bereits tausende Kriegerdenkmäler errichtet worden, in allen Orten des geschrumpften

Nachkriegsösterreich, ob groß, ob klein, mit Inschriften an der Eingangstoren versehen, die auf die „Helden“ des Krieges“ Bezug nahmen.

Abbildung 1: Soldatenfriedhof im Ortsteil Mauthen [7]

Eine weitere wichtige Erinnerungsquelle stellten in diesem Zusammenhang Regimentsgeschichten dar. Seit den frühen 1920er Jahren erschien eine beachtliche Zahl an Regimentsgeschichten wie beispielsweise 1926 das „*Ehrenbuch der Heßer: Geschichte des altösterreichischen Infanterie-Regimentes Freiherr von Heß Br. 49*“ (Reiß 1926) oder 1928 „*Die Deutschmeister. Taten und Schicksale der Infanterieregiments Hoch- und Deutschmeister Nr. 4 insbesondere im Weltkriege*“ (Waldstätten-Zipperer 1928). In den 1930er Jahren lässt sich schließlich ein regelrechter Regimentsgeschichten-Boom beobachten; zahlreiche Regimentsgeschichten wurden verfasst, meist von ehemaligen k.u.k.-Offizieren [8].

In diesen werden zumeist die durchaus wechselvollen und grausamen Erfahrungen der jeweiligen Regimenter nacherzählt, mit großer Akribie und durchaus nicht immer beschönigend. Und doch sind sie wie die Texte auf den vielen Kriegerdenkmälern zumeist vorwiegend als Heldengeschichte (Narrativ 1) geschrieben. Der Soldat und auch der Offizier werden oftmals als Helden gezeichnet und mit den Tugenden der Tapferkeit, des Muts, der Ehre und des fairen Verhaltens dem Gegner gegenüber assoziiert, wie Hermann Fröhlich in seiner *27er-Regimentsgeschichte* deutlich macht: „Bei Truppenkörpern mit ruhmreicher Vergangenheit waren Soldatentugenden selbstverständliche Größen: selbstverständlich vor allem ihr Heldentum, ihr Opfermut, selbstverständlich ihr ungehemmter Angriffsgeist, ihr eiserner Abwehrwille, selbstverständlich das Standhalten und Überwinden von Krisen, von schier unerträglichen Strapazen jeglicher Art, selbstverständlich die Bezwingung von Naturgewalten. War es sohin nicht begreiflich, daß gerade solchen altbewährten Regimentern Aufgaben, oft undankbarster Art, als schwere Last aufgebürdet wurden. Wahrlich, es fiel zuweilen nicht leicht, als Erbe unvergänglichen Ruhmes den Ahnen, die aus weiter

Vergangenheit mahndend an das Gewissen rüttelten, gleichzukommen.“ (Fröhlich 1937a: 194 f.) Das, was in Regimentsgeschichten das eigene Regiment auszeichnet, ist zumeist, dass es – als homogenes Ganzes gezeichnet – Krisen, große Verluste und Rückzüge und die damit einhergehenden physischen und psychischen Belastungen „wegsteckt“ und sich seinen „ungebrochenen Mut“ und seinen „ungebrochenen Angriffswillen“ bewahrt (vgl. Fröhlich 1937: 274 und 292). Das erste Halbjahr des Kriegseinsatzes bilanziert Fröhlich in seiner Regimentsgeschichte folgendermaßen: „Das düstere Jahresende [Ende 1914; Anm. d. Verf.] traf das Regiment in einer Verfassung, die mit der begeisterungserfüllten Stimmung zur Zeit des Kriegsbeginns nichts gemein hatte. Alles in allem genommen, war der den 27ern in der ersten Kriegszeit vorgezeichnete Schicksalsweg ein Leidensweg. Eingegliedert in den großen Rahmen der von Schicksalsschlägen in reichem Maße betroffenen k.u.k. 3. Armee, erfaßt von der großen Woge der kaleidoskopartig in Erscheinung getretenen Begebenheiten, im steten Wechsel von Wellenberg und Wellental, war das Erlebnis eine schwere Kette von Prüfungen. Nüchterne Statistik verzeichnet 1200 km zurückgelegter Wegstrecke ohne Gefechtsbewegungen. An die 9000 Mann waren über die galizisch-ungarischen Gefilde geschritten. Ein Sechstel von ihnen stand noch in der Silvesternacht von 1914/1915 an der Nordfront. Aber was liegt in diesen Ziffern inbegriffen! Welche Unsumme von stillem Heldentum, von Aufopferung, von Tod und Krankheit, von Gefahren und Mühsalen jeglicher Art! Wie oft stiegen die Flammen der Begeisterung, der Hoffnungen hoch hinan, wie oft stand das Regiment am Rande des Abgrundes, in den alles Hoffen, alles zehrende Wünschen zertrümmert gestürzt! Aber trotz allem! Ungebrochen der Wille der Steirersöhne, stark und fest, dem Eisen ihrer Bergheimat gleich. Rein und makellos der von den Vätern ererbte Schild. Aufrichtiges Gottvertrauen!“ (Ebd.: 220)

М.Л. Давид (Фрöhlich) в горах в долине Сент-Илиде
(Вальдене ам 17. Juni 1917 nachmittags)

Abbildung 2: k.u.k. Truppen am Monte Forno 1917

In den Regimentsgeschichten wird also vorrangig das Bild einer durch Vertrauensbeziehungen zusammengehaltenen homogenen Gruppe gezeichnet, die

sich vom Regimentskommandanten bis zum einfachen Soldaten erstreckt. Auch wenn manchmal einige schwanken – meistens jedoch in anderen Regimentern – inkludiert diese Wir-Gemeinschaft alle Frontoffiziere und einfachen Soldaten des Regiments, die durchwegs als „tapfer“, „schneidig“ und „zäh“ dargestellt werden. Gegenseitiges Vertrauen und das Gefühl der Sicherheit werden immer wieder thematisiert. Auch wenn die zahlreichen Fluktuationen in Folge von Ab- und Neuzugängen zu spürbaren Veränderungen in der Gruppenstruktur führen, scheint, folgt man beispielsweise der Deutung des Regimentsadjutanten Hermann Fröhlich, die Gruppenkohäsion innerhalb kürzester Zeit wieder hergestellt. So resümiert Fröhlich die erste Kampfperiode 1914, bis zum 3. September, folgendermaßen: „Es [das 27er-Regiment; Anm. d. Verf.] hatte diese schicksalhaften Tage tapfer, zäh, pflichtgetreu durchgestanden, seine Willenskraft, seine Standfestigkeit, seinen Opfermut erprobt, alle Mühsale und Beschwernisse, alle seelischen Erschütterungen mannhaft und leidgestählt ertragen, keinen geringen Blutzoll entrichtet. Von Enttäuschungen heimgesucht, aber ungebrochenen Mutes vertrauend seiner Kraft, seinem eisenharten Willen, harte des neuerlich an ihn ergehenden Rufes – das Regiment.“ (Fröhlich 1937: 45)

Regimentsgeschichten wandten sich vorrangig an die Kriegskameraden (die durch ihren Kauf die Herausgabe überhaupt erst ermöglichten) und wohl auch an deren Familien. Offiziere und Mannschaften werden als an einem Strang ziehend dargestellt. Trauer und Schmerz finden in der Darstellung ihren Platz, Angst und „Feigheit“ kaum. In die Heldenepen mischt sich aber auch die Erzählung von namenlosem, unsäglichem Leid. Diese Art von kollektiver Erinnerung geht wohl kaum über die nächste Generation hinaus – schon die Enkel der Krieger von 1914 bis 1918 haben ihre Großväter „vergessen“ (vgl. Haring/Kuzmics 2013: 24). Das Österreich der unmittelbaren Nachkriegszeit hat mit Heimwehr, Schutzbund und den sich in Deutschland aufhaltenden Männern der Österreichischen Legion mehrere militärische Verbände erlebt, deren Existenz jedenfalls ohne vorhergehende Massenmobilisierung und Krieg nicht erklärbar wäre. Das muss nicht heißen, dass es nur die ehemaligen Frontkämpfer und -offiziere gewesen waren, aus denen sich diese Privatarmeen rekrutierten. Aber das Bedürfnis nach Sinngebung für die entsetzlichen Opfer, der Schrei nach Wiederherstellung der Ehre und das Vorbild heroischer Tugend sind auch über die Generationen hinweg weitergegebene emotionale Realitäten, die für die politischen Orientierungen der „Rechten“ in der Zwischenkriegszeit maßgeblich geworden sind. Wenn man nun die österreichische Konstellation mit der in Deutschland vergleicht, so ergibt sich, wie Helmut Kuzmics und ich herausarbeiten, ein wesentlicher Unterschied: Die deutschen Eliten wurden, wie Elias ausführt, in ihrer Aufholjagd als Verlierer im Kampf um die europäische Vormacht gestoppt und erlitten dabei einen „traumatischen Schock“. Im zertrümmerten Österreich war dieser Schock wahrscheinlich noch viel größer, denn das Reich war zerfallen, der Adel heimatlos und die bürgerlichen Eliten ihrer ehemaligen Macht sowohl nach außen als auch nach innen beraubt (vgl. ebd.). Im Unterschied zu Deutschland war jedoch für das klein gewordene Österreich eine „Revanche“ praktisch undenkbar – außer durch eine deutschnationale Revolution. Damit wurde die Zwischenkriegszeit auch zu dem von Friedrich Heer (1981) beschriebenen „Kampf um die österreichische Identität“. Narrativ 2 im Hinblick auf

die Weltkriegserinnerung thematisiert vorrangig diese Trauer um den Niedergang der Monarchie. In paradigmatischer Absicht haben Helmut Kuzmics und ich Alexander Lernet-Holenias Roman *Die Standarte* analysiert, die in der traditionsbewussten, aristokratisch geprägten Kavallerie spielt und auf deren alte, übernationale Tradition verweist. Das Grundmotiv des Romans ist die Trauer – nicht nur um die Toten, sondern um das ganze untergegangene Reich. Das Heroische dient dazu, das Tragische sichtbar zu machen, die Loyalität gilt hier nicht der Nation, sondern dem Regiment, seiner aristokratischen Tradition und dem Kaiser. (Vgl. Harting/Kuzmics 2013: 24-25.) Der schockartige Zustand der loyalsten Teile des altösterreichischen Establishments – des Adels, hoher Beamter und Offiziere, die das Rückgrat habsburgischer Herrschaft ausmachten – ist heute fast vergessen. Über deren Gefühle sind „Anschluss“ und Zweiter Weltkrieg, gefolgt von alliierter Besetzung Österreichs, hinweggerollt.

In der Zwischenkriegszeit erschienen neben den bereits erwähnten „Speichern des Gedächtnisses“ auch zahlreiche Erinnerungsbücher [9]. Zu den bekanntesten Autoren zählen in diesem Zusammenhang Fritz Weber [10] (vgl. Hämmerle 2006), der auch nach dem Zweiten Weltkrieg neuaufgelegt wurde (vgl. Suppanz 2012: 210), und der berühmte Bergsteiger und Filmschauspieler Luis Trenker (vgl. Andexlinger, Ebner 2009). Wie Christa Hämmerle betont, hatten diese retrospektiven Erzählungen vom Krieg auch die Funktion, „eine durch die realen Kriegserlebnisse zerstörte oder stark in die Krise geratene idealisierte Männlichkeit wiederherzustellen, aufzurichten und der neuerlichen Identifikationsmöglichkeit zu öffnen, was in den Verliererstaaten besonders dringlich erschien.“ (Hämmerle 2006: 48) Ihr Kämpfen und ihr Leid sollten nicht sinnlos bleiben und in eine offene, wieder heroische Zukunft weisen (ebd.: 54).

Ein anderes und bisweilen differenzierteres Bild als Regimentsgeschichten und Erinnerungsbücher zeichnen Tagebücher und Autobiographien. Während beispielsweise „Kameradschaft“ in offiziellen und semi-offiziellen Darstellungen als *eine* der Tugenden von Soldaten eingefordert, beschworen und mitunter verherrlicht wird, findet man in Tagebüchern und Autobiographien andere Narrative (insbesondere auch Narrativ 3) im Hinblick auf „vertikale Loyalität“. So spricht Franz Matthias Hartinger, ein Offiziersstellvertreter im k.k. Landsturm-Infanterieregiment Labach, in seinem Tagebuch immer wieder von Züchtigungen und vom Anbinden von Soldaten (vgl. Hartinger 2012: 126): „Was sich dieser Herr an Rohheiten leistet, verdient angenagelt zu werden. Es gibt hiefür keine Entschuldigungen, weder Nervosität noch ein anderes Leiden. Feldweibel werden geschlagen, dass ihnen das Blut herunterrinnt, die gemeinsten Schimpfworte fliegen wie die Kugeln auf Podgora herum.“ (Ebd.: 78). Diejenigen, die die Pflicht hätten, diesen Brutalitäten Einhalt zu gebieten, schauen weg: „Jeder schaut, Auszeichnungen zu bekommen, aber dass sich wer um die Mannschaft schert, das gibt es nicht. Ich liege auf einer Wiese und ärgere mich wie ein Frosch.“ (Ebd.: 107) Kameradschaftliche Homogenität zwischen Offizieren und Mannschaften sowie ausschließlich „gute“ Vorgesetzte kann man in Hartingers Tagebuch ebenso wie im Tagebuch des Ramsauer Bauern Matthias Royer *nicht* finden. Im Gegenteil, die Offiziere werden oftmals als die Feinde der einfachen Soldaten gezeichnet: „Jetzt mußte die arme Mannschaft die Sorglosigkeit und die Pflichtvergessenheit ihrer

Vorgesetzten auf schauerhafte Weise büßen, während die Herren Offiziere wie zuvor in Saus und Braus lebten, während von der armen Mannschaft, die noch von Dienst überbürdet wurden [sic!] und in der strengen Winterkälte keine warmen Kleider hatten [sic!], 13000 Mann an Hungertyphus starben. [...] Abends, obwohl man totmüde war, konnte man trotzdem vor lauter Hunger nicht schlafen, sondern ich und mein Schlafkamerad, ein Bauer aus der Oststeiermark, weinten oft vor lauter Hunger, und das so fort, Tag für Tag, Woche für Woche, ja Monat um Monat, nicht wissend, was aus uns eigentlich noch werden wird.“ (Royer o.J.: 12 und 16)

Was Elias für Deutschland definierte, nämlich eine kriegsverneinende, pazifistische Erinnerung nach dem Typus Remarque, gab es auch in Österreich. In Verbindung mit der Kritik am Offiziersestablishment und den Führungsschichten der Monarchie existiert also, wie die Einträge in Hartingers und Royers Tagebüchern deutlich machen, ein Narrativ, das Helmut Kuzmics und ich als „Geschichte der Unfähigkeit und Brutalität der Herrschenden“ bezeichnet haben. Dieses Narrativ findet man natürlich nicht nur in Österreich, sondern auch in England („lions, led by donkeys“) und in Frankreich. Denn alle Armeen des Ersten Weltkriegs waren ständisch bzw. klassenmäßig aufgebaut, und unerfahrene oder brutale Führer erzeugten mit Fortdauer des Krieges wachsenden Unmut. Dieser konnte sich leicht mit einem humanistischen Protest gegen die als sinnlos erlebten Opfer und Leiden des Krieges verbinden. Unabhängig von entsprechenden Äußerungen bei Soldaten kam es in Österreich auch zum bürgerlich-antifeudal-antikriegerischen Protest eines elaborierteren Pazifismus, der schon vor dem Krieg im Konflikt mit dem spätf feudalen Kriegerkodex der Armee stand. Eine ihrer Galionsfiguren war bekanntlich der jüdische Publizist und Schriftsteller Karl Kraus. Seine Kriegsanklage im Monumentaldrama „*Die letzten Tage der Menschheit*“ enthält eine Fülle von dokumentarischen Zeugnissen und Berichten über die Unmenschlichkeit des Geschehens. Auch dieser Strang der kollektiven Erinnerung war für die Bildung eines österreichischen kollektiven Weltkriegsgedächtnisses von Bedeutung. Für die habsburg- und bürgerfeindliche Arbeiterklasse war dieser pazifistische und rebellische, sich auch an universalistischen, humanistischen Mittelklassennormen orientierende Kanon, der Kraus' Werk zugrunde liegt, sehr maßgeblich; und ähnlich wie in Deutschland sah das von bürgerlicher Seite wie „Verrat“ aus. (Vgl. Haring/Kuzmics 2013: 26-27.)

IV. Der „vergessene Krieg“

In vielerlei Hinsicht ist der Erste Weltkrieg in diesem Teil Europas, wie Helmut Kuzmics und ich in unserem Buch betonten, ein „vergessener Krieg“; die Schlachtfelder in Polen, der Ukraine, auf dem Balkan, am Isonzo oder in den Alpen sind nicht annähernd so gut besucht wie die an der ehemaligen Westfront Frankreichs und Flanderns. Bestenfalls am Isonzo, dem mit Verdun an Schrecklichkeit vergleichbaren Schlachtenschauplatz, kennen wir die Bewegungen und Schicksale einzelner Regimenter ähnlich genau wie an der Somme. (Vgl. Haring/Kuzmics 2013: 14-15.)

Abbildung 3: Österreichisch-ungarischer Soldatenfriedhof in Fogliano

Nur hier werden Kriegerfriedhöfe ähnlich erhalten wie in den berühmten, endlosen Gräberfeldern der englischen, französischen und deutschen Soldaten im Westen. Über Nachfolge- und „Feind“-Staaten ist nicht nur der noch verlustreichere und inhumanere Zweite Weltkrieg hin- und hergetollt, es gab auch neue Sieger mit neuen Regimes, für die die Erinnerung an den Ersten Weltkrieg eher „schädlich“ als „nützlich“ gewesen wäre. Diese Selektivität der Erinnerung ist also ein direktes Resultat der weiteren Geschichte. In den meisten Ländern Zentral-, Südost- und Osteuropas haben die traumatischen Erfahrungen im Zweiten Weltkrieg die Erinnerung an den Ersten Weltkrieg überschrieben. (Vgl. ebd.: 15.)

Im geschichtswissenschaftlichen Diskurs gibt es – rein quantitativ betrachtet – in Österreich, verglichen mit anderen Ländern, vor allem mit Großbritannien und Frankreich, aber auch mit Deutschland und Italien, weniger wissenschaftliche Publikationen zum Ersten Weltkrieg. Der Zeithistoriker Werner Suppanz hält in diesem Zusammenhang Folgendes fest: „Zwischen 1945 und 1958 erschienen so gut wie keine Publikationen zum Thema Erster Weltkrieg. [...] Eine Ausnahme in dieser Phase waren Neuauflagen von Frontliteratur der 1930er Jahre wie z.B. von Fritz Weber [...]. Auch in den 1960er Jahren erschienen noch relativ wenige Publikationen. Ein deutlicher quantitativer Anstieg ist erst für die 1970er Jahre und 1980er Jahre zu verzeichnen.“ (Suppanz 2012: 210) Im Unterschied zu wissenschaftlichen Publikationen im engeren Sinne hatten jedoch populärwissenschaftliche Publikationen auch nach dem Zweiten Weltkrieg einen hohen Stellenwert (vgl. ebd.).

Die fehlende Auseinandersetzung mit der jüngsten Vergangenheit, sprich dem Austrofaschismus und dem Nationalsozialismus, ging mit einer Wiederbelebung älterer Bezugswelder einher: Besonders deutlich wird diese „Nostalgie“ an den zahlreichen Filmen der 1950er Jahre, die die Geschichten aus der k.u.k. Zeit, insbesondere ihre Herrscher, Offiziere und bürgerlichen Mädels, in den Blick nahmen [1]. Wendelin Schmidt-Dengler zählt zwischen 1950 und 1959 ohne Berücksichtigung der Heimatfilme 25 Filme, die die „altösterreichische Rahmenerzählung“ nutzten (see Binder 2008: 223-224). Diese Filme prägten jedoch nicht nur die Zeitgenossen, sondern auch die später Geborenen. Nicht nur das

österreichische Fernsehen wiederholte diese immer wieder. Für die Generation, die um 1970 geboren wurde, waren diese, zumeist am Samstagnachmittag im öffentlichen Fernsehen gezeigten Filme ein Fixpunkt der Wochenendgestaltung, der drei Generationen – Eltern, Kinder und Großeltern – miteinander verband und zu einem Teil des kollektiven Gedächtnisses wurde. Zum größten kommerziellen Erfolg des österreichischen Nachkriegskinos wurde die Sissi-Trilogie unter der Regie von Ernst Marischka und der jungen Romy Schneider in der Rolle der Kaiserin Elisabeth (vgl. Cole 2004: 489). Das darin vermittelte Österreich-Bild und Sissi-Image [12] wurden in die ganze Welt exportiert und wurden zu einem wichtigen Teil des touristischen Marketings (vgl. ebd.: 491). Diese positiven Darstellungen der habsburgischen Vergangenheit ohne kritische Reflexion derselben halfen dabei, eine emotionale und symbolische Verbundenheit mit dem österreichischen Staat herzustellen und sich von Deutschland endgültig auch emotional abzukoppeln.

Nach dem Zweiten Weltkrieg brach sich die kollektive Erinnerung an die alte Armee und ihr Schicksal ein letztes Mal Bahn, als 1965 die Fernsehverfilmung von Roths *Radetzky* ausgestrahlt wurde. Diese Verfilmung von Roths Roman, der selbst Ausdruck tiefer Reichssehnsucht und habsburgischer Loyalitätsgefühle ist, wurde von wütenden Protesten begleitet, die hohe soziologische Aussagekraft besitzen (vgl. Haring/Kuzmics 2013: 25-26). So schrieb ein ehemaliger Oberst folgenden Leserbrief in der *Kronen-Zeitung*:

„Als ehemaliger Berufsoffizier der k.u.k. Armee möchte ich zur Fernsehaufführung ‚Radetzky‘ Stellung nehmen. Bei vielen Fernsehern musste der Eindruck entstehen, dass die Offiziere 1914 von tiefem Pessimismus erfüllt in den Krieg zogen, den sicheren Untergang der Monarchie vor Augen. In Wahrheit aber war es genau umgekehrt! Die Moral des Offizierskorps und der Truppe war hervorragend und daran änderten auch nichts die Niederlagen an der Ostfront. Schließlich schlug sich diese vom Fernsehen jetzt so geschmähte und in den Schmutz gezogene Armee vier Jahre lang tapfer gegen einen übermächtigen Gegner. [...] Wer die Vergangenheit andauernd mit Schmutz bewirft, darf sich nicht wundern, wenn er in der Gegenwart nicht viel besseres [sic] erntet.“ (Leserbrief, *Kronenzeitung* vom 22. April 1965)

Auch die „Herabwürdigung des Kaisers“ war ein großes Thema in den abgedruckten Leserbriefen, was die Tiefe der noch in der älteren Generation bürgerlicher Schichten aufspürbare Loyalität zur Monarchie anzeigt. Die Reaktionen zeigen die große Bedeutung, welche die „Ehre“ für die ehemaligen Offiziere der k.u.k. Armee hatte; auch das Reserveoffizierskorps des österreichischen Bundesheeres protestierte scharf gegen „die Diffamierung der Kameraden der Alten Armee“. Etliche orteten auch „Klassenhass“ in diesem Film; sie sprachen von einer Attacke auf Offiziere, Adel und Kaiser. Das war das letzte Aufflackern der kollektiven Erinnerung an den Ersten Weltkrieg und die alte Armee; sie verschwand in der Folge auch als nostalgisch verklärte Operettenarmee in den einst so zahlreichen Wien-Filmen (vgl. Haring/Kuzmics 2013: 16).

Innerhalb der Geschichtswissenschaft lässt sich seit den 1970er und 1980er Jahren – einhergehend mit der steigenden Bedeutung des sozialhistorischen Paradigmas – eine Zunahme der wissenschaftlichen Publikationen zum Ersten Weltkrieg beobachten (vgl. Suppanz 2012: 210). In den 1980er Jahren begann

schließlich das „Dokumentationsarchiv lebensgeschichtlicher Aufzeichnungen“ am Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Universität Wien mit der Sammlung vorwiegend von älteren Menschen niedergeschriebenen autobiographische Texten. Viele von ihnen sind in der Buchreihe „*Damit es nicht verloren geht ...*“ veröffentlicht, in der gerade der 68. Band erschienen ist. Ein Band widmet sich dem Thema Kindheit im Ersten Weltkrieg (vgl. Hämmerle 1993), einer dem der russischen Kriegsgefangenschaft (vgl. Leidinger/Moritz 2008) und ein weiterer dem des Militärs aus der Sicht der Rekruten (vgl. Hämmerle 2012). Ein weiterer Anstieg wissenschaftlicher Produktionen zeigt sich in den 1990er Jahren. Im Zuge des *cultural turns* finden neue Fragestellungen: der Krieg des „kleinen Mannes“ an der Front oder der Frau im Hinterland sowie das Thema der Erinnerung zunehmend Berücksichtigung. Jedoch fanden, wie Werner Suppanz unterstreicht, sowohl der kulturwissenschaftliche Zugang als auch die theoretisch-methodische Auseinandersetzung mit der „modernen Kriegserfahrung“ in Österreich „verspätet“ statt. Kaum gebe es Beispiele, so Suppanz, für Kooperationen und Debatten mit den ehemaligen Kriegsgegnern (vgl. Suppanz 2012: 211). Aber auch in den Alltagsgeschichtsbildern sei der Stellenwert des Ersten Weltkriegs in Österreich relativ gering (vgl. ebd.: 212) [13], wobei es noch immer zahlreiche, kaum im kollektiven Gedächtnis verankerte Bereiche gibt. So sind der Krieg gegen die Zivilisten, vor allem in Galizien (vgl. Holzer 2008) und an der serbischen Front, sowie deren Internierung (vgl. Hoffmann, Göll, Lesiak 2010) ebenso wie das Los der zahlreichen Kriegszitierer (vgl. Hofer 2006) erst in den letzten Jahren thematisiert worden.

V. Das Jubiläumsjahr 2014

Im Jahre 2014 gedachten die Staaten Europas dem Ausbruch des Ersten Weltkriegs vor 100 Jahren in ganz unterschiedlicher Art und Weise. Während in Großbritannien und Frankreich der Erste Weltkrieg in der Erinnerungskultur seinen festen Platz hat, zählt er in Österreich, wie Heidemarie Uhl unterstreicht, nicht zu den „zentralen Gedächtnisorten“ (Uhl 2013: 36). Zahlreiche Ausstellungen mit unterschiedlichem Fokus in der Bundeshauptstadt Wien und in den Bundesländern, wissenschaftliche Tagungen im In- und Ausland sowie eine Reihe neuer wissenschaftlicher Publikationen trugen der Bedeutung des Ausbruchs des Ersten Weltkriegs für die Geschichte des 20. Jahrhunderts Rechnung, auch wenn es in Österreich keine wirklich großen Gedenkveranstaltungen“ wie in Frankreich oder Deutschland oder „Siegesfeiern“ wie in Großbritannien gegeben hat (vgl. Schmölzer/Zaubauer 2014).

Das Bundesministerium für europäische und internationale Angelegenheiten initiierte unter Mitwirkung von sechs Ressorts (BKA, BMeiA, BMI, BMLVS, BMUKK, BMWF) „*Das Grundlagenpapier österreichischer Wissenschaftlerinnen and Wissenschaftler aus Anlass des Gedenkens des Ausbruches des Ersten Weltkriegs*“ unter Leitung eines „Drafting Committee“ (M. Rauchensteiner, H. Konrad, V. Moritz), das PolitikerInnen, VertreterInnen Österreichs an den Botschaften im Ausland sowie der einzelnen Ministerien „eine konzise Informationshilfe über wesentliche Themen zu bieten“ trachtet, „mit denen sich die jüngste Forschung im Zusammenhang mit dem Ersten Weltkrieg zusammensetzt“ – und das „aus österreichischer Sicht und in europäischer Perspektive, die in den allgemeinen

historischen Hintergrund eingebettet ist“ [14]. Darin werden die Interessen der europäischen Staaten am Krieg, deren Bündnispolitik sowie die Frage nach der Kriegsschuld ebenso thematisiert, wie die Rolle Kaiser Franz Josephs, die „soziale Militarisierung“ der Gesellschaft in der Habsburger Monarchie in den letzten Jahrzehnten vor dem Krieg, die ambivalente Beziehung zum Bündnispartner Deutschland sowie die Bedeutung der kollektiven Kriegsschuldzuweisung – an Österreich, Ungarn, Deutschland, Bulgarien und die Türkei in den Pariser „Vorortverträgen“ – für die Geschichte des 20. Jahrhunderts. Doch wird in diesem Papier nicht nur die Makroperspektive des Krieges, der als „Krieg der Worte“ als erster moderner Medienkrieg charakterisiert wird, in den Blick genommen, sondern auch die Mikroperspektive der Akteure: der Intellektuellen, die sich 1914 überwiegend für einen Krieg aussprachen, ja ihn bisweilen stürmisch als kathartische Befreiung aus der Sterilität und Dekadenz der Vorkriegsepoche begrüßten, der Soldaten an der Front, der Frauen, Kinder und Flüchtlinge im Hinterland [15]. Die Erzählungen der Erfahrungsgeneration sind aus dem kommunikativen Alltagsgedächtnis verschwunden. Nach wie vor präsent sind allerdings die Kriegerdenkmäler, wobei sich das Interesse jedoch nach wie vor stärker auf den Zweiten Weltkrieg richtet.

Im Jahre 2014 überschwemmten die Verlage den Buchmarkt schließlich mit Literatur – Fachbüchern, populärwissenschaftlichen Darstellungen, Bildbänden und Belletristik – zum Ersten Weltkrieg. Edwin Baumgartner hat sie erst vor Kurzem als „späte Kriegsgewinnler“ bezeichnet (vgl. Baumgartner 2014). Für Düffler widerspiegelt der gegenwärtige „Medienhype“ rund um den Ersten Weltkrieg auch „das Krisenempfinden der Gegenwart in Europa“ (Düffler 2014: 351). Betrachtet man den engeren wissenschaftlichen Diskurs in Österreich, so lässt sich – wie Christa Hämmerle festhält – gegenwärtig beobachten, dass der „Erste Weltkrieg [...] von einer Randposition, die er im Vergleich zur dichten Erinnerungskultur des Zweiten Weltkriegs einnahm, wieder ins Zentrum des kollektiven Gedächtnisses an das ‚Katastrophenzeitalter‘ des 20. Jahrhunderts rückt“ (Hämmerle 2014: 9). Letztlich sollte es jedoch wohl auch darum gehen, wie Heidemarie Uhl unterstreicht, unser Wissen über den „Gedächtnisort“ Erster Weltkrieg nicht nur im Hinblick auf Österreich, sondern auch im Hinblick auf andere zentraleuropäische Staaten zu erweitern (vgl. Uhl 2013: 38). Wie regional, national, transnational oder auch global die Erinnerungskultur sich in den Jubiläumsjahren 2014 bis 2018 entwickeln wird, ist derzeit noch nicht abschätzbar (vgl. Düffner 2014: 366). Als Beispiel für Projekte einer gemeinsamen Erinnerung können in diesem Zusammenhang das Projekt „Wege des Friedens“ im Soca-Tal oder das Schulprojekt „Europe lost & found in war and peace“ genannt werden, an welchem sich Schüler aus sieben Ländern (Österreich, Bosnien und Herzegowina, Türkei, Frankreich, Deutschland, Serbien und Slowenien) beteiligten. Diese befassen sich mit den Konsequenzen des Ersten Weltkriegs und setzen diese mit gegenwärtigen Herausforderungen im Hinblick auf Völkerverständigung und Frieden in Europa in Beziehung [16] (vgl. Hagen 2013).

LITERATUR, QUELLEN, VERWEISE:

1. Jost Düffler gab jüngst einen guten Überblick über den „Historikerboom um den Ersten Weltkrieg“; vgl. Düffler 2014: 351-68. 2. Vgl. u.a. „Schwerpunkt“, in: *Der Standard*, 30. November/1. Dezember 2013, und „1914 Der Erste Weltkrieg 1918. Spezial“, in: *Kleine*

Zeitung, 10. Mai 2014. **3.** Siehe u.a. „14 Tagebücher des Ersten Weltkriegs“ im Arte TV. [Elektronischer Ressource]. – Regime доступу: <http://www.14-tagebuecher.de/page/de/about/1/> [download am 14. Mai 2014], den ORF-Dokumentarfilm „Menschen & Mächte: Der Weg in den Untergang“. [Elektronischer Ressource]. – Regime доступу: http://www.ots.at/presseaussendung/OTS_20140423_OTS0103/100-jahre-erster-weltkrieg-menschen-maechte-dokumentiert-den-weg-in-den-untergang [download am 14. Mai 2014] oder „Das Attentat Sarajevo 1914“, unter der Regie von Andreas Prochaska. [Elektronischer Ressource]. – Regime доступу: <https://presseportal.zdf.de/pm/das-attentat-sarajevo-1914> [download am 14. Mai 2014]). **4.** Beispielsweise wuchsen, die Daten beziehen sich auf Deutschland, viele Angehörige der Jahrgänge 1905 bis 1920 (=erste kriegsbetroffene Generation) zumindest zeitweilig vielfach jedoch auf Dauer ohne Vater oder in „beschädigten Familienstrukturen“ auf; vgl. Radebold/Bohleber/Zinnecker 2009: 7 f. **5.** Im kulturellen Gedächtnis bleibt das erhalten, was die jeweilige Gesellschaft mit ihren spezifischen Wert- und Sinnbeständen rekonstruieren kann (vgl. Hois/Karoshi/Munz/Stachel/Suppanz/Uhl 2004: 218). **6.** Vgl. zur Gegenüberstellung von Jünger und Remarque unter anderem Haring 2000. **7.** Mauthen ist einer der Ortsteile von Kötschach-Mauthen, das während des Ersten Weltkriegs hinter der sogenannten Karnischen Front lag und als Divisionskommando diente. Ebenfalls befanden sich in Kötschach-Mauthen, das im Einzugsbereich der italienischen Artillerie lag und mehrmals beschossen wurde, Reservetruppen, Lazarette und zahlreiche Etappeneinrichtungen. Am Soldatenfriedhof, dessen Eingangstor mit der Inschrift „1915 Heldenfriedhof 1918“ versehen ist, sind 771 Kriegstote, hauptsächlich im Plöckenabschnitt gefallene k.u.k. Soldaten, aber auch russische Kriegsgefangene und italienische Soldaten begraben. Vgl. Schaumann, G./Schaumann W. 2004: 97-102. **8.** Vgl. u.a.: Vogelsang 1932; Straßmayr 1933; Assam 1935; Sauer 1936; Fröhlich 1937 und 1937a. **9.** Erst jüngst hielt Ralph Andraschek-Holzer fest, dass für Österreich insbesondere die „Südtirol-Romane“ und allgemein die „Tiroler Regionalliteratur“ sehr gut aufgearbeitet seien, eine Synthese österreichischer Kriegsprosa zum Ersten Weltkrieg jedoch noch fehle. Vgl. Andraschek-Holzer 2013: 188. **10.** In den 1930er Jahren verfasste Weber folgende Erinnerungsbücher: „Das Ende der Armee“, „Menschenmauer am Isonzo“, „Sturm an der Piave“, „Granaten und Lawinen“, „Isonzo 1915“, „Isonzo 1916“, „Isonzo 1917“, „Alpenkrieg“ und „Frontkameraden“ (vgl. Hämmerle 2006: 36). **11.** Vgl. u.a. folgende Filme „Kaisermanöver“ (1954), unter der Regie von Franz Antel, „Die Deutschmeister“ (1955), unter der Regie von Ernst Marischka und „Kaiserjäger“ (1956), unter der Regie von Willi Forst. **12.** Neben Sissi war der steirische Erzherzog Johann die prominenteste Figur des Habsburgerkultes in der Nachkriegszeit (vgl. Cole 2004: 499). **13.** Als im Jahre 1998 in einer repräsentativen, quantitativen Erhebung die zentralen Erinnerungsfiguren der Österreicher erhoben wurden, betrafen 58% der Nennungen die Zeit nach 1945. 9% der Nennungen bezogen sich auf die Habsburgermonarchie, 3% auf die Erste Republik. Vgl. Brix/Bruckmüller/Stekl 2004: 14. **14.** Vgl. „Motivenbericht und Einleitung“, in: [Elektronischer Ressource]. – Regime доступу: http://www.bmeia.gv.at/fileadmin/user_upload/bmeia/media/3-Kulturpolitische_Sektion_-_pdf/Themen_Dateien/Grundlagenpapier_1914_-_2014.pdf, 3. **15.** Vgl. [Elektronischer Ressource]. – Regime доступу: http://www.bmeia.gv.at/fileadmin/user_upload/bmeia/media/3-Kulturpolitische_Sektion_-_pdf/Themen_Dateien/Grundlagenpapier_1914_-_2014.pdf. **16.** Über Online-Plattformen kommunizieren die Schüler miteinander.

Andexlinger, Silvia/Ebner, Johannes (2008): „Friedlich leuchtet die Sonne auf Tod und Leben“. Die Erfahrungen des Ersten Weltkrieges in literarischen und nicht-literarischen Quellen“, in: Haring, Sabine A./Kuzmics, Helmut (Hg.): Das Gesicht des Krieges: Militär aus emotionssoziologischer Perspektive, Wien: Reproz Wien/Akademiedruckerei LVAK, 59-113.

Andraschek-Holzer, Ralph (2013): Österreichische Prosa zum Ersten Weltkrieg im Vergleich, in: Domnik, Wolfram/Walczek-Fritz, Julia/Wedrac, Stephan (Hg.) Frontwechsel. Österreich-Ungarns „Großer Krieg“ im Vergleich. Unter Mitarbeit von Markus Wurzer, Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 163-189.

Assam, Norbert (1935): Des Kärntner Infanterieregiment Graf von Khevenhüller Nr. 7 letztes Ringen und Ende Graz: Assam.

Assmann, Aleida (2001): Speichern oder Erinnern? Das kulturelle Gedächtnis zwischen Archiv und Kanon, in: Csáky, Moritz/Stachel, Peter (Hg.): Speicher des Gedächtnisses. Bibliotheken, Museen, Archive. Teil 2: Die Erfindung des Ursprungs; die Systematisierung der Zeit, Wien: Passagen Verlag, 15-29.

Assmann, Jan (1988): Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität, in: Assmann, Jan/Hölscher, Tonio (Hg.): Kultur und Gedächtnis, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 9-19.

Baumgartner, Edwin (2014): „Späte Kriegsgewinnler“, in: *Wiener Zeitung*, Freitag, 23. Mai 2014, 25.

Binder, Dieter A. (2008): „Die Erzählung der Landschaft. Aspekte zur österreichischen Geschichte des 20. Jahrhunderts“, in: Schausberger, Franz (Hg.): Geschichte und Identität. Festschrift für Robert Kriechbaumer zum 60. Geburtstag, Wien: Böhlau, 217-233.

Bohleber, Werner (2009): Wege und Inhalte transgenerationaler Weitergabe. Psychoanalytische Perspektiven, in: Radebold, Hartmut/Bohleber, Werner/Zinnecker, Jürgen (Hg.): Transgenerationale Weitergabe kriegsbelasteter Kindheiten. Interdisziplinäre Studien zur Nachhaltigkeit historischer Erfahrungen über vier Generationen, 2. Auflage, Weinheim – München: Juventa, 107-140.

Brix, Emil/Bruckmüller, Ernst/Stekl, Hannes (2004): „Das kulturelle Gedächtnis Österreichs. Eine Einführung“, in: Brix, Emil/Bruckmüller, Ernst/Stekl, Hannes (Hg.): Memoria Austria I. Menschen, Mythen und Zeiten, Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 9-25.

Cole, Laurence (2004): Der Habsburg Mythos, in: Brix, Emil/Bruckmüller, Ernst/Stekl, Hannes: Memoria Austria I. Menschen, Mythen und Zeiten, Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 473-504.

Csáky, Moritz/Stachel, Peter (2001): Vorwort, in: Csáky, Moritz/Stachel, Peter (Hg.): Speicher des Gedächtnisses. Bibliotheken, Museen, Archive. Teil 2: Die Erfindung des Ursprungs; die Systematisierung der Zeit, Wien: Passagen Verlag, 11-12.

Düffler, Jost (2014): Die geplante Erinnerung. Der Historikerboom um den Ersten Weltkrieg, in: *Osteuropa* 64: 2-4, 351-368.

Elias, Norbert (1989): Studien über die Deutschen. Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert, hg. von Michael Schröter, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Fröhlich, Hermann (1937): Geschichte des steirischen k.u.k. Infanterie-Regimentes Nr. 27 für den Zeitraum des Weltkrieges 1914-1918. Band 1, Innsbruck: Wagner'sche Universitäts-Buchdruckerei.

Fröhlich, Hermann (1937a): Geschichte des steirischen k.u.k. Infanterie-Regimentes Nr. 27 für den Zeitraum des Weltkrieges 1914-1918. Band 2, Innsbruck: Wagner'sche Universitäts-Buchdruckerei.

Hagen, Lara (2013): „Europa im Klassenzimmer wiederfinden“, in: *Der Standard*, 30. November/1. Dezember, 16.

Hämmerle, Christa (Hg.) (1993): Kindheit im Ersten Weltkrieg. Damit es nicht verloren geht... Band 24, Wien – Köln – Weimar: Böhlau.

Hämmerle, Christa (2006): „Es ist immer der Mann, der den Kampf entscheidet, und nicht die Waffe ...“, in: Kuprian, Hermann J. W./Überegger Oswald (Hg.): Der Erste Weltkrieg im Alpenraum. Erfahrung, Deutung, Erinnerung. La Grande Guerra nell'arco alpino. Esperienze e memoria, Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 35-60.

Hämmerle, Christa (Hg.) (2012): Des Kaisers Knechte. Erinnerungen an die Rekrutenzeit im k.(u.)k. Heer 1868 bis 1914, Wien – Köln – Weimar: Böhlau.

Hämmerle, Christa (2014): Heimat/Front. Geschlechtergeschichte/n des Ersten Weltkriegs in Österreich-Ungarn, Wien – Köln – Weimar: Böhlau.

Haring, Sabine A./Kuzmics, Helmut (2013): Einleitung, in: Kuzmics, Helmut/Haring, Sabine A.: Emotion, Habitus und Erster Weltkrieg. Soziologische Studien zum militärischen Untergang der Habsburger Monarchie, Göttingen: V & R. unipress, 13-56.

Haring, Sabine A. (2015): Between the topos of a 'forgotten war' and the current memory boom: Remembering the First World War in Austria, in: Bart Ziino (Hg.): Remembering the First World War, London-New York: Routledge, 207-222.

Haring, Sabine A. (2000): Ernst Jünger, Erich Maria Remarque und der Erste Weltkrieg. Eine literatursoziologische Betrachtung, in: Konrad, Helmut (Hg.): Krieg, Medizin und Politik. Der Erste Weltkrieg und die österreichische Moderne, Wien: Passagen, 351-371.

- Harterger, Franz Matthias: Die Kriegstagebücher des Franz Matthias Hartinger, Offizierstellvertreter im k.k. Landsturm-Infanterie-Regiment Laibach No. 27, 1915-1918, herausgegeben von Volker Rutte Graz 2012: Eigenverlag.
- Heer, Friedrich (1981): Der Kampf um die österreichische Identität, Wien – Köln – Weimar: Böhlau.
- Hofer, Hans-Georg (2006): Was waren „Kriegsneurosen“? Zur Kulturgeschichte psychischer Erkrankungen im Ersten Weltkrieg, in: Kuprian, Hermann J. W./Überegger, Oswald (Hg.): Der Erste Weltkrieg im Alpenraum. Erfahrung, Deutung, Erinnerung, La Grande Guerra nell'arco alpino. Esperienze e memoria, Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 309-321.
- Hoffmann, Georg/Goll, Nicole-Melanie/ Lesiak, Philipp (2010): Thalerhof, 1914-1936. Die Geschichte eines vergessenen Lagers und seiner Opfer. Mitteleuropäische Studien IV, herausgegeben von Dieter A. Binder, Georg Kastner und Arnold Suppan, Heme: Gabriele Schäfer Verlag.
- Hois, Eva Maria/Karoshi, Peter/Munz, Volker/Stachel, Peter/Suppanz, Werner/Uhl, Heidemarie (2004): Gedächtnis/Erinnerung und Identität – Konstruktionen kollektiver Identität in einer pluriethnischen Region, in: Csáky, Moritz/Kury, Astrid/Tragatschnig, Ulrich (Hg.): Kultur – Identität – Differenz. Wien und Zentraleuropa in der Moderne. Band 4: Gedächtnis – Erinnerung – Identität, Innsbruck u.a.: Studienverlag, 215-254.
- Holzer, Anton (2008): Das Lächeln der Henker. Der unbekannte Krieg gegen die Zivilbevölkerung 1914-1918. Mit zahlreichen bisher unveröffentlichten Fotografien, Darmstadt: Primus Verlag.
- Kuzmics, Helmut/Haring, Sabine A.: Emotion, Habitus und Erster Weltkrieg. Soziologische Studien zum militärischen Untergang der Habsburger Monarchie Göttingen: V & R. unipress.
- Leidinger, Hannes/Moritz, Verena (Hg.) (2008): In russischer Gefangenschaft. Erlebnisse österreichischer Soldaten im Ersten Weltkrieg. Damit es nicht verloren geht...Band 56, Wien – Köln – Weimar: Böhlau.
- Moritz, Verena (2013): Nachwirkungen der „Frontenerfahrung“ des Ersten Weltkriegs auf die Entwicklung Österreichs in der Zwischenkriegszeit, in: Konrad, Helmut/Moritz, Verena/Rauchensteiner, Manfred: 19/2014: Gedenken I. Weltkrieg, Wien: Bundesministerium für europäische und internationale Angelegenheiten, Kulturpolitische Sektion, 33-36. [Elektronный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bmeia.gv.at/fileadmin/user_upload/bmeia/media/3-Kulturpolitische_Sektion_-_pdf/Themen_Dateien/Grundlagenpapier_1914_-_2014.pdf [download am 19. Mai 2014]).
- Radebold, Hartmut/Bohleber, Werner/Zinnecker, Jürgen (2009): Einleitung, in: Radebold, Hartmut/Bohleber, Werner/Zinnecker, Jürgen (Hg.): Transgenerationale Weitergabe kriegsbelasteter Kindheiten. Interdisziplinäre Studien zur Nachhaltigkeit historischer Erfahrungen über vier Generationen, 2. Auflage, Weinheim – München: Juventa, 7-13.
- Reiß, Siegfried (Hg.) (1926): Ehrenbuch der Heßer: Geschichte des altösterreichischen Infanterie-Regimentes Freiherrn von Heß Br. 49, 1715-1918, Band 2: Der Weltkrieg 1914-1918, Wien: Schöler.
- Royer, Matthias: Schilderungen meiner Erlebnisse als Soldat und Kriegsgefangener im ersten Weltkrieg in Russland, vom 27.07.1914 bis 19.10.1920, Ramsau: o.V.
- Sauer, Heinrich (1936): Linzer Hessen 1733 – 1936 Linz: Hessen Offiziersbund.
- Schaumann, Gabriele/Schaumann, Walther (2004): Unterwegs vom Plöckenpass zum Kanaltal. Auf den Spuren der Karnischen Front 1915-1917, Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj: Hermagoras/Mohorjeva založba.
- Schmölzer, Michael/Zaubauer, Wolfgang (2014): „Das große Gedenken“, in: *Wiener Zeitung* vom Sa./So., 18. Jänner 2014, 10-11.
- Straßmayr, Eduard (1933): Das Hessenregiment: aus der Geschichte des Infanterie-Regimentes Nr. 14, mit 61 Bildern Linz: Preßverein.
- Suppanz, Werner (2012): Der „überschriebene“ Krieg. Der Erste Weltkrieg in der österreichischen Zeitgeschichte, in: Erker, Linda/Salzman, Alexander/Dreidemy, Lucile/ Sabo, Klaudija (Hg.): Update! Perspektiven der Zeitgeschichte. Zeitgeschichtetag 2010, Innsbruck – Wien – Bozen: StudienVerlag, 208-216.
- Uhl, Heidemarie (2013): „Der Erste Weltkrieg im Gedächtnis Österreichs und (Zentral-)Europas – Gedächtnistraditionen in (trans)nationaler Perspektive“, in: [Elektronный ресурс]. – Режим

доступу: http://www.bmeia.gv.at/fileadmin/user_upload/bmeia/media/3-Kulturpolitische_Sektion_-_pdf/Themen_Dateien/Grundlagenpapier_1914_-_2014.pdf, 37 – 39.

Vogelsang, Ludwig Freiherr von (1932): Das steirische Infanterieregiment Nr. 47 im Weltkrieg. Zum 250. Errichtungsjahr des Regiments, Band 1 and 2, Graz: Leykam.

Völter, Bettina (2009): Generationenforschung und „transgenerationale Weitergabe“ aus biografietheoretischer Perspektive, in: Radebold, Hartmut/Bohleber, Werner/Zinnecker, Jürgen (Hg.): Transgenerationale Weitergabe kriegsbelasteter Kindheiten. Interdisziplinäre Studien zur Nachhaltigkeit historischer Erfahrungen über vier Generationen, 2. Auflage. Weinheim – München: Juventa, 95-118.

Waldstätten-Zipperer, Josef/Seifert, Josef (1928): Die Deutschmeister. Taten und Schicksale der Infanterieregiments Hoch- und Deutschmeister Nr. 4 insbesondere im Weltkriege, Wien: Österreichische Staatsdruckerei.

Wassmann, Claudia (2002): Die Macht der Emotionen. Wie Gefühle unser Denken und Handeln beeinflussen, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Welzer, Harald (2009): Die Nachhaltigkeit historischer Erfahrungen. Eine sozialpsychologische Perspektive, in: Radebold, Hartmut/Bohleber, Werner/Zinnecker, Jürgen (Hg.): Transgenerationale Weitergabe kriegsbelasteter Kindheiten. Interdisziplinäre Studien zur Nachhaltigkeit historischer Erfahrungen über vier Generationen, 2. Auflage, Weinheim – München: Juventa, 75-93.

Abbildungen:

Abbildung 1: Soldatenfriedhof im Ortsteil Mauthen (Photo Sabine A. Haring)

Abbildung 2: Mt. Forno (Ostseite) während der Junischlacht (Aufnahme am 17. Juni 1917 nachmittags (Fröhlich 1937a: zwischen Seite 224 und Seite 225).

Abbildung 3: Österreichisch-ungarischer Soldatenfriedhof in Fogliano (Photo Sabine A. Haring).

УДК 32.019.51

Пауp I.B.

ДОКУМЕНТАЛЬНА ЛИСТІВКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МІЖКАНЦІВ МІСТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті визначено інформаційну цінність документальних листівок з видами Кам'янець-Подільського як основного способу спілкування у роки Першої світової війни. На основі аналізу письмових повідомлень поштівки охарактеризовано особливості повсякденного життя кам'яничан у військовий час.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Перша світова війна, документальна листівка, текстове повідомлення, фотографія.

В статье определено информационную ценность документальных открыток с видами Каменец-Подольского как основного средства общения в годы Первой мировой войны. На основе анализа письменных сообщений открыток охарактеризованы особенности повседневной жизни каменичан в военное время.

Ключевые слова: Каменец-Подольский, Первая мировая война, документальная открытка, текстовое сообщение, фотография.

In the article author considers an information value of documentary postcards with views of Kamyanets-Podilskij as the main mean of communication during the First World War. Also everyday life of residents of Kamyanets-Podilskij in wartime is described based on the analysis of written messages of postcards.

Keywords: Kamyanets-Podilskij, the First World War, documentary postcard, text message, photo.

З кінця XIX ст. поштові листівки у найрізноманітнішому художньому виконанні були універсальним комунікаційним засобом, нарівні з газетами, журналами, плакатами, календарями. Тому абсолютно виправданим є визначення поштових карток як засобу масової інформації. Листівки набули неймовірного поширення й застосування в передвоєнні десятиріччя в усій Європі. Вони були доступними за ціною й вартістю пересилки, були представлені у широкому асортименті й неймовірно художньо виконаними відповідно до пануючих естетичних смаків.

Перша світова війна перервала розвиток видових поштівок, видрукувані мільйонні накладки яких стали неактуальними, оскільки стрімко зріс попит на поштівки військово-патріотичного змісту. Вже 31 липня 1914 р. розпочалася загальна мобілізація в Австро-Угорщині, а за кілька днів було запроваджено цензуру поштових відправлень і преси. Із серпня монархія опинилася у стані війни з Російською імперією, що зумовило введення заборони надсилати листи у конвертах. Населенню дозволено було відправляти лише відкриті листи – традиційні поштівки. У роки війни австрійський та німецький уряди використовували листівки як пропагандистський інструмент і вагомє знаряддя в психологічній, інформаційній та ідеологічній боротьбі з ворогом [15, с. 16].

Документальні листівки з видами Кам'яця-Подільського досі не розглядалися як джерело з вивчення повсякденного життя містян у роки Першої світової війни. Загальні аспекти теми були проаналізовані у науково-популярному виданні С. Осадчука «Світова війна у поштових листівках 1914-1918 рр.» [15] у якому автор на основі колекції листівок І. Снігура проаналізував основні групи зображень листівок військового часу та розглянув їх як основний засіб пропаганди. Текстові повідомлення поштівок як джерело інформації розглядали у своїй дослідженні В. Горелов [1] та В. Третьяков [18].

Метою даної статті є відображення повсякденного життя кам'ячан у роки Першої світової війни відповідно до інформації, що містять текстові повідомленнями документальних листівок з видами Кам'яця-Подільського.

В основі поширення листівок лежав принцип спілкування та збереження пам'ятних подій і моментів, нагадування про який-небудь об'єкт через його візуальне зображення або письмове повідомлення. Відкриті листи, як засіб поштової кореспонденції, використовували різні прошарки населення: міщани, духовенство, військовослужбовці, студенти, тому вони розкривають усі сфери тогочасного життя Кам'яця-Подільського. Письмові повідомлення на листівках, що пройшли пошту, стали частиною багатой епістолярної спадщини. Тексти їх повідомлень були різними – від короткого вітального і до розлогого – наскільки дозволяло місце на картці. Вкрай рідко повідомлення було безпосередньо пов'язане із зображенням на лицьовому боці листівки, а домінували тексти-вітання на ілюстрованих листівках. Текстові повідомлення документальних листів, як правило, були російсько- та польськомовними, а термін їх доставки становив три дні. Траплялися випадки, коли листівка надходила з Кам'яця-Подільського до Львова (Lemberg) за одну добу [10], а з Кам'яця-Подільського до Святошина (Київ) – за п'ять [7]. З губернського центру до станцій Південно-Західної залізниці в межах Подільської губернії поштівки доставлялись упродовж одного (Жмеринка, Могилів), інколи двох

днів (Браїлів) [11]. Чорно-біла поштівка коштувала 5 коп., кольорова – 10 коп., вартість поштового повідомлення в межах Російської імперії була 3 коп., Австро-Угорської – 4 коп., що загалом робило даний вид кореспонденції малодоступними для селян та незаможних городян [17, с. 45].

У часи Першої світової війни листівки, що рясніли зображеннями переможних битв і текстами войовничих пісень перетворилися на знаряддя агітації та підтримання бойового духу воїнів країн-учасниць [16, с. 49]. Нам не зустрічались листівки військової тематики кам'янецьких видавців, проте текстові повідомлення видових поштівок яскраво відтворюють побут містян того часу. Так, 4 серпня 1914 р. м. Кам'янець-Подільський було окуповане австро-угорськими військами, але вже через два дні (6 серпня) визволене військами Південно-Західного фронту, які розташували в ньому свій штаб [3]. Через заборону надсилали листи в конвертах, поштові картки стали головним засобом спілкування. «...Як шкода, що ти не можеш отримати мого листа, я написав там 1 в. стор.», – писав кам'янецьчанин товаришу інтер-офіцеру 36-го піхотного Орловського полку (В. Назарову) [8]. На поштівках були такі поштові маркування військового часу: «Польова пошта. Жмеринка» [9], «Із діючої армії» [13] та адреси: ізоляційно-пропускний пункт (станція Могилів), 442 пересувний госпіталь [13], 9 дезінфекційний загін 9 Діючої армії [10].

Необхідно зазначити, що будівництво залізниці у Кам'янці-Подільському сприяло не лише мобілізації військових сил, але й розвитку промисловості й торгівлі, зростанню благоустрою міста, розвитку туризму. Так, якщо у листівці за 1909 р. зазначалося, що до найближчої залізничної станції з міста необхідно було їхати дві з половиною години [12], то із введенням в експлуатацію Подільської залізниці від Кам'янця-Подільського через Проскурів до Шепетівки у січні 1915 р. ситуація дкорінно змінилася [5, с. 238]. З того часу на документальних листівках з'явився штамп «Каменець-Под. вокз.» [7] й стало популярним відправлення видових листівок із кожної залізничної чи поштової станції, на якій зупинялися подорожуючі, зі зверненням: «Мій привіт зі шляху через мальовниче місто Поділля в південну Галицію на позицію, де я призначений виконавцем робіт з укріплення» (24.06.1915) [7], або ж «Здравствуй Надя. Пишу тобі з чудового гарного міста. Взагалі наші міста мальовничі. Бачив австрійські Тернопіль, Чортків та ін., а все таки у нас краще. Там населення якесь забите ...» (10.10.1915) [7].

Текстові повідомлення на поштівках висвітлюють різні сторони життєдіяльності міста Кам'янця-Подільського військового часу. Так дізнаємося, що в листопаді 1915 р., коли в місті настало «затишшя», стали повертати евакуйованих дітей [9]. З повідомлення студента Михайла від вересня 1915 р. стає зрозумілим, що згадуване «затишшя» настало після паніки, яка вже стихла: «...Я мав їхати до Києва, але інститут мені заборонив. В нас тут теж була паніка але вже все втихло. На даний момент думаю про те, щоб повернутись до співу, якщо захтять мене прийняти. Я вже здоровий і сам собі міняю пов'язки. Ще 2-3 місяці буде гоїтись, воно мені надокучило але перестало боліти...» (переклад з польської мови – І.П.) [10].

Про важкі умови життя містян у роки Першої світової війни переконливо свідчить повідомлення: «... дуже засмучена, оскільки не знаю, що з нами буде.

Сьогодні тобто 24-го числа від'їжджаємо до Одеси ... одразу тобі напишу, хоча можливо ти вже не будеш у Кам'янці, навіть боюся про це думати» (24.08.1915) [9]. Доповнює картину наступний лист: «Ми вийняли помешкання недалеко залізничного вокзалу – дві маленькі кімнати з самоваром чаю у вечері та з поганим опаленням, за 18 рублів... Життя тут суворе, через велику кідкість війська й болото гірше ніж у вас, липне до взуття і один черевик важить принаймні як 10...» (переклад з польської мови – І.П.) [10]. Вражає також зворушливий лист солдата Івана Бурцева до сина Дмитра, надісланий у Новгород: «Дорогий і милий Мітя! Як ти поживаєш, що робиш? Як просувається твоє навчання письму, чи добре пишеш палички. Вчись скоріше писати та надішли мені листа. Цілую тебе і поцілуй маму, дідуся і бабусю Наташу, а також бабусю Лізу і тітку Лідію. Твій папа Ваня» (23.10.1915) [6].

У приватних колекціях було виявлено три листівки з зображенням видів Кам'янця-Подільського, що містили привітання: «Нехай Святий-Вечір у колі земляків, Хорошим Вам буде, бо ми зустрічаємо щире, І коли розпочнеться боротьба за Поділля, Ісус, Марія, нехай Вас в бою охороняють!» (переклад з польської – І.П.), які були підписані автором «Janina Górska», датовані «24.12.1915» і було зазначено місто «Kamieniec-Pod» [7; 10]. Ймовірно, так солдат-земляків підтримувала польська поетеса з Кам'янця-Подільського Яніна Гурська, яка в своїх творах, що увійшли до збірок «Поезії» («Poezye», 1903) [19] та «Поезії і драми» («Poezye i dramata», 1907) [20], неодноразово описувала принади природи Кам'янця і його передмість.

Із текстового повідомлення наступної поштівки дізнаємось, що до 9 квітня 1916 р. з Кам'янця-Подільського углиб Російської імперії були вивезені великі дзвони, а на «соборній вулиці, Собор прибраний прапорами і ... автомобільним прожектором...» [10], що скоріш за все було пов'язано з приїздом царя Миколи II до міста у березні цього ж року [3]. Крім того, дана листівка відображала особливості святкування Великодня студентами у воєнні роки: «...Ось вже наступає Великдень і стало чути дзвін у малюсінкі дзвіночки, ми всі готові зустріти свято, поставили в своїй кімнаті великий стіл, оскільки нас 10 чоловік, на столі 30 шт. яєць, 2 пляшки пива-квасу, куличі та 1 великий окіст, почувалося себе жваво, нарядившись у кого що є ... спати не ляжу, думаю піти до церкви, але там дуже багато народу, набито ...» [10].

Наприкінці серпня 1917 р. війська почали залишати місто, про що переконливо свідчить наступне повідомлення солдата: «Моя прекрасна Аллочка завтра о 8 годині сідаємо нарешті на потяг і від'їжджаємо...», на честь цього Військовим комітетом ймовірно в Пушкінському народному домі був організований концерт: «...Вчора був на виставі, концерті та балі влаштованих Військовим комітетом. Ставили Чеховського Ведмеда (дуже погано) та концертне відділення солістів солдат. Один з них віолончеліст – викінчений артист. Гра його божевиственна. На балу мені було сумно – не танцюю і нікого знайомих. Проте весь час сміялись над Тромзіним який дримав. Ми йому в кінці кінців сказали, що введемо на середину залу якщо він засне». Крім того дізнаємось, що тривале перебування військ у місті негативно вплинуло на розвиток місцевої торгівлі: «Аллочка сьогодні я робив для тебе покупки і купив тільки одну пару чорних панчіх. Черевики препогані, навіть не знаю із якої

шкіри, хочуть за них 50 рублів. Не купив, бо і № твого не знаю. Більше купляти нічого, все розкуплено або таке погане, що бридко» [10]. Даний лист був написаний 22 серпня 1917 р. і під номером 40 був направлений з міста Кам'янця-Подільського до Парголово Петроградської губернії.

Дореволюційні листівки використовували солдати і в роки Другої світової війни, але не як засіб поштової кореспонденції, а як сувенір з міста у визволенні якого брали участь: «2-а Вітчиз. війна, березень 1944 р. (третя декада) до прийдешнього визволення» (26.05.1944) [7].

Загалом війна негативно вплинула на розвиток документальної листівки в Російській імперії, зокрема сталися зміни в обсягах і тематиці поштівок. Унаслідок цензурних обмежень закривалися друкарні та літографії. У 1914 р. було заборонено фотографувати в великих містах, а тому видавці вимушено використовували негативи, зроблені упродовж попередніх років. У зв'язку з труднощами військового часу виник дефіцит паперу, що було зумовлено припиненням постачань з Німеччини, а на жодній з 35 паперових фабрик Росії фотографічний папір не виготовляли [4, с. 1432]. Так, відомий московський фотограф П. Павлов у листі до графа С. Шереметьєва писав, що не може виконати його замовлення, оскільки немає паперу (2 серпня 1915 р.). Лише на початковому етапі війни дві московські фабрики розпочали проводити дослідження у даній галузі [14, с. 98].

Припинення економічних зв'язків між Російською імперією та Німеччиною призвело до втрати вже видрукованих накладів листівок. Від послуг німецьких друкарів відмовилися видавці Великої Британії, Франції, США. Іншим трагічним відгуком війни стало поширення антинімецьких настроїв, що спрямовувалися проти австрійських і німецьких підданих. Учасників «антинімецьких» акцій, що руйнували фотомайстерні й магазини, не зупиняли ні заслуги фотографів на службі Російській імперії, ні їх нагороди, отримані на міжнародних виставках. Відтак було знищено не лише устаткування і склади матеріалів, але й цінні скляні негативи й оригінальні фотографії [14, с. 98].

Жовтневий переворот 1917 р. спричинив корінні зміни в ідеології та культурній політиці держави, що призвело до збіднення і згасання жанру документальної листівки. Більшовики забороняли відображати на видових листівках храми, монастирі, каплиці, дворянські та купецькі мастки, споруди, пов'язані з Імператорською сім'єю, що значно обмежило їх сюжетну різноманітність. Для українських листівок після періоду розквіту настав «залізний вік». Дежкий час ще випускалися листівки з краєвидами, але пейзаж було визнано буржуазним видом мистецтва і вони втратили право на існування. Згідно з атеїстичною ідеологією в 1917 р. було скасовано релігійні свята, а тому різдвяні й новорічні листівки потрапили під заборону [2, с. 12].

Отже, з початком Першої світової війни поштова картка стає головним засобом зв'язку для українського населення Австро-Угорщини та Російської імперії. Хоча у Кам'янці-Подільському не видавались листівки, що відображали події військового часу, письмові повідомлення видових поштівок стали важливим джерелом інформації з теми. Тому виявлення нових джерел у державних та приватних колекціях сприятиме глибшому розкриттю окресленої

проблеми, оскільки повідомлення документальних листівок відображають особливості побуту кам'ячан військового часу безпосередньо через призму сприйняття його учасниками подій.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Горелов В. Почтовая открытка как часть русской культурной традиции / В. Горелов // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.rodnaya-ladoga.ru/newsline/gor.files/gor.pdf
2. Вакуліч Д. Листівки: історія, філософія. Дизайн, технологія виготовлення. Д. Вакуліч, Е. Лазаренко, П. Петрик. – Львів: УАД, 2006. – С. 12-17.
3. Дубовицький М. Зустрічали царя-батюшку... / М. Дубовицький // Прапор Жовтня. – 1990. – 6 січня. – С. 7.
4. Изобретатели печатной бумаги // Наборщик и печатный мир. – СПб., 1915. – № 181. – С. 1432.
5. Кульчицький С.В. Залізне будівництво в Україні XIX – початку XX ст. // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 235-239.
6. Колекція листівок відділу зображальних мистецтв Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург).
7. Колекція листівок Історико-культурологічного Подільського Братства (м. Кам'янець-Подільський).
8. Колекція листівок Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (м. Кам'янець-Подільський).
9. Колекція листівок Національного історико-архітектурного заповідника "Кам'янець" (м. Кам'янець-Подільський).
10. Приватна колекція листівок Я. Васильковського (м. Варшава).
11. Приватна колекція листівок С. Копилова (м. Кам'янець-Подільський).
12. Приватна колекція листівок І. Паур (м. Кам'янець-Подільський).
13. Приватна колекція листівок М. Сімашкевича (м. Кам'янець-Подільський).
14. Ларина А.Н. Документальная открытка конца XIX – начала XX вв. как источник по истории и культуре Москвы: дис. ... кандидата пед. наук: 07.00.09 / Анна Николаевна Ларина. – М., 2004. – 213 с.
15. Світова війна у поштових листівках 1914-1918 рр. З колекції Івана Снігура / Упор. С. Осадчук. – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – 136 с.
16. Тагрин М.С. В поисках необычного: из записок коллекционера / М.С. Тагрин. – Л: Об-во по распространению политических и научных знаний РСФСР, 1962. – 70 с.
17. Тагрин М.С. Мир в открытке / М.С. Тагрин. – М.: Изобразит. искусство, 1978. – 128 с.
18. Третьяков В.П. Открытые письма серебряного века / В.П. Третьяков. – СПб.: Славия, 2000. – 368 с.
19. Górka J. Poezye. Serya 2 / J. Górka. – Warszawa: Teodor Paprocki i S-ka, 1903. – 136 s.
20. Górka J. Poezye i dramata. Serya 3 / J. Górka. – Warszawa: Wyd-wo księgami nakładowej Jana Kotschedoffa, 1907. – 250 s.

УДК 94 (100) "1914/1919" : 82-6

Dominik Leugering

DER ERSTE WELTKRIEG UND SEINE NARRATION IN DEN BRIEFEN JOSEPH ROTHS

Der Aufsatz befasst sich mit dem österreichisch-galizischen Journalisten und Romancier Joseph Roth (1894-1939). Bei Ausbruch des Ersten Weltkrieges studierte er in Wien Germanistik. 1916 meldete sich Roth freiwillig zum Dienst bei den Feldjägern der kaiserlichen habsburgischen Streitkräfte. Später wurde er an der Ostfront stationiert, wo er bis 1918 im Pressedienst der Armee arbeitete. Ziel dieses Essays ist, durch die exemplarische Analyse zweier Briefe, die Joseph Roth an der Front schrieb, deutlich werden zu lassen, welchen nachhaltigen Einfluss die Kriegserlebnisse auf sein späteres literarisches Schaffen hatten.

Schlüsselwörter: Erster Weltkrieg, Briefe, Schriftsteller, Erzähler, Joseph Roth, Habsburg, Österreich, Galizien, Ostfront, Lemberg, Lwiv, Lviv.

Стаття присвячена австрійсько-галицькому журналісту та письменнику Йозефу Роту (1894-1939). На початку Першої світової війни він вивчав німецьку літературу у Відні, а у 1916 р. добровільно пішов служити у військову поліцію збройних сил імперії Габсбургів.

Пізніше він був переведений на Східний фронт, де служив у прес-службі армії до 1918 р. Метою статті є аналіз змісту двох листів Йозефа Рота, написаних ним на фронті. Автор чітко показує вплив набутого під час війни досвіду на подальшу літературну творчість письменника.

Ключові слова: Перша світова війна, листи, письменник, оповідач, Йозеф Рот, Габсбурґ, Австрія, Галичина, Східний фронт, Лемберг, Львів.

Статья посвящена австрийско-галицкому журналисту и писателю Йозефу Роту (1894-1939). В начале Первой мировой войны он изучал немецкую литературу в Вене, а в 1916 г. добровольно пошел служить в военную полицию вооруженных сил империи Габсбургов. Позже он был переведен на Восточный фронт, где служил в прес-службе армии до 1918 г. Целью данной статьи является анализ содержания двух писем Йозефа Рота, которые он написал, будучи на фронте. Автор четко освещает влияние приобретенного им во время войны опыта на дальнейшее литературное творчество писателя.

Ключевые слова: Первая мировая война, письма, писатель, рассказчик, Йозеф Рот, Габсбург, Австрия, Галиция, Восточный фронт, Лемберг, Львов.

This essay is dedicate to the Austrian-Galician journalist and novelist Joseph Roth (1894-1939). At the beginning of World War I, he studied German literature in Vienna and volunteered in 1916 to serve in the military police of the imperial Habsburg's armed forces. Later he was stationed at the Eastern Front where he served in the press service of the army until 1918. The purpose of this essay is to analyze in an exemplary sense, two letters of Joseph Roth which he wrote at the front, in order to demonstrate the influence of his experiences during the war on his subsequent literary work.

Keywords: World War I, letters, writer, narrator, Joseph Roth, Habsburg, Austria, Galicia, Eastern Front, Lemberg, Lwiv, Lviv.

I. Einleitung

Sommer und Spätsommer des Jahres 2014 waren geprägt durch eine weltweite und facettenreiche Kultur des öffentlichen Erinnerns an den Ausbruch sowie die ersten Kampfhandlungen des Ersten Weltkriegs vor 100 Jahren. Bis heute sind Ursachen und Folgewirkungen politische, gesellschaftliche, wirtschaftliche und militärische Spannungen, die sich nach Jahrzehnten innereuropäischen Friedens 1914 in einem Krieg mit zuvor ungeahnten Kräften der Vernichtung entluden – immer wieder Gegenstand intensiver wissenschaftlicher Auseinandersetzungen [7; 28; 47; 50; 51]. Neben zahlreichen Neupublikationen, Podiumsdiskussionen, Sendereihen und Sonderbeiträgen in der Medienlandschaft fanden an verschiedenen Mahnmalen und Erinnerungsorten internationale, nationale, regionale und lokale Gedenkfeierlichkeiten statt [52]. Auch in der Neueren Deutschen Literaturwissenschaft bedingte das Erinnerungsjahr 2014 eine verstärkte Rezeption von Autoren, die den Ersten Weltkrieg schriftstellerisch thematisierten.

Das Sterben ganzer Generationen im Feuer der Maschinengewehre, die Schrecken des Gaskrieges, die erbitterten Grabenkämpfe, die Schlachtfelder in Flandern bei Ypern, an der Marne, bei Maas, bei Lille, Verdun oder an der Somme sind in Deutschland bis heute im kollektiven historischen Gedächtnis verankert – nicht zuletzt auch durch literarische Werke, lyrische, epische sowie dramatische, die zum Teil vielfältig herausgegeben, aufgeführt und verfilmt wurden: Werke wie «In Stahlgewittern» [16] (ab 1920 in zahlreichen Versionen und Fassungen) von Ernst Jünger [20] (1895-1998), das von Weltkriegserfahrungen an der Westfront der Jahre

1915 bis August 1918 erzählt, «Die letzten Tage der Menschheit» [21] (1923) von Karl Kraus [1] (1874-1936) oder «Im Westen nichts Neues» [60] (1928) von Erich Maria Remarque [44] (1898-1970), um nur wenige exemplarisch zu nennen.

Hinsichtlich der Frontverläufe des Ersten Weltkriegs im Westen und im Osten Europas wird hier allerdings eine gewisse Disparität in der historiographischen, medialen und literarischen Rezeption deutlich; denn, dass die Kämpfe an der Ostfront [46], insbesondere in Galizien, nicht minder energisch und verlustreich geführt wurden, ist im Bewusstsein der deutschen sowie auch allgemein der westeuropäischen Öffentlichkeit weniger präsent [6, S. 213-214; 11; 36, S. 20] – mit Ausnahme der in den 1920er und 1930er Jahren in Deutschland zum Teil des «Hindenburg-Mythos» avancierten «Schlacht bei Tannenberg», nahe des damals ostpreußischen Allensteins [46, S. 44-48].

In der Literaturgeschichte wurde und wird vor diesem Hintergrund dem Œuvre des galizisch-österreichischen Schriftstellers Joseph Roth nachhaltiges Interesse entgegengebracht. Geboren am 2. September 1894 im habsburgischen Brody (heute in der Westukraine) als Sohn der jüdisch-chassidischen, deutschsprachigen Kaufleute Nachum und Maria Roth, (geb. Grübel), wuchs er zunächst in Galizien auf [45, S. 57-66] und wurde später einer der renommiertesten Journalisten der 1920er und 30er Jahre in Wien, Berlin, Frankfurt sowie Paris, wo er am 27. Mai 1939 im Exil verstarb [26; 43; 45, S. 484]. In vielfältiger literarischer Weise verarbeitete Roth das Geschehen und die Entwicklungen im östlichen Mitteleuropa im Vorfeld, während und nach dem Ersten Weltkrieg. Internationalen Bekanntheitsgrad haben diesbezüglich seine Romane «Die Flucht ohne Ende» [36], «Hiob» [37], «Radetzky marsch» [38] sowie «Die Kapuzinergruft» [39] erlangt.

Sein Gesamtwerk zeigt eine große Bandbreite an Textgattungen mit jeweils spezifischen Qualitäten, besonderen literarischen Anlagekonzeptionen und eine Roth eigene stilistische wie sprachliche Ästhetik. Sein Œuvre tangiert inhaltlich allerdings weit mehr als die mit seinem Namen rasch assoziierten thematischen Schwerpunkte wie «Erster Weltkrieg», die ehemaligen «Kronländer Österreich-Ungarns», «Heimatverlust» und «Identitätssuche». Bereits seine frühesten Texte, die er während der letzten Jahre des Ersten Weltkriegs verfasste, zeigen Charakteristika, die Roths Werke auch später auszeichnen: eine hohe Tiefenschärfe in den Beobachtungen der politischen Ereignisse und gesellschaftlichen Prozesse, die oftmals tragisch-ernsten Inhalte sowie den sensiblen thematischen Einbezug religiöser, ethischer und philosophischer Grundfragen.

Die Erfahrungen Roths im Ersten Weltkrieg, insbesondere die in Galizien, prägten ihn essentiell und hatten vielfältigen Einfluss auf sein schriftstellerisches Wirken [45, S. 165]. Sein Einsatzort in der galizischen Heimat, der Grenzregion um die Stadt Lemberg (Lwiw), zwischen Österreich-Ungarn und dem zaristischen Russland, wurde von ihm später als «das große Schlachtfeld des großen Krieges» [45, S. 165; 49 (2), S. 281] beschrieben. Innerhalb der umfangreichen Joseph-Roth-Forschung waren die Roth'schen Beschreibungen Galiziens immer wieder Gegenstand verschiedenster Untersuchungsansätze [27, S. 169-183; 9, S. 49-66; 22, S. 63-71; 29, S. 377-393]. Überraschen mag vor diesem Hintergrund indes, dass bei den zahlreichen differierenden Fokussierungen bisher kaum wissenschaftliche Arbeiten erschienen sind, die die Korrespondenz von Joseph Roth in der Zeit des

Ersten Weltkriegs näher analysieren [53]. Die wenigen überlieferten Briefe dieser Zeit zeigen nämlich – über die rein pragmatisch-kommunikative Ebene hinaus – einen kaum zu überschätzenden Fundus literarischer, sprachlicher und stilistischer Gestaltungsmittel, im Besonderen verschiedene Erzähl-Modi, metaphorische Arrangements sowie Verweise auf tradierte mythologische Topoi der griechischen Antike. Roths Briefe – über die hier betrachteten der Weltkriegszeit 1914-1918 hinaus – wurden in weiten Teilen in Sammelausgaben herausgegeben, oft ergänzt durch eine Einleitung und/oder ein Nachwort der verschiedenen Herausgeber sowie durch beigefügte «Anmerkungs-Apparate» [3; 18; 19; 23; 24; 32; 33; 34; 35]. Einige Veröffentlichungen wie z.B. die umfangreichen Joseph-Roth-Biographien von David Bronsen und Wilhelm von Sternburg [4; 45] setzen sich zwar mit der Roth'sche Korrespondenz des Ersten Weltkriegs intensiv auseinander – doch blieb eine literaturwissenschaftliche Auseinandersetzung mit Form, Inhalt, Aufbau, Struktur sowie mit der ästhetisch-stilistischen Gestaltung der Brief-Anlagen und ihrer verschiedenartigen Metaphorik bisher aus. Auch die Inbetrachtung der intertextuellen Vernetzungen zwischen den stilistischen wie auch narrativen Gestaltungselementen dieser Korrespondenzen mit Erzähltext-Passagen aus dem weiteren Œuvre Joseph Roths (Bisher gibt es lediglich Hinweise auf solche durch Hermann Kesten [19, S. 9-19]) bleibt eine Aufgabe für künftige Forschungsprojekte.

Der vorliegende Beitrag macht es sich zur Aufgabe, zwei ausgewählte Briefe Joseph Roths aus dem Ersten Weltkrieg vor dem Hintergrund ihrer Literarizität sowie ihres Entstehungskontextes an der galizischen Ostfront zu erörtern. Beide wurden am gleichen Tag, dem 24. August 1917, an zwei Cousinen Roths, Resia sowie Paula Grübel [41, 42] verschickt. Der Brief an Resia Grübel wird in seiner Gesamtheit analysiert, der weitere an Paula Grübel hinsichtlich seiner wesentlichen Gemeinsamkeiten und Unterschiede vorgestellt.

Die Briefe werden demnach nicht allein als biographische Archivalia betrachtet, sondern als literaturwissenschaftliche Untersuchungsobjekte, die exemplarische Einblicke in die umfangreiche Korrespondenz Joseph Roths zulassen. Ferner wird anhand der Analyse ihrer strukturellen, stilistischen und semantischen Besonderheiten aufgezeigt, weshalb, wo und wie diese und andere vergleichbare Briefmedien das Gesamtwerk Roths einerseits und seine autobiographischen [54] Angaben andererseits beeinflusst haben.

II. Joseph Roths Weg zum Militär

Als sich die Julikrise 1914 nach der Ermordung des österreichisch-ungarischen Thronfolgers Franz Ferdinand von Österreich-Este [13] (1863-1914) am 28. Juni durch den serbischen Nationalisten Gavrilo Princip [14 (3), S. 484] (1894-1918) in Sarajevo, nach dem Ultimatum Österreichs an Serbien, der russischen Teilmobilisierung sowie serbischen Generalmobilisierung, darauf wiederum der Teilmobilisierung und Kriegserklärung Österreich-Ungarns an Serbien, immer weiter zuspitzte [8, 7, S. 367-488], aus einem regionalen Konflikt durch das diplomatische Scheitern und das «Greifen» europäischer Bündnissysteme ein Weltkrieg zu entwickeln begann, weilte Joseph Roth wechselnd in Lemberg und Wien. Ein Jahr zuvor im Mai hatte er in Brody seine Matura bestanden, sich zunächst kurze Zeit in Lemberg immatrikuliert und im Sommersemester 1914 das Studium der Germanistik in Wien aufgenommen [55]. In Kenntnis der Folgen und des Ausganges des Krieges

schrieb Joseph Roth am 3. Juli 1927 in der Frankfurter Zeitung in dem Artikel unter dem Titel «Wo der Weltkrieg begann» unmittelbar feststellend und scheinbar klar rückerinnernd: «Der Weltkrieg begann in Sarajevo, an einem heißen Sommertag 1914. Es war Sonntag, ich war Student. Am Nachmittag kam ein Mädchen, man trug damals Zöpfe. Sie hielt einen großen gelben Strohhut in der Hand, er war wie ein Sommer, erinnerte an Heu, Grillen und Mohn. Im Strohhut lag ein Telegramm, die erste Extraausgabe, die ich je gesehen hatte, zerknüllt, furchtbar, ein Blitz in Papier. «Weißt», sagte das Mädchen, «sie haben den Thronfolger erschossen. Mein Vater ist aus'm Kaffeehaus hamkumma» [49 (2), S. 731].

Inwiefern hier über eine biographische Begebenheit im Sinne einer ersten «Weltkriegs-Erinnerung» berichtet wird oder die Szene der literarischen Fiktion entstammt, bleibt spekulativ. Sicher ist allerdings, dass die geschilderte Situation in eine Zeit fällt, in der Roth beginnt, großen Wert auf das modische Erscheinungsbild seiner selbst sowie seines Umfelds zu legen – eine Wertschätzung, die er auch in seinen Briefen immer wieder kommuniziert. Trotz geringer Einkünfte (vornehmlich Unterstützungen durch seinen Onkel Siegmund Gröbel) investierte er Geld für gute Anzüge und flanierte – auch in Begleitung junger Damen – durch die Lemberger sowie Wiener Kaffeehäuser. [45, S. 146-149, S. 159-164]. Belegbare Informationen für eine längere (Liebes-)Beziehung finden sich nur indirekt, wenn Roth in dem selbigen Artikel fortführt: «Anderthalb Jahre später stand sie schon, auch sie mitten in der Rauchwolke, am Güterbahnhof römisch zwei. [...]. Wir waren eine Marschkompagnie, Reiseziel dunkel, mit Ahnung: Serbien. Wahrscheinlich dachten wir beide an den Sonntag, das Telegramm, Sarajevo. Ihr Vater ging nie mehr ins Kaffeehaus, er lag schon in einem Massengrab» [49 (2), S. 731-732].

Diesbezüglich konkreter, allerdings unter Nennung eines späteren Zeitpunkts, schrieb Joseph Roth in einem Brief an seinen deutschen Verleger Gustav Kiepenheuer (1880-1949) Jahre nach Kriegsbeginn: «Die ersten edlen Regungen weckte ein Mädchen in mir, ich war bereits im zweiten Semester der Germanistik» [19, S. 166]. Entscheidend ist, die idyllisch dargestellte Sommerszene vermittelt auf anschauliche und symbolische Weise, welche Zäsur die «Sarajevo-Nachricht» setzte und welch konträre Lebenssituation sie in Folge für Roth bedingen sollte. Wie ein «Blitz in Papier» traf ihn die Meldung unerwartet. Kaum zwei Jahre später musste Roth den Sommer – tatsächlich nicht in Serbien, allerdings im Sumpfgebiet Galiziens – an der Ostfront erleben. Statt der Kulisse einer pulsierenden Kulturmetropole umgab Roth eine weite Sumpf- und Steppenlandschaft, statt modischer Anzüge trug er den einfachen Feldrock, statt «Zweisamkeit» erfuhr er Einsamkeit, statt universitärer Diskurse und inszeniert-mondänem Lebenswandel den Lageralltag.

Im Oktober 1914 wurde Roth zunächst zusammen mit seinem polnisch-galizischen Schriftsteller-Freund Józef Wittlin (1896-1976) gemustert, jedoch für untauglich befunden, desgleichen im Mai 1915 nach einer weiteren Untersuchung [45, S. 161; 64]. Mit der fortschreitenden Intensität des Krieges und der auffälligen Tatsache, dass immer weitere Jahrgänge eingezogen wurden, die weniger Tauglichen eingeschlossen, wurde für Roth jedoch eine baldige Einberufung immer wahrscheinlicher – ohne realistische Einflussmöglichkeit auf Standort und Verwendung. Er hingegen wollte gerne in der Nähe Wiens bleiben und so lange wie möglich studieren. Es ist daher davon auszugehen, dass er sehr überlegt handelte, als

er sich am 31. Mai 1916 eigeninitiativ zum Militärdienst meldete. Abermals zusammen mit Wittlin konnte er tatsächlich ab dem 28. August 1916 als «Einjährig-Freiwilliger» seine militärische Grundausbildung in Wien antreten, im III. Bezirk, im 21. (Feld)-Jägerbataillon [45, S. 161; 65]. Er selbst schrieb hierzu später in einem Brief an Gustav Kiepenheuer: «Als der Krieg ausbrach, verlor ich meine Lektionen, allmählich, der Reihe nach. Die Rechtsanwälte rückten ein, die Frauen wurden übelgelaunt, patriotisch, zeigten eine deutliche Vorliebe für Verwundete. Ich meldete mich endlich freiwillig zum 21. Jägerbataillon. Ich wollte nicht dritter Klasse [63] fahren, ewig salutieren, ich wurde ein ehrgeiziger Soldat, kam zu früh ins Feld, an die Ostfront, meldete mich in die Offiziersschule, ich wollte Offizier werden» [40 (3), S. 835].

Unter dem Eindruck der vorrückenden russischen Armee in Galizien wurde Roth zunächst von einer wachsend patriotischen Sicht geleitet – weniger mit Blick auf «Österreich», vielmehr auf die Habsburgische Monarchie. Dass Roths spätere Werke bezüglich des österreichischen Militärwesens keineswegs frei von Momenten der Romantisierung und Fiktion sind, ist in der Forschung mehrfach betont worden. Tatsächlich wurde er – entgegen späterer Behauptungen – kein Offizier, geriet wohl nie in russische Gefangenschaft, hatte nicht den Willen, im Militärdienst zu bleiben [45, S. 165-171]. Abgesehen von den «Roth'schen Erklärungen» verweist sein Werk vielerorts allerdings auch auf historische Tatsachen, die Roths Zuneigung zum habsburgischen Österreich verständlicher machen: die religiöse und kulturelle Toleranz gegenüber Minderheiten (bei katholisch geprägten Mehrheiten innerhalb der Völker) sowie die vergleichsweise liberale, föderalistische und supranationale Konstitution der Doppelmonarchie mit ihren Kronländern [31, S. 103-114]. Anders als dies manch ein Freund und Bekannter aus Roths Umfeld später darstellte, war Roth somit weder zu den Pazifisten, noch zu den Kriegsbegeisterten zu zählen. Kategorisierungsversuche erweisen sich hier als schwierig. Am ehesten lässt sich Roth als ein Pragmatiker beschreiben, der wohl abwägend kalkulierte, welche politisch/militärische Entwicklung wahrscheinlich wäre und welche Schritte für ihn damit verbunden die besten Zukunftsaussichten böten. «Österreich» war und blieb für Roth kein nationalistischer, vielmehr ein ideengeschichtlicher Begriff, der für ihn in unmittelbarem Zusammenhang mit dem Namen «Habsburg» stand, dem habsburgischen Kaiser Franz Joseph insbesondere [12, S. 226-238]. Umso dramatischer war für Roth der Tod des alten Kaisers im zweiten Kriegsjahr am 21. November 1916. Es ist auch der Tod einer Vaterfigur für Roth, einer Allegorie der «österreichischen Idee», die ihm sein Vaterland bisher verkörpert hatte [5, S. 72-90; 31, S. 103-114]. Wenig später wurde Roth in die 32. Infanterietruppendivision nach Galizien versetzt. Dort arbeitete er bis Kriegsende vornehmlich im militärischen Pressedienst, so dass er sein früh ausgeprägtes schriftstellerisches Interesse mit seinem Dienst beim Militär in Ansätzen verbinden konnte [45, S. 165]. Er verfasste erste Artikel, Berichte und Reportagen (Zeitschriften «Der Abend», «Der Friede») sowie Gedichte, die in «Österreichs Illustrierter Zeitung» erschienen [45, S. 177-184]. Auch über die Ereignisse im Frontleben schrieb er später, wenngleich er persönlich wohl nicht an verschärften Kampfeinsätzen teilgenommen hat. Zumindest liegen hierzu weder beglaubigte Dokumente vor, noch äußerte sich Roth diesbezüglich explizit in seinen Briefen [56; 63; 64; 65].

III. Joseph Roth im Ersten Weltkrieg: ein Erzähler in Briefen

Der Brief, der im Folgenden betrachtet wird, wurde von Joseph Roth am 24. August 1917 über die Feldpost der Nummer 632 an seine Cousine Resia Grübel verschickt [19, S. 34-35; 61]. Der Textumfang von 40 Zeilen mit etwa 360 Worten ist im Vergleich zu anderen Briefen Roths von durchschnittlicher Länge. Das Schreiben beginnt zunächst mit der einfachen, informellen Ansprache: «Liebe Resia» [19, S. 34, Z. 1]. Die Verwendung des Vornamens zeigt einen klaren Vertrauensbezug sowie gewohnt persönlichen Umgang zwischen beiden Korrespondenzpartnern. Unmittelbar, ohne eine nähere Einleitung wird der Leser darauf mit der Ausgangssituation Resias konfrontiert: «Du behauptest, vor dem Spiegel zu sitzen und ganz genau zu sehen, wie Dein Geist ‚benebelt‘ ist» [19, S. 34, Z. 2-3]. Obwohl das vorgestellte Ereignis in der Vergangenheit liegt, wird hier die Zeitform des Präsens verwendet: «Du behauptest, [...] zu sitzen [...] zu sehen, wie dein Geist ‚benebelt‘ ist». Die zeitliche und geographische Distanz, die durch die vorausgegangene Briefsendung Resias an Roth sowie dessen Antwort gegeben ist, rückt in den Hintergrund, wird im Lesefluss im wahrsten Sinne der Bedeutung «übersehen». Es wird signalisiert, der Brief Erzähler reagiere direkt auf eine soeben mitgeteilte Information; entsprechend verstärkt wird der Eindruck der Aktualität. Ist durch den Kontext des «dialogischen Briefwechsels» weiterhin bereits eine Grundstruktur von «actio» und «reactio» genrespezifisch angelegt, so wird dies durch die groß vorangestellten Eröffnungsworte «Du behauptest» und die dadurch im Folgenden erwartbare Antwort eines Gegenübers prononciert hervorgehoben. Ähnlich einer klassischen Gerichtsrede wird die «Behauptung» Resias durch das nochmalige Zitieren der brieflichen Erzählstimme gewissermaßen zur «causa» erhoben. Es gilt also, in methodischer Anlehnung an die antike Rhetorik einen «Fall» hinsichtlich Resias zu verhandeln. Tatsächlich stellt der «oppositionelle» Ich-Erzähler ihre These umgehend in Frage, indem er zunächst auf die physikalische Unmöglichkeit bzw. mentale Unwahrscheinlichkeit der Aussage verweist: «Meines Wissens konnte man bis jetzt im Spiegel bloß seinen Körper sehen» [19, S. 34, Z. 3-4]. Im Anschluss folgt – nicht ohne Ironie – die rhetorische Frage [19, S. 34, Z. 4-5]: «Welch’ ein Zauberspiegel muß das sein, in dem sich Dein Geist spiegelt?»

Natürlich verlangt die Frage nicht nach einer informativen Antwort. Die Verbindung des Spiegels mit Eigenschaften des Zaubershaften rückt diesen jedoch ins Zentrum der Aufmerksamkeit. Der Begriff «Zauberspiegel» eröffnet einen reichhaltigen Traditions-Fundus mythologischer Anknüpfungspunkte. Seit der Antike findet der Spiegel als mehrdeutiges Symbol innerhalb von bildnerisch künstlerischen wie literarischen Darstellungen Verwendung. Mit ihm können kontextspezifisch einerseits negative Eigenschaften und Bilder wie das der Wollust, Eitelkeit, Vergänglichkeit oder das der unvollkommenen irdischen Existenz (vgl. auch den «Narziss-Mythos») in Verbindung gebracht werden, andererseits jedoch auch im Sinne der spiegelbildlichen «Ich-Erkenntnis» Klugheit und Wahrheit assoziiert werden [2, S. 412-413]. Die griechische Mythologie erzählt darüber hinaus die Geschichte des Dionysos [17, S. 247], der sein Seelenbild durch den Einsatz eines Spiegels an die Titanen verlor. In verschiedentlichen volkstümlichen Traditionen finden sich Riten, die auf dieser und analogen Erzählungen aufbauen. So wurden und werden mancherorts bis heute Spiegel in der Nähe eines Totenbettes verhängt, damit

die Seele des Verstorbenen nicht in ihnen gefangen wird. «Un-Tote» soll man dieser Überlieferung folgend wiederum an der Absenz eines Spiegelbildes erkennen [2, S. 412]. Auch in der Bibel nimmt der Spiegel immer wieder eine besondere Bedeutung ein. Nicht zuletzt wird der Mensch selbst als «eigenes Abbild» Gottes beschrieben (vgl.: Bibel. EU. 2.Korinther 3,18). Auch heißt es – man beachte die bildliche Nähe zum Brieftext Roths – über das Wesen der Weisheit: «Sie ist der Widerschein des ewigen Lichts, der ungetrübte Spiegel von Gottes Kraft, das Bild seiner Vollkommenheit» (Bibel, EU, Weisheit 7,26). Die wohl bekannteste Auseinandersetzung in der Spiegelrezeption der Neueren Deutschen Literatur findet sich – abgesehen von dem Motiv des «sprechenden Spiegels» im Grimm'schen Märchen «Schneewittchen» [10] – in der «Geschichte vom verlornen Spiegelbilde» im Werk E. T. A. Hoffmanns. In der Erzählung verkauft Erasmus Spikher in Liebe zu Giulietta sein Spiegelbild und damit seine Seele [15 (4), S. 1-104].

Dass Joseph Roth – 1913 hatte er die Matura mit der Auszeichnung «sub auspiciis Imperatoris» («Unter Aufsicht des Kaisers») erhalten – schon in jungen Jahren eine weitreichende Bildung, fundierte Bibelkenntnisse, ein umfangreiches Wissen um die Historie und Mythologie der griechisch-römischen Antike sowie der deutschen Literaturgeschichte aufweisen konnte, ist in der Forschung unumstritten [45, S. 116]. Dass es sich bei dem Satz «Du behauptest, vor dem Spiegel zu sitzen und ganz genau zu sehen, wie Dein Geist «benebelt» ist» um eine beiläufige Wiederholung der These Resias handelt, ist daher kaum vorstellbar. Denn das angesprochene «benebelte Seelenbild» Resias wird seitens des Briefers als «Erkenntnis-Medium» in einem neuen Absatz des Briefes interpretatorisch genutzt.

Autoreflexiv erkennt Roth in diesem Bild die Eigenschaften einer «Resignation»: «Die Resignation, die aus Deinen Zeilen ihr betrübtes Gesicht hervorstreckt, ist mir eine alte Bekannte» [19, S. 34, Z. 6-7]. Analog zum Spiegel, der Resia ein «benebeltes Seelenbild» ihrer selbst zeigt, gewinnt die Szene dieser Selbstschau für Roth wiederum durch die von ihr geschriebenen «Zeilen» Kontur. Ihr Brief führt letztlich also ebenfalls ein Spiegelbild vor Augen, das ihrer Lage. Bemerkenswert ist hierbei auch die Personifikation der Resignation als «alte Bekannte», die «ihr betrübtes Gesicht hervorstreckt». Orientiert man sich bei dem Wort «Resignation» an der lateinischen Ursprungsbedeutung von «re-signare», also der ‚Zurücknahme eines Zeichens (signum) im Sinne einer Initiativlosigkeit und Antriebsschwäche in auswegloser Lage, so wird der Bezug zur gegenwärtigen Situation Roths deutlich, wenn dieser schreibt: «Auch ich schwebe nicht über der Welt, wie Du meinst, höchstens schwimme ich und zwar in galizischen Sümpfen» [19, S. 34, Z. 7-9].

War der Brief bisher eher durch einen philosophisch-intellektuellen Diskussionsdiskurs bezüglich der Begrifflichkeiten «Zauberspiegel» und «Resignation» bestimmt, so wird der Leser an dieser Stelle jeder Illusion entrisen und analog zum Text auf den Boden der Tatsachen «zurückgeholt»: Roth befindet sich in einem Kriegsgebiet. Es ist die Erzählstimme eines Soldaten, der sich gerade in der von Sümpfen bedeckten und offenbar von sommerlichem Starkregen überschwemmten Landschaft des nördlichen Galiziens aufhält, das nunmehr zum Frontgebiet geworden ist. Das Bild des im Schlamm und Morast schwimmenden Soldaten, das Roth hier zeichnet, ist auch ein metaphorisches Abbild seiner

seelischen Situierung. Den inneren Halt hat er indes noch nicht verloren: «Doch habe ich das Erleben und Schaffen» [19, S. 34, Z. 9]. Es ist die schriftstellerische Tätigkeit, das Erlebte in Worte zu fassen, welche ihm als letzte Antriebsinstanz geblieben ist, um der Vereinnahmung durch die Resignation zu entgehen.

Erneut wendet sich Roth im Folgenden wieder Resia zu, indem er intertextuell auf ein Märchen verweist: «Aber gerade deshalb kann ich Dich verstehen, Schuld an Deiner Stimmung ist neben den äußeren Umständen wie Krieg u.s.w. die unzulängliche Erziehung bei guter geistiger Begabung. Du hast nicht die Kraft, Dich herauszureißen. So müsste einer kommen, der Dich herausreißen könnte. Das ist die Tragik des modernen Dornröschens. Millionen Bürgertöchter schlafen den 100jährigen Schlaf und um sie wuchert der bürgerlichen Moral. Kein Prinz kann da durchgelangen. Höchstens ein Commis [Gehilfe, Kontorist] oder ein Advokat [Rechtsanwalt] und die können nicht küssen» [19, S. 34, Z. 10-18].

Die Roth'sche Erzählung des Dornröschens-Märchens [10, S. 97; S. 463-464] ist hier eng angelehnt an das bekannte «Kinder- und Hausmärchen» der Brüder Grimm, in welchem einem König nach langer Zeit des Wartens eine Tochter geboren wird. Diese sticht sich, durch eine böse Fee mit einem Fluch belegt, an ihrem fünfzehnten Geburtstag an einer Spindel. In Abwendung des Fluchs durch eine gute Fee muss die Prinzessin jedoch nicht sterben. Sie und der gesamte Hofstaat fallen stattdessen in einen hundertjährigen Schlaf. Erst nach Ablauf dieser Zeit wird ein Prinz in das Schloss, unwachsen von einer zuvor undurchdringlichen Dornhecke, gelangen, an ihr Bett treten und sie wachküssen.

Roth macht Resia vor dem Hintergrund des Märchens allerdings den Vorwurf, ihr fehle «die Energie, die Paula in hohem Grad» besitze. Paula schaffe «sich ihre Umgebung», Resia sei «von ihrer Umgebung geschaffen» und damit von dieser abhängig. Roth fährt fort: «Wenn Du keine passende Gesellschaft hast, ist das allerdings betrüblich» [19, S. 34, Z. 19-22]. Deutlich wird hier die Weisung, sich nicht allein auf das Schicksal an sich zu verlassen. Denn die Idee des alten Märchens findet hier, in der Moderne keine «romantische» Anknüpfung: «Commis» sowie «Advokat» haben nach Roth die Eigenschaft, dem Wundersamen und Phantastischen gegenüber offen zu sein, verloren. Die zentrale Spannung kann in der sinnbildlichen Kusszene nicht gelöst werden.

Somit rät Roth Resia, da sich die Energien, die ihn leiten, in der Welt der Literatur noch finden lassen: «Aber Du hast ja die Möglichkeit, gute Bücher zu lesen und Dir eine günstige Atmosphäre zu schaffen! Lies und Du wirst mit interessanten Menschen leben! Du wirst einwenden, dass man doch nicht ewig lesen kann! Aber nachdem man gelesen hat, kommt das Überdenken. Man kann auch nicht immer essen. Und doch kommt nach dem Essen das Verdauen. Freilich erwecken die Bücher die Sehnsucht nach einer andern Welt. Aber das ist vielleicht das Schönste. Lies Heinrich Mann: «Die Jagd nach Liebe» [25; 57]» [19, S. 34, Z. 23-30].

Eine gemeinsame Rückschau folgt, bei der Resia noch einmal Zuspruch erhält: «Du hast Recht. Es war schön, als wir frei und sorglos waren. Was wussten wir vom Leben? Dieser grausame Krieg hat unsre Jugend still gemacht. Wenn wir ihn überleben, sind wir reife Menschen. Die Jugend aber, die einer in sich hat, ist stark, auch wenn man 80 zählt» [19, S. 34, Z. 31-35].

Die Erfahrung des grausamen Krieges könne einen demnach durch die Herausforderungen, die er an den Charakter stellt, letztlich in der Jugend innerlich reifen lassen. Ohne diesen Gedanken zu weit auszuführen, verweist Roth rasch noch einmal auf sein Vorhaben der nächsten Tage. Er wolle nach Lemberg fahren und Freunde besuchen. Roth demonstriert hier erneut, diesmal mit einem ganz pragmatischen Ansatz, wie notwendig die eigene, zeitnahe Initiative ist. Er schafft sich seine Umgebung, eine passende Gesellschaft, so gut und wann immer es geht, um der Betrübnis keine «Angriffsfläche» zu bieten. Der Brief schließt mit der Aufforderung «Schreib» mir von Zeit zu Zeit. [...] Herzlichst Dein Mumi [45, S. 108; 58]» [19, S. 34, Z. 40].

Der weitere Brief – nunmehr an die Cousine Paula Grübel – vom 24. August 1917 [19, S. 35-36; 62] hat mit seinen 41 Zeilen und knapp 350 Worten einen beinahe identischen Textumfang im Vergleich zum Brief an Resia. Er beginnt analog mit der Anrede «Liebe Paula» [19, S. 35, Z. 1]. Roth bedankt sich zunächst für den Erhalt eines Briefes von ihr in Form einer schmeichelnden «*captatio benevolentiae*» und gibt dabei zugleich einen Einblick in seine Brieflektüre. So führt er an, dass «unter der angehäuften Post von knapp 4 Wochen» [19, S. 35, Z. 2] sich auch ihr Brief befunden habe, der ihn «umso mehr freute, als er eine geradezu erstaunliche Reife der Sprache, wie des Denkens» [19, S. 35, Z. 3-4] beweise. Ganz anders als im Brief an Resia wird die zeitliche und geographische Distanz durch die Angaben zur Briefsendung Paulas an Roth sowie zu dessen verzögerter Antwort dezidiert in den Vordergrund gerückt. Der Verweis auf die «angehäufte Post von knapp 4 Wochen» zeigt zwar eine indirekte Bitte um Verständnis für die späte Antwort – jedoch keine um Entschuldigung. Vielmehr wird signalisiert, der Schreiber habe bedacht reagiert, den Brief Paulas, der ihn «umso mehr freute» auserwählt, um ihn gegenüber den anderen bevorzugt zu beantworten. Die einzige Parallele zum Resia-Brief liegt in der folgenden rhetorischen Frage ironisch-schmeichelhaften Witzes, die wieder den ersten Absatz beendet: «Solltest Du so alt geworden sein?» [19, S. 35, Z. 4-5].

Anders als im Brief an Resia schildert der Erzähler im Paula-Brief seine Stationierung in den Sümpfen Galiziens mit einem parabelhaften Verweis auf den «Herakles-Mythos»: «Ich befinde mich gegenwärtig in einem ostgalizischen Augiasstall, einem ganz kleinen Städtchen. Im grauen Dreck sieht man bloß ein paar Judengeschäfte. Alles schwimmt, wenn es regnet, alles stinkt, wenn die Sonne scheint. Doch hat der Aufenthalt hier einen großen Vorzug: man ist 10 Kilometer vom Schuß entfernt. Reservestellung» [19, S. 35, Z. 6-11].

Dem antiken Helden aus der griechischen Mythologie wurde die Aufgabe zuteil, die Ställe des Königs Augias [48 (2), Sp. 2306-2310], die dreißig Jahre nicht gereinigt worden waren, auszumisten. Ob der angenommenen Unmöglichkeit versprach Augias Herakles bei Erfüllung der Aufgabe den zehnten Teil seiner Rinder. Im Wissen um den Fortgang der Geschichte, dass sich Augias sträuben wird, den versprochenen Lohn auszuzahlen, bleibt der Bezug zu Roth spekulativ. Die wachsende Skepsis und Unsicherheit jedoch, welcher Lohn von Seiten seiner [Roths] Vorgesetzten, seiner Redaktion, seines Staates für die Entbehrungen des Frontalltags am Ende des «großen Krieges» steht, darf Roth an dieser Stelle jedoch unterstellt werden.

Wesentlich konkreter zeigen sich im Vergleich zum Resia-Brief auch die Angaben zu seiner Umgebung in «einem ganz kleinen Städtchen» sowie seiner Verwendung in einer «Reservestellung», «10 Kilometer vom Schuß», ein pars prototo für die Front im Osten. Neben der ferner gehäuften Anzahl sprachlich-stilistischer Gestaltungsmittel – in Form von Anaphern, Alliterationen und Metaphern in parallelen, zum Schluss hin parataktischen Satzkonstruktionen – ist das verstärkte «Auftreten» von Sinneseindrücken auffällig, so z.B. visuellen in der Wahrnehmung «grauen Drecks» und dem Schein der Sonne, auditiven und zugleich taktilen in der Beschreibung «Alles schwimmt, wenn es regnet» sowie olfaktorischen «alles stinkt». Ausgehend vom sensoriiell erfassten Kontext richtet sich der analytische Blick des Betrachters nun auf und gegen sich selbst: «Materiell geht es mir nicht mehr so, wie früher. Die Zeitung geht nämlich ein und nun die Aureole des Redakteurs entschwinden ist, bin ich nichts mehr, als ein, Einjährig-Freiwilliger. Dementsprechend die Behandlung» [19, S. 35, Z. 12-15].

Gemeinsam ist dem Brief an Resia wiederum der Kontext seiner Gesamtsituation, der sich als «resignationsfördernd» darstellt und doch klar macht, weshalb der «Einjährig-Freiwillige» der Resignation nicht verfallen muss: «Doch will das nichts sagen bei Leuten meines Schlags. Hauptsache ist das Erleben, die Intensität des Fühlens, das starke Sich-Hineinbohren in das Ereignis. Ich habe furchtbare Momente erlebt und Momente vollgrausiger Schönheit. Zum aktiven Schaffen ist hier wenig Gelegenheit, ein paar lyrische Gedichte ausgenommen, die aber eher passivem Empfinden entspringen» [19, S. 35, Z. 16-21].

Zuletzt wendet sich der Brieferschreiber noch einmal an sein Gegenüber, Paula. Er zeigt sich erfreut «über die [ihre] Lektüre mit Frau Szajnocha [eine Vertraute Roths, die ein Stockwerk oberhalb der Familie Grübel wohnte; Lemberg, Hofmanstraße 7]», die er wünscht zu grüßen, und konstatiert, dass sich «der Einfluß dieser Lektüre» in ihrem Briefe «stark geltend» gemacht habe [19, S. 35, Z. 22-25]. Nach einem abschließenden Verweis an Paula, eines seiner Gedichte, das er dem Schreiben wohl auch beilegte [19, S. 35, Z. 26], zu lesen und der Bitte, ihm eine Zeitungsausgabe des Prager Tagblatts zu beschaffen [59], gibt der Erzähler analog zum Resia-Brief noch einmal einen Ausblick für den Ablauf der folgenden Tage [19, S. 36, Z. 33]. So gedenke er, nach «Lbg. [Lemberg]» fahren zu können, wenn er in «2-3 Wochen wegkomme», um dort zur ansässigen «Personalsammelstelle», dann «wieder ins Feld» vielleicht auch nach «Sternberg» zu gelangen. «Möglich» sei es auch, dass die «Redaktion nach Albanien» gehe, «um dort eine albanische Zeitung zu gründen». Er «käme dann mit». Die Enumeration dieser konditionalen Relationen unterstreicht: Zukunftsaussichten lassen sich im Krieg nicht klar zeichnen. Der Erzähler kann sich nur an Anhaltspunkten vage orientieren und darf gerade deshalb nie die Möglichkeit der eigenen Initiative aufgeben. Zum Schluss des Briefes endet Roth mit «Herzlichsten Gruß, Dein M. [45, S. 108; 58]» [19, S. 36, Z. 33-41].

IV. Fazit

Im Zentrum beider betrachteten Briefe Roths – bei allen Gemeinsamkeiten und Unterschieden – steht die in einer weiten metaphorischen Bandbreite entfaltete Erfahrung der «Belastung» und des «Versinkens».

Im Geländeeinsatz schwimmt Roth im «Schlamm», im Innendienst in bürokratischer, aufzehrender Arbeit. Später schreibt Roth resümierend: «Einmal zog

ich diese und andere Straßen dahin, ein Lastmensch unter Lasttieren, und uns fraß der unsterbliche Schlamm» [40; 49, S. 283].

Während dieser Zeit des Ersten Weltkriegs versuchte sich Roth jedoch schon sehr bald vom Kriegsgeschehen und seinen Folgen, dem «Schlamm» zumindest geistig loszulösen. Er floh in die Erinnerungsräume seiner Phantasie, die er sich durch sein umfangreiches philosophisches, religiöses und literarisches Wissen facettenreich ausgestalten konnte. In den Briefen sind es daher weniger direkte Beschreibungen spezifischer Kriegserlebnisse oder Informationen zu Roths Teilnahme an Einsätzen, die seine Erfahrung des Frontlebens abbildlich dokumentieren, vielmehr die literarisch-stilistische Ausgestaltung von Stimmungsbildern, welche die Auswirkungen der Gesamtsituation des Krieges auf Geist und Seele als eine Form der permanenten Bedrohung und Belastung zeigen. Roths größte Angst ist nicht der Tod, nicht der Granattreffer, der Einsturz eines Außenpostens, sondern, dass sein «Zufluchtsraum der Phantasie», der Ort seines «Seelenschatzes», unter der Last des Krieges, durch Unterspülung der geistigen Fundamente, irgendwann zusammenbrechen könnte. Er fürchtet, in der Eintönigkeit eines «prosaischen» Kriegsalltags seiner personalen Sotveränität, seiner Initiative beraubt zu werden. Daher muss er fortwährend «Beobachten» und «Schaffen», um dem Druck auf die mentale Stimmung standzuhalten, letztlich, um sich dem Sog der Resignation entgegenzustellen. Gerade diese Weltkriegserfahrungen sind es, die bedeutsam werden für die nachhaltige Entwicklungsgeschichte Joseph Roths als einem jungen, galizischen und deutschsprachigen Intellektuellen, der sich bis zu seinem Tod als europaweit geachteter Schriftsteller über sein Beobachten und Schaffen definieren wird [45, S. 167]. «Ich komme, glaube ich, die Welt nur, wenn ich schreibe, und, wenn ich die Feder weglege, bin ich verloren» [19, S. 452] – schreibt Roth knapp zwanzig Jahre nach seinen Kriegserfahrungen am 17. Februar 1936 an Stefan Zweig.

LITERATURQUELLEN, VERWEISE:

1. Arntzen, Helmut, Kraus, Karl. In: Neue Deutsche Biographie (NDB). Bd. 12. Berlin 1980. 2. Biedermann, Hans: Spiegel. In: Knauers Lexikon der Symbole. Augsburg 2000, S. 412-413. 3. Birk, Matjaz: „Vielleicht führen wir zwei verschiedene Sprachen...“. Briefwechsel zwischen Joseph Roth und Stefan Zweig. Collection Literatur im Kontext. Bd. 3. Münster 1997. 4. Bronsen, David: Joseph Roth. Eine Biographie. Köln 1993. 5. Bronsen, David: Der Jude auf der Suche nach einem Vaterland. Joseph Roths Verhältnis zur habsburgischen Monarchie. In: Vivat Austria: Schönwiese, Kafka, Roth, Stifter. Studien zur österreichischen Literatur. Hrsg. von Jan Aaler. Amsterdam 1986, S. 72-90. 6. Churchill, Winston S.: The Unknown War. The Eastern Front. London 1931. 7. Clark, Christopher: Die Schlafwandler. Wie Europa in den Ersten Weltkrieg zog. Aus dem Englischen von Norbert Juraschitz. München 2013. (= Christopher Clark: The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914. London u. a. 2012.) 8. Fischer, Fritz: Juli 1914. Wir sind nicht hineingeschlittert. Hamburg 1983. 9. Golec, Janusz: Heimatverlust und Heimatkonstruktionen im Schaffen von Joseph Roth und Bruno Schulz. In: Ders.: Jüdische Identitätssuche. Studien zur Literatur im 19. und 20. Jahrhundert. Lublin 2009, S. 49-66. 10. Grimm, Jacob; Grimm Wilhelm: Kinder- und Hausmärchen. Ausgabe letzter Hand mit den Originalanmerkungen der Brüder Grimm. Mit einem Anhang sämtlicher, nicht in allen Auflagen veröffentlichter Märchen und Herkunftsnachweisen. Hrsg. von Heinz Rölleke: Originalanmerkungen, Herkunftsnachweise, Nachwort. Durchgesehene und bibliographisch ergänzte Ausgabe. Stuttgart 1994. 11. Groß, Gerhard (Hrsg.): Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung. 2. Auflage, Bd. 1 der Reihe „Zeitalter der Weltkriege“,

Paderborn 2009. **12.** Halldén, Eleonora: Das Phänomen Österreich im Leben und Werk Joseph Roths. In: *Literatur und Kritik* 104. 1976, S. 226-238. **13.** Hannig, Alma: Franz Ferdinand. Die Biographie. Wien 2013. **14.** Hering, Gunnar; Princip, Gavriilo. In: Matthias Bernath und Felix von Schröder (Hrsg.): *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Oldenburg, München 1978. Bd. 3, S. 484. **15.** Hoffmann, E.T.A.: Die Abenteuer der Sylvester-Nacht⁷. In: *Ders.: Fantasiestücke in Callot's Manier*. Vierter und letzter Band. Bamberg 1815, S. 1-104. **16.** Jünger, Ernst: In *Stahlgewittern*. Hrsg. von Helmuth Kiesel als historisch-kritische Ausgabe mit Texten aller Editionen. Stuttgart 2013. **17.** Karl Kerényi: *Die Götter- und Menschheitsgeschichten*. Darmstadt 1951. **18.** Kesten, Hermann (Hrsg.): *Deutsche Literatur im Exil. Briefe europäischer Autoren 1933-1945*. Wien, München, Basel 1964. **19.** Kesten, Hermann (Hrsg.): *Joseph Roth. Briefe 1911-1939*. Amsterdam, Köln, Berlin 1970. **20.** Kiesel, Helmuth: Ernst Jünger. Die Biographie. München 2007. **21.** Kraus, Karl: *Die letzten Tage der Menschheit. Tragödie in fünf Akten mit Vorspiel und Epilog*. Hrsg. von Franz Schuh. Salzburg 2014. **22.** Lühje, Irmela von der: *Sehnsuchtsorte und Seelenlandschaften: Joseph Roths Galizien*. In: Hubertus, Fischer (Hrsg.): *Natur- und Landschaftswahrnehmung in deutschsprachiger jüdischer und christlicher Literatur der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. München 2010, S. 63-71. **23.** Lunzer, Renate: „Ich glaube nicht an Morgen, vielleicht an Übermorgen“. Ein bisher unveröffentlichter Brief von Joseph Roth an seinen Übersetzer Enrico Rocca. In: *Die Presse*, Nr. 14268, Spectrum. Wien, S. 4. **24.** Lunzer, Renate: „Was für ein Zeitalter haben wir uns ausgesucht!“. Zu einunddreißig unveröffentlichten Briefen von Stefan Zweig an Enrico Rocca aus den Jahren 1930-1938. In: *Sprachkunst. Beiträge zur Literaturwissenschaft* 26. Wien 1996, S. 295-313. **25.** Mann, Heinrich: *Die Jagd nach Liebe*. Roman. Studienausgabe in Einzelbänden. Mit einem Nachwort von Alfred Kantorowicz. Frankfurt 1987. **26.** Morgenstern, Soma: *Joseph Roths Flucht und Ende. Erinnerungen*. Hrsg. und mit einem Nachwort von Ingolf Schulte. Lüneburg 1994. **27.** Müller, Manfred: *Konstruierte Distanz: zu Joseph Roths erster Galizien-Reportage ‚Leute und Gegend‘*. In: Thomas Eicher (Hrsg.): *Joseph Roth und die Reportage*. Heidelberg 2010, S. 169-183. **28.** Münckler, Herfried: *Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918*. Berlin 2013. **29.** Niepflinger, Dirk: *Joseph Roth zeigt das alte Lemberg: seine letzte Reise mit Irmgard Keun*. In: Jacques Le Rider, Heinz Raschel (Hrsg.): *La Galicie au temps des Habsbourg (1772-1918). Histoire, société, cultures en contact*. Tours 2010, S. 377-393. **30.** Paslawska, Alla; Vogel, Tobias; Kamianets, Wolodymyr (Hrsg.): *Galizien. Aus dem großen Krieg*. Lwiw 2014. **31.** Reiber, Joachim: „Ein Mann sucht sein Vaterland“. Zur Entwicklung des Österreichbildes bei Joseph Roth. In: *Literatur und Kritik* 243. 1990, S.103-114. **32.** Rietra, Madeleine: „Muß man dann immer postwendend Geld senden, um überhaupt mit Ihnen verkehren zu können?“ Joseph Roth und Barthold Fles in Briefen. In: Sjaak Onderdelinden (Hrsg.): *Interbellum und Exil*. (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur. Bd. 90.). Amsterdam 1991, S. 199-224. **33.** Rietra, Madeleine; Bijvoet, Theo (Hrsg.): „Aber das Leben marschier weiter und nimmt uns mit“. Briefwechsel zwischen Joseph Roth und dem Verlag De Gemeenschap 1936-1939. Amsterdam, Köln 1991. **34.** Rietra, Madeleine; Siegel, Rainer Joachim (Hrsg.): „Jede Freundschaft mit mir ist verderblich“. Joseph Roth und Stefan Zweig. Briefwechsel 1927-1938. Göttingen 2011. **35.** Rietra, Madeleine; Siegel, Rainer Joachim (Hrsg.): *Geschäft ist Geschäft – Seien Sie mir privat nicht böse ich brauche Geld: Der Briefwechsel zwischen Joseph Roth und den Exilverlagen Albert de Lange und Querido 1933 – 1939*. Göttingen 2005. **36.** Roth, Joseph: *Die Flucht ohne Ende*. München 1927. **37.** Roth, Joseph: *Hiob. Roman eines einfachen Mannes*. Berlin 1930. **38.** Roth, Joseph: *Radetzky marsch*. Berlin 1932. **39.** Roth, Joseph: *Die Kapuzinergruft. Roman*. Bielefeld 1938. **40.** Roth, Joseph: *Werke*. Hrsg. von Fritz Hackert und Klaus Westermann. 6 Bände. Köln, Berlin 1991. **41.** Roths Cousine Resia Grübel; vgl.: Sternburg, Wilhelm von: *Joseph Roth. Eine Biographie*. Köln 2009, S. 44. **42.** Roths Cousine Paula Grübel; vgl.: Sternburg, Wilhelm von: *Joseph Roth. Eine Biographie*. Köln 2009, S. 137. **43.** Roth, Joseph: *Joseph Roth in Berlin: ein Lesebuch für Spaziergänger*. Hrsg. von Michael Bienert. Köln 2010. **44.** Sternburg, Wilhelm von: *Remarque, Erich Maria*. In: *Neue Deutsche Biographie (NDB)*. Bd. 21. Berlin 2003. **45.** Sternburg, Wilhelm von: *Joseph Roth. Eine Biographie*. Köln 2009. **46.** Stone, Norman: *The Eastern Front 1914-1917*. London 1998. **47.** Wehler, Hans-Ulrich: *Der Krieg war im Oktober 1914 verloren*. Interview mit Michael Hesse. In: *Frankfurter Rundschau*. Online-Ausgabe: 18. Dezember 2013. [<http://www.fr-online.de/der-erste-weltkrieg/interview-mit-hans-ulrich-wehler-der-krieg-war>

im-oktober-1914-verloren, 147745 4,25653878.html], eingesehen am 20. September 2014. **48.** Aus der griechischen Mythologie: ‚Augiasställe‘ waren die Ställe des Königs Augias, die dreißig Jahre nicht gereinigt wurden. Vgl.: Konrad Wernicke: Augeias. In: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE). Bd. 2. Stuttgart 1896, Sp. 2306-2310. **49.** Westermann, Klaus; Joseph Roth Werke 2. Das journalistische Werk. 1924-1928. Frankfurt u.a. 1994. **50.** Winkler, Heinrich August: ‚Und erlöse uns von der Kriegsschuld‘. In: DIE ZEIT. N° 32/2014, 18. August 2014. **VERWEISE: 51.** Zu einer erneuten Debatte um die Ursachen des Ersten Weltkriegs – nach der ‚Fischer-Kontroverse‘ (1961) – kam es 2013/2014 in Deutschland im Zuge neuer Publikationen des australischen Historikers Christopher Clark (Ders.: Die Schlafwandler. Wie Europa in den Ersten Weltkrieg zog. Aus dem Englischen von Norbert Juraschitz. München 2013. 2014 in 10. Auflage) sowie Herfried Münklers (Ders.: Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918. Berlin 2013.). Beide Werke stellen den Kriegausbruch 1914 in einen erweiterten historischen Kontext und heben die komplexe Vielfalt an Entwicklungen gegenüber spezifischen Schuldfragen hervor. Die Historiker Hans-Ulrich Wehler und Heinrich August Winkler kritisierten, die Analysen seien eine „Entlastung für die deutsche Position“ (Wehler) und hätten eine „Welle des Revisionismus ausgelöst“ (Winkler). Vgl.: Hans-Ulrich Wehler: Der Krieg war im Oktober 1914 verloren. Interview mit Michael Hesse. In: Frankfurter Rundschau. Online-Ausgabe: 18. Dezember 2013. [http://www.fr-online.de/der-erste-weltkrieg/interview-mit-hans-ulrich-wehler-der-krieg-war-im-oktober-1914-verloren,1477454,25653878.html], eingesehen am 20. September 2014; Heinrich August Winkler: ‚Und erlöse uns von der Kriegsschuld‘. In: DIE ZEIT. N° 32/2014, 18. August 2014. **52.** Große mediale Aufmerksamkeit wurde dem Gedenken der EU-Staats- und Regierungschefs an die Opfer des Ersten Weltkriegs in Ypern am 26. Juni 2014 entgegengebracht. Der deutsche Bundespräsident Joachim Gauck und der Französische Staatspräsident François Hollande nahmen am 3. August 2014, dem 100. Jahrestag der deutsch-französischen Kriegserklärung, an Gedenkfeierlichkeiten im Elsass teil. Ferner wurde der Erste Weltkrieg zum zentralen Thema des 50. Deutschen Historikertags am 23. September 2014. Die deutsche Bundeskanzlerin Angela Merkel hielt mehrere Festreden und nahm am 28. Oktober 2014 in Belgien an einem Weltkriegs-Gedenken teil. **53.** Ferner liegen bis heute keine wissenschaftlichen Beiträge vor, die eine systematische Gesamtanalyse hinsichtlich der Literarizität und der gemeinsamen Erzählstrukturen in der Korrespondenz Roths ins Zentrum des Interesses rücken. Der Verfasser dieses Aufsatzes hat unter dem Arbeitstitel ‚Joseph Roth als Briefzerfähler. Korrespondenz als Grundlage autobiographischer Narration‘ zu dieser Thematik gegenwärtig ein Promotionsprojekt an der Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg aufgenommen. **54.** Orientiert man sich bei der Verwendung des Terminus ‚Autobiographie‘ an der Ableitung aus dem Griechischen, so legen die Briefe, von Joseph Roth selbst verfasst ‚autos‘, Zeugnis von dessen Lebenssituationen ab ‚bios‘, indem diese in ihnen verschriftlicht festgehalten werden ‚graphiein‘. **55.** Über die konkreten Hintergründe des raschen Wechsels von Lemberg nach Wien ist wenig bekannt. Wahrscheinlich ist, dass es mehrere Ursachen waren – dies ist auf Basis späterer Briefaussagen anzunehmen – die Roths Entschluss reifen ließen, nach Wien zu gehen: etwa das immer wieder komplizierte Verhältnis zu seinem Onkel Siegmund Grübel, die wachsende Unruhe an der Lemberger Universität durch Konflikte polnischer und ukrainischer Studenten einerseits sowie andererseits mit jüdischen Studierenden, unter denen es wiederum zu Spannungen hinsichtlich der Frage ihrer Ausrichtung kam (chassidisch, aufgeklärt, assimiliert oder zionistisch), zuletzt die deutsche Sprache an der Universität Wien, seine Muttersprache, während in Lemberg in Polnisch gelehrt wurde. **56.** Erhalten blieben seine Musterungslisten, eine Militärfahrkarte von Wien nach Lemberg und eine Fotografie von seiner Kompanie. **57.** Der Roman ‚Die Jagd nach Liebe‘ (1903) von Heinrich Mann erzählt die Geschichte der Liebe eines reichen Bürgersohns Claude zu einer Freundin aus Kindertagen, die seine ‚Bestizt‘ ergreifenden ‚Liebesversuche‘ abwehrt. Siehe: Heinrich Mann: Die Jagd nach Liebe. Roman. Studienausgabe in Einzelbänden. Mit einem Nachwort von Alfred Kantorowicz. Frankfurt 1987. **58.** ‚Muniu‘: Kosenamen in der Familie Grübel für Joseph Roth. vgl.: Sternburg: Joseph Roth, S. 108. **59.** Eines der Gedichte, das Roth nach eigener Angabe im Brief „vollauf gelungen sei“, legte er dem Schreiben wohl bei mit dem Wunsch, Paula solle es „genau lesen“. „Seine Schönheit“ läge „in der Originalität der Bilder“. Zudem bittet Roth Paula eine Nummer des Prager Tagblatt vom 5. August 1917 zu beschaffen, da er ein dort von ihm erschienenes Gedicht „zu

Kontrollzwecken“ einsehen und es für eine „eventuelle spätere gesammelte Ausgabe“ aufheben wolle. Vgl.: [19, S. 35-36]. **60.** Ursprünglicher Name: Erich Paul Remark, geb. am 22. Juni 1898 in Osnabrück, gestorben 25. September 1970 in Locarno. Zitiertes Werk: Erich M. Remarque: Im Westen nichts Neues. Roman. Köln 2013. **61.** Das Original befindet sich im ‘Leo Baeck Institute New York’ in der ‚Joseph Roth Collection 1897-1995, Series III, Correspondence’. Ein Scan ist einsehbar unter: http://www.archive.org/stream/josephroth_05_reel05#page/n316/mode/1up (10. Oktober 2014). **62.** Das Original befindet sich im ‘Leo Baeck Institute New York’ in der ‚Joseph Roth Collection 1897-1995, Series III, Correspondence’. Ein Scan ist einsehbar unter: http://www.archive.org/stream/josephroth_05_reel05#page/n312/mode/1up (10. Oktober 2014). **63.** Tatsächlich ist ein Zug-Ticket, eine ‚Militärfahrkarte‘ der dritten Klasse von Lemberg nach Wien im Roth-Nachlass des ‘Leo Baeck Institute New York’ in der ‚Joseph Roth Collection 1897-1995, Series I, Personal‘, erhalten geblieben. Ein Scan ist einsehbar unter: http://www.archive.org/stream/josephroth_01_reel01#page/n42/mode/1up (11. Oktober 2014). **64.** Musterungslisten aus den Jahren 1915/1916 sind im ‚Österreichischen Staatsarchiv‘ im Kriegsarchiv erhalten geblieben. Ein Bild ist einsehbar in: Heinz Lunzer, Victoria Lunzer-Talos: Joseph Roth. Leben und Werk in Bildern. Köln 2009, S. 57. **65.** Eine Fotografie aus dem Jahr 1916 von Joseph Roth in der Uniform des 21. Feldjäger-Bataillons ist im Roth-Nachlass des ‘Leo Baeck Institute New York’ in der ‚Joseph Roth Collection 1897-1995, Series I, Personal‘, erhalten geblieben. Ein Scan ist einsehbar unter: http://www.archive.org/stream/josephroth_01_reel01#page/n303/mode/1up (11. Oktober 2014).

УДК 323.2(477) : 94(4) : “1914/1919”

Силка О.З.

СІЛЬСЬКІ СТАТУТНІ ГРОМАДСЬКІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ВИСВІТЛЕННІ «ВЕСТНИКА ХОРОЛЬСЬКОГО ОБЩЕСТВА СЕЛЬСЬКОГО ХОЗЯЙСТВА»

Українська сільська ініціатива щодо організації громадських (неприбуткових) статутних товариств фіксується з кінця XIX ст. Зважаючи на особливості «Статутів» їхня діяльність виокремлюється від діяльності кооперативних товариств, які функціонували паралельно. В умовах Першої світової війни напрями та масштаби роботи таких об'єднань були змінені у різний спосіб. Одним із інформаційних джерел, які висвітлювали їхню діяльність, були видання громадських статутних товариств повітового рівня. В окремих випадках такі матеріали є єдиним свідченням факту існування громадського руху в Україні на сільському адміністративно-територіальному рівні у період 1914-1917 рр.

Ключові слова: громадянське суспільство, сільська громадська ініціатива, українське село.

Українська сільська ініціатива в напрямленні організації общественных (неприбыльных) уставных товариществ фиксируется с конца XIX в. Опираясь на тексты «Уставов» их деятельность отделяется от деятельности кооперативных организаций, которые существовали параллельно. В условиях Первой мировой войны направления и масштабы работы таких объединений были изменены. Одним из информационных источников, которые освещали их функционирование были издания уездных уставных товариществ. В отдельных случаях такие материалы являются единственным свидетельством существования общественного движения в Украине в рамках сельских административных единиц в период 1914-1917 гг.

Ключевые слова: гражданское общество, сельская общественная инициатива, украинское село.

Ukrainian rural initiative on the organization of the public charter societies (non-profit) is fixed from the late nineteenth century. Judging from the peculiarities of the «Charters» their

activities are distinguished from the activities of cooperative societies that operated parallel to them. In the First World War direction and scope of the work of these associations were modified in various ways. One of the information sources on their activities were public editions of a district charter societies. In some cases these materials are the only evidence of the existence of the social movement in Ukraine within the frame of rural administrative and territorial unities during the 1914-1917.

Keywords: *civil society, rural public initiative, Ukrainian village.*

У період кінця XIX – початку XX ст. в українському селі відбувався процес становлення та діяльності громадських статутних організацій, серед яких були такі, які сприяли розвитку сільського господарства через розповсюдження прикладного знання про удосконалені способи виробництва. В сучасній історіографії стосовно дослідження історії сільськогосподарських товариств (далі – СГТ) сформувався своєрідний хронологічний вакуум – маємо наукові роботи, які хронологічно завершуються передоднем Першої світової війни [10] та дослідження, які висвітлюють діяльність сільських об'єднань вже за радянських часів [9, с. 26]. Між тим, система СГТ була, з одного боку, важливою складовою громадського сільського руху кінця XIX – початку XX ст. й з іншого – явищем освітньо-просвітницького спрямування. Саме з метою комплексного розуміння історії сільських громадських об'єднань і, зокрема, сільськогосподарських статутних товариств варто досліджувати їхню діяльність протягом усього періоду функціонування.

Значимо, що питання подальшої, після 1913 р., діяльності чи не діяльності українських СГТ хоча б у межах окремих адміністративно-територіальних одиниць не стали предметом дослідження. Функціонування статутних об'єднань такого типу у період другої половини 1914-1916 рр. мало свою специфіку, яка полягала у частковій світоглядній переорієнтації членів товариств. Але, найперше, що має збагнути дослідник, це кількісні показники мережі СГТ. Іншими словами, слід з'ясувати, чи відбулися зміни у бік збільшення або зменшення таких показників та яким чином усталювалась тенденція, пов'язана із соціально-економічним становищем українського селянства в період світової війни. Цим же питанням у 1915 р. переймався Департамент землеробства, який був стурбований ненадходженням до губернаторів та до відповідних відділів центральної влади звітів про діяльність СГТ, констатував: «Не дивлячись на помітне зростання, за останній час, місцевих, особливо дрібних СГТ, їхнє зобов'язання щодо надання річних звітів, виконується з великим запізненням, а іноді, протягом кількох років, окремі товариства взагалі, не надають їх. У випадку, якщо СГТ не надало звіту протягом шести місяців після звітного року ... то Товариство буде вважатися таким, яке зупинило свою діяльність» [16].

Саме тому варто розпочинати зі встановлення власне наявності кожного окремого СГТ у зазначений період, а потім переходити і до аналізу його змісту. Оскільки мережа сільськогосподарських громадських об'єднань України станом на 1913 р. була достатньо чисельною, а отже в межах пропонованих матеріалів відсутня можливість її повного аналізу, ми зупинилися, в якості прикладу, на одному з повітів Полтавської губернії – Хорольському.

Наша мета полягає у з'ясуванні кількісного та якісного показників мережі СГТ, які діяли у період другої половини 1914-1916 рр. на території Хорольського повіту. Звітні матеріали, які можуть презентувати історію Хорольських сільськогосподарських об'єднань зазначеного періоду, вкрай мало збережені – на сьогодні маємо лише «Отчеты» за 1915 р. від Балаклійського [17] та Вергунівського [18] СГТ, згадки у окремих матеріалах земського друку та поодинокі відомості у губернській пресі. Саме тому основним джерелом, на яке ми спираємося, є друкований орган Хорольського товариства сільського господарства – «Вестник», який виходив протягом 1912-1916 рр. Це видання, порівняно з іншими повітовими чи губернськими виданнями, є найбільш інформаційно насичене матеріалами з життя селянства регіону.

Перше СГТ у Хорольському повіті виникло у повітовому центрі 1892 р. Воно стало третім у Полтавській губернії після Полтавського (1864 р.) та Лохвицького (1886 р.) товариств сільського господарства. Інші товариства з'явилися лише через 10 років, починаючи з 1909 р. І вже станом на 1913 р. у повіті діяли 20 об'єднань досліджуваного типу [10, с. 17-18].

Достатньо довго сільське населення характеризувало СГТ як «малодіяльнісні, такі, що не відповідають покладеним на них завданням», називало їх «мертвонародженими», «нежиттєвими». Звідси і характерний погляд на їхню діяльність: «великого значення для підняття загального рівня сільського господарства мати не можуть» [27, с. 13]. З метою популяризації ідеї необхідності і вигідності об'єднання селян в межах СГТ на сторінках «Вестника» друкувалися статті, зміст яких був спрямований на роз'яснення сутності СГТ, напрямів його діяльності, а головне – доступною і зрозумілою мовою пояснювались переваги такого об'єднання для звичайного селянина [11].

Опрацювання змісту «Вестника» за період його існування засвідчило різке зниження кількості агітаційно-пропагандистського та звітно-інформаційного матеріалів з другої половини 1914 р. Зважаючи також на факти зменшення обсягу сторінок журналу та появу т.зв. військових матеріалів, кількість інформації про діяльність СГТ теж помітно зменшилась. Редакція журналу друкувала матеріали, які надходили безпосередньо від самих громадських об'єднань. В умовах економічно-соціального напруження це могло дозволити собі лише повітове Хорольське товариство сільського господарства. На шпальтах «Вестника» зафіксована інформація про поточну діяльність цього Товариства у воєнний період. Наприклад, на одному із засідань, у 1914 р., члени Товариства розглядали питання про шляхи надання допомоги родинам тих, хто був мобілізований на війну «із запасу». Так, Товариство «визнало своїм обов'язком узяти на себе турботи про ті господарства, які залишилися без працівників, а також піклування про малолітніх дітей, які залишилися без батьків». З цією метою Товариство планувало оголосити збір коштів на реалізацію запланованих дій [13, с. 35; 22]. Через рік, 20 червня 1915 р. збори знову розглядали питання допомоги таким сім'ям. Зокрема, член Товариства В.А. Агте запропонувала допомогти зазначеним родинам при збиранні врожаю хлібних злаків. Товариство не знайшло іншого шляху, як спрямувати цю пропозицію до центрального комітету повітового земства. Натомість тут же було проголосоване питання про

збільшення плати секретареві Товариства з причини «сильного здорожчання життя» [25]. Відомо і про загальні збори членів Товариства, які відбулися у лютому, а чергові збори – у березні 1916 р. На них традиційно було заслухано звіт за попередній 1915 р., обговорений кошторис на 1916 р., заслухана доповідь секретаря товариства С.А. Одинцова «Про лікарські рослини» [6]. Турбота про сільське господарство повіту, зважаючи на військовий час, знайшла свій вияв у делегуванні голови Товариства Н.І. Устимовича до очільників повіту з метою поклопотати про спрямування до Хорольського повіту полонених для забезпечення достатньою кількістю сільськогосподарських робітників [7].

Таким чином, як засвідчують повідомлення у «Вестнике» Хорольське товариство сільського господарства продовжувало свою діяльність принаймні до 1917 р. Через журнал відбувся і своєрідний інформаційний діалог між Товариством та селянами – на шпальтах часопису Товариство повідомляло населення повіту про важливі події для селян, наприклад, про призначення нового повітового ветеринарного лікаря, про початок приймання від населення лікарських рослин, тощо [1, 2, 4, 5].

Окрім Хорольського товариства сільського господарства, ми виявили ще один звіт, за жовтень 1914 р. – Родіонівського, в якому подавалась інформація про успішну діяльність Товариства [24]. Що ж до матеріалів, які підтверджують функціонування інших СГТ у повіті, маємо звіт повітової земської управи про місцезнаходження заплідних пунктів, серед яких згадуються і заплідні пункти наступних СГТ: Другобреусівського, Зубанівського, Криворудського, Новоіванівського, Оболонянського, Рокитянського, Худоліївського, Балаклійського, Білоцерківського, Вергунівського, Великолипнягівського, Горошинського, Кузубоєлизаветинського, Остап'ївського, Покровобогачанського, Родіонівського, Сухорабівського, Трубайцівського та Іванівського [12]. Таким чином, ми можемо констатувати, що на початок 1915 р. у Хорольському повіті діяла мережа СГТ у складі 20 одиниць. Стосовно відповіді на питання про зміст їхньої діяльності, «Вестник» її дати не може.

Також стверджуємо, що окремі матеріали «Вестника» є важливим джерелом, яке може бути використане у вивченні СГТ інших повітів Полтавської губернії. Наприклад, інформація про проведення сільськогосподарських виставок на території губернії засвідчує факт активного функціонування у другій половині 1914 р. таких СГТ: Лютенського та Берестівського Гадяцького повітів, Куликівського Кобеляцького повітів, Лучанського, Жабківського, Чорнуцького Лохвицького повітів, Зачепилівського та Старовірівського Костянтиноградського повітів, Волчківського, Лубенського, Яблунівського, Кантакузівського та Бирлівського, Пирятинського повітів, Байрацького, Полтавського повітів, Волошинівського, Великобубнівського, Хустьянського та Бобринського, Роменського повітів [29]. При цьому слід зазначити, що відомості стосовно СГТ Лютенського, Лучанського, Жабківського, Чорнуцького, Старовірівського, Бирлівського, Кантукузівського, Волошинівського та Великобубнівського повітів на сторінках «Вестника» є єдиною, яка підтверджує діяльність цих об'єднань у

1914 р. А у випадку Зачепилівського СГТ – взагалі єдине свідчення його наявності та функціонування, не беручи до уваги узагальнюючих праць.

Задля інформування населення про статутний рух у повіті «Вестник» розміщував інформацію і про діяльність благодійних організацій, наприклад Оболонянського церковно-парафіяльного комітету з надання допомоги родинам осіб, які були мобілізовані на війну [19]. У звітах про їхню діяльність дуже ретельно (кількість та асортимент) повідомлялось про надходження грошових чи натуральних пожертв до комітету, списки жертводавців.

Періодично на сторінках журналу друкувався матеріал про відкриття або можливу появу нових об'єднань. Наприклад, 13 листопада 1914 р. був зареєстрований «Статут» відділу бджільництва при Хорольському товаристві сільського господарства [30], діяльність якого успішно тривала у наступні роки. Відділ регулярно проводив свої засідання, на яких обговорювалися питання необхідного об'єднання усіх бджолярів повіту та можливої допомоги щодо поширення бджолярства як допоміжного виду господарювання [23]. У серпні 1916 р. Відділ, зважаючи на несприятливі погодні умови та можливість загибелі великої кількості бджіл через брак їхньої кормової бази, звернувся до Хорольської повітової земської управи з проханням виділити 1000 пудів цукру на підтримку бджолярів [14]. Знаємо, що у 1916 р. при Пирятинському повітовому сільськогосподарському товаристві запрацювала «практична школа виробів із ситняка та лози» [20]; у цьому ж році планувалося відкрити Хорольський відділ Товариства захисту тварин, мета якого полягала у «запобіганні та ліквідації жорстокої поведінки щодо тварин» [15].

Також «Вестник» подавав інформацію про рішення засідань Полтавського губернського земства, які стосувалися функціонування статутних громадських об'єднань: у 1915 р. земство рекомендувало громадським та кооперативним товариствам на період літніх сільськогосподарських робіт долучитися до організації сільських дитячих ясел [28]; у 1916 р. запрошувало на навчання членів СГТ на курси з основ городництва, вирощування, заготівлі та зберігання насіння [2]. Підіймалися питання взаємостосунків сільських фінансових (кредитні спілки та споживчі товариства) та громадських організацій (сільськогосподарських товариств) в умовах війни [8; 21].

На сторінках «Вестника» в якості реклами-інформації повідомлялось про можливість передлати того чи того видання. Окремі з таких інформистів є додатковим джерелом з історії вивчення СГТ не лише України, але й усієї Російської імперії. Серед українських товариств свої видання презентували Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії, м. Одеса («Листок пчеловода»), Костянтиноградське СГТ, Полтавської губернії («Константиноградские сельскохозяйственные известия»), Роменське СГТ, Полтавської губернії («Ромен»), Чернігівського СГТ «Селянин». Серед загальноросійських сільськогосподарських організацій нами зафіксована активна видавнича діяльність наступних: Островського СГТ, Псковської губ. («Листок Островского общества сельского хозяйства»), Яранського обджільничого товариства, Вятської губ. («Яранское пчеловодство»), Астраханського СГТ («Сельское хозяйство Астраханского края»), Саратовського СГТ («Саратовский садовод»), Західно-Сибірського СГТ, м.

Томськ («Сибирское сельское хозяйство»), Сибірського СГТ («Симбирский хозяин»), Приморського СГТ, м. Владивосток («Приморский хозяин»), Богучарського СГТ, Воронежської губ. («Весник Богучарского общества сельского хозяйства»), Донського товариства бджільництва («Степное пчеловодство»), Саратовського товариства садоводів («Саратовский садовод»), Імператорського Кавказького товариства сільського господарства «Кавказское хозяйство», Російського товариства шанувальників садів («Сад та город»), Тульського товариства бджолярів («Опытная пасека»), Каїнського СГТ, Томської губ. («Каинский сельскохозяйственный вестник»), Манжурського СГТ, м. Харбін («Сельское хозяйство в Манжурии») та ін.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладений матеріал, наголосимо, що громадські статутні сільськогосподарські товариства розглядаються нами як одна із форм громадської діяльності в аграрній сфері. Така активність, своєю чергою, є ознакою громадянського суспільства, процес формування якого відбувався в Російській імперії на початку ХХ ст., й відповідно – в Україні. Видання повітових товариств сільського господарства є важливим інформативним джерелом щодо розуміння історії сільських громадських об'єднань. Разом з тим ми розуміємо, що для реконструкції такої історії та її аналізу необхідно залучати й інші типи джерел. Опубліковані матеріали на сторінках «Весника Хорольського общества сельского хозяйства» лише частково забезпечують нашу потребу в інформації про стан (у кількісному та якісному вимірах) мережі статутних сільських товариств, і, зокрема, сільськогосподарських, які діяли у період Першої світової війни. Водночас зміст окремих публікацій є достатньо важливим для відтворення усїєї мережі українських СГТ. Переконані, що саме це завдання і є достатньо перспективним для подальших наукових пошуків.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. [Хроника] // Вестник Хорольского общества сельского хозяйства (далі – ВХОСХ). – 1916. – № 16. – С. 3.
2. [Хроника] // ВХОСХ. – 1916. – № 17. – С. 3.
3. [Хроника] // ВХОСХ. – 1916. – № 21. – С. 15-16.
4. [Хроника] // ВХОСХ. – 1916. – № 6. – С. 13.
5. [Хроника] // ВХОСХ. – 1916. – № 7. – С. 18-19.
6. «О Лекарственных растениях». Доклад, читанный на общем собрании Хорольского общества сельского хозяйства 13 марта 1916 г. Секретарем Общества С. А. Одинцовым // ВХОСХ. – 1916. – № 9. – С. 16-18.
7. Годичное собрание Хорольского общества сельского хозяйства // ВХОСХ. – 1916. – № 5. – С. 18-19.
8. Жарков В. Сельскохозяйственные товарищества и артели и польза их учреждения // ВХОСХ. – 1915. – № 21. – С. 1-3.
9. Журба М.А. Громадські об'єднання українського села: етнологічні та міжнародні аспекти діяльності (20–30-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. д-ра ист. наук / М.А. Журба. – Донецьк, 2003. – 35 с.
10. Зинченко Т.В. Мало-районные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии / Т. Зинченко. – Полтава : тип. Губ. земства, 1914. – 319 с.
11. Іл-ко А.С. Сельскохозяйственные общества и крестьянская жизнь / А. Іл-ко // ВХОСХ. – 1916. – № 9. – С. 3-10.
12. Местонахождение и состав случайных пунктов Хорольского уездного земства на 1.01.1915 г. // ВХОСХ. – 1915. – № 1-2. – С. 26-36.
13. О помощи семьям лиц, призванных на действительную военную службу, больным, раненым, вдовам и сиротам // ВХОСХ. – 1914. – № 15-19. – С. 35-37.
14. Общее собрание отдела Пчеловодства Хорольского общества сельского хозяйства // ВХОСХ. – 1916. – № 16. – С. 16.
15. Общество покровительства животным, его цели и задачи // ВХОСХ. – 1916. – № 14. – С. 4.
16. От департамента земледелия // ВХОСХ. – 1915. – № 8. – С. 19-20.
17. Отчет Балаклійского общества сельского хозяйства Хорольского уезда, Полтавской губ. за 1915 год. – Хорол : тип. Ш.Д. Хайкина, 1916. – 18 с.
18. Отчет о деятельности Вергуновского

общества сельского хозяйства за 1915 г. – Хорол : тип. Ш.Д. Хайкина, 1916. – 21 с. **19.** Отчет Оболюнянского Церковно-Приходского Комитета о семьях лиц, призванных на войну с 22 августа 1914 г. по 1 января 1915 г. // ВХОСХ. – 1915. – № 4. – С. 14-16. **20.** Положение о практической школе изделий из ситянка и лозы Пирятинского уездного сельскохозяйственного общества Полтавской губернии // ВХОСХ. – 1916. – № 23. – С. 18-20. **21.** Придаток. О взаємодносинах кооперативів / Придаток // ВХОСХ. – 1914. – № 1-2. – С. 11-13. **22.** Протокол заседания Хорольского общества сельского хозяйства, 21 июля 1914 г. // ВХОСХ. – 1914. – № 15-19. – С. 33. **23.** Протокол общего собрания Отдела пчеловодства при Хорольском обществе сельского хозяйства 27 марта 1915 г. // ВХОСХ. – 1915. – № 7. – С. 18-19. **24.** Протокол общего собрания Родионовского с. х. об-ва от 22 октября с.г. // ВХОСХ. – 1914. – № 20. – С. 21-22. **25.** Протокол общего собрания Хорольского Общества сельского хозяйства 20 июня 1915 года // ВХОСХ. – 1915. – № 13. – С. 18-19. **26.** Свистович С.М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20–30-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. д-ра іст. наук / С.М. Свистович. – Донецьк, 2007. – 36 с. **27.** Сельско-хозяйственные общества // ВХОСХ. – 1914. – № 11. – С. 13-14. **28.** Совещание инструкторов-кооператоров при Полтавской губернской земской управе с 9-го по 12-е июня 1915 г. // ВХСХО. – 1915. – №16. – С. 1-10. **29.** Список сельско-хозяйственных выставок, устраиваемых в Полтавской губернии в 1914 году // ВХОСХ. – 1914. – № 13. – С. 17-19. **30.** Устав Отдела пчеловодства при Хорольском обществе сельского хозяйства: [Утв. 13 ноября 1914 г.] // ВХОСХ. – 1914. – № 23. – С. 11-16; № 25. – С. 3-8.

УДК 327(430:47+57)

Фрольцов В.В.

ПРЕОДОЛЕНИЕ «ИМПЕРСКОЙ НОСТАЛЬГИИ» ПОСЛЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СОЗДАНИЯ «ВЕЛИКОГО ГЕРМАНСКОГО РЕЙХА» (1935–1939) В ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКАХ ФРГ КОНЦА 1960-Х – НАЧАЛА 1970-Х ГГ.

Преодоление «имперской ностальгии» в сознании западногерманской молодежи стало одной из важнейших предпосылок успеха новой восточной политики правительства В. Брандта и отказа ФРГ от любых территориальных претензий к восточным соседям. По этой причине большой интерес вызывает анализ содержания тех разделов западногерманских школьных учебников конца 1960-х – начала 1970-х гг., которые были посвящены курсу А. Гитлера на аннулирование условий «несправедливого» Версальского договора и объединение всех этнических немцев в границах «Великого германского рейха» в 1935–1939 гг.

Ключевые слова: Великий германский рейх, А. Гитлер, реваншизм, этнические немцы, аншлюс Австрии, Судеты, Чехословакия, школьные учебники истории, новая восточная политика ФРГ.

Подолання «імперської ностальгії» у свідомості західнонімецької молоді стало однією з найважливіших передумов успіху нової східної політики уряду В. Брандта і відмови ФРН від будь-яких територіальних претензій до східних сусідів. З цієї причини великий інтерес викликає аналіз змісту тих розділів західнонімецьких шкільних підручників кінця 1960-х – початку 1970-х рр., які були присвячені курсу А. Гітлера на анулювання умов «несправедливого» Версальського договору і об'єднання всіх етнічних німців у кордонах «Великого германського рейху» в 1935–1939 рр.

Ключові слова: Великий германський рейх, А. Гітлер, реваншизм, етнічні німці, аншлюс Австрії, Судети, Чехословаччина, шкільні підручники історії, нова східна політика ФРН.

An overcoming of the «imperial nostalgia» in the minds of the West German youth was one of the most important prerequisites for a success of the New West German Ostpolitik of the W. Brandt's government as well as for a German refusal of any territorial claims to the eastern neighbours. Therefore it's interesting to analyse a content of the sections of the West German school textbooks from the late 1960s – early 1970s which focused on the Adolf Hitler's policy towards a cancellation of the «unfair» terms of the Treaty of Versailles and unification of all ethnic Germans within the borders of the «Great German Reich» in 1935-1939.

Keywords: *The Great German Reich, Adolf Hitler, revanchism, ethnic Germans, the Anschluss of Austria, the Sudetenland, Czechoslovakia, school history textbooks, the New West German Ostpolitik.*

Потеря Германией части территории в результате поражения в Первой мировой войне явилась причиной распространения и постепенного усиления в немецком массовом сознании идей реваншизма и агрессивной «имперской ностальгии». Они легли в основу внешнеполитической программы НСДАП и позволили А. Гитлеру придти к власти на волне обещаний вернуть в состав Рейха все «незаконно отторгнутые» германские земли и защитить немецких соотечественников за рубежом. Развязанная нацистами Вторая мировая война привела к утрате еще более важных для немецкого национального самосознания территорий, и прежде всего Кенигсберга, который на протяжении нескольких столетий ассоциировался с германским присутствием на Востоке Европы. Миллионы этнических немцев были вынуждены покинуть Польшу, Чехословакию и другие европейские страны. Прекратили существование такие исторические области Германии, как Восточная Пруссия и Силезия, немецкой осталась лишь западная часть Померании. Все эти факторы не могли не вызвать среди немцев ощущения потери самого смысла существования государства, которое оказалось после 1949 г. разделенным на две части. Чувство глубокого разочарования крахом Германской империи, которая должна была стать домом для всех проживавших в Европе немцев, как и ностальгия по утраченному величию, могли вновь привести к росту реваншистских настроений и появлению новых претендентов на роль «объединителей» и борцов за национальные интересы.

И если в ГДР надежной гарантией от такого развития событий стал жесткий идеологический контроль со стороны государства, который исключал любое публичное проявление «имперской ностальгии», то в условиях западногерманской демократии для ее окончательного преодоления потребовались десятилетия. Далеко не случайно «новая восточная политика» В. Брандта, в результате которой ФРГ отказалась от любых территориальных претензий к восточным соседям, стала возможной лишь в конце 1960-х – начале 1970-х гг., когда такое решение была готова поддержать значительная часть населения. Прежде всего, речь шла о западногерманской молодежи, которую не затронула имперская пропаганда первой половины XX в. Именно представители нового поколения стали той социальной базой, на которую смогли опереться социал-демократы и либералы ФРГ, начавшие процесс превращения Германии из традиционного источника угрозы для восточных соседей в их надежного и ответственного партнера.

Одним из наиболее эффективных инструментов формирования нового национального самосознания западных немцев, лишенных унаследованных со

времен окончания Первой мировой войны «имперской ностальгии» и реваншистских настроений, явилось послевоенное школьное образование, в рамках которого был выработан и применен принципиально новый подход к преподаванию германской истории. Нельзя не согласиться с мнением известного французского историка М. Ферро, который констатировал, что образ других народов, как и собственный образ народа в сознании его представителей, зависит от того, как в детстве обучали их истории [1, с. 8].

По этой причине особый интерес представляет содержание учебников по истории, изданных и рекомендованных для использования в школах ФРГ в конце 1960-х – начале 1970-х гг. Именно в этот переломный для западногерманского общественного сознания период изменения во внешней политике ФРГ и официальный подход к преподаванию новейшей истории в школе вошли в противоречие с историческим опытом многих немецких семей. Представители старшего поколения были вынуждены либо сами покинуть переданные другим странам германские территории, либо непосредственно сталкивались с людьми, которые принадлежали к числу «изгнанных» (die Vertriebene). В результате и авторы школьных учебников, и работавшие с ними педагоги сталкивались с необходимостью «примирить» официальную и семейную версии истории. Всю сложность схожих процессов детально и всесторонне раскрыл на примерах многих других народов и стран М. Ферро [1].

Учебное издание «Наш век революций и мировых войн» в серии «Рабочая тетрадь. Путешествие в прошлое» было подготовлено и издано в 1966 г. Хансом Эбелингом. Глава «Гитлер ведет Германию ко Второй мировой войне» была одной из самых объемных, заняв полные 18 страниц текста и иллюстраций. Она начиналась с изложения трех основных требований, которые были сформулированы А. Гитлером в «Майн Кампф» и касались внешней политики. Наряду с ликвидацией Версальского договора и приобретением «жизненного пространства» на Востоке, и прежде всего «житницы Украины», речь в ней шла о создании «Великого Германского Рейха», который должен был объединить всех немцев, которые «еще проживали за пределами имперских границ» [3, с. 218]. Приводились фрагменты из выступлений фюрера в 1933-1939 гг., сопоставление содержания которых с его реальными действиями должно было показать школьникам лживость публичной риторики нацистов. Соответствующий параграф был озаглавлен «Языком двуличия» («Mit zwei Zungen»). Обращалось внимание, в частности, на обещание А. Гитлера, которое прозвучало 26 сентября 1938 г. во время речи в Берлинском дворце спорта, не выдвигать дополнительных территориальных претензий к Чехословакии, как и к другим европейским странам, после удовлетворения его требования присоединить к Германии Судетскую область. Чехи, по словам А. Гитлера, были ему не нужны. И здесь же приводился фрагмент его выступления 5 ноября 1937 г. перед генералами в рейхсканцелярии, в ходе которого он рассуждал о целесообразности принудительной эмиграции двух миллионов жителей Чехии и одного миллиона – Австрии из-за проблем в обеспечении их продовольствием. Аналогичным образом школьники могли убедиться в лживости предназначенной для иностранной аудитории примиренческой риторики фюрера по вопросам окончательной аннексии

Чехословакии, присоединения Мемеля и Данцига и его же приказов и распоряжений собственному военному командованию [3, с. 220-225].

В самом описании аншлюса Австрии Х. Эбелинг воздержался от указания на настроения самих австрийцев, большая часть которых хотела объединиться с Германией и в 1919 г., и в 1934-1938 гг., однако отметил это в задании для самостоятельной работы, предложив школьникам подумать, почему общественность Рейха тогда не знала об этих настроениях. Автор учебника напомнил, что запрет на аншлюс был зафиксирован в Версальском мирном договоре с Германией и Сен-Жерменском – с Австрией [3, с. 228]. Исходя из этого, школьники должны были придти к мысли, что А. Гитлер сознательно обманывал немцев, выдавая результат настойчивого желания австрийцев объединиться с Германией за итог собственной «победоносной» политики. Авантюрный курс фюрера тем самым как бы отделялся в сознании юных граждан ФРГ от реально существовавшей в Австрии ситуации.

Излагая события вокруг Судетской области, Х. Эбелинг сразу же указал, что против агрессивных планов в отношении Чехословакии и других стран 5 ноября 1937 г. высказались военный министр Рейха В. фон Бломберг и командующий сухопутными силами В. фон Фрич, что в итоге 4 февраля 1938 г. стоило обоим постов. Упоминалась и подрывная деятельность Судетонемецкой партии, которая в итоге позволила А. Гитлеру объявить в качестве возможного повода для нападения на Чехословакию «убийство германских эмиссаров в связи с направленными против немцев демонстрациями». Констатировалось, что рост столкновений между двумя этническими группами в сентябре 1938 г. привел к угрозе начала новой мировой войны. В учебнике приводились факты, свидетельствовавшие об оппозиции А. Гитлеру статс-секретаря в МИД Германии Э. фон Вайцзеккера и начальника Генштаба Л. фон Бека. Первый пытался убедить Великобританию прямо пригрозить фюреру войной, второй готовил против него заговор среди военных и высших чиновников. Говорилось также о нежелании немцев и, в частности, жителей Берлина, вступать в новую войну. Виновниками же предательства Чехословакии в представлении школьников должны были стать лидеры Франции и Великобритании, которые при посредничестве Б. Муссолини согласились на условия А. Гитлера, приведя его ко второму большому успеху в течение этого года. Окончательная аннексия чешских территорий в марте 1939 г. рассматривалась как следующий шаг гитлеровской политики, которая сводилась уже не к «возвращению немецких соотечественников в Рейх», а к захвату других территорий, в результате которых в его составе оказалось более 10 млн. представителей другого народа (чехов). Это, по утверждению Х. Эбелинга, стало «первой вехой чисто империалистической политики силы», которая именно так была оценена за рубежом. Данное положение было выделено в тексте красным шрифтом, что должно было привлечь особое внимание школьников [3, с. 229-230]. Ситуация с немецкими общинами в Польше и Данциге, защитить которые также обещал А. Гитлер, Х. Эбелингом не рассматривалась. Дальнейшее содержание главы касалось непосредственно военно-политической подготовки Рейха к войне.

Учебник «История» в серии «Изучить и выявить» подготовили и издали в 1969 г. Ханс Дёни и Фриц Зандманн, которые предпочли не фокусировать внимание школьников на использовании А. Гитлером проблемы этнических немцев за рубежом для расширения территории Рейха. В параграфе «Внешняя политика Гитлера», объем которого составил 10 страниц текста и иллюстраций, присутствовало краткое упоминание о возвращении в 1935 г. в состав Германии Саарланда. В описании аншлюса Австрии авторы указали лишь на то, что входящих на ее территорию немецких солдат население встречало с цветами, а приезд А. Гитлера на родину стал триумфальным. Указывалось также, что правительства Великобритании и Франции не оказали Австрии никакой помощи. Говоря о положении 3,4 млн. немцев в Судетской области, Х. Дёни и Ф. Зандманн отметили, что они оказались в составе в соответствии с условиями Версальского договора и вопреки праву на самоопределение, провозглашенному американским президентом В. Вильсоном, и после аншлюса Австрии надеялись на аналогичное решение их вопроса. Далее шло описание подстрекательской деятельности Судето-немецкой партии, которая, по указанию А. Гитлера, выдвигала правительству Чехословакии заведомо неприемлемые требования и провоцировала германское вторжение. Как и в учебнике Х. Эбелинга, обращалось внимание на ответственность Франции и Великобритании, а в особенности премьер-министра Н. Чемберлена, которые удовлетворили требования Германии за счет Чехословакии. Рассказывая об ошеломительной аннексии этой страны в марте 1939 г., Х. Дёни и Ф. Зандманн также отметили, что в этом случае А. Гитлер впервые занял страну, жителями которой не были немцы. Речь шла уже о подчинении других народов, и весь мир, по словам авторов учебника, понял, что доверять фюреру нельзя, так как во время судетского кризиса он торжественно обещал, что после «возвращения домой» немецкого населения он не имеет более к Чехословакии территориальных претензий. В результате Великобритания и Франция предоставили гарантии безопасности Польше, Румынии, Греции и Турции. Авторы учебника упомянули о требованиях фюрера вернуть Германии Данциг и предоставить для транспортной связи с ним территориальный коридор, но эти претензии нацистов рассматривались уже в контексте стремительно ухудшавшихся отношений Рейха с «великими державами»: Великобританией и Францией [2, с. 105, 107-111].

Учебное издание «В наше время» серии «Люди своего времени» подготовила и издала в 1971 г. группа историков во главе с Фридрихом Й. Лукасом. Политике А. Гитлера по созданию «Великого германского рейха» была посвящена глава под названием «Смогут ли политики сохранить мир?», объем которой составил 10 страниц текста и иллюстраций. Школьникам сообщалось о намерении нацистов пересмотреть условия Версальского мирного договора, не заостряя при этом внимание на их обещании собрать всех этнических немцев в пределах новых границ Рейха. Упомянув об итогах референдума в Сааре, авторы учебника подчеркнули, что А. Гитлер был уверен, что жившие там немцы проголосовали за него [4, с. 100]. Описывая аншлюс Австрии, они упоминали о желании австрийских немцев, и прежде всего сельского населения, войти в состав Германии, начиная с 1918 г. Это

объяснялось бедностью и неспособностью австрийского государства экономически обеспечить себя, чем и пользовался А. Гитлер для своей пропаганды и организации беспорядков. Говорилось о воодушевлении, с которым большинство людей в обеих странах восприняли «возвращение домой в Великий германский рейх», и о многочисленных инакомыслящих, в том числе выходцах из Германии, которым пришлось покинуть Австрию после аншлюса. Рассказывая о судьбе судетских немцев, авторы учебника указали на их желание остаться после 1918 г. австрийскими гражданами, а также на их дискриминацию со стороны чешского большинства наряду с другими национальными меньшинствами Чехословакии. Упомянулось и о высоком уровне безработицы в Судетской области, чем вновь сумел воспользоваться А. Гитлер, провоцируя немцев на силовые выступления и угрожая Чехословакии военным вторжением. Значительная часть вины за очередной «успех» нацистов вновь возлагалась на британского премьер-министра Н. Чемберлена, который был ошеломлен угрозой фюрера начать войну. Западногерманские школьники могли в очередной раз убедиться в лживости А. Гитлера, который публично заявил 26 сентября 1938 г. перед началом конференции в Мюнхене, что в случае решения судетской проблемы у Германии не останется иных территориальных претензий в Европе, а чешское население ей не нужно. Однако через три недели фюрер отдал приказ приступить к тайным военным приготовлениям к «ликвидации остатков Чехии». С упоминания об окончательном разделе Чехословакии в марте 1939 г. авторы учебника начали уже следующую главу «Вторая мировая война», описав это событие и международную реакцию на него в контексте нарастания военной угрозы в Европе и непосредственной подготовки к войне [4, с. 106-110].

Сознательное нарушение А. Гитлером всех прежних обещаний и превращение чешской территории в Имперский протекторат Богемии и Моравии 15 марта 1939 г. далеко не случайно трактовались авторами всех рассмотренных учебных изданий как поворотный пункт в политике нацистов, который в итоге и привел к разрушительной для немцев Второй мировой войне. Он завершил «период собирания земель», населенных этническими немцами, включение которых в состав «Великого германского рейха» могли считать оправданным и «справедливым» если не сами школьники старших классов, родившиеся в 1950-е гг., то их родители и родственники, выросшие в 1920-1930-е гг. в условиях реваншистских настроений и ожиданий.

Нежелание авторов учебников открыто подвергать сомнению такие взгляды можно считать своеобразной тактической уступкой, призванной убедить юных граждан ФРГ в том, что нацистская политика давления, угроз и провокаций поставила под сомнение «справедливый» характер стремления решить проблему немцев в Австрии и Чехословакии. Нельзя не отметить и стремление западногерманских историков убедить школьников взглянуть на нее не только с позиции немцев, но и чехов, поляков, других народов, которые по итогам Первой мировой войны стали гражданами государств, объединивших в своих границах представителей разных национальностей. На такой сбалансированный подход, присущий учебным изданиям ФРГ, наименования

которых он, к сожалению, не указал, обратил внимание и М. Ферро. Из их содержания можно было сделать вывод о «несправедливости», которая была допущена в Версале державами-победительницами в отношении немцев Австрии, Судетской области, Данцига. Однако немецкие школьники видели не только фотографии счастливых австрийцев в Клагенфурте, которые с радостью встречали германскую армию, но охваченных отчаянием чехов в Праге, вынужденных смотреть на марш немецких солдат [1, с. 197].

Нельзя не отметить и отсутствие во всех трех учебниках развернутого описания подготовки и проведения референдума в Сааре, который состоялся 13 января 1935 г. и завершился убедительной победой сторонников сохранения этой территории в составе Германии. Спустя 22 года местное население вновь высказалось за «германский вариант», и 1 января 1957 г. Саар стал десятой по счету федеральной землей ФРГ. Исходя из этого, авторы учебников конца 1960-х – начала 1970-х гг. предпочли не заострять внимание школьников на изменениях ее территориального статуса. Этот процесс мог экстраполироваться в их сознании и на иные «потерянные» Германией территории, окончательно признать переход которых к другим государствам оказалось тогда готовым правительством В. Брандта, но едва ли абсолютное большинство немцев.

Тем не менее, сбалансированный и осторожный подход к освещению политики нацистов по «собираанию немецких земель» в ходе преподавания истории в школе все же привел к искомому результату. Новое поколение западных немцев, вступившее в активную социальную жизнь в 1970-е гг., сумело не только смириться с окончательной утратой исторических регионов Германии. Уже в конце 1980-х гг. оно смогло убедить общественное мнение в странах Европы и за ее пределами в отсутствии какой-либо опасности со стороны стремившихся объединиться восточных и западных немцев. Именно это обстоятельство в значительной мере предопределило согласие мирового сообщества с включением ГДР в состав ФРГ 3 октября 1990 г. и воссозданием единого государства немецкого народа, который нашел в себе силы навсегда отказаться от опасного наследия Первой мировой войны – агрессивной «имперской ностальгии» и реваншизма.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Ферро, Марк. Как рассказывают историю детям в разных странах мира: Пер. с фр. – М.: Высш. шк., 1992. – 351 с. 2. Döhn, Hans. Erkunden und erkennen : 3 Bände / Hans Döhn, Fritz Sandmann. – Band 3 : Geschichte. – Hannover [u.a.] : Hermann Schroedel, 1969. – 182 S. 3. Ebeling, Hans. Ein geschichtliches Arbeitsbuch. Die Reise in die Vergangenheit : 4 Bände / Hans Ebeling. – Braunschweig [u.a.] : Georg Westermann, 1966. – Band IV: Unser Zeitalter der Revolutionen und Weltkriege. – 328 S. 4. Menschen in ihrer Zeit : 5 Bände / Friedrich J. Lucas [u.a.]. – Stuttgart : Ernst Klett, 1971. – Band 4/5 : In unserer Zeit. – 288 S.

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРАВОСЛАВНОГО ВІЙСЬКОВОГО І МОРСЬКОГО ДУХІВНИЦТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті здійснено огляд праць сучасних дослідників православного духовництва армії та флоту Російської імперії, а також праць, у яких розглядається пастирська опіка українських національних збройних формувань.

Ключові слова: історіографія, військове і морське духовництво, Православна Церква.

В статье осуществлён обзор работ современных исследователей православного духовства армии и флота Российской империи, а также работ, посвящённых пастырской опеке украинских национальных вооружённых формирований.

Ключевые слова: историография, военное и морское духовенство, Православная Церковь.

In this article it is reviewed the modern researchers' works of the orthodox clergy activity in the army and fleet of the Russian empire as well as in the works dedicated to pastor guardianships in the Ukrainian national military units.

Keywords: historiography, military and marine clergy, Orthodox Church.

За радянських часів висвітлення історії взаємин військового духовництва та військових чинів набувало відверто вираженого антиклерикального характеру. Зокрема, антиклерикалізмом був позначений погляд на проблему класової боротьби та місце духовництва у ній. Дослідження питань історії, діяльності, значення військового духовництва для держави, армії, флоту проводилося переважно з позицій марксистсько-ленінського класового підходу, критики церковних інституцій та їх діяльності. На сьогодні виникла нагальна потреба переосмислити доробок науковців як радянського, так і сучасного періодів історії православного військового і морського духовництва як інституцій у складі Збройних Сил.

Як відомо, Православ'я є найбільшою в Україні конфесією. Наша мета – з'ясувати ступінь дослідження історії православного духовництва у складі Збройних Сил. Це сприятиме відновленню в майбутньому цієї інституції у структурі Збройних Сил України.

У радянський час історія військового духовництва розглядалася різними дослідниками час від часу. Сучасний російський дослідник історіографії військового духовництва М.І. Івашко виділив у радянській історіографії два етапи: довоєнний (20-ті рр. ХХ ст. – 1940 р.) та післявоєнний (50-ті – 80-ті рр. ХХ ст.). Протягом першого етапу роботи, які були присвячені православному військовому духовництву, були спрямовані на те, щоб викоренити із свідомості широкого загалу дореволюційні уявлення про релігію. До них належать праці Б.В. Титлинова, Б.П. Кандидова, М.М. Шеймана, В.О. Василенка. У зазначених працях наявна критика пастирської роботи священників та акцентовано увагу на класових суперечностях. Особливий наголос у цих дослідженнях зроблено на порушеннях священниками таємниці сповіді, які знайшли своє втілення у звітах священників на кшталт: «Явно неверующих не встречается. В политических движениях против властей участвовал разве только один; знакомства с

політиками вели десятки, хоча в партіях не участвовали. П'яниц почти не было, выпивают более половины».

На другому етапі дослідження історії військового духівництва переважно повторювали здобутки історіографії першого етапу, проте позиція дослідників була дещо стриманішою в оцінці діяльності військового і морського духівництва. Наприкінці 80-х рр. у науковому середовищі відбувається зміна ставлення до військового духівництва Російської імперії на більш виважену.

Незважаючи на малу кількість виданих радянськими дослідниками робіт, присвячених військово-духівництву, а також їхнє ідеологічне забарвлення, відзначимо їх позитивну роль у висвітленні водночас і здобутків військового духівництва, що було притаманно дореволюційній історіографії, й недоліків їхньої пастирської роботи (М.І. Івашко) [1, с. 18].

Сучасний етап вивчення історії православного військового духівництва розпочався у 1990-х рр. Це пов'язано з відходом від атеїстичного державного курсу у внутрішній політиці та класового підходу при дослідженні соціальної історії.

Вітчизняна історіографія у питанні дослідження історії військового духівництва зосереджена переважно на проблемі національного руху та ролі військового духівництва у морально-виховній діяльності українських національних формувань. Зокрема, роль капеланів Греко-Католицької Церкви у виховній роботі українських військових формувань Австро-Угорської імперії (Українські Січові Стрільці) досліджує Р. Коханчук [2, 3]. Проте його дослідження стосується лише висвітлення загальних тенденцій, лише побіжно згадуються основні аспекти діяльності капеланів. Мета написання таких досліджень – визначити роль Греко-Католицької Церкви в українському національному русі. Також у перспективі утвердження національної ідеї здійснено дослідження П. Ткачука, присвячене військово-духівництву доби Центральної Ради та Гетьманату і відношенням між військовими пастирями та світською владою [4].

Подібною до розвідок зазначених дослідників є кандидатська дисертація Д.С. Забзалою «Душпастирська служба українських військових формувань першої половини ХХ ст.», захищена 2007 р. в Національному університеті «Львівська Політехніка» [5]. У дисертації досліджено діяльність капеланства Греко-Католицької Церкви у роки Першої світової війни у Легіоні Українських Січових Стрільців, православного військового духівництва козацького війська, ЗС УНР Центральної Ради, Української Держави, Директорії у 1917-1921 рр. Окремо автор дослідив військовий і правовий статус польового духівництва Галицької армії Західно-Української Народної Республіки та їх стосунки з військовим духівництвом УНР, а також особливості діяльності капеланів Української Повстанської Армії у роки Другої світової війни. Означена дисертація залишає поза увагою дослідження діяльності православного військового духівництва Російської імперії, у складі якої перебувала Україна у роки Першої світової війни.

Розвідка В.І. Милуся присвячена загальній проблемі відносин Церкви з військом. У ній досить побіжно висвітлюється історія створення та еволюціонування структури військового духівництва Російської імперії, а

значна увага приділена діяльності УПЦ Київського патріархату, спрямованій на відродження військового духовництва у ЗС України [6].

На сьогодні у питанні висвітлення як історії православного військового духовництва Російської імперії так і військового і єпархіального духовництва Миколаєва, найбільш ґрунтовною працею є монографія Т.М. Губської «Военное духовенство и священники Николаева», виданої 2006 р. у Миколаєві [7]. У цій праці, зокрема, висвітлено історію створення та функціонування військового духовництва Російської імперії, його діяльність у військових конфліктах XIX – поч. XX ст. Схожим за викладом матеріалом є один з розділів двотомника «Велика війна 1914-1918 і Україна», написаний Т. Євсєвою на матеріалах праць В. Коткова та К. Капкова [8].

Серед загальних робіт, присвячених православному духовництву Російської імперії, слід згадати дослідження Б.О. Опрі, в якому висвітлено питання взаємовідносин духовництва та парафіян, а також матеріальне забезпечення священно- і церковнослужителів [9]. Подібним до цього дослідження була видана стаття, автором якої є Т.В. Ковальчук [10]. Проте, на відміну від роботи Б.О. Опрі, у публікації, де також зазначається рівень матеріального забезпечення духовництва у Російській імперії на поч. XX ст., акцент на фінансовому забезпеченні здійснений неправильно. Так, Т.В. Ковальчук твердить, що грошове забезпечення у розмірі від 100 до 300 руб. на місяць для священників було замале, але при порівнянні цін на продукти харчування та промислові товари стає зрозуміло помилковість цього припущення. Беручи до уваги ту обставину, що духовництво отримувало платню за виконання треб, хоча й незначну, то забезпечення його було на належному рівні, а на думку Б.О. Опрі, священники нарікали на мале забезпечення з огляду на бажання жити відповідно рівня привілейованих верств населення.

У наш час у регіональних дослідженнях, як і раніше, значна увага приділяється, переважно, вивченню політичної, соціально-економічної та етнографічної історії краю. Значно менше дослідники торкаються питань релігійного характеру. Складність висвітлення останнього полягає у тому, що не завжди вдається позбавитися конфесійного підходу. Вивчення церковного життя у Галичині та Буковині у роки Першої світової війни не стало винятком. Безперечно, церковне життя зайнятих військами Російської імперії територій впливало не лише на зазначений регіон, а й на церковно-державні відносини взагалі, тому дослідження у даному напрямку, незаангажовані політично чи конфесійно, є актуальними і перспективними.

Роботи останніх років показують, що це питання є одним з важливих при вивченні регіональної історії у контексті всесвітньої історії. На тлі окремих публікацій та розділів у підручниках виділяється кандидатська дисертація І.В. Кучері на тему: «Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914-1917 рр.» (2005 р.). Один з підрозділів цього дослідження саме і був присвячений висвітленню церковного питання на території Галичини у роки Першої світової війни. Проте головний акцент у дослідженні зроблений на діяльності адміністрації генерал-губернатора у церковній сфері, а не православного військового духовництва.

Серед зарубіжної історіографії домінуюче положення у питанні дослідження історії православного військового духовництва посідає історіографія Російської Федерації. Так, С. Чимаров опублікував два дослідження: «Религиозно-нравственное воспитание в Русской армии: ритуалы, обряды и церемонии. Исторический очерк» [11] та «Русская Православная Церковь и Вооруженные Силы России в 1800-1917», у яких він аналізує обряди повсякдення військових і серед них – прийняття присяги, до якої їх підводив священник, зустріч новобранців і проводи в запас, освячення прапорів, штандартів і образів, проведення полкових і корабельних свят, увічнення пам'яті героїв. Також автором були надруковані тексти доповідей протопресвітера Г.І. Шавельського перед відкриттям I Всеросійського з'їзду військового і морського духовництва 1 липня 1914 р. і 2-ої богослужбової секції [11, с. 57-65]. Необхідно зазначити, що друге дослідження С. Чимарова є більш ґрунтовним: у ньому автор аналізує діяльність Православної Церкви за весь період існування військового відомства. Він висвітлює діяльність протопресвітера Георгія Шавельського з часу його призначення на цю посаду у 1911 р. і до ліквідації відомства протопресвітера 1918 р. Окрім того, він коротко характеризує стан духовництва, його діяльність, завдання і покликання під час таких визначальних для Російської імперії подій, як Російсько-японська і Перша світова війни. Важливим є те, що він залучає джерела з фондів Російського державного історичного архіву, доступ до яких на момент написання досліджень був доволі обмежений [12, с. 86-96, 168-182].

На початку XXI ст. з'явилися і спеціальні дослідження з історії військового православного духовництва не лише на рівні публікацій окремих статей, а й ґрунтовних монографічних і дисертаційних досліджень.

Першою такою монографією став двотомник В.М. Коткова «Военное духовенство России», який побачив світ 2004 р., де розглядається історія військового духовництва з періоду ще не оформленого юридично в окреме відомство (XVIII ст.) і до його скасування 1918 р., структура, форми і методи пастирської роботи та інше, що стосується функціонування військового духовництва Російської імперії не лише православного віросповідання, але й мусульманського, католицького і протестантського.

Другим фундаментальним дослідженням зазначеної проблеми стала «Памятная книга военного и морского духовенства» К.Г. Капкова, яка є більшою мірою довідковим посібником з історії військового і морського духовництва. Позитивним у ній є значний статистичний матеріал і можливість його використання для вивчення вказаної проблеми, а негативним – брак посилань на джерела при наведенні повного переліку військово-морського духовництва [13].

Серед досліджень, присвячених православному військовому і морському духовництву Російської імперії (поч. XIX ст. – 1918 рр.), проблема аналізу ролі Всеросійських з'їздів військового і морського духовництва знайшла відображення лише фрагментарно. Проблемі проведення I і II Всеросійських з'їздів військового і морського духовництва була присвячена стаття Є.В. Ісакової «Периодизация истории института военного духовенства», в якій матеріал подано переважно в описовому вигляді. Деякі відомості про з'їзди

військового і морського духівництва є також у І. Боярського, статті якого розміщені на сайті Синодного відділу РПЦ із взаємодії зі Збройними Силами та іншими військовими формуваннями.

Один із розділів двотомника доктора педагогічних наук В.М. Коткова «Военное духовенство России» присвячений I Всеросійському з'їзду. У дослідженнях К.Г. Капкова «Памятная книга Российского военного і морского духовенства XIX – нач. XX вв.» тема Всеросійських з'їздів військового і морського духівництва висвітлена фрагментарно та, більшою мірою, стосується II Всеросійського з'їзду. Фундаментальним у питанні висвітлення діяльності I Всеросійського з'їзду, в порівнянні з публікацією І. Боярського, є підрозділ в дослідженні С. Чимарова «Русская Православная Церковь і Вооруженные Силы России». Враховуючи значну роль з'їздів в організації пастирської роботи в армії і на флоті, надто за умов бойових дій, а також недостатню розробку даної проблеми, постала необхідність висвітлення ролі Всеросійських з'їздів військових та морських пастирів щодо вдосконалення їх пастирської діяльності, особливо у воєнних умовах.

О.В. Ісакова, так само як і В.М. Котков, досліджуючи з'їзди і братські зібрання військового і морського духівництва, приділяє значну увагу правовому становищу духівництва армії та флотських священників, а також аналізу короткої інструкції для військового і морського духівництва при виконанні своїх безпосередніх обов'язків «Про пам'ятку».

У монографічному дослідженні А.Ю. Бахтуриної «Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны», виданому у 2000 р., одна з трьох частин присвячена проблемі Брестської унії 1596 р. та життю Православної Церкви у Східній Галичині [14, с. 142-186]. Цієї ж проблеми торкається Н.М. Пашаєва у своїй монографії «Очерки истории русского движения в Галичине XIX-XX вв.», де вона також висвітлює діяльність греко-католицької церкви в Галичині зазначеного періоду та стосунки уніатського духовенства з військовою адміністрацією краю.

Також є низка монографічних праць, які досить поверхнево окреслюють характер та сутність діяльності військового священника, публікацій у періодичних виданнях і дисертаційних досліджень [15, 16, 17], покликаних насамперед висвітлити героїчну складову пастирської роботи священнослужителів.

Історіографії військового духівництва присвячена докторська дисертація М.І. Івашка, якій передувала низка досліджень із заявленої тематики [18; 19; 20].

У країнах Західної та Центральної Європи, Балканських країнах, США та Канаді питання історії та діяльності православного військового духівництва, його прав та обов'язків, матеріального становища на сьогодні вивчаються лише принагідно. У монографіях, присвячених історії Першої світової війни, написаних Дж. Кін (Keene, Jenifer D.) та Р. Карлайлом (Carlisle, Rodney P.) принагідно згадуються капелани, які діяли в роки Першої світової війни в американській армії на Західному фронті [21; 22].

Видання, здійснене Софійським університетом ім. св. Климента Охридського (Болгарія) у 2009 р., присвячене діячам Російської імперії, які

емігрували з Росії у роки Громадянської війни. Відомо, що серед діячів російської еміграції був протопресвітер Г.І. Шавельський, який згодом перейшов під юрисдикцію Болгарської Православної Церкви.

Таким чином, з огляду на наявну історичну літературу зазначимо, що проблемі висвітлення і дослідження історії створення та функціонування військового духівництва у цілому сучасні дослідники приділяли значну увагу, проте історія духівництва військово-морського відомства висвітлена недостатньо. Характер робіт дозволяє припустити, що їх автори мають знання з історії військової справи, церковної та всесвітньої історії, проте частяся взнаки недостатня обізнаність із внутрішнім церковним життям та характером функціонування церковних інституцій, особливостей ужитку церковного права та особливостей релігійної практики, що призводить до однобічного висвітлення проблеми, як і у тому випадку, коли означеної теми торкаються церковні дослідники, недостатньо обізнані із особливостями служби у військових підрозділах.

У перспективі головним завданням є створення комплексного і повного дослідження проблеми та створення проекту відновлення інституту військових священиків із залученням військових, церковних, світських істориків, військових теоретиків, богословів і духівництва.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Івашко М.И. Российская армия и церковь (XVIII – начало XX в.): историографическое исследование: автореф. дис. на соискание уч. степ. доктора ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / М.И. Ивашко. – М.: Военный университет, 2007. – 38 с. 2. Коханчук Р. Духовна опіка воїнів греко-католиків у XIX – на поч. XX ст. / Коханчук Р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kapelanstvo.org.ua/xix>. 3. Коханчук Р. Душпастирська опіка греко-католиків у часи Першої світової війни / Коханчук Р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kapelanstvo.org.ua/psv>. 4. Ткачук П. Відродження українського капеланства та його виховна роль у період визвольних змагань 1917-1918 рр. / П. Ткачук // Воєнна історія. – 2008. – №6 (42). – С.53-59. 5. Забзалюк Д.Є. Душпастирська служба українських військових формацій першої половини XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «військова історія» / Д.Є. Забзалюк. – Львів, 2007. – 19 с. 6. Милуць В.І. Вплив християнства на військо: історичний аспект і сучасність / Милуць В.І. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2010. – Вип. 19. – 308 с. – С. 95-100. 7. Губская Т.Н. Военное духовенство и священники Николаева. Исторические очерки / Т.Н. Губская. – Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2006. – 212 с., илл. 8. Євсеева Т.М. Православне військове і морське духовенство / Т.М. Євсеева // Велика війна 1914–1918 в Україні: В 2 кн. – Кн.1: Історичні нариси. – К., 2013. 9. Опря Б.О. Деякі аспекти взаємин православного духовенства з парафіянами на Поділлі в кінці XIX – на початку XX ст. / Б.О. Опря // Проблеми історії України XIX-XX ст. – 2007. – Вип. XIII. – 219 с. – С.177-183. 10. Ковальчук Т.В. Взаємодія світської та церковної влад в Російській імперії на початку XX ст. (за матеріалами українських єпархій РПЦ) / Т.В. Ковальчук // Проблеми історії України XIX – XX ст. – 2008. – Вип. XIV. – 361 с. – С.331-337. 11. Чимаров С. Религиозно-правственное воспитание в Русской армии: ритуалы, обряды и церемонии. Исторический очерк / С. Чимаров. – СПб.: ВИККА имени А.Ф. Можайского, 1997. – 68 с. 12. Чимаров С. Русская Православная Церковь и Вооруженные Силы России в 1800-1917 / С. Чимаров. – СПб., 1999. 13. Капков К.Г. Памятная книга Российской военной и морского духовенства XIX – начала XX вв. Справочные материалы / К.Г. Капков. – М.: Летопись, 2008. – 752 с.,

илл. **14.** Бахтурина А.Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А.Ю. Бахтурина / Серия «Первая монография» / Под ред. Г.А.Бордюгова. – М.: АИРО – XX, 2000. – 264 с. **15.** Беляков А. История флотского духовенства / А. Беляков. – СПб., 2008. **16.** Кузнецов А.М. Флотские священники. Деятельность православного духовенства на флоте: дисс. ... канд. ист. наук по спец.: 07.00.02. / А.М. Кузнецов. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.voskres.ru/army/library/fleetpr121.htm>. **17.** Малишко С.В. Православне військове духовництво російської діючої армії та флоту в роки Першої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «всесвітня історія» / С.В. Малишко. – Чернігів, 2012. – 20 с. **18.** Ивашко М.И. Военно-церковные отношения XVIII – начала XX вв. / М.И. Ивашко // Военно-исторический журнал. – 2005. – №6. – С.66-71. **19.** Ивашко М.И. Военные храмы армии и флота России / М.И. Ивашко // Военно-исторический журнал. – 2005. – №11. – С. 36-43. **20.** Ивашко М.И. Российская армия и церковь (XVIII – начало XX в.): историографическое исследование: автореф. дисс. на соискание уч. степ. доктора ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / М.И. Ивашко. – М.: Военный университет, 2007. – 38 с. **21.** Carlisle, Rodney P. World War I / Rodney P. Carlisle. – NY.: Facts On File, Inc., 2006. – 454 p. **22.** Keene J.D. World War I / J.D. Keene. – Westport: Greenwood press, 2006. – 217 p.

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Кудряченко Андрій Іванович (керівник авторського колективу) – директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України.

Раджив Кумар Чандер – Надзвичайний та Повноважний Посол Республіки Індія в Україні.

Йоханнес Айгнер – заступник Посла Республіки Австрія в Україні, доктор наук.

Будкін Віктор Сергійович – доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Варбанець Павло Анатолійович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ветринський Ігор Михайлович – кандидат політичних наук, науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Вовк Віра Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Забіне А. Гарінг – доцент Інституту соціології університету імені Карла і Франца (м. Грац, Австрія).

Голубнича Юлія Вікторівна – студентка Київського університету імені Бориса Грінченка.

Гончар Борис Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гончар Юлія Борисівна – кандидат історичних наук, доцент Київського національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Гусев Віктор Іванович – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи Київського славистичного університету.

Гуцало Сергій Євгенович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Віктор Дьоннінгхаус – доктор історичних наук, професор, заступник директора Нордост-Інституту при університеті м. Гамбург (м. Люнебург, Німеччина).

Задунайський Валдим Васильович – доктор історичних наук, професор Українського католицького університету.

Зайцева Зінаїда Іванівна – доктор історичних наук, професор ДВНЗ «Київський національний університет імені Вадима Гетьмана».

Зернецька Ольга Василівна – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу глобальних і цивілізаційних процесів ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кобуга Лариса Петрівна – кандидат політичних наук, доцент Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Кравчук Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Лозинська Ірина Григорівна – кандидат історичних наук, доцент Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Домінік Лойгерінг – науковий співробітник, аспірант університету ім. Фрідріха Александера Ерланген-Нюрнберг, (м. Ерланген, м. Нюрнберг, Німеччина).

Малиновський Борис Володимирович – кандидат історичних наук, доцент Відокремленого структурного підрозділу «Нікопольського факультету Національного університету «Одеська юридична академія».

Малишко Сергій Вадимович – кандидат історичних наук, старший викладач Чернігівського інституту мистецтв та менеджменту культури Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Метельова Тетяна Олександрівна – кандидат філософських наук, доцент, в.о. заступника директора з наукової роботи ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Олійник Олег Миколайович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Паур Ірина Василівна – аспірантка Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Перга Тетяна Юрївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Потехін Олександр Володимирович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Рєєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора, Інститут історії України НАН України.

Силка Оксана Захарівна – кандидат історичних наук, доцент Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Скаленко Олексій Карпович – кандидат технічних наук, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Солошенко Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, учений секретар ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ткаченко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, головний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Фомін Сергій Сергійович – кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Фоцан Ярослав Порович – кандидат історичних наук, науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Фрольцов Владислав Валерійович – кандидат історичних наук, доцент Білоруського державного університету.

Хижняк Гор Антонович – доктор історичних наук, доктор політичних наук, професор, академік Української академії політичних наук, головний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Цвігатий Вячеслав Григорович – кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України, перший проректор Дипломатичної академії України при МЗС України.

Рікако Шіндо – кандидат історичних наук, доцент університету ім. Гумбольда (м. Берлін, Німеччина).

Шморгун Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Щербін Лілія Василівна – кандидат історичних наук, доцент Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Ялі Максим Харлампійович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

CONTRIBUTORS

Kudryachenko Andriy (Head Authors) – Director of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”, Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of Science of Ukraine.

Rajiv Kumar Chander – Extraordinary and Plenipotentiary Ambassador of the Republic of India to Ukraine.

Johannes Aigner – Deputy Ambassador of Republic of Austria to Ukraine, Doctor of Sciences.

Budkin Victor – Doctor of Economic Sciences, Professor, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”.

Varbanets Pavlo – Candidate of Political Sciences, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”.

Vyetrynskyi Igor – Candidate of Political Sciences, Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”.

Vovk Vera – Candidate of Philology, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”.

Sabine A. Haring – Associate Professor of the Institute of Sociology, University of Graz (Karl Franzens) (Graz, Austria).

Holubnycha Yulia – Student of Borys Grinchenko Kyiv University.

Gonchar Borys – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Chair of Modern and Contemporary History of Foreign Countries in Kyiv National Taras Shevchenko University.

Gonchar Yulia – Candidate of Historical Sciences, Professor of Kyiv National Pedagogical Dragomanov University.

Gusev Viktor – Doctor of Historical Sciences, Professor, Vice-Rector for Scientific and Pedagogical Work of the Kyiv Slavonic University.

Gutsalo Sergiy – Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”.

Victor Donninhhaus – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of Nordost Institute at the University Hamburg city (Luneburg, Germany).

Zadunayskiy Vadym – Doctor of Historical Sciences, Professor of Ukrainian Catholic University.

Zaitseva Zinaida – Doctor of Historical Sciences, Professor of State Higher Educational Institution (Kyiv National University named after Vadym Hetman”).

Zernetska Olga – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Global and Civilization Processes of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”.

Kravchuk Olexandr – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of Vinnytsia State Pedagogical University.

Kobouta Larysa – Doctor of Political Sciences, Associate Professor of Carpathian National University named after V. Stefanik.

Lozynska Iryna – Candidate (Ph.D.) of Historical Sciences, Associate Professor of Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko.

Dominik Leugering – Research Fellow, Post-Graduate Student of University named after Friedrich-Alexander (Erlangen, Nuremberg, Germany).

Malinovskiy Borys – Candidate of Historical Sciences, Professor of the separate structural unit “Nikopol faculty of National University” Odessa Law Academy”.

Malyshko Sergiy – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of Chernigiv Institute of Arts and Cultural Management of the National Academy of Culture and Arts.

Metelyova Tetyana – Candidate of Philosophical Sciences, Docent, Acting Deputy Director for Research of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”.

Oliynyk Oleg – Candidate of Economic Sciences, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”.

Paur Iryna – Postgraduate Student of Kamenetz-Podolsk National University named after Ivan Ogienko.

Perga Tetyana – Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”.

Potekhin Olexandr – Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”.

Reient Olexandr – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NAS of Ukraine, deputy Director, Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.

Sylka Oksana – Candidate of Historical Sciences, Docent of Cherkassy National University of Bohdan Khmelnytsky.

Skalenko Oleksiy – Candidate of Technical Sciences, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”.

Soloshenko Victoria – Candidate of Historical Sciences, Scientific Secretary of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”.

Tkachenko Vasyl’ – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”.

Fomin Sergiy – Candidate of Economic Sciences, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”.

Foschan Yaroslav – Candidate of Historical Sciences, Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”.

Froltsov Vladyslav – Candidate of Historical Sciences, Professor of Belarusian State University.

Khyzhnyak Igor – Doctor of Historical Sciences, Doctor of Political Sciences, Professor, Academician of the Ukrainian Academy of Political Sciences, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”.

Tsivatyi Vyacheslav – PhD in History, Associate Professor, First Vice-Rector in Charge of Research and Study Programmes, Diplomatic Academy of Ukraine, Ministry of Foreign Affairs of Ukraine (Kyiv).

Rikako Shindo – Ph.D. in History "Humboldt-University in Berlin" (Berlin, Germany).

Shmorgun Olexandr – Candidate of Philosophical Sciences, docent, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”.

Shcherbin Lilia – Candidate of Historical Sciences, Professor of Carpathian National University named after V. Stefanik.

Yali Maksym – Candidate of Political Science, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”.

Державна установа «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА: ІСТОРИЧНІ ДОЛІ ДЕРЖАВ І НАРОДІВ
(ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ)**

Збірник наукових праць

Керівник авторського колективу:
доктор історичних наук, професор Кудряченко А.І.

Відповідальний редактор, упорядник:
кандидат історичних наук, доцент Сопошенко В.В.

Наукові редактори:
Врадій О.С., Ілюк Т.В.

Оригінал-макет підготовлено
в Державній установі «Інститут всесвітньої історії НАН України»
01001, Київ-01, вул. М. Грушевського, 4.

Підписано до друку 20.10.2015 Папір офсет.
Формат 60x84 1/16. Гарнітура «Таймс».
Обл.-вид. арк. 19,5 Умовн. друк. арк.: 19,7.
Наклад 100 прим.

Видавець ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Віддруковано «Видавництво «Фенікс»
Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців,
виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №271 від 07.12.2000 р.

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»